VILÁG PROLETÁRJAI, EGYESÜLJETEK!

KARL MARX

ÉS

FRIEDRICH ENGELS

MŰVEI

40. KÖTET

1835—1843

BUDAPEST 1980

KARL MARX

ÉS

FRIEDRICH ENGELS

MŰVEI

40. KÖTET

1835—1843

BUDAPEST 1980

Marx és Engels műveinek magyar kiadása
az MSZMP Központi Bizottságának
határozata alapján jelenik meg

ISBN 963 09 0355 5 (sorozat)
ISBN 963 09 1592 8
(3062)

Felelős kiadó a Kossuth Könyvkiadó igazgatója

Előszó a negyvenedik kötethez

Marx és Engels Műveinek negyvenedik kötetével kezdődik a Művek kiegészítő köteteinek sora. A kiegészítő kötetek az 1—39. kötetekben nem közölt leveleket és más írásokat, a fiatal Marxhoz és Engelshez írt leveleket és fontos életrajzi dokumentumokat, későbbi nagy műveknek, elsősorban Marx „Tőké"-jének előmunkálatait közlik. A magyar nyelven eddig meg nem jelent Marx- és Engels-írásokon kívül a kiegészítő kötetekbe felvettük azokat a műveket is, amelyek, mint Marx doktori disszertációja és „Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből" c. műve, korábban csak különkiadásban voltak hozzáférhetők.

*

A Művek negyvenedik kötete az ifjú Marxnak 1835 és 1843 között keletkezett írásait, néhány életrajzi dokumentumát és családtagjainak hozzá írt leveleit tartalmazza.

Marx ifjúkori írásai hű képet adnak szerzőjük világnézeti fejlődésének korai szakaszáról, forradalmi demokratizmusának kialakulásáról és megszilárdulásáról, arról a folyamatról, amely 1843 végére már kommunista állásfoglaláshoz vezette. Láthatjuk, hogyan jutott el Marx az emberi lét és tevékenység értelméről való elmélkedéstől odáig, hogy a hegeli tanítást mint a világ megismerésének, a szabadság kivívásának eszközét fogja fel, hogyan jutott el a hegeli dialektika radikális értelmezésétől a hegeli idealizmus korlátainak kritikájáig és végül az egész német filozófia alapjainak forradalmi és materialista felülvizsgálatáig. Marxra szellemi érésének ebben a korszakában nagy hatással voltak Feuerbach nézetei, amelyekben a következetes ateizmus kifejezését látta. Amikor saját materialista nézetei kialakultak, felismerte és értékelte Fuerbach nézeteinek mélységesen materialista tartalmát. Később, amikor mint a „Rheinische Zeitung" szerkesztője tapasztalatokat szerzett a politikai harcban, Feuerbach álláspontjának gyenge oldalait — a politikai-harci kérdésektől való tartózkodást, a dialektika lebecsülését — is világosabban látta.

A kötet bevezető írása – „Egy ifjú elmélkedése pályaválasztáskor", Marx érettségi dolgozata – a XVIII. századi felvilágosítók nyilvánvaló hatását mutatja. Apjához írt 1837 november 10-i levelének nemcsak az adja meg különleges értékét, hogy a családtagokhoz írt ifjúkori levelei közül egyedül ez maradt fenn, hanem az is, hogy feltárja az ifjú Marx sokirányú szellemi érdeklődését és azt a felelősségteljes komolyságot, amellyel az élet lényeges kérdéseit már ekkor is kezelte. Ezenkívül kitűnik a levélből az ifjú szellemi fejlődésének egy igen fontos mozzanata: az a tény, hogy felismerte a hegeli filozófia fölényét a fichtei szubjektív idealizmussal és más szubjektív idealista filozófiai rendszerekkel szemben. A levélből azt is megtudjuk, hogy bár Marx csatlakozott az ifjúhegeliánusokhoz, akik Hegel filozófiájából akartak ateista és radikális politikai következtetéseket levonni, ő maga nem korlátozta erre a helyes tudományos világnézet keresését, hanem – a hegeli dialektika alapján – saját utat tört a filozófiában.

Marx már igen fiatalon nagy érdeklődést tanúsított az ókori filozófia iránt; a „Füzetek az epikuroszi, a sztoikus és a szkeptikus filozófiáról", amelyek doktori disszertációja előmunkálatainak tekinthetők, a filozófia története iránti vonzódása mellett a filozófiai irodalomban és a régi nyelvekben szerzett alapos ismereteit is mutatják. De Marxot ugyanilyen intenzíven foglalkoztatták a kor eszmei harcainak középpontjában álló általános filozófiai kérdések is: a filozófia és a valóság kapcsolatának, a filozófia hivatásának, a világ megismerésében és a társadalmi életben betöltött szerepének, a filozófia és a vallás viszonyának kérdései. És bár egészében a hegeli filozófia talaján állt, már ekkor is kereste a hegeli tanítás radikális értelmezésének módjait és gyakran igen eredeti észrevételekben bírálta az idealista hegeli iskola bizonyos tendenciáit. Így például már a „Füzetek"-ben vitába száll a hegeli iskola jobbszárnyának azzal a törekvésével, hogy a filozófiát kibékítse a vallással. Marx a filozófiát már ekkor is a világra hatni képes aktív erőnek tekintette, és a „Füzetek"-ben bírálta Hegelnek azokat a követőit, akik úgy vélekednek, hogy „...a középszerűség az abszolút szellem normális megjelenése". (Lásd 113. old.) És ugyanennek a világra hatni képes filozófiai tudománynak, a hatalmas emberi értelemnek a nevében gúnyolta ki Marx azokat a filozófusokat, akik az emberi szellemet a dolgok lényegének megismerésére képtelennek mondják. A kantiánusokat „a nem-tudás elszerződött papjai"-nak nevezi, akiknek napi foglalkozása, „hogy egy rózsafüzért leimádkozzanak saját impotenciájukról és a dolgok potenciájáról". (Lásd 47. old.)

„A démokritoszi és az epikuroszi természetfilozófia különbsége" c. doktori disszertációjában Marx továbbfejlesztett számos, a „Füzetek"-ben fel-

vetett tételt. Magában a témaválasztásban is van bizonyos polémia Hegellel, aki nem palástolta előítéleteit Démokritosz, Epikurosz és Lucretius atomisztikájával és materializmusával szemben. A disszertáció 1841 márciusában írott előszavában Marx lényegében szemére veti Hegelnek a filozófiai rendszerek lebecsülését és hangsúlyozza, hogy e rendszerek „... adják a kulcsot a görög filozófia igazi történetéhez". (Lásd 167—168. old.) De Marx nem tagadja Hegel érdemeit és nemcsak azokat ítéli el, akik szolgaian követik e nagy gondolkodót, hanem azokat is, akik mindenestül elvetik a hegeli filozófiát. A hegeli tanítást nem dogmának tekinti, amelynek prizmáján át kell vizsgálni az összes jelenségeket, hanem az önálló gondolkodás kiindulópontjának, az előrehaladás elvének.

A görög gondolkodók nézeteinek elemzése Marx számára eszköz a cselekvés szabadsága elvének igenlésére. Szükségszerűség és véletlen, végzetszerű eleve meghatározottság és szabadság, szkepszis és optimizmus — ebben látta Marx a különbséget Démokritosz és Epikurosz természetfilozófiája között. Az epikuroszi filozófia lényeges vonásának tartotta az atomok elhajlásának tanát, amelyben megmutatkoznak a dialektikának Epikuroszt jellemző elemei. Szemben Démokritosszal, Epikurosz lényegében a dialektikus önmozgás eszméjét vetette fel.

Epikurosz etikájában Marxot az optimista életöröm vonzza, amely megszabadítja az embert a vak babonától és fatalizmustól. A filozófia és a valóság viszonyát kutatva Marx megállapítja: „Abban az általános viszonyban, amelyet a filozófus a világnak és a gondolatnak egymáshoz képest ad, csupán az objektiválódik, ahogy különös tudata a reális világhoz viszonyul." (Lásd 179. old.) Szemben akkori barátaival, az ifjúhegeliánusokkal, akik a világ berendezkedését a filozófia objektiválódása eredményének tekintették, Marx abból indult ki, hogy a reális jelenségek világa objektíve létezik, függetlenül az öntudattól. Ott, ahol az ifjúhegeliánusok csak a filozófiának a világra való egyoldalú hatását látták, Marx felfedezi kölcsönhatásukat. Rámutat arra, hogy „... a világ filozofikussá válása egyúttal a filozófia világivá válása". (Lásd 221. old.) A disszertációban tehát csírájában benne van az a gondolat, amelyet Marx később továbbfejlesztett — a tudomány és a gyakorlati tevékenység szerves kapcsolatának gondolata.

Marx mint meggyőződéses ateista hangsúlyozza Epikurosz következetes szembenállását a vallási miszticizmussal. A filozófia — írja — Epikurosszal együtt mindig azt fogja odakiáltani ellenfeleinek: „Nem az az istentelen, aki megtagadja a tömeg isteneit, hanem az, aki a tömeg hiedelmeivel ruházza fel az isteneket." (Lásd 168. old.) Az emberi öntudat mellett, mondja Marx, „ne legyen Isten senki". (Uo.) De a marxi értelmezésben ez a tétel mégsem

azonos azzal az ifjúhegeliánusokra jellemző tendenciával, amely az öntudatot szinte vallási erővel ruházza fel, hanem a hangsúly az emberi értelem és az emberi személyiség magasrendűségén van, szembeállítva az emberi méltóságot lealacsonyító keresztény etikával.

Marxnak ezek a vallásról kifejtett gondolatai, első filozófiai vizsgálódásainak eredményeként levont következtetései a vallás földi eredetéről már a filozófus későbbi, érett materialista világnézetének irányába mutatnak. A disszertáció megírásának évében jelent meg Feuerbach „A kereszténység lényege" c. műve, amely kimutatja, hogy a vallás csupán az emberi lényeg fantasztikus tükröződése. Marx nagyra értékelte ezt a művet és sok egybehangzást fedezett fel Feuerbach és a saját gondolatai között. További kutatásai során azonban, a feuerbachi materializmus pozitív vívmányainak megtartása mellett, továbbhaladt, hogy eljusson minőségileg új, dialektikus materialista világnézetéhez.

A kötetben fontos helyet kap a fiatal Marx publicisztikai tevékenysége, amelyről elsősorban a „Rheinische Zeitung" c. haladó ellenzéki újságban megjelent cikkei adnak számot. Marx 1842 májusától 1843 márciusáig volt a lap munkatársa (1842 október közepétől szerkesztője). A „Rheinische Zeitung"-ban kifejthette nézeteit arról a pozitív hatásról, amelyet a haladó filozófia az életre gyakorol, és hangot adhatott forradalmi demokratikus meggyőződésének. Szerkesztői tevékenységének idején az újság egyre határozottabban vált a forradalmi demokratikus álláspont szócsövévé. És jóllehet Marx ebben az időben még idealista nézeteket vallott az anyagi és a szellemi tevékenység kapcsolatáról, az állam jellegéről és szerepéről, publicisztikai tevékenysége során a társadalmi jelenségek értelmezésében egyre távolodott a hagyományos idealizmustól. A konkrét valósággal, az égető politikai és társadalmi kérdésekkel való folytonos szembesülés arra indította a fiatal Marxot, hogy eligazodjék a társadalmi konfliktusok szövevényében, feltárja a néptömegek elnyomottságának okait, megkeresse és megértse a társadalmi élet igazi törvényeit. Mindennek következtében a „Rheinische Zeitung" munkatársaként eltöltött időben egyre határozottabban eltávolodott az idealizmustól és materialistává vált.

A negyvenedik kötetben közölt cikkek kiegészítik a fiatal Marx sorozatunk első kötetében közölt publicisztikai írásait. Egy részük ugyanazokkal a kérdésekkel is foglalkozik, másik részük viszont újabb adalékokkal szolgál a fiatal publicistáról, aki cikkeiben, szerkesztői jegyzeteiben és a lapban megjelent egyéb írásaiban is harcosan szembeszállt a németországi feudális-monarchista renddel, a reakcióval, a rendőri és bürokratikus önkény változatos megnyilvánulási formáival. Így például „A poroszországi rendi bizott-

ságokról" c. cikkében határozottan bírálja magát a rendi képviseleti elvet és a poroszországi feudális-abszolutista rendszerről mondott ítéletét annak társadalmi gyökereire: a nemesség uralmára és rendi kiváltságaira is kiterjeszti. „Az »Augsburger Zeitung« polémia-taktikája" és „A »Rhein- und Moselzeitung« mint főinkvizítor" c. cikkeiben leleplezi a német konzervatív és klerikális sajtó reakciós szerepét a liberális és demokratikus ellenzék elleni hajszában. „Kabinetparancs a napisajtóról" c. cikke egyike a reakciós cenzúrát elutasító, a sajtószabadságért síkraszálló írásainak.

A kötet magában foglalja Marxnak néhány olyan szerkesztőségi jegyzetét és nyilatkozatát is, amelyekben leszögezi és pontosítja a szerkesztőség álláspontját a lap hasábjain megjelent egyik-másik cikkel vagy pedig a „Rheinische Zeitung" és más újságok között lefolyt polémiákkal kapcsolatban. Jellemző példa erre Marx 1842 október 23-án írt szerkesztőségi nyilatkozata, amelynek tárgya „A kommunizmus és az augsburgi »Allgemeine Zeitung«" c. cikke (lásd 1. köt.), amelyet a „Rheinische Zeitung" egy héttel korábban közölt. Marx ekkor még nem valiott kommunista nézeteket, de cikkében a kommunizmust mint komoly korkérdést vizsgálja, amelyet maga az élet és annak a rendnek (vagyis a proletariátusnak) a harca vetett fel, „amelynek ma semmije nincs". (V. ö. 1. köt. 106. old.) Marx a szerkesztőségi nyilatkozatban ismételten szembeszáll az augsburgi „Allgemeine Zeitung"-nak azzal a törekvésével, hogy a „Rheinische Zeitung"-ot kommunista eszmék hirdetőjeként állítsa be a hatalmi szervek és a közvélemény előtt.

Figyelemreméltó Marxnak „A kommunális reform és a »Kölnische Zeitung«" c. cikksorozata és „A »Kölnische Zeitung« egyik tudósítója és a »Rheinische Zeitung«" c. cikke, amely a cikksorozathoz kapcsolódik. A cikkekről, amelyek, mint Marxnak sok más írása is, aláírás nélkül jelentek meg, német kutatók 1972-ben állapították meg, hogy Marxtól származnak.

Poroszország uralkodó körei a kommunális reform ürügyén arra törekedtek, hogy újabb intézkedésekkel megnyirbálják a Rajna-tartomány lakosságának a francia forradalom és a napóleoni háborúk idejéből fennmaradt jogait és város és falu eltérő közigazgatási rendjének bevezetésével helyreállítsák a feudális nemesség kiváltságait, amelyeket a Rajna bal partját megszálló francia csapatok nyomán az akkori hatalmi szervek korlátok közé szorítottak. (V. ö. 107. jegyz.) A radikális burzsoá ellenzék képviselői szembeszálltak az uralkodó osztálynak ezekkel a törekvéseivel. Marx a kommunális reformról írott cikkeiben nemcsak támogatta a radikális ellenzék követeléseit, hanem mint következetes forradalmi demokrata a néptömegek nevében erélyesen védelmezte a francia forradalom egyik legfontosabb alapelvét,

nevezetesen város és falu lakosainak jogegyenlőségét. Marx e cikkeinek éle a „Kölnische Zeitung" ellen irányult, amely a kommunális reform kérdésében a feudális arisztokráciával vállalt szolidaritást, de lényegében az egész hivatalos Poroszországgal, annak minden reakciós elemével polemizált. És bár a cikksorozat még magán viseli Hegel jogfilozófiai nézeteinek jegyeit – a törvény és a jog absztrakt kezelését –, a társadalmi jelenségeket egyre inkább materialista módon értelmező Marx itt számos fontos gondolatot fejt ki, egyebek között a valóságos viszonyok szerepéről a jogszabályok kialakításában. „... a *törvény* – írja – csak a valóság eszmei, tudatos mása lehet, a gyakorlati életerők *elméleti* önállósult kifejezése". (Lásd 267. old.)

A „Rheinische Zeitung"-ot állandóan a betiltás veszélye fenyegette; a kötetben közölt több írás, így a von Schaper főprezidenshez írt levél és a „Széljegyzetek", amelyeket Marx a szerkesztőség nevében a laphoz intézett miniszteri leirathoz fűzött, képet adnak arról a harcról, amelyet a „Rheinische Zeitung" fennmaradásáért a hatalmi szervekkel vívott.

Marx tevékenységének következő szakaszában intenzív történelmi tanulmányokat folytatott. 1843 nyarán Kreuznachban tartózkodott; az akkori tanulmányairól fennmaradt öt jegyzetfüzetben („Kreuznachi füzetek") nyomon követhetjük a konkrét történelmi folyamat vizsgálatának fontos szerepét a fiatal Marx materialista és kommunista nézeteinek kialakításában és megszilárdításában. A kötet két írása származik ebből a korszakból: a „Démocratie pacifique" c. lapban megjelent nyilatkozat, amelyet Marx Rugéval együtt írt a „Deutsch-Französische Jahrbücher" tervezett kiadásával kapcsolatban, és különösen a jakobinus Levasseur emlékirataiból készített konspektus, amely Marx párizsi jegyzetfüzeteiben maradt fenn. Marxnak a nagy francia forradalom iránti megkülönböztetett érdeklődését bizonyítja az a szándéka is, hogy megírja a konvent történetét (ezt a tervét nem sikerült megvalósítania). A Levasseur-konspektusban, amely előtanulmány volt a tervezett műhöz, főleg a néptömegeknek a forradalom fejlődésében játszott szerepét emelte ki. A francia forradalomnak és általában a világtörténelemnek a tanulmányozása során fokozatosan felismerte, hogy a társadalmi fejlődés mozgatórugója a különböző osztályok anyagi érdekeinek összeütközése, de felismerte a múlt forradalmainak korlátozott voltát és a társadalom gyökeres, kommunista átalakításának szükségességét is.

A kötetben szemelvényeket közlünk Marx ifjúkori költeményeiből. 15 és 19 éves kora között írt verseket. Igen kritikusan, sőt később ironikusan szemlélte saját ifjúkori versírói tevékenységét. De ezek a költői kísérletek, amelyeken észrevehető a német klasszikus költészet nagyjainak, Goethének, Schillernek és Heinének a hatása, már csak azért is érdeklődésre tarthatnak

számot, mert sokrétű témaválasztásuk bepillantást enged Marx filozófiai és esztétikai nézetei kialakulásának e korai korszakába, amelyből – az érettségi dolgozatokon és az apához írt 1837 november 10-i levélen kívül – egyetlen írása sem maradt fenn.

A kötet mellékletei között kapott helyet néhány életrajzi dokumentum, például Marx születési bizonyítványa és Jenny von Westphalennel kötött házassági szerződése, és végül néhány levél, amelyeket apja, anyja, Sophie nővére és Jenny írtak hozzá.

Karl Marx írásai

1835–1843

Egy ifjú elmélkedése pályaválasztáskor[1]

Az állatnak maga a természet szabta meg azt a hatókört, amelyben mozognia kell, s nyugodtan be is tölti azt, anélkül, hogy túlmenni törekednék rajta, vagy akar csak sejtené is, hogy másmilyen létezik. Az embernek is adott az istenség egy általános célt, azt, hogy tegye nemesebbé az emberiséget és önmagát, de őrá magára bízta, hogy felkutassa azokat az eszközöket, amelyekkel ezt kiküzdheti; őrá bízta, hogy megválassza a társadalomban azt a helyet, amely leginkább megfelel neki, amelyről leginkább felemelheti önmagát és a társadalmat.

Ez a választás nagy kiváltsága az embernek a többi teremtménnyel szemben, de egyszersmind olyan cselekedet is, amely tönkreteheti egész életét, meghiúsíthatja minden tervét, boldogtalanná teheti őt. E választás komoly mérlegelése tehát bizonnyal legelső kötelessége a pályáját kezdő ifjúnak, aki nem akarja a véletlenre bízni legfontosabb dolgait.

Mindenkinek a szeme előtt van egy cél, amelyet legalábbis ő maga nagynak lát, s amely nagy is, ha a mélységes meggyőződés, a szív legbenső hangja annak mondja, mert az istenség sohasem hagyja teljesen vezető nélkül a halandót; halkan szól, de határozottan.

De ezt a hangot könnyen túlharsoghatja valami; azt, amit lelkesedésnek véltünk, szülhette a pillanat is, és a pillanat talán meg is semmisíti. Talán lángra gyúlt a képzeletünk, felgerjedt az érzelmünk, csalóka képek lebegnek a szemünk előtt, s mi mohón rohanunk a cél felé, amelyről azt képzeljük, hogy maga az istenség mutatta meg nekünk; de amit hőn szorítottunk keblünkre, csakhamar visszataszít bennünket, s egész létünket megsemmisülni látjuk.

Ezért komolyan meg kell vizsgálnunk, hogy valóban lelkesedünk-e valamely hivatásért, hogy bensőnkből jövő hang helyesli-e azt, vagy pedig káprázat volt a lelkesedés, önámítás az, amit az istenség hívó szavának véltünk. De hogyan ismerhetjük ezt fel, ha nem magának a lelkesedés forrásának a kifürkészésével?

A nagyság csillog, a csillogás becsvágyat ébreszt, s könnyen lehet, hogy a

becsvágy keltette fel a lelkesedést vagy azt, amit annak véltünk; de akit a nagyravágyás fúriája csalogat, azt az értelem már nem fékezheti meg, s az arra rohan, amerre féktelen ösztöne hívja: már nem maga választja meg helyét a társadalomban, hanem véletlen és látszat hatnak meghatározóan rá.

Pedig nem arra a pályára vagyunk hivatottak, amelyen a leginkább csillogha tunk; nem ez az, amely, az évek hosszú során át, amíg talán folytatjuk, minket ellankadni sohasem enged, buzgalmunkat lelohadni, lelkesedésünket lehűlni sosem hagyja; nem, hamarosan azt látjuk majd, hogy kielégítetlenek vágyaink, beteljesületlenek eszméink, s haragudni fogunk az istenségre, átkozni az emberiséget.

De nem csupán a becsvágy kelthet hirtelen lelkesedést valamely foglalkozás iránt, hanem talán mi ékesítettük fel azt képzeletünkben, s az felékesítette a legfőbb jóvá, amit az élet nyújthat. Nem bontottuk elemeire, nem vettük szemügyre az egész terhet, a nagy felelősséget, amelyet ránk ró; csak a távolból szemléltük, és a távolság megtéveszt.

Ebben a magunk értelme nem lehet a tanácsadó, hiszen sem tapasztalat, sem mélyebb megfigyelés nem támogatja, viszont megtéveszti az érzelem és elkápráztatja a képzelet. De hát ki felé fordítsuk tekintetünket, ki támogathat bennünket, amikor cserbenhagy az értelmünk?

Szívünk a szüleinket szólítja, akik már megjárták az élet útját, akik már kitapasztalták a sors szigorát.

És ha lelkesedésünk még akkor sem szűnt meg, ha még akkor is szeretjük azt a foglalkozást és arra hivatottnak véljük magunkat, amikor már hideg fejjel megvizsgáltuk, amikor már megláttuk súlyát, megismertük terheit, akkor vállalkozhatunk rá, akkor sem nem téveszt meg lelkesedés, sem nem ragad magával meggondolatlanság.

De nem mindig választhatjuk azt a foglalkozást, amelyre hivatottnak érezzük magunkat, viszonyaink a társadalomban bizonyos mértékben már megkezdődtek, még mielőtt módunk lenne meghatározni őket.

Gyakran már testi természetünk is fenyegetően szembehelyezkedik velünk, és jogait senki ne merje kigúnyolni.

Megtehetjük ugyan, hogy ezen felülemelkedünk; akkor azonban annál gyorsabban merülünk el, akkor omladozó romokon merészelünk épületet emelni, s akkor egész életünk szerencsétlen harc a lelki és a testi elv között. De aki nem képes önmagában lecsillapítani a viaskodó elemeket, az hogyan lehetne képes szembehelyezkedni az élet vad hajszájával, az hogyan cselekedhetne nyugodtan? És csupán a nyugalomból születhetnek meg nagy és szép tettek; csak ennek talaján terem érett gyümölcs.

Bár olyan testi természettel, amely nem felel meg foglalkozásunknak,

Karl Marx mint bonni egyetemi hallgató (1836)

nem tevékenykedhetünk sokáig és nemigen tevékenykedhetünk jókedvűen, az a gondolat, hogy javunkat áldozzuk fel a kötelességnek, mégis mindig arra indít, hogy gyenge létünkre erélyesen cselekedjünk; ám ha olyan foglalkozást választottunk, amelyhez nincs meg a tehetségünk, akkor sohasem vagyunk képesek méltón betölteni azt, akkor hamarosan megszégyenülten fogjuk felismerni saját tehetségtelenségünket, s haszontalan lénynek fogjuk nevezni magunkat a teremtésben, a társadalom olyan tagjának, aki nem tudja betölteni hivatását. Ennek aztán a legtermészetesebb következménye az önmegvetés, s van-e ennél fájóbb érzés, van-e olyan, amelyért kevésbé kárpótolhat mindaz, amit a külvilág nyújt? Az önmegvetés kígyó, amely szüntelenül gyötrőn marcangolja a keblet, a szív eleven vérét szívja s az embergyűlölet és kétségbeesés mérgével elegyíti.

Ha általtjuk magunkat egy általunk tüzetesebben megvizsgált foglalkozásra való alkalmasságunkat illetően, olyan vétket követünk el, amely önmagunkra visszaszállva bosszulja meg magát, s amely, ha a külvilág nem hibáztat is érte, szörnyűbb kínt kelt bensőnkben, mint amilyet amaz okozhat.

Ha mindezt mérlegeltük és életkörülményeink megengedik, hogy tetszőleges foglalkozást válasszunk, akkor választhatjuk azt, amely leginkább ruház fel bennünket méltósággal, amely olyan eszméken alapul, melyeknek igaz voltáról teljesen meg vagyunk győződve, ahol a legtágabb terünk nyílik arra, hogy az emberiségért tevékenykedjünk és mi magunk közeledjünk az általános célhoz, amelynek bármely foglalkozás csak eszköze, a tökéletességhez.

A méltóság az, ami leginkább felemeli a férfit, ami nemesebbé avatja cselekvését, minden törekvését, ami lehetővé teszi, hogy érintetlenül, a tömeg csodálatától övezve magasodjék fölébe.

Méltóságot azonban csak az a foglalkozás nyújthat, amelyben nem szolgai eszköznek bizonyulunk, hanem ahol önállóan alkotunk a magunk körében; csak az a foglalkozás, amely nem kíván meg megvetendő, bár látszatra nem megvetendő tetteket, s amelyet a legkiválóbb ember is nemes büszkeséggel választhat. A foglalkozás, amely ezt leginkább biztosítja, rangban nem mindig a legmagasabb, de mindig a legjelesebb.

De miként lealacsonyít bennünket az olyan foglalkozás, amely híján van a méltóságnak, úgy roskadunk össze bizonnyal egy olyan foglalkozás súlya alatt, amely később téveseknek felismert eszméken alapul.

Akkor már nem látunk más segítséget, mint az öncsalást, s minő kétségbeesett menekvés az, amit az önámítás nyújt!

Az ifjú számára, akinek az életelvei még nem megalapozottak, akinek a meggyőződése még nem szilárd és rendíthetetlen, azok a legveszélyesebb

foglalkozások, amelyek ahelyett, hogy bekapcsolnák őt az életbe, elvont igazságokkal foglalkoznak, jóllehet ezek tűnnek fel egyszersmind a legmagasztosabbnak, ha mély gyökereket vertek bensőnkben, s ha a bennük uralkodó eszmékért életünket és minden törekvésünket fel tudnók áldozni.

Boldoggá tehetik azt, aki elhivatott rájuk, de azt, aki elhamarkodottan, meggondolatlanul, a pillanat szavára hallgatva választja őket, megsemmisítik.

Ezzel szemben, ha felemelő a véleményünk a foglalkozásunk alapjait alkotó eszmékről, ez magasabbra helyez bennünket a társadalomban, megnöveli önnön méltóságunkat, tántoríthatatlanná teszi cselekvésünket.

Aki olyan foglalkozást választ, amelyet nagyra becsül, az vissza fog riadni attól, hogy méltatlanná váljék rá, az már csak azért is nemesen fog cselekedni, mert nemes helyet foglal el a társadalomban.

A fő irányító azonban, amelynek a pályaválasztásban vezetnie kell bennünket, az emberiség java, önmagunk tökéletesítése. Ne vélje senki, hogy ez a két érdek ellenségként hadakozik egymás ellen, hogy az egyiknek meg kell semmisítenie a másikat; olyan az ember természete, hogy csak akkor érheti el tökéletesedését, ha embertársai tökéletesedéséért, javáért tevékenykedik.

Ha csak önmaga számára munkálkodik, lehet ugyan híres tudós, nagy bölcs, kitűnő költő, de tökéletes, igazán nagy ember soha.

A történelem azokat az embereket nevezi a legnagyobbaknak, akik azzal, hogy a közösségért munkálkodtak, megnemesítették önmagukat; a tapasztalat azt mutatja, hogy az a legboldogabb, aki a legtöbb embert tette boldoggá, s maga a vallás azt tanítja, hogy az az eszmény, akit mindenki követni igyekszik, feláldozta magát az emberiségért, s ki merné semmibe venni az ilyen megnyilatkozásokat?

Ha azt a pályát választottuk, amelyben a leginkább munkálkodhatunk az emberiségért, a terhek nem törhetnek meg bennünket, mert ez csupán mindenkiért hozott áldozat; akkor nem szegényes, korlátolt, egoista örömöket élvezünk majd, hanem boldogságunk milliók boldogsága lesz, tetteink csendesen, de örökké hatva tovább élnek, s hamvainkat nemes szívű emberek forró könnyei öntözik.

Marx

Betrachtung eines Jünglings
bei der Wahl eines Berufes

A megírás ideje: 1835 augusztus 12.

Az első megjelenés helye: „Archiv
für die Geschichte des Sozialismus
und der Arbeiterbewegung", XI. évf., 1925.

Marx levele apjához

Trierbe[2]

Berlin, [1837] november 10.

Drága Apám!

Vannak az életnek olyan mozzanatai, amelyek határjelzőkként állnak egy letelt időszak elébe, de egyúttal határozottan mutatnak egy új irányra.

Ilyen átmeneti időpontban indíttatva érezzük magunkat arra, hogy a gondolat sasszemével felmérjük a múltat és a jelent, s így valódi helyzetünk tudatára jussunk. Sőt, maga a világtörténelem is szereti az ilyen visszapillantást, áttekinti magát, ami gyakorta a visszalépés és megállás látszatát adja neki, holott csak karosszékbe vetődik, hogy megértse önmagát, szellemileg áthatoljon a saját, a szellem tettén.

Az egyén azonban az ilyen pillanatokban líraivá válik, mert minden metamorfózis részben hattyúdal, részben nyitánya egy nagy, új költeménynek, amely még elmosódó, fénylő színekben törekszik a szilárd formára; és mégis szeretnénk emléket állítani annak, amit már átéltünk, hogy az érzésben visszanyerje azt a helyet, amelyet a cselekvés terén elveszített; s hol is lehetne szentebb helyre, mint a szülők szívében, hiszen ez a legenyhébb bíró, a legőszintébb résztvevő, a szeretet napja, amelynek tüze felhevíti törekvéseink legbelső középpontját! Hát lehetséges-e jobb kiegyenlítés és bocsánat némely visszatetsző, kifogásolható cselekedetünkre, mint hogy egy lényegében szükséges állapotként jelenik meg, és miképpen mentesülhetne legalább a véletlennek, a szellem eltévelyedésének gyakran szerencsétlen játéka attól a vádtól, hogy egy torz szív szülötte?

Ha tehát most, egy itt eltöltött esztendő végén visszapillantok annak körülményeire és így válaszolok, drága apám, Emsből írt nagyon-nagyon kedves leveledre*, akkor engedtessék meg, hogy úgy vizsgáljam meg viszonyai-

* *V. ö. 388–389. old. – Szerk.*

mat, ahogyan egyáltalában az életet szemlélem: mint egy szellemi tevékenység kifejeződését, amely tevékenység aztán minden irányban, ismeretekben, művészetben, magánéletben alakot ölt.

Amikor elhagytalak benneteket, új világ keletkezett számomra, a szerelem világa, mégpedig eleinte az epekedő, reménytelen szerelemé. Még a Berlinbe való utazás is, amely máskor fölöttébb elbűvölt, a természet szemlélésére buzdított, életkedvre tüzelt volna, hidegen hagyott, sőt feltűnően rosszkedvre hangolt, mert a sziklák, amelyeket láttam, nem voltak olyan égbetörők, olyan vakmerőek, mint lelkem indulatai, sem a nagy városok olyan lüktetők, mint a vérem, sem a vendéglői ételek olyan dúsak és megemészthetetlenek, mint a képzelet csomagjai, amelyeket hordoztam, s végül a művészet nem volt olyan szép, mint Jenny*.

Berlinbe érkezve megszakítottam minden eddigi kapcsolatomat, kelletlenül tettem néhány látogatást, s igyekeztem elmerülni a tudományban és a művészetben.

Akkori lelkiállapotomban szükségképpen a lírai költészet volt az első, legalábbis a legkellemesebb, a legközelebb álló tárgy számomra, de helyzetem és egész addigi fejlődésem folytán ez merőben idealista költészet volt. Éppoly távoli túlvilággá, mint szerelmem, lett a mennyországom, a művészetem. Minden valóságos elmosódik és minden elmosódó határtalanná tágul; támadások a jelen ellen, bizonytalan és alaktalan érzés, semmi természetes, minden a holdból konstruálva, teljes ellentét aközött, ami létezik és aminek lennie kell, szónokias elmélkedések költői gondolatok helyett, de talán némi érzelmi melegséggel és lendületre való törekvéssel – ez jellemzi a Jennynek küldött első három kötet minden költeményét[3]. A határokat nem ismerő vágyódás egész terjedelmessége különféle formákat ölt és a sűrítést [„Dichten"[4]] terjengős szélesítéssé [„Breiten"] változtatja.

De a költészet csak kíséret lehetett, annak kellett lennie; jogot kellett tanulnom és mindenekelőtt arra éreztem vágyat, hogy megküzdjek a filozófiával. A kettőt úgy kötöttem össze, hogy egyrészt teljesen kritika nélkül, csak iskolás módon átvettem Heinecciust, Thibaut-t és a forrásmunkákat, így pl. németre fordítottam a Pandekták[5] két első könyvét, másrészt igyekeztem valamiféle jogfilozófiát végigvezetni a jog területén. Bevezetésként előrebocsátottam néhány metafizikai tételt, s egészen a közjogig folytattam ezt a szerencsétlen művet, amely csaknem 300 oldalnyi munka[6].

Mindenekelőtt ugyanaz az idealizmusra jellemző ellentét a valóságos és a

* Jenny von Westphalen. – *Szerk.*

kellő között lépett itt elő igen zavaróan, s ez volt a szülője a következő, gyámoltalanul helytelen felosztásnak. Először jött a jog metafizikája, ahogy én nagy kegyesen elkereszteltem, vagyis alapelvek, reflexiók, fogalom-meghatározások, elválasztva minden valóságos jogtól és a jog minden valóságos formájától; úgy, ahogyan Fichténél található[7], csak nálam modernebb és tartalmatlanabb. Amellett eleve akadálya volt az igazság megértésének a matematikai dogmatizmus tudománytalan formája, ahol a szubjektum körbejárja a dolgot, jobbra-balra okoskodik anélkül, hogy maga a dolog mint gazdagon kibontakozó, eleven valami alakulna. A háromszög megengedi, hogy a matematikus konstruáljon és bizonyítson, a háromszög puszta térbeli képzet marad, nem fejlődik semmi továbbivá, másvalami mellé kell tenni, akkor más helyzeteket vesz fel, s ez a különböző módokon ugyanahhoz tett valami különböző viszonylatokat és igazságokat ad neki. Ezzel szemben az eleven gondolatvilág konkrét kifejezésében, amilyen a jog, az állam, a természet, az egész filozófia, itt magát az objektumot fejlődésében kell meglesni; nem szabad önkényes felosztásokat bevinni, meg kell keresni a dolog racionális elemét, mint amely önmagában ellentmondóan fejlődik és önmagában kell megtalálnia egységét.

Ezután következett második részként a jogfilozófia, vagyis akkori nézetem szerint a gondolatfejlődés vizsgálata a pozitív római jogban, mintha a pozitív jog a maga gondolatfejlődésében (nem úgy értem, hogy merőben véges meghatározásaiban) egyáltalán különböző valami lehetne a jogfogalom alakulásától, amelyet pedig az első résznek kellett átfognia!

Mi több, ezt a részt formális és materiális jogtanra osztottam fel, melyek közül az elsőnek a rendszer tiszta formáját kellett volna leírnia egymásutánjában és összefüggésében, a felosztást és a kiterjedést, a másodiknak viszont a tartalmat, a formának tartalmában való megsűrűsödését. Olyan tévedés ez, amelyben osztozom Savigny úrral, mint később a birtoklásról írott tudós művéből megállapítottam, csak azzal a különbséggel, hogy ő formális fogalom-meghatározásnak azt nevezi, hogy „megtaláljuk azt a helyet, amelyet ez és ez a tanítás a rögzített római rendszerben elfoglal", és anyaginak „a tanítást arról a pozitívumról, amelyet a rómaiak az ily módon rögzített fogalomhoz fűztek",[8] én viszont formán a fogalom alakulásainak a szükséges architektonikáját értettem, anyagon pedig eme alakulások szükséges minőségét. Az volt a hiba, hogy azt hittem, az egyik a másiktól elválasztva fejlődhetik és kell hogy fejlődjék, s ezért nem valóságos formához jutottam el, hanem egy íróasztalhoz fiókokkal, amelyekbe aztán homokot szórtam.

A fogalom ugyanis a közvetítő forma és tartalom között. A jog filozófiai kifejtésében tehát az egyiknek a másikból kell fakadnia, sőt a forma csupán

a tartalom továbbhaladása lehet. Így hát olyan felosztáshoz jutottam, amilyet az ember legfeljebb igen sekélyes osztályozásra készíthet, de a jog szelleme és igazsága odaveszett. Az egész jog szerződésesre és szerződésen kívülire oszlott. Bátorkodom a jobb érzékeltetés végett ide leírni a táblázatot a jus publicum* felosztásáig, amelyet a formai részben is feldolgoztam.

I	II
*jus privatum***	*jus publicum*

I. jus privatum

a) A feltételes szerződéses magánjogról,
b) a feltétlen szerződésen kívüli magánjogról.

A) A feltételes szerz[ődéses] magánjogról

a) Személyi jog, b) dologjog, c) személyi dologi jog.

a) Személyi jog

I. Terhes szerződésből, II. ígéretszerződésből, III. jótékony szerződésből.

I. Terhes szerződésből

2. Társasági szerződés (societas), 3. *Bérleti szerződés* (locatio conductio).

3. Locatio conductio

1. Amennyiben operaere*** vonatkozik:

a) Tulajdonképpeni locatio conductio (nem értve ide sem a római bérbeadást, sem a haszonbérbeadást!),
b) *mandatum*°.

2. Amennyiben usus reire°° vonatkozik:

a) földre: *usus fructus*°°° (szintén nem csupán a római jelentésében),
b) házakra: *habitatio*+.

---

* – közjog – *Szerk.*
** – *magánjog* – *Szerk.*
*** – szolgálatra – *Szerk.*
° – *megbízás* – *Szerk.*
°° – dolog használatára – *Szerk.*
°°° – *haszonélvezet* – *Szerk.*
+ – *lakásjog* – *Szerk.*

II. Ígéretszerződésből

1. Döntőbírósági vagy egyezségi szerződés. 2. Biztosítási szerződés.

III. Jótékony szerződésből
2. Jóváhagyási szerződés

1. fide jussio*, 2. negotiorum gestio**.

3. Ajándékozási szerződés

1. donatio***, 2. gratiae promissum°.

b) Dologjog
I. Terhes szerződésből

2. permutatio stricte sic dicta°°.

1. Tulajdonképpeni permutatio°°°, 2. mutuum (usurae)+, 3. *emptio venditio*++.

II. Ígéretszerződésből

pignus+++.

III. Jótékony szerződésből

2. commodatum□, 3. depositum□□.

De miért is tölteném tovább a lapokat olyan dolgokkal, amelyeket magam is elvetettem? Trichotomikus□□□ felosztások vonulnak végig az egészen, fárasztó terjengősséggel van megírva, s a legbarbárabb módon éltem vissza a római fogalmakkal, hogy rendszerembe kényszerítsem őket. Másfelől

---

* – kezesség – *Szerk.*
** – megbízás nélküli ügyvitel – *Szerk.*
*** – ajándékozás – *Szerk.*
° – kedvezményígéret – *Szerk.*
°° – csere, szigorúan eredeti értelemben – *Szerk.*
°°° – csere – *Szerk.*
\+ – kölcsönszerződés (kamat) – *Szerk.*
++ – *adásvétel* – *Szerk.*
+++ – *kézizálog* – *Szerk.*
□ – haszonkölcsön – *Szerk.*
□□ – letét – *Szerk.*
□□□ – hármas; szőrszálhasogató – *Szerk.*

ezáltal megszerettem az anyagot és áttekintést nyertem róla, legalábbis bizonyos módon.

Az anyagi magánjog végén láttam, hogy hamis az egész; alapsémájában a Kantéval[9] érintkezik, kifejtésében azonban teljesen eltér tőle, és ismét megvilágosodott előttem, hogy filozófia nélkül nem lehet boldogulni. Így hát tiszta lelkiismerettel vethettem magam megint ennek a karjaiba, és írtam egy új metafizikai alaprendszert, a végén azonban kénytelen voltam megint belátni ennek és egész korábbi törekvésemnek a fonákságát.

Közben felvettem azt a szokást, hogy minden elolvasott könyvből kivonatokat készítsek, így Lessing, „Laokoon"-jából, Solger „Erwin"-jéből, Winckelmann „Kunstgeschichte"-jéből, Luden „Deutsche Geschichte"-jéből, és hogy mellékesen reflexiókat firkáljak hozzájuk. Egyszersmind lefordítottam Tacitus „Germaniá"-ját, Ovidius „Libri tristium"-át, és magánúton, vagyis nyelvtankönyvekből angolul és olaszul kezdtem tanulni, amiben mostanáig semeddig se jutottam; elolvastam Klein büntetőjogát és annaleseit, s minden irodalmi újdonságot, de az utóbbiakat csak mellékesen.

A szemeszter végén megint a múzsák táncait és a szatírok muzsikáját kerestem, és már abban az utolsó füzetben, amelyet elküldtem nektek,[10] áttetszik az idealizmus az erőltetett humoron („Scorpion und Felix"), egy félresikerült, fantasztikus drámán („Oulanem"), végül pedig teljesen átcsap és tiszta formaművészetbe megy át, többnyire anélkül, hogy lelkesítő tárgya, szárnyaló gondolatmenete volna.

És mégis, ezek az utolsó versek az egyedüliek, amelyekben hirtelen, mintegy varázsütésre – ó! ez az ütés eleinte lesújtó volt – felragyogott előttem az igazi költészet birodalma mint valami távoli tündérpalota, és valamennyi alkotásom semmivé foszlott.

Minthogy e sokféle foglalatosság miatt az első szemeszterben sok éjszakát kellett átvirrasztanom, sok harcot megvívnom, sok belső és külső ösztökélést elviselnem, minthogy végül is nem sokat gazdagodtam, és eközben elhanyagoltam a természetet, a művészetet, a világot, barátokat taszítottam el magamtól, mindezt, úgy látszik, testem érezte meg; egy orvos azt tanácsolta, hogy menjek falura, és így kerültem első ízben az egész hosszú városon át a kapun túl Stralow-ba*. Nem is sejtettem, hogy vékonydongájú sápkórosból ott robusztus fickóvá fogok érni.

Lehullott a függöny, romba dőlt lelkem szentélye, új isteneket kellett találnom.

* Stralauba. – *Szerk.*

Az idealizmustól, amelyet, mellesleg szólva, a kantival és a fichteivel vetettem egybe és tápláltam, eljutottam oda, hogy magában a valóságosban keressem az eszmét. Ha az istenek azelőtt a föld felett lakoztak, most annak középpontjává váltak.

Olvastam néhány töredékét Hegel filozófiájának, s groteszk szirtmelódiája nem volt ínyemre. Még egyszer alá akartam merülni a tengerbe, de azzal a határozott szándékkal, hogy a szellemi természetet éppoly szükségszerűnek, konkrétnak és szilárdan kialakultnak lássam, mint a fizikait, hogy ne űzzek többé vívógyakorlatokat, hanem a napfényre tartsam az igazgyöngyöt.

Írtam egy körülbelül 24 oldalas dialógust: „Kleanthész, avagy a filozófia kiindulópontjáról és szükségszerű haladásáról"[11]. Itt némiképpen egyesült művészet és tudás, amelyek teljesen el voltak szakadva egymástól, és lankadatlan vándorként láttam magához a munkához, az istenség filozófiai-dialektikus kifejtéséhez, ahogy ez mint magánvaló fogalom, mint vallás, mint természet, mint történelem megnyilvánul. Utolsó mondatom az volt, amivel a hegeli rendszer kezdődik, s ez a munka, amelyhez némiképpen megismerkedtem a természettudománnyal, Schellinggel, a történelemmel, ez a munka, amely nekem rengeteg fejtörést okozott, és oly zavarosan van megírva (minthogy tulajdonképpen egy új logikának kellene lennie), hogy most magam is alig tudom újra követni gondolatban, ez a legkedvesebb gyermekem, akit holdfénynél babusgattam, mint álnok szirén az ellenség karjába visz.

A bosszúságtól napokig gondolkodni sem tudtam, mint a bolond futkostam összevissza a kertben, a Spree piszkos vize mellett, amely „lelkeket mos és teát hígít"[12], még vadászni is elmentem a házigazdámmal, berohantam Berlinbe és át akartam ölelni mindenkit, akivel az utcán találkoztam.

Nem sokkal később már csak pozitív tudományokkal foglalkoztam, tanulmányoztam Savigny birtoklását, Feuerbach és Grolmann büntetőjogát, Cramer „De verborum significationé"-ját, Wening-Ingenheim pandektarendszerét és Mühlenbruchtól a „Doctrina pandectarum"-ot, amin még mindig rágódom, végül néhány dolgot Lauterbachból, polgári perrendtartást és mindenekelőtt egyházjogot, amelynek első részét, Gratianus „Concordia discordantium canonum"-ját a „Corpus"-ban[13] csaknem végigolvastam és kijegyzeteltem, éppúgy a függeléket, Lancelotti „Institutiones"-ét is. Aztán részben lefordítottam Arisztotelész „Retoriká"-ját, elolvastam a híres Verulami Bacon „De augmentis scientiarum"-ját, sokat foglalkoztam Reimarusszal, akinek könyvében – „Von den Kunsttrieben der Tiere" – nagy gyönyörűséggel mélyedtem el, a német joggal is elkezdtem foglalkozni,

de leginkább csak annyira, hogy átnéztem a frank királyok kapituláréit[14] és a pápák hozzájuk intézett leveleit.

Jenny betegsége és hiábavaló, kárba veszett szellemi munkám miatti rosszkedvembe, emésztő bosszúságomba, hogy olyan nézetet kell bálványommá tennem, amelyet gyűlöltem, belebetegedtem, mint ezt már régebben megírtam neked, drága Apám. Mikor felépültem, minden versemet és novellatervemet stb. elégettem, abban a tévhitben, hogy teljesen fel tudok hagyni ezzel – igaz, hogy ennek az ellenkezőjére eddig még nem szolgáltattam bizonyítékot.

Gyengélkedésem idején elejétől végig megismerkedtem Hegellel és a legtöbb tanítványával. Több stralow-i baráti összejövetel révén bekerültem egy Doktorklubba[15], amelynek tagjai között van néhány magántanár, és legbizalmasabb berlini barátom, dr. Rutenberg. Itt a vitákban számos ellentétes nézet nyilvánult meg, s én magam egyre határozottabban a mostani világfilozófia mellé kötöttem le magamat, amelytől pedig szabadulni szándékoztam, de a zengő dallamok mind elnémultak, az iróniának valóságos dühe szállt meg, ami annyi tagadás után alighanem könnyen meg is történhetett. Ehhez járult még Jenny hallgatása, s nem nyughattam addig, amíg a modernséget és a mai tudományos szemlélet álláspontját néhány rossz alkotás árán, aminő a „Der Besuch"[16] stb., meg nem vásároltam.

Ha talán egészében nem is írtam itt le neked világosan ezt a legutóbbi szemesztert és nem is bocsátkoztam bele minden részletbe, meg az árnyalatokat is elmostam, bocsásd meg ezt ama vágyamnak, hogy a jelenről beszéljek, drága Apám.

V. Chamisso úr küldött nekem egy igen semmitmondó levélkét, amelyben közli, hogy „sajnálja, de az »Almanach«[17] nem használhatja az írásaimat, mert már régen ki van nyomva". Dühömben lenyeltem a cédulát. Wigand könyvkereskedő elküldte tervemet[18] dr. Schmidtnek, a jó sajttal és rossz irodalommal kereskedő Wunder cég kiadójának. Levelét mellékelem; az utóbbi még nem válaszolt. Semmiképpen sem mondok azonban le erről a tervről, kivált, mert a hegeli iskola összes esztétika-hírességei, a köztük nagy szerepet játszó Bauer docens* és koadjutorom**, dr. Rutenberg közvetítésével, megígérték közreműködésüket.

Ami mármost államtudományi karrierem kérdését illeti, drága Apám, nemrég megismerkedtem bizonyos Schmidthänner asszesszorral***, s ő

* Bruno Bauer. – *Szerk.*
** – segítőtársam – *Szerk.*
*** – ülnökkel – *Szerk.*

azt tanácsolta, hogy a harmadik jogi vizsga után mint jogász térjek át erre; ez annál is inkább megfelelne nekem, minthogy valóban többre becsülöm a jogtudományt minden igazgatástannál. Ez az úr azt mondta, hogy ő és sokan mások Münsterben, a vesztfáliai tartományi törvényszéken három év alatt az asszesszorságig vitték, s ez, bár természetesen sok munkát kíván meg, nem nehéz dolog, mert itt nincsenek mereven meghatározott fokozatok, mint Berlinben és másutt. Ha később mint asszesszor doktorál az ember, akkor sokkal kedvezőbbek is a kilátásai arra, hogy mindjárt rendkívüli tanárként kezdhesse; ez történt Gärtner úrral Bonnban, aki írt egy középszerű művet a tartományi törvénykönyvekről, de egyébként csak arról ismeretes, hogy a hegeli jogiskola követőjének vallja magát. De drága, jó Apám, nem lenne-e lehetséges, hogy mindezt személyesen beszéljem meg veled? Eduard* állapota, a drága Anyácska szenvedései, a te betegeskedésed – bár remélem, hogy ez nem súlyos – mindez kívánatossá, sőt szinte szükségszerűvé teszi számomra, hogy hozzátok siessek. Már ott is lennék, ha nem kételkedném erősen a te engedélyedben, hozzájárulásodban.

Hidd el, drága, jó Apám, nem önös szándék sürget (bár boldog lennék, ha Jennyt viszontláthatnám), de van egy gondolat, amely hajt engem és amelyet nem mondhatok ki. Némely tekintetben nehéz lépés is lenne ez számomra, de mint egyetlen édes Jennym írja, ezek a szempontok mind semmivé válnak, ha olyan kötelességeket kell teljesítenünk, amelyek szentek.

Arra kérlek, drága Apám, hogy bármint döntesz is, e levelet, legalábbis ezt a lapját ne mutasd meg angyali Anyámnak. Hirtelen megérkezésem talán talpra állíthatná ezt a nagyszerű, pompás asszonyt.

Azt a levelet, amelyet Anyácskának írtam, jóval Jenny kedves sorainak megérkezte előtt fogalmaztam meg, s így talán önkéntelenül sokat írtam olyan dolgokról, amelyek nem egészen vagy éppenséggel nagyon kevéssé illendők.

Abban a reményben, hogy lassanként eloszlanak a családunk fölött összegyülekezett felhők[19], hogy nekem magamnak megadatik, hogy veletek együtt szenvedjek és sírjak, s talán a közeletekben bizonyságát adhatom annak a mélységes, benső együttérzésnek, végtelen szeretetnek, amelyet gyakran oly rosszul tudok csak kifejezni, abban a reményben, hogy te is, drága, örökké szeretett Apám, mérlegelve lelkem sokszorosan feldúlt állapotát, megbocsátasz nekem ott, ahol gyakran úgy látszik, hogy a szív hibá-

* Eduard Marx. – *Szerk.*

zott, pedig a hangját a küszködő szellem harsogta túl, s hogy rövidesen teljesen felépülsz, úgyhogy a szívemhez szoríthatlak és mindenről kibeszélgethetem magamat veled,

ölel örökké szerető fiad
Karl

Drága Apám, bocsásd meg olvashatatlan írásomat és rossz stílusomat; majdnem 4 óra van, a gyertya tövig égett, és kimerült a szemem; valódi nyugtalanság lett úrrá rajtam, s addig nem csillapíthatom le a felbolydult kísérteteket, amíg a ti szeretett közelségeteket nem érzem.

Kérlek, add át üdvözletemet az én édes, gyönyörű Jennymnek. Levelét már tizenkétszer elolvastam s egyre újabb varázst fedezek fel benne. Minden tekintetben, stílusában is ez a legszebb levél, amelyet szerintem egy hölgy írhat.

A megírás ideje: 1837 november 10–11.
Az első megjelenés helye: „Die Neue Zeit", XVI. évf. (1897–98), I. köt. 1. sz.

Füzetek az epikuroszi, a sztoikus és a szkeptikus filozófiáról[20]

Epikuroszi filozófia

ELSŐ FÜZET

I. Diogenész Laertiosz: Tizedik könyv. Kivonatok Diogenész Laertiosz tizedik könyvéből; P. Gassendi: Animadversiones in decimum librum Diogenis Laertii, Lyon 1649. I. kötet

I. Diogenész Laertiosz: Tizedik könyv

Epikurosz

[2] „...Később azonban, miután Démokritosz könyveivel találkozott, [Epikurosz] áttért a filozófiára." (10. old.)

[4] (A sztoikus Poszeidóniosz, valamint Nikolaosz és Szótión a „Dioklészi érvek" című munkájuknak 12. könyvében ezt állítják:) [Epikurosz] „Démokritosznak az atomokról és Arisztipposznak a gyönyörről szóló tanítását a sajátjaként adta elő." (11. old.)

[6] „Én bizony nem tudom, hogy mit gondoljak jónak, ha kizárom köréből egyrészt az ízek okozta, másrészt a szép hangok hallásából fakadó gyönyört, továbbá a formák szemlélése nyomán támadt kellemes mozgásokat." (12. old.)

[12] „Legtöbbre ... az öreg Anaxagoraszt becsülte, noha néhány kérdésben nem adott igazat neki..." (16. old.)

[29] „[Epikurosz filozófiája] tehát három részre oszlik: ismeretelméletre, természetbölcseletre és erkölcstanra." (25. old.)

I. Ismeretelmélet

[31] „A Kanónban tehát azt mondja Epikurosz, hogy az *igazság ismérvei* az *érzékletek*, a *tapasztalati fogalmak*[21] és az *érzetek*. Az epikureusok ehhez hozzáteszik még az *értelmünk képzelőereje alkotta képzeteket* is." (25–26. old.) „Szól erről ... az »*Alapelvek*«-ben is." (26. old.)

I. „...az *érzékletek igazak*. Mert minden ... *érzéklet* híján van az értelemnek és képtelen bármiféle emlékezésre; hiszen sem *magától nem jön mozgásba*, és ha *más mozgatja*, akkor sem képes arra, hogy bármit is *hozzátegyen* vagy *elvegyen*, és arra sem, hogy *véleményt alkosson* vagy *tévedjen*."

„Nincs semmi, ami képes volna megcáfolni az érzékleteket; [32] mert sem az egynemű érzéklet nem cáfolhatja meg a vele egyneműt, mivel egyenlő érvényűek (egyenlő erősek), sem a nem-egynemű a nem-egyneműt, mert nem ugyanazokról a dolgokról ítélnek, sem egyik a másikat, hiszen mindegyikre odafigyelünk. De még a fogalom sem; a fogalom ugyanis teljes egészében az érzékletektől függ.

Az is, hogy *vannak közvetlen érzéki benyomásaink*, szavatolja érzékleteink igaz voltát. Márpedig az, hogy *látunk* és *hallunk*, *éppolyan tény*, mint hogy *fájdalmat érzünk. Aközött, hogy valami igaz, és hogy valami valóban létezik, semmi különbség sincs.*" (26. old.)

„Ezért a láthatatlan dolgokra is a láthatókból kell következtetnünk. Hiszen minden *gondolatunk az érzékleteinkből származik*, az *egybeesés*, *megfelelés*, *hasonlóság és összetétel* révén, miközben a gondolkodás is hozzátesz valamit." (26[–27]. old.)

„Az őrjöngők elképzelései és az álomképek is igazak, hiszen hatást gyakorolnak. Ami viszont nem létezik, az nem is hat." (27. old.)

II. [33] „A *prolépszisz* szerintük [az epikureusok szerint] mintegy *megragadása a tárgynak*, vagy *helyes vélemény*, *vagy képzet*, vagy egy *bennünk levő általános ismeret*, vagyis annak *emlékképe*, ami *a külvilágban sokszor feltűnt előttünk*. Például ha azt mondjuk: »Ez egy ember«, *tüstént azután, hogy kimondtuk az »ember« szót, a prolépszisz révén az ember jellegzetes alakja is megjelenik előttünk érzékleteink tájékoztatása szerint. Minden szó esetében evidens tehát az, ami eredetileg az alapját képezi.* És nem is *kutathatnánk, amit kutatunk, ha korábbról már nem volna ismeretünk róla... El sem nevezhetnénk* semmit, *ha előbb a prolépszisz révén nem ismernénk jellegzetes alakját. A prolépsziszek tehát evidensek. A vélekedés szintén valami korábbi evidens képzettől függ*, amire *állításunkat visszavezetjük*. [34] A *véleményt feltevésnek* is nevezik. Azt mondják, hogy ez lehet *igaz* és lehet *hamis*, attól függően, hogy *hozzátesznek-e* vagy *elvesznek-e* belőle valamit, illetve hogy az *eviden-*

cia megerősíti-e vagy *megcáfolja*. Ha ugyanis *megerősíti* vagy *nem cáfolja meg*, akkor *igaz*, ellenben ha *nem erősíti meg* vagy *megcáfolja*, akkor *hamis*. Ezért vezették be a *kivárás* fogalmát; például *kivárunk ítéletünkkel*, közelebb megyünk a toronyhoz és megbizonyosodunk róla, hogy olyan-e közelről, mint amilyennek távolról látszik." (27–28. old.)

Kétféle érzetet különböztetnek meg, a gyönyört és a fájdalmat... A gyönyör *lényünkkel rokon*, a fájdalom viszont *idegen tőle*. E kettő alapján *ítéljük meg*, hogy mit *válasszunk* és mit *kerüljünk*." (28–29. old.)

„A kutatások részben *a dolgokra*, részben a *puszta szóra* irányulnak." (29. old.)

Epikurosz Menoikeuszhoz

[123] „*Először is hidd azt, hogy az Isten halhatatlan és boldog l é n y, ahogy az istenről alkotott általános felfogás* belénk van vésve, és ne *tulajdoníts neki sem halhatatlanságának ellentmondó, sem boldogságával összeegyeztethetetlen tulajdonságot*." (82. old.)

„*Istenek ugyanis vannak, hiszen evidens bennünk a rájuk vonatkozó képzet.* (Vö. consensus omnium, consensus gentium*.) *Amilyeneknek azonban a tömeg hiszi őket, nincsenek, mert nem képzelik őket következetesen olyanoknak, amilyeneknek hiszik.*

Nem az tehát az *istentelen, aki megtagadja a tömeg isteneit, hanem az, aki a tömeg hiedelmeivel ruházza fel az isteneket.* [124] *Hiszen nem tapasztaláson alapuló fogalmak* (prolépszisz), hanem *hamis föltevések a tömeg kijelentései az istenekről. Ezek szerint származnak a rosszaknak az istenektől a legnagyobb károk*, a jóknak pedig a *legnagyobb hasznok*. Mert *saját erényeikhez minden vonatkozásban hozzászokva, az emberek a hozzájuk hasonlókat szívesen fogadják, mindazt viszont, ami nem hasonlít hozzájuk, idegennek tekintik*." (83. old.)

„*Szokj hozzá a gondolathoz, hogy a halálnak semmi köze* hozzánk, mert minden jó és minden rossz az *érzékelésben* van, a *halál* pedig *megszűnése az érzékelésnek*. Ezért az a *helyes felismerés*, hogy a *halál semmit sem jelent* számunkra, *élvezhetővé teszi a halandó életet, hiszen nem tételez fel a halál után végtelen* (v. bizonytalan) *időt*, hanem *megszünteti bennünk a halhatatlanság utáni vágyat.* [125] *Semmi szörnyű sincs az életben* annak, aki *bölcsen felfogta, hogy a nemlétben nincs semmi szörnyű*. Így hát balga az, aki *azt mondja,*

* – közmegegyezés, a népek megegyezése – *Marx jegyzete.*

hogy nem azért *fél a haláltól*, mert *kínokat okoz, amikor elérkezik*, hanem azért, mert *kínokat okoz, amikor várjuk*. Arról, ami *elérkezésekor* nem *okoz kínokat, csak az ostoba feltételezheti, hogy kínokat okoz, amikor várják*. A *halál* tehát, amitől *a bajok közül a legjobban rettegnek, semmit sem jelent számunkra, mert amíg mi létezünk, a halál nincs jelen*, amikor pedig a halál *megjelenik, mi nem vagyunk többé. A halál tehát nem érinti sem az élőket, sem a holtakat, mivel az élőkhöz nincs köze, a halottak pedig már nem léteznek.*" (83. és 84. old.)

[126] „Aki *azt hirdeti, hogy az ifjú éljen szépen, az öreg meg haljon meg szépen*, az *együgyű*, nemcsak azért, mert az élet önmagában véve *kívánatos*, hanem azért is, mert *a szép életre való törekvés egyszersmind a szép halálra való törekvés is.*" (84. old.)

[127] „*Meg kell jegyeznünk, hogy a jövő nincs teljesen hatalmunkban*, viszont *nem is áll teljesen hatalmunkon kívül. Így hát ne számítsunk rá, mint mindenképpen bekövetkezőre*, de *ne is adjuk fel a reményt*, hogy egyáltalán *nem következik be.*" (85. old.)

„... vágyaink közül *egyesek természetesek*, mások *feleslegesek*; *a természeteseknek* egy része *szükséges*, más része csak *természetes*; *a szükségesek közül* egyesek *a boldogsághoz szükségesek* (például *a test* zavartalan működéséhez), mások viszont *magához az élethez.*" (85. old.)

[128] „*A róluk vallott helyes felfogás ugyanis ... elvezethet a test egészségéhez és a lélek zavartalanságához*[22]; *minthogy a boldog életnek ez a célja. Hiszen mindent annak a kedvéért cselekszünk, hogy ne szenvedjünk sem fájdalmat, sem félelmet.* Ha ezt egyszer elnyertük, *a lélek minden vihara megszűnik*, hiszen *az embernek* nem kell *semmi után járnia*, mintha *valamije hiányoznék*, sem pedig *más után kutatnia*, hogy *lelkének és testének jó közérzetét tökéletessé tegye. A gyönyörnek* akkor *érezzük szükségét*, amikor *a gyönyör hiánya miatt fájdalmat érzünk*; amikor viszont *nem érzünk fájdalmat, nincs szükségünk gyönyörre sem.*" (85. old.)

„É s e z é r t m o n d j u k a g y ö n y ö r t a b o l d o g é l e t k e z d e t é n e k é s v é g é n e k. [129] *Ezt* ismertük fel úgy, mint az *első* és *velünk született jót*, belőle *kiindulva* fogunk hozzá minden választáshoz és elkerüléshez, és hozzá térünk vissza, amikor *érzetünket véve alapul, minden jót megítélünk.*" ([85–]86. old.)

„És mert a [gyönyör] a z e l s ő és *velünk született jó, ezért nem is választunk* m i n d e n g y ö n y ö r t..."

„Tehát minden gyönyör *jó, mivel természete lényünkhöz tartozik, ám mégsem kell mindegyiket választanunk*. Ugyanígy *minden fájdalom rossz ugyan, de mégsem kell* mindegyiket kerülnünk. [130] Valójában úgy helyes,

ha az előnyök és hátrányok összemérésével és megvizsgálásával *ítéljük meg mindezeket a dolgokat. A jót* ugyanis bizonyos *időben rossznak tartjuk, a rosszat* ellenben jónak." (86. old.)

„*A képességet arra, hogy kevéssel is beérjük,* szintén *nagy jónak* tartjuk; nem azért, hogy azután minden esetben megelégedjünk a csekéllyel, hanem azért, hogy ha nincsen sok, a kevéssel is beérjük abban a helyes meggyőződésben, hogy *a bőséget* a legkellemesebben azok élvezik, akik a legkevésbé tartanak rá igényt, és hogy *a természetes dolgot* mindig könnyen meg lehet szerezni, a fölöslegeset azonban nehezen." (86. old.)

[131] „Gyönyörnek ... nevezzük ... ha testünk mentes a fájdalomtól, lelkünk pedig a zavaroktól." (87. old.)

[132] „Mindezeknek a kezdete és általában a legfőbb jó az okosság. Így hát a filozófiánál is értékesebb az okosság, amelyből az összes többi erény származik, amelyek arra tanítanak, hogy nem lehet kellemesen élni anélkül, hogy megfontoltan, becsületesen és igazságosan élnénk, sem megfontoltan, becsületesen és igazságosan nem lehet élni anélkül, hogy ne kellemesen élnénk. *Az erények* ugyanis *hozzátartoznak a kellemes élethez, és a kellemes élet elválaszthatatlan tőlük.*" (88. old.)

[133] „Mert kit tartasz különb embernek annál, mint aki jámboran vélekedik az istenekről, a halállal minden körülmények között félelem nélkül néz szembe, tisztázta magában a természet végcélját; aki megértette, hogy a legfőbb jó könnyen elérhető és könnyen megszerezhető, a legfőbb rossz pedig vagy rövid ideig tart, vagy kevés fájdalommal jár; aki azt hirdeti, hogy a szükségszerűségnek (Ananké), amelyet némelyek mindenfelett-uralkodóként szerepeltetnek, semmi köze sincs sem azokhoz a dolgokhoz, amelyek a véletlen szüleményei, sem azokhoz, amelyek akaratunktól függenek. Mert hisz **látja, hogy a Szükségszerűséget nem lehet felelősségre vonni, a véletlen** ellenben **állhatatlan; ami viszont akaratunktól függ,** az **nincs alávetve semminek.** Ez utóbbit illeti a gáncs is, és az ellenkezője is." (88. old.)

[134] „Talán jobb volna az istenekről szóló mítoszt követni, mint a természetfilozófusok végzetének [heimarmené] szolgája lenni; hiszen az előbbi reményt hagy arra, hogy az isteneket tiszteletnyilvánítással meg lehet lágyítani, az utóbbi viszont a könyörtelen szükségszerűséget hirdeti. *A véletlent a bölcs nem tartja istennek,* mint ahogy a sokaság vélekedik róla ... sem pedig a dolgok bizonytalan okának... [135] Hidd el, hasznosabb, ha helyesen döntesz, és nem érsz célhoz, mint ha helytelenül döntesz, és célhoz érsz. Bár még jobb, ha tetteinkben helyesen döntünk, és így érünk célt." ([88–]89. old.)

„És soha ... nem fog zavarni semmi. Úgy fogsz élni az emberek között, mint egy isten. Hiszen semmiben sem hasonlít halandó lényhez az az ember, aki halhatatlan javak birtokában él." (89. old.)

„A jóslást teljes egészében elveti más írásaiban is... A jóslásnak semmi alapja sincs. S ha volna is alapja, a történendők egyáltalán nincsenek hatalmunkban." ([89. old.])

[136] „Ami a gyönyört illeti, nézete eltér a kürénéi iskoláétól. Ezek ugyanis *a nyugalomban megnyilvánuló gyönyört nem tartják gyönyörnek, csak a mozgásban megnyilvánulót.* Ő viszont *mindkettőt, mind a lelki, mind a testi gyönyört... A gyönyört elgondolhatjuk nyugalomban megnyilvánulónak és mozgásban megnyilvánulónak.* Epikurosz viszont ... ezt mondja: *A zavartalanság és a fájdalommentesség nyugalomban megnyilvánuló, az öröm és a vidámság pedig mozgásban megnyilvánuló gyönyöröknek tekinthetők."* (90. old.)

[137] „S még egy eltérés a kürénéiektől. Ezek *a testi fájdalmakat a lelkieknél súlyosabbaknak* tartják ... Epikurosz viszont a lelki fájdalmat tartja súlyosabbnak; *hiszen a testet csak a jelen fájdalom gyötri, a lelket azonban a múlt, a jelen és a jövő egyaránt.* És ugyanígy nagyobbak a lélek örömei is." (90. old.)

„Hogy az élet végcélja a gyönyör, arra ezt hozza fel érvként: az élőlények, alighogy megszülettek, *kedvüket lelik benne, a fájdalomtól* viszont *természetük folytán,* anélkül hogy *gondolkodnának, menekülnek. Ösztönösen kerüljük* tehát *a fájdalmat."* ([90–91. old.])

[138] *„Az erényeket* is a velük járó *gyönyör miatt és nem önmagukért* választjuk ... *Epikurosz szerint egyedül az erény elválaszthatatlan a gyönyörtől,* minden *egyéb, így az ételek is elválaszthatók tőle."* (91. old.)

[Alapelvek]

[139] *„A boldog* és *örökkétező sem maga nem bajlódik,* sem *másnak nem okoz vesződséget,* úgyhogy sem *a harag,* sem *a jóindulat* nem *tartozik a lényéhez: hiszen minden ilyesmi csak erőtlen lényben található.*

Más írásaiban azonban azt mondja, hogy *az isteneket csak az ész által tudjuk felfogni,* de nem szám szerint meghatározva, s hogy a hasonlóság révén (a hasonló, e célra létrejött képek szüntelen odaáradása következtében) *emberalakúak."* (91. és 92. old.)

„A gyönyörök nagyságának határa minden fájdalom kiküszöbölése. Ahol a gyönyör jelen van, ameddig jelen van, ott *sem testi, sem lelki fájdalom nincs,* sem *a kettő együtt."* (92. old.)

[140] „Nem lehet kellemesen élni anélkül, hogy ne *értelmesen, szépen és igazságosan élnénk, sem értelmesen, szépen és igazságosan nem lehet élni úgy, hogy ne kellemesen élnénk.*" (92. old.)

[141] „*Önmagában véve egyetlen gyönyör sem rossz*; de bizonyos gyönyörök megszerzése *a gyönyöröknél sokszorta nagyobb kellemetlenségekkel jár.*" (93. old.)

[142] „Ha minden gyönyör időben is tartóssá volna tehető, és az egész szervezetnek, vagy legalábbis természetünk legfontosabb részeinek osztályrészévé válnék, egyáltalán nem különböznének a gyönyörök egymástól." (93. old.)

[143] „Nem lehet a félelmet eltávolítani a legfontosabb dolgokat illetően, ha nem ismerjük, milyen a mindenség természete, hanem csak gyanítunk valamit azokról a dolgokról, amelyek a mítoszok világába tartoznak. Ezért a természetfilozófia nélkül nem tehetünk szert zavartalan gyönyörökre." (93[–94]. old.)

[142] „Ha egyáltalán nem volna bennünk nyugtalanság az égi jelenségek, valamint a halál miatt, hogy ez utóbbinak talán mégiscsak van köze hozzánk, továbbá ha képesek volnánk fölismerni a fájdalmak és vágyak határait, akkor nem lenne szükségünk a természetfilozófiára." (93. old.)

[143] „Semmi haszna, hogy az emberekkel szembeni biztonságot megszerezzük, ha ugyanakkor az égi jelenségekre, a föld alatti és általában a mindenségben levő dolgokra vonatkozó aggodalmaink továbbra is megmaradnak, mert az emberekkel szembeni biztonság korlátozott." (94. old.)

„A biztonság, mely a nyugalomból és a tömegtől való visszavonulásból fakad, azon alapul, hogy [a felesleges vágyak] kiküszöbölhetők, [a szükséges dolgok] pedig könnyen megszerezhetők." (94. old.)

[144] „A természetnek megfelelő gazdagságnak egyrészt megvan a határa, másrészt könnyen megszerezhető; az viszont, mely a hiú képzelődések szüleménye, a végtelenbe vész." (94. old.)

„A testi gyönyör nem növekszik, ha egyszer a szükség okozta fájdalmat kiküszöböltük, hanem legfeljebb csak változatosabbá válik." (94. old.)

„Az értelem számára a legtöbbet (a gyönyört illetően) éppen azoknak a kérdéseknek (és a velük rokon problémáknak) a *megoldása* jelenti, melyek az értelem számára a leggyötrőbb félelmeket szokták okozni." (94. old.)

[145] „A végtelen idő ugyanannyi gyönyört rejt magában, mint a véges, ha értelmesen mérjük fel a gyönyör határait." (95. old.)

„A test gyönyörei időben határoltak, a végtelen idő utáni vágy azonban határtalanná tette őket. Az értelem azonban, miután tudatosította a test céljait és határait, és megszüntette az örökkévalóság utáni vágyat, lehetővé

tette számunkra a tökéletes életet, úgyhogy többé semmi szükségünk sincs a végtelen időre. Mindamellett nem kerüli a gyönyört, még akkor sem, amikor a körülmények oda vezetnek, hogy meg kell válnia az élettől, mert a legjobb élet végét beteljesülésként fogja föl." (95. old.)

[146] „Nem szabad szem elől tévesztenünk azt a teljes evidenciával adódó határozott célt, amelyre véleményünket visszavezetjük, különben egész életünk határozatlansággal és zavarral lesz teljes." (95. old.)

„Ha az összes érzéklettel harcra kelsz, nem lesz alapod, amihez viszonyítva megítéld épp azokat az érzékleteket, amelyekről azt állítod, hogy hamisak." (95. old.)

[148] „Ha minden alkalommal minden cselekedetedet nem a természetszabta végcélhoz igazítod, hanem (akár kerülsz valamit, akár törekszel valamire) előbb valami máshoz folyamodsz, tetteid nem lesznek összhangban elveiddel." (96. old.)

[149] „A vágyak közül egyesek természetesek és szükségesek, mások pedig természetesek ugyan, de nem szükségesek; végül vannak olyanok, amelyek sem nem természetesek, sem nem szükségesek, hanem üres képzelődés szüleményei." (96. old.)

[148] „Ugyanaz a felismerés, amely bizonyossággal töltött el bennünket afelől, hogy semmiféle félelmetes dolog nem tart örökké, sőt sokáig sem, láttatja be azt is, hogy korlátozott [életünkben] a barátság biztosítja a legtökéletesebb biztonságot." (97. old.)

Az alábbi idézetek adják Epikurosz nézetét a szellemi természetről, az államról. A szerződés, *συνθήκη* alkotja számára az alapzatot és következőleg csak a *συμφέρον*, hasznossági elv a cél:

[150] „A természetjog a hasznosság diktálta megegyezés avégből, hogy ne ártsunk egymásnak, és ártalmat se szenvedjünk." (97. old.)

„Mindazon élőlények számára, amelyek nem voltak képesek szerződéseket kötni arra vonatkozóan, hogy ne ártsanak egymásnak, és ártalmat se szenvedjenek, egyáltalán nem létezik sem igazságos, sem igazságtalan. Ugyanez áll azokra a népekre is, amelyek nem tudtak vagy nem akartak szerződéseket kötni arra vonatkozóan, hogy ne ártsanak egymásnak, és ártalmat se szenvedjenek." (98. old.)

„*Az igazságosság nem valami önmagában való*, hanem az *egymás közti érintkezésben* megnyilvánuló dolog; egy bizonyos időpontban létrejött, meghatározott területre érvényes szerződés, hogy nem ártunk, és nem szenvedünk ártalmat." (98. old.)

[151] „*Az igazságtalanság* nem *önmagában való rossz*, hanem a rettegés miatt az, hogy titokban marad-e az ezt büntető hatóságok előtt... Mert

[aki igazságtalanságot követ el], haláláig bizonytalan, hogy rejtve marad-e..." (98. old.)

„*Az igazságos általában mindenki számára ugyanaz* (valami, ami kölcsönösen előnyös az egymással való közösségi érintkezésben); de a *vidéknek* és *mindenféle egyéb körülményeknek sajátos volta miatt nem mindenki számára ugyanaz az igazságos.*" (98. old.)

[152] „Az általában igazságosnak tartott dolgok közül az, amelyről bebizonyosodik, hogy a közösség szükségletei szempontjából hasznos, tartalmazza az igazságosság természetét, feltéve, ha mindenki számára egyaránt hasznos; ha azonban ugyanazt valaki törvénnyé teszi, ám nem válik hasznára a közösségnek, akkor többé már nem tartalmazza az igazságosság természetét." (99. old.)

„S ha az igazságossággal együttjáró közjó megváltozik is, de bizonyos ideig az igazságosság evidenciájával összhangban van, az alatt az idő alatt semmivel sem volt kevésbé igazságos azok számára, akik nem üres szavakkal zavarják meg magukat, hanem a tényekre vannak tekintettel."

[154] „Ha valahol, noha nem változtak meg a körülmények, az igazságosnak tartott dolgokról a gyakorlatban bebizonyosodik, hogy nincsenek összhangban az igazságosság evidenciájával, ezek a dolgok nem is voltak valóban igazságosak. Ahol *viszont a körülmények megváltozása folytán ugyanezek a dolgok, melyeket igazságosnak tartottak, többé nem járulnak hozzá a közjóhoz, ott ezek akkor még igazságosak voltak, amikor a polgárok együttélése szempontjából hasznosnak bizonyultak; később azonban, amikor elvesztették hasznosságukat, többé már nem voltak igazságosak.*" (99. old.)

[154] „Az, aki a legmegfelelőbb módon megszerezte magának a külső körülményekkel szembeni bátorságot, egyrészt *a számára lehetséges dolgokkal rokoni kapcsolatba került*, másrészt *a nem lehetségeseket magától idegeneknek tekinti.*" (99. old.)

Diogenész Laertiosz tizedik könyvének vége.

Epikurosz Hérodotoszhoz

[37] „Először is azt kell tehát megállapítanunk, ami a szavak alapját képezi, hogy véleményeinket, kutatásainkat, kétségeinket arra visszavezetve eldönthessük, és ne maradjon számunkra minden eldöntetlen úgy, hogy a végtelenbe vész okoskodásunk, és ne játszadozzunk üres szavakkal. [38] Elengedhetetlen ugyanis, hogy minden szónak első lelki képét vegyük szemügyre, mely nem szorul magyarázatra, legalábbis ha azt akarjuk, hogy le-

gyen, amire kutatásunkat, kétségünket, vélekedésünket visszavezethetjük." (30–31. old.)

Fontos, hogy Arisztotelész a „Metafiziká"-jában ugyanezt az észrevételt teszi a nyelvnek a filozofáláshoz való viszonyáról.

Minthogy a régi filozófusok mind a tudat előfeltevéseiből indultak ki, nem véve ki a szkeptikusokat sem, ezért a tudatnak szilárd támpontra volt szüksége. Ezt azután a képzetek adják, ahogy az általános tudatban megvannak. Epikurosz mint a képzet filozófusa jár el itt a legpontosabban és ezért közelebbről határozza meg az alapzat e feltételeit. Legkövetkezetesebben is ő jár el, és éppúgy, mint a másik oldalról a szkeptikusok, betetőzi a régi filozófiát.

[38] „Ezenkívül mindent az érzékelés alapján kell megvizsgálnunk, és általában értelmünk vagy ítélőképességünk bármelyik eszközének közvetlen felfogására, és hasonlóképpen a bennünk keletkező érzésekre támaszkodva, hogy ilyen módon egyrészt az érzékelhető és megvilágításra szoruló, másrészt pedig az érzékelhetetlen dolgot bizonyos ismertetőjelek alapján meg tudjuk magyarázni. *Ha e megkülönböztetést megtettük, most már az érzékszerveinkkel fel nem fogható dolgokat kell szemügyre vennünk.*" (31. old.)

„... A nem-létezőből való keletkezés lehetetlen; mert ebben a felfogásban valamennyi természetfilozófus megegyezik." (Arisztotelész: „Fizika", I. fej., 4. A coimbrai [jezsuita] kollégium kommentárja, 123[–125]. hasáb.)

„Bizonyos értelemben egyszerűen a nem-létezőből keletkezik [minden], bizonyos értelemben viszont mindig a létezőből. Mert az, ami mint lehetőség létezik, mint megvalósulás azonban nem létezik – s ezt ennek is, annak is nevezhetjük –, szükségképpen előbb kell hogy legyen." (Arisztotelész: „A keletkezésről és pusztulásról", I. könyv, 3. fej. a coimbrai [jezsuita] kollégium kommentárja, 26. old.)

[Diogenész Laertiosz, X. 39] „A mindenség mindig olyan volt, amilyen most, és mindig olyan is lesz." (31. old.)

„A mindenség részben testből, részben űrből áll."

[40] „A testek egy része összetett test, más része az, amiből az összetett testek kialakultak." (32. old.)

[41] „Ezek pedig *oszthatatlanok* és megváltoztathatatlanok, *különben minden elmúlnék a nem-létezőbe.*" ([32–]33. old.) „A mindenség végtelen. A határolt dolognak ugyanis van végpontja." (33. old.) „A mindenség a testek sokaságánál és az űr nagyságánál fogva is végtelen." (33. old.)

„A végtelen fog felülkerekedni és el fogja pusztítani a végest." (Arisztotelész: „Fizika", III. könyv, 5. fej. A coimbrai kollégium kommentárja, 487. hasáb.)

[Diogenész Laertiosz, X. 42] „Az atomok az alakok különbségei tekintetében meghatározhatatlanok." (33[–34]. old.)

[43] „Az atomok örök időn át szüntelenül mozognak." (34. old.)

[44] „Ezeknek nincs kezdetük, mivel az atomok és az űr örökké léteznek." (35. old.)

„Az atomoknak nincs is semmilyen minőségük, kivéve az alakot, a nagyságot és a súlyt." (35. old.) „Nincs is mindenféle nagyságuk; legalábbis szemmel még sohasem érzékeltek atomot." (35. old.) [45] „A világok száma végtelen." (35. old.) [46] „Vannak azután képmások is, melyek a szilárd testekhez hasonló szerkezetűek, de finomságban messze fölülmúlják a megjelenő dolgokat." (36. old.) „Ezeket a képmásokat eidólonoknak nevezzük." (36. old.) [48] „Azonkívül az eidólonok keletkezése olyan gyors, mint a gondolaté. Mert az áramlás a testek felületéről állandóan tart, *de ennek nincs látható jele.*" (37. old.)

„Ilyen természetű létezők más módon is létrejöhetnek. Ezek egyike sem mond ellent ugyanis az érzékelésünknek, ha valaki belegondol, hogy a (természet) milyen módon juttatja el hozzánk a külvilág tárgyainak hű képmásait, és váltja ki a nekik megfelelő érzésünket." (38. old.)

[49] *„Azt is fel kell tételeznünk, hogy amikor alakokat látunk, illetve elgondolunk, valami áramlik hozzánk a külvilág tárgyairól."* (38. old.)

[50] „Minden, akár az értelem, akár az érzékelés által *nyert*, de még *meg nem ítélt* (non judicata) képzet *igaz*. A valótlanság és *a tévedés* oka a *meg nem erősített* vagy *megcáfolt* képzet esetében mindig *a bennünk levő mozgás révén hozzágondoltban rejlik; ez a mozgás bizonyos képzelőerővel társul, ami önálló ítéletalkotásra képes; és ez által jön létre a tévedés.*" (39. old.)

[51] „Másrészt tévedés sem volna, ha valami másféle mozgást is nem fogadnánk magunkba, amely ugyan [képzelő tevékenységünkkel] kapcsolatos, de önálló ítéletalkotó képessége van." (39. old.) „E belső mozgás által, amely képzelő tevékenységünkkel kapcsolatos ugyan, de önálló ítéletalkotásra képes, keletkezik, – ha nem erősítik meg vagy megcáfolják – a tévedés, ha pedig megerősítik vagy nem cáfolják meg, az igazság." ([39–]40. old.)

[52] „A hallás is úgy keletkezik, hogy valamiféle áramlás indul ki a hangot adó stb. dologból." (40. old.)

[53] „A szagról is azt kell elfogadnunk (amit a hallásról mondtam)..." (41. old.)

[54] *„Minden minőség, amely megvan bennük* (az atomokban) és *a sajátjuk*, amelyeken *az előbb említetteket* (ti. nagyságot, alakot, súlyt) kell értenünk, *változatlan*, ahogyan *az atomok sem változnak semmit.*" (41. old.)

[55] „*De azt sem szabad hinnünk, hogy az atomok között mindenféle nagyság előfordul, nehogy megcáfoljanak a jelenségek, némely nagyságváltozatokat azonban fel kell tételeznünk.* Akkor ugyanis jobban meg tudjuk magyarázni az érzeteinkkel és érzékleteinkkel kapcsolatos dolgokat." ([42–]43. old.)

[56] „Ezenkívül azt sem szabad hinnünk, hogy egy határolt testben végtelenül sok, vagy tetszőleges nagyságú részecskék lehetnek." (43. old.)

[60] „Feltételezhetünk egy olyan mozgást, melyet a végtelenben felfelé irányulónak képzelünk, és egy olyat is, melyet lefelé irányulónak." [45. old.]

Lásd a 44. oldal végét és a 45. oldal elejét, ahol tulajdonképpen megtöri az atomisztikus elvet és magukba az atomokba egy belső szükségszerűséget helyez. Minthogy valamilyen nagyságuk van, náluk kisebb valaminek is kell lennie. Ezek azok a részek, amelyekből összetevődnek. Ezek azonban szükségszerűen vannak együtt, mint egy ‚fennálló közösség'. Az eszmeiség ilyenképpen magukba az atomokba helyeződik. A bennük való legkisebb, az nem a képzet szerinti legkisebb, de analógiája van vele, és ezzel semmi meghatározottat nem gondolunk. A szükségszerűség és eszmeiség, amely megilleti őket, maga is pusztán képzelt, véletlen; nekik maguknak külsőleges. Csak ezzel van kimondva az epikuroszi atomisztika elve, hogy az eszmei és szükségszerű csak egy önmagának külsőleges elképzelt formában, az atom formájában van. Eddig megy tehát Epikurosz konzekvenciája.

[61] „*Továbbá az atomok szükségképpen egyenlő sebességűek, mikor az űrön át való mozgásuk során nem ütköznek semmi ellenállásba.*" (46. old.) Ahogy láttuk, hogy a szükségszerű, az összefüggés, az önmagában való megkülönböződés az atomba helyeződik vagy jobban mondva az atomban nyilvánítatik ki, hogy az eszmeiség itt csak ebben az önmagának külsőleges formában van meg, ugyanígy történik ez a *mozgás* vonatkozásában is, amely szükségszerűen szóhoz jut, mihelyt az atom mozgását a ‚konkréciók szerinti' testek, vagyis a *konkrétum* mozgásával hasonlítjuk össze. Az atomok mozgása ezekkel szemben elvileg abszolút, vagyis valamennyi empirikus feltétel benne megszűnt; ez a mozgás eszmei. Egyáltalában az epikuroszi filozófia és a benne immanens dialektika kifejtéséhez lényegileg azt kell rögzítenünk, hogy mivel az elv egy elképzelt, a konkrét világgal szemben a lét formájában viszonyuló valami, ezért a dialektika, ezeknek az ontológiai meghatározásoknak mint az abszolútum önmagában semmis formájának belső lényege csak úgy törhet elő, hogy ezek mint közvetlenek szükségszerű összeütközésbe kerülnek a konkrét világgal és hozzá való sajátos viszonyulásukban azt nyilatkoztatják ki, hogy eszmeiségüknek ők csak képzelt, önmaguknak külsőleges formáját alkotják és a konkrétumnak nem előfeltevéseiként, ha-

nem csak eszmeiségeként vannak. Maguk a meghatározásaik ilyenképpen magán-valóan nem igazak, önmagukat megszüntetők. Csak a fogalma nyilváníttatik ki a világnak, az, hogy talaja az előfeltétel nélküli, a semmi. Az epikuroszi filozófia fontos a naivitás miatt, amellyel a konzekvenciákat a modern elfogultság nélkül kimondja. [62] „*Sőt az összetett testekben sem* mondhatjuk egyik atomot *gyorsabbnak* a másiknál stb." (46. old.) „Csupán azt mondhatjuk: *oly sűrűn taszítják egymást,* h o g y v é g ü l *mozgásukat folyamatosnak érzékeljük.* Mert amit nem látunk, csak hozzágondolunk, nevezetesen, hogy az értelmünk által felismert időegységek is rendelkeznek a mozgás folyamatosságával, az ilyen esetekben ez *nem igaz*; mivel csakis *az igaz, amit valóban érzékelünk,* vagy *az érzéki tapasztalat alapján értelmünkkel felfogunk.*" (47. old.)

Megvizsgálandó, honnan ered az érzéki bizonyosság elvének megszüntetése és milyen elvonatkoztató képzetet állít fel az igazi kritériumként.

[63] „A lélek finom részecskékből álló test, mely a test egész tömegében szétszórt állapotban van." (47. old.)

Érdekes itt megint a tűz és levegő sajátos különbsége a lélekkel szemben, hogy a léleknek a testhez adekvát voltát bizonyítsa, ahol az analógiát alkalmazza, de ugyanígy meg is szünteti, ami a képzelő tudatnak a módszere egyáltalában; így az összes konkrét meghatározások önmagukban összetörnek és a kifejtést pusztán egyhangú visszhang pótolja.

[63] „Amellett is ki kell tartanunk, hogy *az érzékelés* l e g f ő b b o k a *a lélek.* [64] *Aligha* foghatna föl azonban érzéki benyomást, ha *az atomcsoportosulás többi része valamiképpen be nem fedné.* A z a t o m c s o p o r t o s u l á s t ö b b i r é s z e viszont, amely l e h e t ő v é t e s z i s z á m á r a, hogy az é r z é k e l é s o k a legyen, az ő jóvoltából maga is *részesedik ebből a járulékos tulajdonságból,* (noha nem valamennyiből, amelyeknek ő birtokában van). E z é r t a lélek eltávozása után nem rendelkezik érzékeléssel; *nem önmagától volt ugyanis birtokában ennek a* k é p e s s é g n e k, *hanem csak lehetővé tette egy másik, vele együtt létrejött valami számára,* ami a *benne kifejlődött képesség révén rögtön megalkotta magának az ingernek megfelelő érzékletet,* majd szomszédságuk (vicinia) és kölcsönösségük miatt *őt is részeltette belőle.*" (48. old.)

Ahogy láttuk, hogy az atomok, elvontan egymás között véve, nem egyebek, mint léttel-bírók, elképzeltek egyáltalában, és csak a konkrétummal való összeütközésben fejtik ki képzelt és ezért ellentmondásokba bonyolódott eszmeiségüket, ugyanúgy kimutatják — amennyiben a viszony egyik oldalává lesznek, vagyis amennyiben az elvet és annak konkrét világát (az elevent, lelkest, szervest) önmagukon hordozó tárgyakra kerül sor —, hogy a

képzet birodalma egyszer szabadként, másszor valami eszmeinek a megjelenéseként gondoltatik el. A képzet e szabadsága tehát szintén csupán elgondolt, közvetlen, képzelt, ami a maga igazi formájában az atomisztikus. A két meghatározás tehát felcserélhető, mindegyik magáért-valóan tekintve ugyanaz, mint a másik, de egymással szemben is, aszerint, hogy milyen szempontból nézzük, ugyanazokat a meghatározásokat kell nekik tulajdonítanunk; a megoldás tehát megint visszaesés a legegyszerűbb első meghatározásba, hogy a képzet birodalmát szabadként képzeljük. Mivel ez a visszaesés itt egy totalitáson megy végbe, az elképzelten, amely valóban önmagában bír az eszmeivel és maga is az a maga létében, ezért itt az atom úgy van tételezve, amilyen valóban, ellentmondásai totalitásában; egyszersmind kidomborodik ezeknek az ellentmondásoknak az alapja, az, hogy a képzetet mint a szabad eszmeit is akarjuk felfogni, de magát ezt is csak elképzelően. Az abszolút önkény elve ezért itt összes konzekvenciáival együtt jelenik meg. A legalárendeltebb formában magán-valóan már az atomnál is ez az eset. Mivel sok atom van, az egy már önmagán hordozza a különbséget a sokasággal szemben, tehát magában-valóan sokaság. De egyszersmind ez megvan az atom meghatározásában is, tehát a sok benne szükségszerűen és immanensen egy Egy, így van, mert van. Ámde éppen azt kellene a világban megmagyarázni, miképpen bontakozik ki az egy elvből szabadon sokká. Amit tehát meg kellene oldani, az feltételezve van, az atom maga az, amit meg kellene magyarázni. Az eszmeiség különbsége azután már csak összehasonlítás útján kerül bele, magáért-valóan a két oldal ugyanabban a meghatározásban van, és maga az eszmeiség megint abban tételeződik, hogy ez a sok atom külsőlegesen összekapcsolódik, hogy ezek az atomok ezen összetételek elvei. Ezen összetétel elve tehát az eredetileg magában-valóan ok nélkül összetett, vagyis a magyarázat maga a magyarázott, mely a képzelő elvonatkoztatás távolába és ködébe van taszítva. Mint mondottuk, totalitásában ez csak a szerves világ vizsgálatánál domborodik ki.

Megjegyzendő, hogy amint a lélek stb. megsemmisül, és csak egy véletlen keveréknek köszönheti létezését, ezzel egyáltalában ki van nyilvánítva *mindezeknek a képzeteknek*, pl. lélek stb. *a véletlenség*, melyeknek – ahogy a közönséges tudatban vannak – nincs szükségszerűségük, úgy Epikurosznál is *véletlen állapotokként szubsztanciálódnak*, amelyek adottakként vannak felfogva, amelyeknek szükségszerűsége, exisztenciájuk szükségszerűsége nemcsak hogy bizonyítva nincs, hanem ellenkezőleg, elismerik róluk, hogy nem bizonyíthatók, csak lehetségesek. A maradandó ellenben a képzet szabad léte, amely először a magán-való szabadság egyáltalában, de másodszor, mint az elképzeltnek a szabadságát tartalmazó gondolat, hazugság és

fikció, azaz önmagában következetlen dolog, árnykép, szemfényvesztés. Ez éppenséggel inkább a lélek stb. konkrét meghatározásainak követelménye, mint immanens gondolat. Epikuroszban az a maradandó és nagy, hogy az állapotoknak nem ad előnyt a képzetekkel szemben, és éppannyira nem igyekszik megmenteni őket. A filozófia elve Epikurosznál annak kimutatása, hogy a világ és a gondolat elgondolható, lehetséges; bizonyítéka és az elv, amelyből ezt kimutatja és amelyre visszavezeti, megint csak a magáértvaló* lehetőség, melynek természeti kifejezése az atom, szellemi kifejezése a véletlen és az önkény. Közelebbről megvizsgálandó, miképpen cserélik ki lélek és test összes meghatározásaikat, és mindegyik ugyanaz, ami a másik, a rossz értelemben: hogy egyáltalában sem az egyik, sem a másik oldal nincs fogalomszerűen meghatározva. 48. oldal vége és 49. oldal eleje: Epikurosz felette áll a szkeptikusoknak abban, hogy nála nemcsak az állapotok és képzetek vezetődnek vissza semmibe, hanem hogy felvételük, a róluk való gondolkozás és az exisztenciájukról való okoskodás, mely valami szilárdból indul ki, ugyancsak csupán lehetséges valami.

[67] „*A testetlent önmagában, kivéve az űrt.* (A testetlent nem gondolja a képzet: képzete róla az űr és üres.**) Az űr viszont nem képes hatni, sem hatást elszenvedni, hanem csak lehetőséget nyújt a testeknek arra, hogy benne mozogjanak." (49. old.) „Akik tehát azt mondják, hogy a lélek nem testi természetű, esztelenül beszélnek." ([49–]50. old.) Megvizsgálni az 50. oldalon és az 51. old. elején levő passzust, ahol Epikurosz a konkrét testek meghatározásairól beszél és az atomisztikumot felborítani látszik, mondván:

[69] „...Hogy az egész test a maga egészében ezek összességéből nyeri sajátos természetét. Nem úgy, mintha ezek összekapcsolódásának az eredménye volna, mint például amikor egy nagyobb atomcsoportosulás alakul ki magukból az elemi részekből, hanem csak úgy, ahogy mondom, hogy ezek összességéből nyeri sajátos természetét. Mindezeknek megvan a sajátos jellemzőjük, melyekről felismerhetők és fogalmilag megragadhatók, úgy azonban, hogy kíséri őket az egésznek a képe és nem szakítható el tőlük, hanem éppen azért mondunk valamit testnek, mert együttesen veszünk tudomást róluk." (50–51. old.)

[70] „Azonkívül a testekhez gyakran *járulnak nem sajátos* tulajdonságok is, amelyek közül egyesek láthatatlanok és testetlenek. Ha a szót a leggya-

* *A kéziratban* magáért-való *áthúzva vagy aláhúzva.* – *Szerk.*

** *A zárójelbe tett mondatot Marx német nyelven írta.* – *Szerk.*

koribb jelentésében használjuk, akkor nyilvánvaló lesz, hogy a járulékok sem annak az egésznek a természetével nem rendelkeznek, amelyet mi teljességében felfogva testnek nevezünk, sem a sajátos tulajdonságok természetével, amelyek nélkül testet nem lehet elképzelni." (51. old.)

[71] „Annak kell tartanunk őket, aminek mutatkoznak, azaz a testek esetleges járulékainak, amelyek azonban sem a testet nem kísérik sajátos tulajdonságokként, sem egy önmagában vett természet szervezettségével nem rendelkeznek, hanem azon a módon látjuk őket, ahogyan maga az érzékelés a sajátosságukat megmutatja." (52. old.)

MÁSODIK FÜZET

I. Diogenész Laertiosz: Tizedik könyv. II. Szextosz Empeirikosz. III. Plutarkhosz arról, hogy Epikurosz szerint nem lehet boldogan élni[23]

I. Diogenész Laertiosz: Tizedik könyv. Gassendi kommentárjai

Epikurosz Hérodotoszhoz. Folytatás

[72] „Az időt ugyanis nem szabad úgy vizsgálnunk, mint a többi dolgot, amelyeket egy adott tárgyon úgy vizsgálunk, *hogy visszavezetjük őket a bennünk föllelhető tapasztalati fogalmakra*, hanem magát az evidenciát kell *meggondolásunk tárgyává* tennünk, amely szerint *hosszabb* vagy *rövidebb időről* beszélünk... Nem szabad új kifejezésekhez sem folyamodnunk, mintha azok jobbak volnának, hanem *a már meglevőket* kell használnunk vele kapcsolatban. *És nem nevezhetünk meg vele kapcsolatban semmi mást sem, aminek lényege ugyanaz, mint ezé a tulajdonságé* ... hanem csupán és legfőképpen azt kell meggondolnunk, hogyan kapcsoljuk össze vele a hozzá tartozót és hogyan mérjük. [73] Mert azt *nem kell bizonyítanunk, csak meg kell gondolnunk, hogy az időt a nappalokkal és az éjszakákkal, valamint azok részeivel kapcsoljuk össze; nemkülönben az érzelmekkel és az érzelem nélküli állapotokkal, mozgásokkal és nyugalmi helyzetekkel*; viszont őt magát az ezekkel kapcsolatos sajátos járulékként fogjuk fel, és ilyen értelemben beszélünk időről." (52–53. old.) „Minden újra felbomlik." (53. old.)

„Nyilvánvaló tehát, hogy [Epikurosz] *a világokat is mulandóknak tartja, minthogy részeik változnak*. De ezt mondja más helyeken is." (53. old.)

[74] „*S nem szabad azt hinnünk, hogy a világok szükségszerűen egyformák*, sőt fel is kell tételeznünk, hogy *különböző alakúak*." (53. old.)

„Mert *az élőlények* nem *szükségszerűen a végtelenből váltak ki*, és nem is

az égből hullottak alá..." [75] *„Azt is el kell továbbá fogadnunk, hogy a természetet sok mindenféle dologban maguk a körülmények tanították és kényszerítőleg irányították, a gondolkodás pedig azt, amit a természet nyújtott neki, később pontosabbá tette és még más dolgokat is kitalált hozzá,* bizonyos területeken gyorsabban, más területeken lassabban, és ehhez hol több, hol kevesebb időre volt szüksége." ([53–]54. old.)

Lásd az 54. oldal végét és az 55. oldal elejét, ahol a megjelölések eredetéről van szó.

[76] *„Azután meg nem szabad azt hinnünk, hogy az égitestek mozgása, változása, fogyatkozása, felkelése és lenyugvása és az ezekhez hasonló dolgok úgy keletkeznek, hogy valaki kormányoz és elrendez,* vagy *elrendezett,* aki *egyúttal teljes boldogságnak is birtokában van"* (ezzel össze kell hasonlítani azt, amit Szimplikiosz mond Anaxagoraszról a világot rendező *νοῦς*-szal* kapcsolatban) *„az elpusztíthatatlanság mellett* [77] (az ügyes-bajos *dolgok, a gondok, a harag és a szeretet ugyanis nem egyeztethetők* össze *a boldogsággal,* hanem mindezek a gyengeség, a félelem és a *környezetünktől való függés* jelei). Azt sem kell vélnünk, mert ez is *zavaró* és [a boldogsággal] *ellentétes,* hogy az *a lény, amely szert tett a boldogságra, akarata szerint veszi fel ezeket a mozgásokat. Óvnunk kell tökéletes magasztosságát minden megjelölésben, amelyek ilyenfajta fogalmakhoz vezetnek, nehogy ezekből a fenséggel ellentétben álló vélekedések keletkezzenek.* Ellenkező esetben *ez az ellentét a legnagyobb zavart idézi elő a lelkekben. Azt kell tartanunk tehát, hogy a világ keletkezésekor ment végbe mind az anyagnak ezekbe a gömbszerű tömegekbe való eredeti bezáródása, mind pedig ekkor jött létre a körforgások törvényszerűsége."* (55–56.) Itt az elgondolhatónak az elve: hogy egyfelől az öntudat szabadságát állítsuk, másfelől az istennek a minden determinációtól való szabadságot tulajdonítsuk.

[78] *„A boldogság érzését az égi jelenségek megismerése terén ... főként annak a pontos kikutatása nyújtja, hogy milyen természetűek a szemünk előtt lejátszódó égi jelenségek,* s mely jelenségek rokonok valamiképpen velük, azon törvényszerűség alapján, hogy »l e h e t s é g e s, h o g y í g y v a n, de valahogy másképp is l e h e t« (ezekben az esetekben ugyanis a „többféleképpen lehetséges" elv érvényesül**); *az elpusztíthatatlan és boldog lény esetében azonban semmi sincs, ami viszályt vagy zavart okozhatna. Egyszerű dolog azt is felfogni értelmünkkel, hogy ez így van."* (56. old.)

---

* – értelemmel – *Szerk.*

** *A kéziratban Marx zárójelben Gassendi latin fordításában is idézi a már lefordított görög mondatot. – Szerk.*

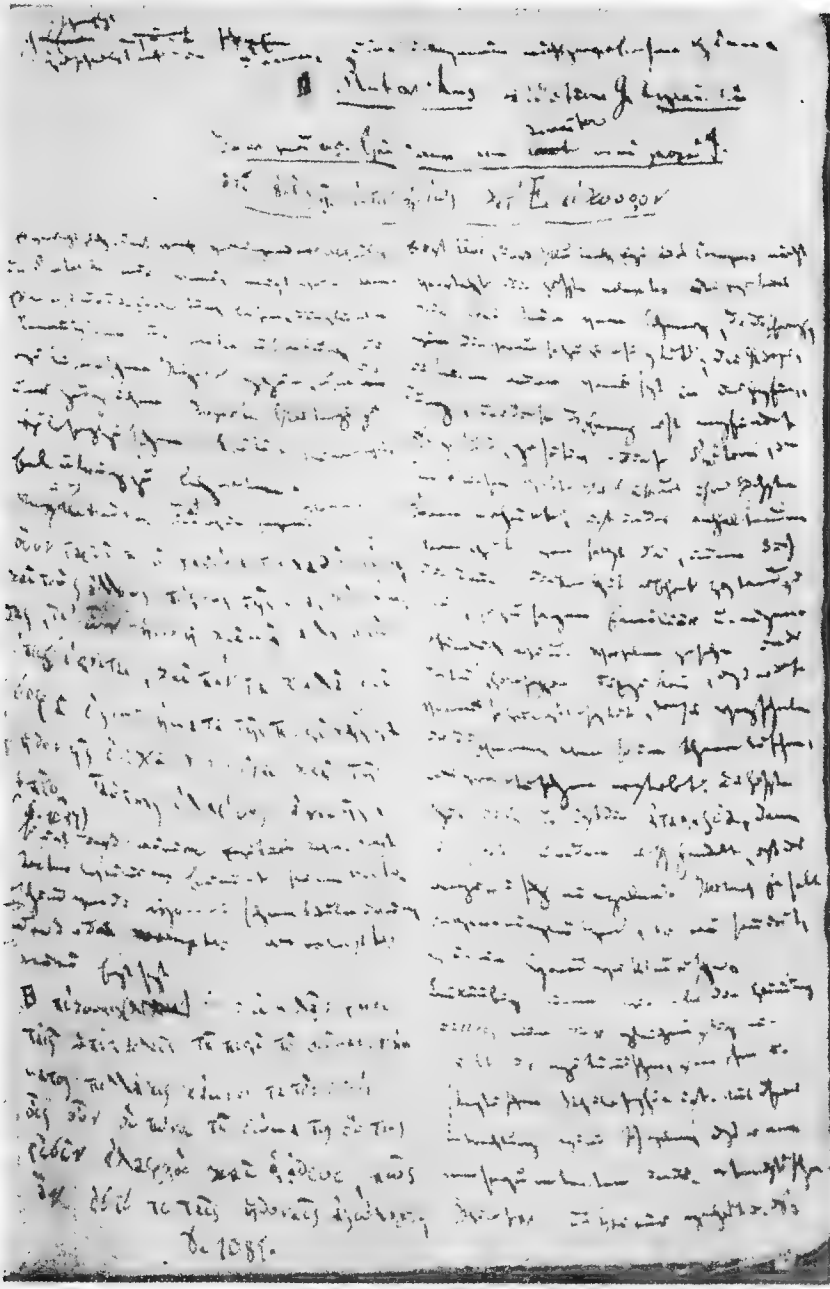

„Füzetek az epikuroszi filozófiáról" (Kéziratoldal a Második füzetből)

Epikurosz később, 56. és 57. oldal, az égitestek bamba, puszta bámulása ellen szól, mint ami korlátoz, félelmet ébreszt: ő a szellem abszolút szabadságát érvényesíti.

[80]... „*S nem szabad azt hinnünk, hogy az ilyen irányú kutatásainkból nem származik akkora hasznunk, amekkora hozzásegíthet a zavartalanságunk és boldogságunk biztosításához. Éppen ezért úgy kell az okát kutatnunk az égi jelenségeknek és minden nem világos dolognak, hogy figyelmesen megvizsgáljuk: hasonló jelenség hányféleképpen játszódik le környezetünkben.*" (57. old.)

[81] „*Mindezeken kívül még azt is meg kell gondolni,* hogy *az emberi lelkekben a legnagyobb zavar* onnan ered, hogy boldogoknak és elpusztíthatatlanoknak tartják őket [ti. az égitesteket], *ugyanakkor ezekkel ellentett szándékokat, cselekedeteket, érzelmeket tulajdonítanak nekik; továbbá, hogy valamiféle örök kínszenvedést várnak és képzelnek el a mítoszoknak megfelelően* (és ugyanígy rettegnek a halálban való érzéketlenségtől, mintha még akkor is léteznének); harmadszor, hogy nem a helyes meggyőződés vezérli őket, ... úgyhogy mivel nem szabnak határt a valóságos kínnak, ugyanolyan vagy még súlyosabb zavarba esnek, mint ha valóban léteznének azok, amiket elképzelnek. [82] *A lelki nyugalom pedig annyi, mint mindezektől szabadnak lenni.*" ([57–]58. old.)

„*Ezért oda kell figyelnünk az összes közvetlenül adott dologra és az érzékletekre,* az általános esetében az általánosakra, az egyedi esetében az egyediekre, és valamennyi kritérium esetében az összes közvetlen evidenciára." (58. old.)

Epikurosz Püthoklészhez

Epikurosz a meteórokról szóló értekezése elején megismétli, hogy ennek az „ismeretnek" célja az „ataraxia" és a „szilárd bizodalom, miként az egyebekben is". Ámde ezen égitestek vizsgálata egyben lényegileg különbözik az egyéb tudománytól:

[86] „Nem lehet *mindenre egyformán ugyanazt a szemléletmódot alkalmazni,* mint az etikánál vagy egyéb fizikai problémák tisztázásában például annak a fejtegetésekor, hogy *a mindenség test és nem tapintható*" (ami az úr) „*természet,* vagy hogy *az oszthatatlan elemek vannak* – és más effélék, ahol csakis *egyetlenegy* magyarázat felel meg a jelenségeknek.* *Nos, a meteórok*

* *A kéziratban Marx zárójelben Gassendi latin fordításában is idézi a mondat második részét.* – *Szerk.*

esetében ez nem áll fenn, ezek keletkezésének többféle az oka és lényegüknek többféle olyan kategóriája van, amely az érzékleteknek megfelel." (60–61. old.)

Fontos Epikurosz egész elképzelési módja szempontjából, hogy az égitestek, mint az érzékeken túli világ, nem igényelhetik az evidenciának ugyanazt a fokát, mint amit az egyéb morális és érzéki világ. Ezeknél gyakorlatilag fellép Epikurosz tana a diszjunkcióról, hogy nincsen aut–aut*, hogy tehát a belső determináció tagadtatik, és az elgondolható, az elképzelhető, a véletlen, az elvont azonosság és szabadság elve akként nyilvánul, mint ami, mint a meghatározás nélküli, mely éppen ezért egy neki külsőleges reflexió által határozódik meg. Itt megmutatkozik, hogy a képzelő, képzetalkotó tudat módszere csak saját árnyékával vív harcot; hogy az árnyék micsoda, az attól függ, hogy miképpen látják, hogy a tükröző hogyan reflektálja magát belőle magába. Mint ahogy a magán-való organikusnál, szubsztanciálódva, előtör az atomisztikus szemlélet ellentmondása, úgy vallja be a filozofáló tudat most, mikor maga a tárgy az érzéki bizonyosság és a képzetalkotó értelem *formájába* lép, azt, amit cselekszik. Mint ahogy ott az *elképzelt elv és alkalmazása egységként tárgyiasult*, és ezáltal fegyverbe szólíttatnak az ellentmondások mint maguknak a szubsztanciált képzeteknek harca, ugyanúgy itt, ahol a tárgy mintegy az emberi fejek fölött függ, ahol exisztenciájának önállósága, érzéki függetlensége és titokzatos távola által kihívja a tudatot – ugyanígy itt a tudat a ténykedésének bevallásában tör ki, megnézi, mit tesz az, hogy olyan képzeteket, amelyek benne előre-léteznek, a megérthetőség körébe hív le és tulajdonaként vindikál, mint ahogy egész tevékenysége csak küzdelem a távollal, mely mint valami varázs, átfonja az egész ókort, mint ahogy csak a lehetőséget, a véletlent bírja elveként és maga és objektuma között valamilyen módon így tautológiát akar létrehozni; így bevallja ezt, mihelyt ez a távol tárgyi függetlenségben égitestként áll vele szemben. Neki egyre megy, miképpen magyarázza; azt állítja, hogy nem egyetlen magyarázat, hanem több, azaz mindegyik megfelel neki; ezzel tevékenységét tevékeny fikciónak ismeri be. A meteórok és a róluk szóló tan ezért egyáltalában az ókorban, melynek filozófiája nem előfeltétel nélküli, az a kép, amelyen saját fogyatékosságát szemléli, még Arisztotelész is. Epikurosz kimondta ezt, és ez az érdeme, szemléleteinek és fejtegetéseinek vas következetessége. A meteórok dacolnak az érzéki értelemmel, de ez leküzdi dacukat, és nem akar semmi egyebet, csak felettük saját hangjának csendülését hal-

* – vagy-vagy *Szerk.*

lani: „Mert a fiziológiát nem üres axiómák és törvények alapján kell művelni, hanem ahogy a jelenségek megkövetelik... [87] (Az életnek) [arra van szüksége], hogy zavar nélkül éljünk." (61. old.) Itt nincs többé szükség alapelvekre és előfeltételekre, ahol maga az előfeltétel ijesztően szegeződik szembe a valóságos tudattal. Az ijedelemben elvész a képzet.

Ezért Epikurosz újra, szinte mintha sajátmagát találná meg benne, újra kimondja a tételt:

[87] „Egyiküktől sem kell tehát félnünk, ha a jelenségekkel összhangban *a maguk többféle módján* tisztázzuk őket, és *a valószínű magyarázatot* velük kapcsolatban, mint ahogy kell, megtartjuk.

De ha valaki az egyiket elfogadja, a másikat viszont, noha éppúgy összhangban van a jelenségekkel, elveti, nyilvánvaló, hogy teljesen elhagyja a természetkutatás területét, és lesüllyed a mítoszba." (61. old.)

Mármost az a kérdés, hogy kell akkor a magyarázást elvégezni:

„Útbaigazító jelül az égitesteken lejátszódó eseményekre fel lehet használni némelyeket a környezetünkben lejátszódó jelenségek közül, amelyeket megfigyelünk, és amelyek olyanok, mint amilyenek az égi jelenségek. Ezek ugyanis többféle módon létrejöhetnek. [88] Minden egyes esetben tehát magát a jelenséget kell gondosan megfigyelnünk, majd a vele összefüggésbe hozható jelenségek között döntenünk. A környezetünkben lejátszódó események nem tanúskodnak azellen, hogy ezek többféleképpen lejátszódhatnak." (61. old.)

Az epikuroszi szemléletmód számára saját hangjának csengése túldörgi vagy túlragyogja a menny dörgését és villámát. Hogy Epikurosz mennyire tudatos az új magyarázati módjával, mennyire arra törekszik, hogy lehántsa a csodás mozzanatot, mennyire mindig arra igyekszik, hogy ne egy, hanem több magyarázatot alkalmazzon, miről is ő maga felettébb könnyelmű próbákat nyújt nekünk minden tárgynál, hogyan mondja ki úgyszólván egyenesen, hogy mikor a természetet szabadnak hagyja meg, csak a tudat szabadságával törődik, az már az egyhangú ismétlésből is kivehető. Az egyetlen magyarázati bizonyíték, hogy ne cáfoltassék meg az érzéki evidencia és tapasztalat által, a jelenségek, a látszat által, mint ahogy egyáltalában csak a természet látszatáról van szó. Ezeket a tételeket ismételgeti:

A nap és a hold keletkezéséről: [90] „Mert hogy ezek történhetnek így, alátámasztják érzéki tapasztalataink." (63. old.) A nap és a csillagok nagyságáról: [91] „*A környezetünkben lejátszódó* eseményeket is ... *az érzékelés révén figyelhetjük meg.*" (63. old.) A csillagok felkeléséről és lenyugvásáról: [92] „Egyetlen jelenség sem mond ellent neki." (64. old.) A nap- és a holdfordulókról: [93] „Mindezek ugyanis és a velük rokon föltevések egyetlen

evidens érzéki tapasztalattal sem állnak ellentétben, ha az ember az ilyen részletkérdésekben mindig a lehetségeshez tartja magát, és mindegyiküket képes összhangba hozni a jelenségekkel, nem félve az asztrológusok rabszolgai mesterkedéseitől." ([64–]65. old.)

A hold fogyatkozásáról és növekedéséről: [94] „... és *bármiféle módon*, ahogyan a környezetünkben tapasztalható jelenségek ennek az eseménynek a magyarázatára feljogosítanak, *hacsak nem tesszük azt, hogy egyetlen magyarázatot részesítünk előnyben, a többit pedig indokolatlanul elvetjük, vagy pedig képtelenek vagyunk felismerni az emberi megismerés határait, s éppen ezért annak megismerésére vágyunk, aminek megismerése lehetetlen számunkra.* (65. old.)

A holdon levő arcvonásokról: [95] „... *és egyáltalán annyiféle módon, ahányat csak a jelenségekkel való összhangot szem előtt tartva elképzelhetünk.* [96] Mert – és ezt hozzá kell tennünk – *minden* égi jelenség esetében ugyanezt az utat kell járnunk. *Ha ugyanis az ember szembeszáll a nyilvánvaló tényekkel, sohasem részesülhet az igazi, tökéletes nyugalomban.*" (66. old.)

Különösen az ordo periodicusról* szóló helyen az isteni, teológiai működés száműzése, ahol tisztán kidomborodik, hogy a magyarázás pusztán a tudat önmagára-hallgatása, a dologi mozzanat pedig csalóka káprázatás: [97] „*Ezt úgy kell felfogni, mint* néhány más, *a környezetünkben* történő dolgot, és *magyarázatára semmiképpen sem szabad előrángatni az istenséget*, hanem *meg kell őt hagyni a világ dolgával nem törődő tökéletes boldogságában.* Mert ha nem ezt tesszük, hiábavaló lesz az égi jelenségek magyarázatára fordított összes fáradozásunk, mint egyeseké, akik nem tartották magukat a lehetséges módszerhez, *és annál a hiú elképzelésnél kötöttek ki*, hogy *úgy vélték: ez csak egyféleképpen történhet*, és az összes többi *lehetséges magyarázatot elvetették*; így az emberi elme számára felfoghatatlan területre sodródtak, és *sem a jelenségeket* nem voltak képesek, *mint kell*, jeleknek elfogadni, sem ezen elmélkedve az istenséggel együtt örülni." ([66–]67. old.)

Ugyanezek a szemlélődések gyakran majdnem szó szerint ismétlődnek: A nappal és az éjszaka váltakozó hosszáról (67. old.), az időjárás előjeleiről (67. old.), a felhők keletkezéséről (68. old.), a mennydörgés, a villámlás (69. old.) keletkezéséről; azt mondja például a villámcsapásról: [104] „De több más módon is *keletkezhetik villámcsapás*, csak a mítosz maradjon távol tőlünk. Ez pedig akkor marad távol, *ha a jelenségeket nyo-*

* – a periodikus rendről (az égitestek körforgásának rendjéről) – *Szerk.*

monkásérve, belőlük következtetünk a láthatatlan dolgokra." (70. old.) Miután többféle magyarázatát adta a földrengéseknek, mint rendesen, hozzáfűzi: [106] „De *több más módon* is ... stb." (71. old.) Az üstökösökről (75. old.):

[112] „De több más módon is bekövetkezhet ez a jelenség, ha arra, ami a jelenségekkel összhangban van, képesek vagyunk következtetni."

Az állócsillagokról és a bolygókról:

[113] „De *egy okát* adni meg *ezeknek*, bár a jelenségek többféle magyarázatot követelnek, *őrültség*, és illetlenül járnak el a haszontalan asztrológia lelkes hívei, s teljesen alaptalan okokat hoznak föl az egyes jelenségekre, *amikor semmiképpen sem hajlandók fölmenteni az istenséget a közreműködés alól.*" (76. old.)

Sőt azzal vádolja azokat, akik az ilyesmiről egyféleképpen mondanak ítéletet, hogy ámulatba akarják ejteni a tömeget = [114] „azokhoz illő, *akik a tömeget ámulatba akarják ejteni*".* (76. old.)

Az időjárás előjeleiről, arról, hogy az állatok előre megérzik a tempestast**, amit némelyek kapcsolatba hoznak Istennel, ezt mondja:

[116] „Egyetlenegy, csak csöppnyi ésszel is rendelkező *élőlényben sem ötlene fel ekkora balgaság, nemhogy abban, aki a tökéletes boldogság birtokosa.*" (77. old.)

Ebből mellesleg látható, hogy Peter Gassendi, aki az isteni behatást meg akarja menteni, a lélek stb. továbbélését meg akarja tartani és mégis epikureus akar lenni (lásd pl. esse animos immortales, contra Epicurum***, Pet. Gassendi animadversiones etc., 549–602. old.; vagy esse deum autorem mundi, contra Epicurum°, 706–725. old.; gerere deum hominum curam, contra Epicurum°°, 738–751. old. stb. V. ö. Feuerbach: „Geschichte der neuern Philosophie": „Peter Gassendi", 127–150. old.), Epikuroszt egyáltalán nem értette meg, még kevésbé szolgálhat nekünk felvilágosítással róla. Gassendinak csupáncsak az a törekvése, hogy Epikuroszból – nem pedig az, hogy róla – szolgáljon felvilágosítással nekünk. Ahol annak vas következetességét megtöri, ez azért történik, hogy ne kerüljön összeütközésbe vallási előfeltételeivel. Ez a harc az, ami jelentős Gassendiban, mint

---

* *Marx a kéziratban ezen a helyen Gassendi latin fordításában idézi a megfelelő mondatot Diog. Laert. tizedik könyvének 114. paragrafusából, majd görögül is leírja. – Szerk.*

** – fergeteget – *Szerk.*

*** – arról, hogy a lelkek halhatatlanok, Epikurosz ellen – *Szerk.*

° – arról, hogy Isten a világ alkotója, Epikurosz ellen – *Szerk.*

°° – arról, hogy Isten gondot visel az emberekre, Epikurosz ellen – *Szerk.*

egyáltalában az a jelenség, hogy az újabb filozófia abban támad fel, amiben az ókori letűnik, egyrészt Cartesiusszal az egyetemes kételyben – míg a szkeptikusok megkongatják a görög filozófia lélekharangját –, másrészt a racionális természetszemléletben – míg az antik filozófia Epikuroszban megtörik, még következetesebben, mint a szkeptikusoknál. Az ókor a természetben, a szubsztanciálisban gyökerezett. Degradációja, profanizálása alaposan jelzi a szubsztanciális, kiegyensúlyozott élet megtörését; a modern világ a szellemben gyökerezik, és a szellem szabadon kibocsáthatja magából a másikját, a természetet. De éppígy megfordítva, ami az ókoriaknál a természet profanizálása volt, az a moderneknél megváltás a hit szolgaságának béklyóiból, és amiből az ókori ión filozófia legalábbis elve szerint kiindul, hogy az istenit, az eszmét a természetben megtestesülve lássa, ahhoz a modern racionális természetszemléletnek előbb fel kell emelkednie.

Kinek nem jut itt eszébe Arisztotelésznek, az ókori filozófia csúcsának lelkesült passzusa „az állati természetről" írott értekezésében[24], amely egészen másképp hangzik, mint Epikurosz józan egyhangúsága!

Az epikuroszi szemlélet módszere szempontjából figyelemreméltó a *világ megalkotása*, oly probléma, amelyből mindig meg lehet látni egy filozófia álláspontját; mert ez az álláspont jelzi, hogy a szellem benne miképpen alkotja meg a világot, jelzi filozófiája viszonyát a világhoz, filozófiája teremtő képességét, szellemét.

Epikurosz azt mondja (61. és 62. old.):

„A világ egy *égi komplexió*, amely csillagzatokat, földet és minden jelenséget átfog, a *végtelen* egy *szakaszát*" (szeletét, ἀποτομήν) „tartalmazza és *megszűnik egy határon*, akár éteri, akár szilárd az (melynek megszűnése által benne minden káosszá omlik össze), akár nyugvó, kerek, háromszögletű vagy akármilyen tetszőleges alakú is az. Mert ez *mindenféle módon lehetséges*, minthogy e meghatározások egyikét sem cáfolják *jelenségek*. Azt tudniillik, hogy a világ *hol* ér véget, nem lehet *felfogni*; de hogy szám szerint *végtelen sok világ* van, azt be lehet látni."

Mármost ennek a világkonstrukciónak a szűkös volta mindenkinek azonnal a szemébe ötlik. Hogy a világ a föld, csillagok stb. komplexiója, az nem mond semmit, mert csak később kerül sor és adódik magyarázat a hold stb. keletkezésére.

Komplexió egyáltalában minden konkrét test, tudniillik Epikurosz szerint az atomok komplexiója. E komplexió meghatározottsága, sajátos különbsége a határában rejlik, és ezért felesleges, hogy a világot egyszer a végtelenségből kimetszett szeletnek nevezzük, másszor közelebbi meghatározásként fűzzük hozzá a határt, mert egy szelet másból válik ki és konkrétan

megkülönböztetett, tehát mással szemben határolt valami. Ám éppen a határt kell meghatározni, mert határolt komplexió egyáltalában – az még nem világ. Mármost alább azt mondja, hogy a határt mindenféle módon, παντα χῶς meg lehet határozni, és végül éppenséggel azt is beismeri, hogy lehetetlen a sajátos különbségét meghatározni, de hogy ilyen van, az felfogható.

Tehát semmi egyebet nem mond, csak azt, hogy különbségek egy totalitásának meghatározatlan egységbe való visszatérésére vonatkozó képzet, vagyis a „világ" képzete megvan a tudatban, megtalálható a közönséges gondolkodásban. A határ, a sajátos különbség, ezzel e képzet immanenciája és szükségszerűsége nem felfogható; hogy ez a képzet létezik, azt fel lehet fogni, tudniillik tautológiából, merthogy létezik; a felfoghatatlanként tehát feltünteti azt, amit meg kellene magyarázni, egy világnak a gondolat által történő megalkotását, keletkezését és benső produkcióját, a magyarázatként pedig azt, hogy ez a képzet létezik a tudatban.

Ugyanolyan ez, mint ha azt mondjuk, bizonyítható, hogy van Isten, de differentia specificája, quid sit*, e meghatározás „mi"-je kifürkészhetetlen.

Mikor továbbá Epikurosz azt mondja, a határt mindenféleképpen el lehet gondolni, azaz minden meghatározás, amelyet egyébként egy térbeli** határon megkülönböztetünk, tulajdonítható neki, akkor a világ képzete nem más, mint visszatérés egy meghatározatlan, tehát mindenféle módon meghatározható érzéki egységbe, vagy általánosabban, minthogy a világ a félig érzéki, félig reflektáló tudat egy meghatározatlan képzete, így tehát a világ ebben a tudatban minden más érzéki képzettel együtt és tőlük határoltan van meg, meghatározása és határa tehát éppoly sokféle, mint ezek az őt körülvevő érzéki képzetek, s ezek mindegyikét úgy lehet tekinteni, mint határát és így mint közelebbi meghatározását és magyarázatát. Ez minden epikuroszi magyarázat lényege és ez annál fontosabb, mert ez a képzetalkotó, előfeltételeiben fogva tartott tudat minden magyarázatának lényege.

Ugyanez a helyzet a moderneknél Istennel, mikor jóságot, bölcsességet stb. tulajdonítanak neki. E képzeteknek, amelyek meg vannak határozva, mindegyikét a közöttük levő meghatározatlan Isten-képzet határaként lehet tekinteni.

E magyarázat lényege tehát, hogy kiemelünk a tudatból egy képzetet, amelyet meg kellene magyarázni. E magyarázat vagy közelebbi meghatáro-

* – sajátos különbsége, hogy mi – *Szerk.*

** *Bizonytalanul olvasható szó; esetleg*: valóságos – *Szerk.*

zás azután abban áll, hogy ugyanabból a szférából való, ismerteknek elfogadott képzetek vonatkozásban állnak hozzá, tehát hogy egyáltalában a tudatban, egy meghatározott szférában van ez a képzet. Itt vallja meg Epikurosz a maga filozófiájának és az egész ókori filozófiának abbeli fogyatékosságát, hogy tudja azt, miszerint képzetek vannak a tudatban, de nem tudja határukat, elvüket, szükségszerűségüket.

Ámde Epikurosz nem éri be azzal, hogy világteremtésének fogalmát megadta, magát a drámát mutatja be, tárgyiasítja magának, amit éppen tett, és tulajdonképpen csak most kezdődik a teremtése. Alább ugyanis ez olvasható:

„Ilyen világ keletkezhetik egy intermundiumban is (így nevezzük ugyanis a világok közötti tért), messzi üres térben, nagy átlátszó űrben, tudniillik úgy, hogy ehhez alkalmas csírák áramlanak ki egy világból vagy intermundiumból vagy több világból és lassanként összetételek, tagozódások, ahogy éppen megesik, helyváltozások is képződnek és kívülről annyi beáramlást fogadnak magukba, amennyit az alapul szolgáló szubsztrátumok mint összetételt elviselhetnek. Mert mikor az űrben egy világ keletkezik, ahhoz nem elég sem egy halmazat, sem egy örvény, sem egy szaporulat képződése, ameddig másokkal összetalálkozik, ahogy egy fizikus* állítja. Mert ez ellenkezik a jelenségekkel."

Itt tehát először is a világ megalkotásához világokat előfeltételez; a hely, ahol ez az esemény végbemegy, az űr. Tehát ami fent a teremtés fogalmában rejlett – hogy az, amit meg kell alkotni, előfeltételezve van –, itt szubsztanciálódik. A képzet – közelebbi meghatározása és a többiekhez való viszonya nélkül, tehát úgy, ahogy egyelőre előfeltételezve van – üres vagy testetöltött, intermundium, üres tér. Hogy mármost miképpen járul hozzá a meghatározása, azt úgy adja meg, hogy egy világteremtéshez alkalmas csírák úgy kapcsolódnak össze, ahogy egy világteremtéshez szükséges, vagyis semmiféle meghatározást, semmiféle differenciát nem ad meg. Egészben véve megint nincs egyebünk, mint az atom és a *κενόν***, bármennyire buzgólkodik is maga Epikurosz ellene stb. Arisztotelész már mélyrehatóan bírálta annak a módszernek a felületességét, amely kiindul egy elvont elvből, anélkül, hogy magával ezzel az elvvel magasabb formákban megszüntettetné magát. Miután a püthagoreusoknál dicsérte, hogy elsőként megszabadították a kategóriákat szubsztrátumaiktól, nem különös természetként

* Démokritosz. – *Szerk.*

** – az űr – *Szerk.*

tekintették, mint amiként a predikátumot megilletik, hanem immanens szubsztanciaként fogták fel őket, „hogy a végest és a végtelent [meg az egyet] *nem* tartják *más-más természeteknek*, amilyen a tűz vagy a föld stb., hanem ... *ezek a lényege azoknak, amikről kijelentetnek*", hibáztatja náluk, hogy „*úgy vélték, hogy amire először fennáll a kérdéses fogalommeghatározás, az a dolog lényege*". [Arisztot.] („Metafizika", I. könyv, 5. fej.)

II. Szextosz Empeirikosz

Most áttérünk az epikuroszi filozófia viszonyára a szkepticizmushoz, ahogy az Szextosz Empeirikoszból adódik.

De előzetesen még magának Epikurosznak egy alapvető meghatározását kell idéznünk Diog. Laërt. X. könyvéből, a bölcs jellemzésénél mondottakból:

[121 b] „[A bölcs] képviseljen határozott tanokat és ne rekedjen meg a kételyeknél." (81. old.)

Az epikuroszi rendszer egész ábrázolásából, melyben meg van adva a régi filozófiához való lényegi viszonya, Epikurosz elgondolhatósági elve, az, amit a nyelvről, a képzetek keletkezéséről mond, fontos dokumentumok és implicite magukban foglalják a szkeptikusokhoz való viszonyát. Bizonyos fokig érdekes látni azt, milyen okot ad meg Szextosz Empeirikosz Epikurosz filozofálásáról[25]:

[X, 18] „Mert ha valaki megkérdezi ..., *miből keletkezett a káosz*, nem tud mit mondani rá. *S egyesek szerint Epikuroszt ez indította arra, hogy a filozófiával foglalkozzék.* Mert amikor még egészen kis gyermek volt, és a tanítója ezt olvasta fel neki [ti. Hésziodoszt], megkérdezte tőle: »Miből keletkezett a káosz, ha elsőként keletkezett?« Mire a tanító azt válaszolta, nem az ő dolga, hogy ilyesmiről felvilágosítást nyújtson, hanem azoké, akiket filozófusoknak neveznek. Epikurosz így szólt: »Hozzájuk kell mennem, ha ők azok, akik a dolgok igazságát ismerik.«" (Szext. Emp.: „A szaktudósok ellen", Genf 1621, 383. old.)

[II, 23] „Démokritosz ugyanis azt mondja: »Az ember az, amit mindnyájan ismerünk ... stb.« E férfiú állítása szerint *valójában csak az atomok és az űr léteznek*, és ebből a kettőből áll nemcsak az összes élőlény, hanem valamennyi összetett test is. *S ha ez így van, akkor az ember sajátos lényegét nem ismerhetjük meg, mivel minden létezőével közös.* De ebben a vonatkozás-

ban semmi más alappal sem számolhatunk. Nem lesz tehát semmi eszközünk, amivel az embert a többi élőlénytől *megkülönböztethetnénk* és *pontos ismeretet szerezhetnénk* róla. Epikurosz pedig azt mondja, hogy az ember: *ez itt, akinek ilyen az alakja és lelke van.* Eszerint *mivel az embert* r á m u t a t á s s a l *lehet megjelölni, az, akire nem mutatnak rá, nem ember.* Így ha férfi nőre mutat rá, akkor a férfi nem ember, ha pedig nő mutat rá egy férfira, akkor a nő nem lesz ember." („Pürrhóni hüpotüpósziszok", II., 56. old.)

[IX, 64] „Mert mind Püthagorasz, mind Empedoklész, továbbá az ión természetfilozófusok, Szókratész, Platón és Arisztotelész, azután a sztoikusok, de talán a kert bölcsei[26] is, *amint azt Epikurosz saját szavai tanúsítják*, meghagyták az istent." („A szaktudósok ellen", 320. old.)

[71] „Nem szabad azt hinnünk, hogy a lelkek a föld mélyébe jutnak... [72] De azt sem, hogy – *mint Epikurosz mondja – a testtől elválva* füst módjára *szétszóródnak*. Mert korábban sem a test volt az, ami összetartotta őket, hanem ők voltak a test együttmaradásának okai, s még sokkal inkább az önmagukénak." („A szaktudósok ellen", 319. old.)

[58] „*Epikurosz*, mint egyesek állítják, *a tömegre való tekintettel* meghagyja az istent, ami *azonban a dolgok természetét illeti, egyáltalán nem.*" („A szaktudósok ellen", 319. old.)

[VII, 267] „Az epikureusok ... nem tudták, hogy ha *az ember az, amire rámutatnak*, akkor *amire nem mutatnak rá*, nem ember. Továbbá az ilyen rámutatás vagy egy olyan emberre történik, ... aki pisze vagy sasorrú, hosszú hajú vagy göndör hajú, továbbá más különbségekre." („A szaktudósok ellen", 187. old.)

[I, 49] „Közéjük kell sorolni Epikuroszt is, *habár ő a szaktudósok ellenségének tűnik*." („A szaktudósok ellen", 11. old.)

[I, 57] „Mivel *a bölcs Epikurosz szerint prolépszisz nélkül sem kutatni, sem kételkedni nem lehet*, helyénvaló volna mindenekelőtt azt megvizsgálni, hogy mi a grammatika." („A szaktudósok ellen", 12. old.)

[I, 272] „Úgy találjuk ugyanis, hogy *maguk a grammatika ócsárlói*, Pürrhón és *Epikurosz* is elismerik annak szükségességét. [273] Epikuroszt pedig azon kapjuk rajta, hogy tanainak alapelveit a költőktől lopta. Azt a tételt ugyanis, hogy a gyönyör netovábbja az összes fájdalom kiküszöbölése, mint kitűnt, egy verssorból vette:

»Majd miután elverték végül az éhet, a szomjat.«[27]

Azt pedig, hogy a halálnak egyáltalán nincs köze hozzánk, Epikharmosz sugallta neki, aki ezt mondja:

»Meghalni vagy holtnak lenni szememben nem különbözik.«[28]

Ugyanígy azt, hogy a holttetemek érzéketlenek, Homérosztól csente, aki így ír:

»Mert hisz az érzéketlen földet sérti dühével.«"[29] („A szaktudósok ellen", 54. old.)

[VII, 14] „Vele együtt" (ti. az athéni Arkhelaosszal, aki a filozófiát fizikára és etikára osztja fel*) „Epikuroszt is azok közé sorolják, akik a logikai kutatást elvetették. *De mások szerint nem általában a logikát tartotta fölöslegesnek Epikurosz, hanem csupán a sztoikusok logikáját.*" („A szaktudósok ellen", 140. old.)

[VII, 22] „Az epikureusok logikai problémákkal kezdik: *először ugyanis ismeretelméleti kérdéseket vizsgálnak*, és rámutatnak arra, hogy mi evidens, mi homályos, illetve az ezekkel összefüggő kérdésekre." („A szaktudósok ellen", 141. old.)

[I, 1] „*A szaktudományok képviselői iránt érzett kérlelhetetlen ellenszenv – úgy tűnik – közös vonásuk az epikureusoknak* és Pürrhón követőinek, de az *indítékuk* nem ugyanaz; *az epikureusok azért tesznek így, mert szerintük a szaktudományok semmiben sem segítik elő a bölcsesség teljességének elérését*" (vagyis az epikureusok a dolgokról való tudást, mint a szellem egy másfélét, képtelennek tartják arra, hogy a szellem realitását fokozza; a pürrhónisták a szellemnek a dolgok felfogására való képtelenségét lényegi mivoltának, reális energiának tartják. Hasonló viszony van – bárha mindkét oldal lefokozva, nem a filozófiai antik frisseségben mutatkozik is meg – a szenteskedők és a kantiánusok között a filozófiához való viszonyukban. Az előbbiek istenességből lemondanak a tudásról, vagyis az epikureusokkal együtt azt hiszik, hogy az isteni az emberben a nem-tudás, hogy ezt az isteniséget, amely lustaság, a fogalom megzavarja. A kantiánusok ellenben, mondhatni, a nem-tudás elszerződött papjai, napi foglalkozásuk, hogy egy rózsafüzért leimádkozzanak saját impotenciájukról és a dolgok potenciájáról. Az epikureusok következetesebbek: ha a nem-tudás a szellemben rejlik, akkor a tudás nem a szellemi természet gyarapodása, hanem a szellem számára közömbös valami, s az isteni annak a számára, aki nem tud, nem a tudás mozgása, hanem a lustaság.); „vagy, mint némelyek gyanítják, ezzel vélik elleplezni saját műveletlenségüket. Hiszen bebizonyosodott, hogy Epikurosz sok dologban műveletlen volt, és a köznapi beszédben is követett el hibákat." („A szaktudósok ellen", 1. old.) Miután Szextosz Empeirikosz még néhány pletykatörténetet előadott, amelyek világosan jelzik zavarát, a következő-

* *Marx jegyzete.* – *Szerk.*

képpen statuálja a tudományhoz való szkeptikus viszonyulás különbségét az epikureussal szemben:

[I, 5] „Pürrhón követői azonban nem azért [harcoltak a tudomány ellen], *mert az szerintük nem segít hozzá a bölcsességhez*; ez ugyanis tételszerű kijelentés volna, s nem is azért, mert műveletlenek voltak... [6] ugyanolyan *érzülettel voltak a szaktudományok, mint a filozófia egésze iránt*" (látjuk itt, hogyan különböződnek meg *μαθήματα** és *φιλοσοφία***, és hogy Epikurosznak a *μαθήματα* iránt tanúsított lebecsülése arra terjed ki, amit mi ismereteknek nevezünk, mint ahogy pontosan suo systemati omni*** ez az assertio consentit°), „mint ahogy ez utóbbihoz azzal a vággyal közeledtek, hogy az igazsághoz eljussanak, de *miután a dolgoknak egy harchoz hasonló zűrzavarával találták szembe magukat, tartózkodó magatartást tanúsítottak*, éppúgy akkor is, amikor a szaktudományokban próbáltak elmélyedni, hogy elsajátítsák őket, és a bennük rejlő igazat keresték, ugyanazokkal a nehézségekkel találkoztak, és nem csináltak titkot belőle." (Uo. 2. old.)

A „Pürrhóni hüpotüpósziszok"-ban°°, I. könyv, 17. fej., találó módon kap cáfolatot a különösen Epikurosz használta aetiologia°°°, de úgy, hogy a szkeptikusok saját impotenciája ugyanúgy kitetszik.

[I, 185] „De talán az ítélettől való tartózkodás öt módja is elegendő az okok kifejtése ellen. Mert vagy megad valaki egy olyan okot, ami a filozófia minden irányzatával, a szkepszissel+, valamint a jelenségekkel is összhangban van, vagy nem. Csakhogy egy mindezekkel összhangban levő okot megadni nem lehetséges." (Persze: olyan okot adni, amely először is semmi egyéb, mint jelenség, azért lehetetlen, mert az ok a jelenség eszmeisége, a megszüntetett jelenség. Éppoly kevéssé lehet egybehangzó egy ok a szkepszissel, mert a szkepszis a szakmaszerű ellentmondás minden gondolattal szemben, magának a meghatározásnak a megszüntetése. Naiv a szkepszis összetársítása *φαινόμενον*-okkal++, mert a jelenség a gondolat elveszítettsége, nemléte: a szkepszis ugyanannak ugyanazon nemléte magába reflektáltként, de a jelenség önmagán-valóan eltűnt, csupán látszik, a szkepszis a

---

* – szaktudományok – *Szerk.*

** – filozófia – *Szerk.*

*** – egész rendszerével – *Szerk.*

° – állítás egybehangzik – *Szerk.*

°° *A kéziratban*: „hüpothesziszek"-ben – *Szerk.*

°°° – az okok kutatása; oktan – *Szerk.*

\+ – (*szó szerint*:) szemügyrevétellel – *Szerk.*

++ – jelenségekkel – *Szerk.*

beszédes jelenség és annak eltűnésével eltűnik, vagyis szintén csak egy jelenség.) „Mert a jelenségek is, a rejtett dolgok is mind *ellentmondók*, ha pedig *ellentmond*, kívánni fogják tőle ennek az oknak is az okát" (azaz a szkeptikus olyan okot akar, amely maga is csak látszat, tehát nem ok). „Ha pedig megjelenőt vesz fel megjelenőhöz vagy rejtett dolgot rejtett dologhoz, akkor a végtelenbe vész" (azaz mivel a szkeptikus nem akar kikerülni a látszatból és azt mint olyat meg akarja tartani, nem is jut ki a látszatból és ezt a manővert a végtelenségig folytathatja; Epikurosz ugyan az atomból további meghatározásokhoz akar eljutni, de mert az atomot, mint olyat, nem engedi feloldódni, nem jut túl atomisztikus, önmaguknak külsőleges és önkényes meghatározásokon; a szkeptikus ellenben elfogadja az összes meghatározásokat, de a látszat meghatározottságában; foglalatossága tehát ugyanolyan önkényes és mindenütt ugyanazt a szűkösséget tartalmazza. Így bár a szkeptikus a világ egész gazdagságában úszik, megmarad ugyanabban a szegénységben és ő maga az az eleven impotencia, amelyet a dolgokban lát; Epikurosz eleve kiüríti a világot, de így az egészen meghatározás nélkülin, a magában nyugvó űrön, az otiosus* istenen fejezi be). „Mihelyt azonban valahol megáll, vagy azt fogja mondani, hogy az ok csak az elmondottakra érvényes, és bevezeti a »viszony« fogalmát, megszüntetve ezzel a természetre való vonatkozást" (éppen a látszatnál, a jelenségnél a valamire-vonatkozás a természetre-vonatkozás), „vagy pedig feltételezés alapján fogad el valamit, s ezért fognak megálljt parancsolni neki". („Pürrhóni hüpotüpószisz ok", 36. old.)

Mint ahogy az ókori filozófusoknak a meteórok, a *látható ég* szubsztanciális elfogultságuk szimbóluma és szemlélete, úgyhogy még egy Arisztotelész is a csillagokat isteneknek tartja, legalábbis közvetlen kapcsolatba hozza őket a legfőbb energiával, ugyanúgy, az *írott ég*, a világtörténelem folyamán kinyilatkozódott Isten *lepecsételt igéje* a keresztény filozófia harci jelszava. Az ókoriak előfeltétele a természet tette, a moderneké a szellem tette. Az ókoriak harca csak úgy érhetett véget, hogy a látható eget, az élet szubsztanciális kötelékét, a politikai és vallási exisztencia nehézkedési erejét szétrombolták, mert a természetet ketté kell hasítani, hogy a szellem magát önmagában egyesítse. A görögök a művészi héphaisztoszi kalapáccsal törték szét, szobrokká verték szét őket; a római kardját mártotta a szívükbe, és a népek meghaltak; de a modern filozófia letöri a pecsétet az igéről, elfüstölögteti a szellem szent tüzében és – mint a szellem harcosa a szellemmel,

* – henyélő – *Szerk.*

nem mint elszigetelt, a természet nehézkedési erejének köréből kihullott aposztata – általánosan hat és szétolvasztja azokat a formákat, amelyek az általánost nem engedik előtörni.

III. Plutarchus, G. Xylander kiadása nyomán „De eo, quod secundum Epicurum non suaviter vivi possit"[23]

Magától értetődik, hogy Plutarkhosz előttünk fekvő értekezéséből csak keveset lehet felhasználni. Csak a bevezetést kell elolvasnunk, az otromba hetvenkedést és az epikuroszi filozófia vaskos felfogását, hogy semmi kételyünk ne maradjon afelől: Plutarkhosz teljesen képtelen a filozófiai kritikára.

Bárha megegyezik a Métrodórosz nézetével: „Úgy vélik" [ti. az epikureusok], „hogy a Jó az, ami a hassal és a húsban levő valamennyi többi járattal kapcsolatos, amelyeken át gyönyör és nem fájdalom hatol be, és minden szép és bölcs lelemény a hassal kapcsolatos gyönyör és az erre irányuló jó reménység kedvéért keletkezett" (1087. old.), ez minime* Epikurosz tana. Még Szextosz Empeirikosz is abban látja Epikurosz eltérését a kürénéi iskolától, hogy ő a voluptast** mint voluptas animit*** rögzíti.

„Epikurosz ezt mondja: »A bölcs, ha beteg, gyakran nevet még a legnagyobb testi szenvedéseken is. Azok számára, akiknek a test gyötrelmei enynyire csekélyek és jelentéktelenek, hogyan lehetne fontos dolog a gyönyör?«" (1088. old.)

Világos, hogy Plutarkhosz nem érti Epikurosz konzekvenciáját. Epikurosz legfőbb voluptasa a fájdalomtól, a differenciától való mentesség, az előfeltételnélküliség; a test, amely az érzéklésben nem előfeltételez egy másikat, amely ezt a differenciát nem érzékeli, egészséges, pozitív. Ez a pozíció, amely Epikurosz otiosus istenében kapja meg legmagasabb formáját, a huzamos betegségben magától létezik, mivel a tartósság által a betegség véget ér állapot lenni, úgyszólván családias és sajátságos lesz. Láttuk Epikurosz természetfilozófiájában, hogy erre az előfeltételnélküliségre, a differencia e félretolására elméleti, gyakorlati téren egyaránt törekszik. Epikurosz leg-

* – a legkevésbé sem – *Szerk.*
** – gyönyört – *Szerk.*
*** – lelki gyönyört – *Szerk.*

főbb Jója az ἀταραξία*, mert a szellem, amelyről szó van, az empirikus egyedi. Plutarkhosz közhelyeket locsog, úgy okoskodik, mint egy kézműveslegény.

Mellesleg szólhatunk a σοφός** meghatározásáról, aki egyaránt tárgya az epikureus, sztoikus és szkeptikus filozófiának. Vizsgálatából ki fog tűnni, hogy legkövetkezetesebben Epikurosz atomisztikus filozófiájába tartozik, és hogy az antik filozófia lehanyatlása erről az oldalról is Epikurosznál mutatkozik meg teljes objektiválódásában.

A bölcs, ὁ σοφός az ókori filozófiában két meghatározás szerint fogandó fel, e kettőnek azonban egy a gyökere.

Ami elméletileg megjelenik a meteórok vizsgálatában, az gyakorlatilag megjelenik a σοφός meghatározásában. A görög filozófia a hét bölccsel kezdődik, akik között ott van Thalész, az ión természetfilozófus, és azzal a kísérlettel zárul, hogy a bölcs képmását fogalmilag megalkossák. A kezdet és a vég, de nem kevésbé a középpont, a közép is egy σοφός, tudniillik Szókratész. Nem exoterikus tény ez, hogy a filozófia e szubsztanciális egyének körül mozog, éppannyira nem, mint az, hogy Görögország politikailag lehanyatlik akkor, mikor Alexandrosz elveszíti bölcsességét Babilonban[30].

Minthogy a görög élet és a görög szellem lelke a szubsztancia, amely bennük először jelenik meg szabad szubsztanciaként, ezért a róla való tudás szétesik önálló exisztenciákba, egyénekbe, akik mint figyelemreméltóak egyrészt a többiekkel *külsőleg* szembenállnak, akiknek tudása másrészt a szubsztancia benső élete és így belsőleg az őket körülvevő valóság feltételei számára. A görög filozófus démiurgosz, világa más, mint az, amely a szubsztanciálisnak a természetes Napja alatt virul.

Az első bölcsek csak a tartályok, a püthói szentségek, akikből a szubsztancia általános, egyszerű parancsolatokban cseng elő, beszédük még csak a szóhoz jutott szubsztanciáé, az erkölcsi élet egyszerű hatalmai, amelyek kinyilatkoznak. Ezért részben a politikai élet tevékeny művesei is, törvényhozók.

Az ión természetfilozófusok éppúgy elszigetelt jelenségek, ahogyan a természeti elemnek az a formája megjelenik, amelyben a mindenséget megragadni igyekeznek. A püthagoreusok belsőleges életet teremtenek maguknak az államban; a forma, amelyben a szubsztanciáról való tudásukat megvalósítják, középen áll a teljes tudatos elszigetelődés – amely nincs meg az

* ataraxia; zavartalanság – *Szerk.*

** – bölcs – *Szerk.*

iónoknál, akiknek az elszigetelődése éppenséggel az elemi exisztenciák nem-reflektált, naiv elszigetelődése – és az erkölcsi valóságban való bizalomteljes életet élés között. Életük formája maga a szubsztanciális, politikai forma, csakhogy elvont jellegű, a kiterjedés és a természeti alapzatok minimumába szorítva, mint ahogy elvük, a szám középen áll a színes érzékiség és az eszmei között. Az eleaták, mint a szubsztancia eszményi formáinak első felfedezői, akik maguk még tisztán belsőleges és elvont, intenzív módon fogják fel a szubsztancia belsőlegességét, a felkelő hajnalpír pathosztól lelkesült, prófétai hirdetői. Az egyszerű fénybe süllyedve kelletlenül elfordulnak a néptől és a régi istenektől. De Anaxagorasz esetében maga a nép a régi istenek felé fordul az egyes bölccsel szemben és őt egyesnek nyilvánítja azáltal, hogy elkülöníti magától.[31] Újabban (lásd pl. Ritter: „Geschichte der alten Philosophie", I. köt. [300. skk. old.]) Anaxagorasznak dualizmust vetettek a szemére. Arisztotelész azt mondja a „Metafizika" első könyvében, hogy ő a *νοῦς*-t* úgy használja, mint egy gépet, és csak ott alkalmazza, ahol kifogy a természetes magyarázatokból. Ámde a dualizmusnak ez a látszata egyfelől maga az a dualisztikum, mely az állam szívének legbelsejét Anaxagorasz korában kezdi széthasítani, másfelől mélyebben kell azt megragadni. A *νοῦς* ott tevékeny és ott alkalmazzák, ahol a természeti meghatározottság nincs meg. Ő maga a természetinek a non ens-e**, az eszmeiség. De továbbá ennek az eszmeiségnek a tevékenysége csak ott lép fel, ahol a filozófusnak kihagy a fizikai látása, azaz a *νοῦς* a filozófus saját *νοῦς*-a, amely ott foglalja el helyét, ahol a filozófus nem tudja többé objektiválni tevékenységét. Ezzel előtérbe lépett a szubjektív *νοῦς* mint a vándor skolaszta magva[32], s a reális meghatározottság eszmeiségeként meglevő hatalmában megmutatkozik egyfelől a szofistákban, másfelől Szókratészban.

Ha az első görög bölcsek nem egyebek, mint a saját spiritus, a szubsztanciáról való megtestesült tudás, ha mondásaiknak éppoly tiszta intenzitásuk van, mint magának a szubsztanciának, ha – aszerint, ahogy a szubsztanciát mindinkább eszmeisítik – a szubsztancia haladásának hordozói partikuláris valóságukban egy eszmei életet juttatnak érvényre a megjelenő szubsztancia, a valóságos népélet valóságával szemben, úgy az eszmeiség maga még csak a szubsztancia formájában van meg. Az eleven hatalmakat nem bolygatják meg; ez időszak legeszmeibb filozófusai, a püthagoreusok és eleaták a valóságos észként magasztalják az államéletet; elveik objektívek, olyan

* – az észt – *Szerk.*
** – nem-léte – *Szerk.*

hatalom ez, mely túlnyúlik rajtuk magukon; melyet félig titokzatosan, költői lelkesültségben hirdetnek, vagyis olyan formában, amely a természeti energiát eszmeiséggé emeli, azt nem emészti fel, hanem megmunkálja és az egészet a természetinek a meghatározottságában hagyja. Az eszményi szubsztanciának ez a megtestesítése magukban a filozófusokban történik, akik hirdetik, nemcsak kifejezése a plasztikus-poétikus kifejezés, hanem valósága ez a személy és valósága a maga saját megjelenése, ők maguk az eleven képek, az eleven műalkotások, melyeket a nép plasztikus nagyságban magából megszületni lát; ahol tevékenysége, mint az első bölcseknél, az általánost alkotja, ott mondásaik nem egyebek, mint a valóban érvényes szubsztancia, törvények.*

Ezek a bölcsek ezért éppannyira nem populárisak, mint az olümposzi istenek szobrai; mozgásuk az önmagukban való nyugalom, viszonyuk a néphez ugyanaz az objektivitás, mint viszonyuk a szubsztanciához. A delphoi Apollón jósigéi csak addig voltak isteni igazság a nép számára, csak addig voltak egy ismeretlen hatalom félhomályába burkolva, ameddig a görög szellemnek saját nyilvánvaló hatalma szólt a püthói háromlábról; csak addig viszonyult a nép elméletileg hozzájuk, ameddig ők a nép saját hangot nyert elmélete voltak, csak addig voltak populárisak, ameddig nem voltak populárisak. Ugyanígy e bölcsek. Ámde a szofistákkal és Szókratésszal – *δύναμις*** szerint Anaxagoraszban – megfordul a dolog. Most maga az eszmeiség az, amely közvetlen formájában, *a szubjektív szellemben* a filozófia elvévé lesz. Ha a korábbi görög bölcsekben a szubsztancia eszmei formája, azonossága nyilatkozott meg megjelenő valóságának tarka, különböző nép-egyéniségekből szőtt köntösével szemben, ha ezért ezek a bölcsek egyrészt az abszolútumot csak a legegyoldalúbb, legáltalánosabb ontológiai meghatározásokban fogják fel, másrészt maguk is a magában lezárt szubsztancia jelenségét a valóságban magán-valóan ábrázolják és így – mint ahogy a *πολλοί*-jal*** szemben kirekesztőleges a viszonyuk, mint ahogy ők szellemük beszédes misztériumai – másrészt a piactereken levő plasztikus istenekhez hasonlóan boldog önmagukba-fordultságukban egyúttal a nép saját ékességei és egyediségükben a népbe esnek vissza: most ezzel szemben maga az eszmeiség, a tiszta, magáért-valóvá lett elvonatkoztatás az, ami szembelép a szubsztanciával; a szubjektivitás, amely a filozófia elveként lép fel. Mivel nem populáris ez a szubjektivitás, amely a népélet szubsztanciális

* *Marx még ide írta*: (Lásd a következő oldalt.) – *Szerk.*

** – potencia; lehetőség – *Szerk.*

*** – sokakkal; sokasággal; tömeggel – *Szerk.*

hatalmai ellen fordul, ezért populáris, azaz kifelé fordul a valósággal szembe, gyakorlatilag beleszövődik a valóságba és exisztenciája a mozgás. A fejlődés e mozgó edényei a szofisták. Legbelsőbb, a jelenség közvetlen salakjaitól megtisztított alakjuk Szókratész, akit a delphoi jósda a *σοφώτατον*-nak* nevez.

Minthogy saját eszmeiségük szembenáll a szubsztanciával, ez utóbbi az akcidentális korlátozott exisztenciák és intézmények tömegévé hanyatlott, melyeknek joga, az egység, az azonosság vele szemben a szubjektív szellemekbe menekült. Maga a szubjektív szellem így mint ilyen a szubsztancia tartálya, minthogy azonban ez az eszmeiség szembenáll a valósággal, objektíve mint kellés van meg a fejekben, szubjektíve mint törekvés. E szubjektív szellemnek – amely önmagában tudja az eszmeiséget – a kifejeződése a fogalmi ítélet, melyben az egyedinek a mércéje az önmagában meghatározott, a cél, a jó, amely azonban itt még a valóság kellése. A valóság e kellése éppúgy a szubjektum kellése is, amely tudatára jutott ennek az eszmeiségnek, mert maga a valóságban áll és a rajta kívüli valóság az övé. E szubjektum helyzete ezzel éppúgy meg van határozva, mint sorsa.

Először is az, hogy a szubsztancia ezen eszmeisége a szubjektív szellembe lépett, tőle magától elszakadt: ez ugrás, magában a szubsztanciális életben megszabott elszakadás tőle. Ezzel ez a meghatározása maga a szubjektum számára történés, idegen hatalom, amelynek hordozójaként készentalálja magát, Szókratész daimonionja. A daimonion annak közvetlen megjelenése, hogy a görög élet számára a filozófia éppannyira csak belsőleges, mint amennyire csak külsőleges valami. A daimonion meghatározása által a szubjektum empirikus egyediként van meghatározva, mert ez nem egyéb, mint a szubsztanciális, tehát természetmegszabta élettől való természeti elszakadása ebben az életben, hiszen a daimonion természeti meghatározottságként jelenik meg. A szofisták maguk ezek a daimónok, akik még nem különböztetik meg magukat tevékenységüktől. Szókratésznak megvan a tudata, hogy magában hordja a daimoniont. Szókratész az a szubsztanciális mód, amelyben a szubsztancia elveszíti önmagát a szubjektumban. Ennélfogva ő éppannyira szubsztanciális egyéniség, mint a korábbi filozófusok, de a szubjektivitás módjában, nem lezártan, nem istenkép, hanem emberi, nem titokzatos, hanem fényes és világos, nem látnok, hanem nyájas úr.

A második meghatározás azután az, hogy ez a szubjektum egy kellési, cél-ítéletet mond. A szubsztancia elveszítette eszmeiségét a szubjektív szel-

* – legbölcsebbnek – *Szerk.*

lembe, a szubjektív szellem így a szubsztancia önmagában való meghatározása lett, predikátuma, míg maga a szubsztancia a szubjektív szellemmel szemben önálló exisztenciáknak közvetlen, jogosulatlan, csupán léttel-bíró kapcsolatává süllyedt. A predikátum meghatározása, minthogy egy léttel-bíróra vonatkozik, ennélfogva maga is közvetlen, minthogy ez a léttel-bíró az eleven népszellem, ezért az egyedi szellemek gyakorlati meghatározása, nevelés és tanítás. A szubsztancialitás kellése az azt kimondó szubjektív szellem saját meghatározása; a világ célja tehát a szubjektív szellem saját célja, a róla való tanítás a hivatása. A célt, a jót tehát mind az életében, mind a tanításában önmagán ábrázolja. Ő a bölcs, ahogy gyakorlati mozgásba lépett.

Végül pedig, midőn ez az egyén a fogalmi ítéletet mondja ki a világról, önmagában meg van osztva és el van ítélve, mert egyrészt maga a szubsztanciálisban gyökerezik, exisztenciájának jogával csak államának, vallásának, röviden mindazon szubsztanciális feltételeknek jogában bír, amelyek rajta természeteként jelennek meg. Másrészt önmagában bír a céllal, amely ama szubsztancialitás bírája. Saját szubsztancialitása tehát benne magában van elítélve és ily módon ő tönkremegy, éppen mert szülőhelye a szubsztanciális, nem pedig a szabad szellem, amely minden ellentmondást elvisel és lebír, amelynek nem kell semmiféle természeti feltételt mint olyant elismernie.

Szókratész azért oly fontos, mert a görög filozófiának a görög szellemhez való viszonya és ezért önmagában való belső korlátja benne jelentkezik. Hogy mily balgaság volt, mikor legújabban a hegeli filozófiának az élethez való viszonyát vele hasonlították össze és ebből levezették az elítélésére való jogosultságot, az magától adódik. A görög filozófiának ez éppen a sajátos baja, hogy a csak szubsztanciális szellemhez áll viszonyban; a mi időnkben mindkét oldal szellem és mindkettő elismertetést kíván mint ilyen.

A szubjektivitás a közvetlen hordozójában mint ennek élete és gyakorlati működése lép elő, mint kiművelés, amely által az egyes egyéneket a szubsztancialitás meghatározottságaiból az önmagukban való meghatározáshoz vezeti; ezt a gyakorlati tevékenységet leszámítva, filozófiájának nincs más tartalma, mint a Jó elvont meghatározása. Filozófiája az őáltala folytatott átvezetés a szubsztanciálisan fennálló képzetekből, különbségekből stb. az önmagában-való-meghatározásba, melynek azonban nincs egyéb tartalma, csak az, hogy e feloldó reflexió edénye legyen; filozófiája tehát lényegileg a *saját bölcsessége*, a saját *jó volta*, a világra való vonatkozásban*, a Jóról való

* *A kéziratban* a világra való vonatkozásban *áthúzva vagy aláhúzva.* – *Szerk.*

tanításának egyedüli teljesedése, egészen más szubjektivitás, mint mikor Kant felállítja a maga kategorikus imperatívuszát. Itt közömbös, hogy empirikus szubjektumként ő miképpen viszonyul ehhez az imperatívuszhoz.

A mozgás Platónnál eszmeivé lesz; ahogy Szókratész a világ képe és tanítója, úgy Platón ideái, filozófiai elvonatkoztatása a világ ősképei.

Platónban a Jónak, a célnak ez az elvont meghatározása egy extenzív, a világot átfogó filozófiává vetődik szét. A cél mint a magában-való meghatározás, a filozófus valóságos akarása: a gondolkodás; e Jó reális meghatározásai: az immanens gondolatok. A filozófus valóságos akarása, a benne tevékeny eszmeiség: a reális világ valóságos kellése. Platón ezt a valósághoz való viszonyát úgy szemléli, hogy az ideáknak egy önálló birodalma lebeg a valóság felett (és ez a túlvilág a filozófus saját szubjektivitása) és benne elhomályosodva tükröződik. Ha Szókratész az idealitásnak, amely a szubsztanciából átlépett a szubjektumba, csak a nevét fedezte fel és maga még tudatosan ez a mozgás volt, úgy a valóság szubsztanciális világa immár valóban idealizálva lép Platón tudatába, de ezzel maga ez az ideális világ éppúgy egyszerűen magában tagozódik, mint ahogy a vele szembenálló valóban szubsztanciális világ, amiről Arisztotelész igen találóan jegyzi meg („Metafizika", I., 9. fej.): *„Hiszen az ideáknak csaknem ugyanannyi vagy semmivel sem kevesebb a számuk, mint azoknak a dolgoknak*, amelyeknek okait kutatva jutottak el hozzájuk." Magában való meghatározottsága és tagozódása tehát maga a filozófus számára is valami túlvilági, a mozgás kiesett ebből a világból. „Bár az ideák vannak, mégsem keletkeznek a bennük részesülő dolgok, ha nincs, ami *mozgassa* őket." (Uo.)

A filozófus mint olyan, azaz mint a bölcs – nem mint egyáltalában a valóságos szellem mozgása – tehát a vele szembenálló szubsztanciális világ túlvilági igazsága. Platón erről a leghatározottabb szemléletet alkotja magának, mikor azt mondja, hogy vagy a filozófusoknak kellene királyokká lenniök, vagy pedig a királyoknak filozófusokká, hogy az állam elérje rendeltetését. A saját állásfoglalásában egy türannoszhoz a maga részéről tett is egy ilyen kísérletet. Államában egyszersmind külön és legfelsőbb rendet alkot a tudósok rendje.[33]

Még két más megjegyzést akarok itt megemlíteni, amelyeket Arisztotelész tesz, mert ezek adják a legfontosabb felvilágosításokat a platóni tudat formájáról és összefüggenek azzal az oldallal, amelyről az σοφός-ra* való vonatkozásban tekintjük.

* – bölcsre – *Szerk.*

Arisztotelész azt mondja Platónról: „A »Phaidón«-ban azt olvassuk, hogy mind a létnek, mind a keletkezésnek az ideák az okai. Bár az ideák vannak, mégsem keletkeznek a bennük részesülő dolgok, ha nincs, ami mozgassa őket." (Uo.)

Nemcsak léttel-bíró dolgok, hanem a lét szférája az, amit Platón az eszmeiségbe akar kivinni: ez az eszmeiség elzárt, sajátosan megkülönböztetett birodalom magában a filozofáló tudatban: minthogy pedig ez, híjával van a mozgásnak.

Ennek a filozofáló tudatban levő ellentmondásnak önmaga számára objektiválódnia kell, ki kell vetnie magából ezt az ellentmondást.

„Továbbá nemcsak az érzékelhető dolgoknak mintái az ideák, hanem maguknak az ideáknak is, amilyen a nem mint ideák neme; úgyhogy ugyanaz a dolog minta is, meg képmás is."

Lucretius a régi ión filozófusokról:

„Ámbár van nekik is több ihlett fölfedezésük,
És szentebb s igazabb igéket szóltak a szívük
Szentélyéből, mint maga Pythia, Phoebus Apollo
Híres jósa babérkoszorúsan az isteni székről."

(I. könyv, 737–740. sor.)

HARMADIK FÜZET

III. Plutarkhosz:
1. Arról, hogy Epikurosz szerint nem lehet boldogan élni.
2. Kolótész

III. Plutarchus:
1. De eo, quod secundum Epicurum non beate vivi possit[23]

„*Ezek* (ti. a gyönyörök) *közös végcéljaként* Epikurosz a *fájdalom teljes kiküszöbölését* jelölte meg, mert a természet a gyönyörérzetet csupán a fájdalom megszűnéséig növeli, *tovább azonban nem engedi, hogy nagyságban előrehaladjon*, hanem csak néhány nem szükségszerű változatosságot tesz lehetővé, *ha nem kerültünk fájdalommentes állapotba.* Az út ehhez, ami a vágyon át vezet, és ami mértéke a gyönyörnek, egészen rövid és egyáltalán nem hosszú. S mert érzik, hogy magyarázatuk itt nem kielégítő, *ezért a célt a test nyomorult vidékéről a lélekbe helyezik át.*" (1088. old.)

„Vagy szerinted nem helyesen cselekszenek ezek az emberek, amikor a testből indulnak ki, ahol először mutatkozott meg a [gyönyör] keletkezése, majd [továbblépnek] a lélekhez mint biztosabb helyhez, és mindent benne juttatnak teljességre." Erre az a válasz, hogy ez az átvitel helyes, de...

„Ha hallod, hogy bizonygatják és fennhangon hirdetik, hogy a lélek, természete folytán semmi másban nem leli örömét és nyugalmát, csak a már meglevő vagy várt testi gyönyörökben, és hogy számára ez a legfőbb jó –, nem úgy találod-e, hogy a lelket a test tölcsérének tekintik, amelyen át a gyönyört – mint a bort egy hibás és lyukas edényből – áttöltik és ott érlelik; s még úgy gondolják, hogy valami fenséges és magasztos dolgot művelnek." (1088. old.) Plutarkhosz itt sem érti meg Epikurosz konzekvenciáját; hogy

hiányolja a sajátos átmenetet a voluptas corporisról* ad voluptatem animi**, az mindenesetre fontos, és közelebbről meghatározandó, hogyan áll ez Epikurosznál.

„A lélek befogadja [a gyönyör] emlékét, de semmi mást, és megőrzi..., és a rá való emlékezés homályos..." (1088. old.)

„Lásd, mennyivel mértékletesebbek a kürénéiek, noha Epikurosszal egy boroskancsóból ittak. Ők úgy vélik, nem szabad világosban szeretkezni; jobb erre a sötétség: nehogy a lélek a látás révén világosan felfogja ennek a cselekedetnek a képecskéit [eidólonjait], és gyakran felszítsa bennünk a vágyat. Ezek [ti. az epikureusok] viszont azt tartják: a bölcs leginkább abban különbözik a többi embertől, hogy világosan emlékszik a gyönyörrel kapcsolatos képzetekre, érzetekre és ingerekre, és megőrzi magában őket. Arról már ne is beszéljünk, hogy olyasmit terjesztenek, ami egyáltalán nem méltó [a bölcsességhez], amikor a bölcs lelkében, ami mintegy testének otthona, leülepítik a gyönyör szennyét." (1089. old.)

„[A lélek] szörnyű és állati zavart mutat az éppen meglevő és a várt gyönyörök hatására... Ekkora magának a léleknek az emlékek iránti rajongása és a hozzájuk való ragaszkodása..." (1089. old.)

„Azt hiszem, maguk is azért, mert tudatában vannak ezek képtelen voltának, keresnek menedéket a test fájdalommentességében és nyugalmában... Mert a test jó állapota és a testhez fűződő megbízható reménység a legnagyobb és a legbiztosabb örömet jelenti a gondolkodni tudók számára. Mármost először nézd meg, mit tesznek: ezt a gyönyört, vagy fájdalommentességet, vagy nyugalmat hol ide, hol oda helyezik, a testből a lélekbe, majd a lélekből ismét a testbe, mert [mindkettőből] elszivárog, egyik sem képes megtartani... Rákényszerülnek, hogy újra kezdjék az elejéről. (Mint mondja,) a test gyönyörét teszik meg a lélek örömének alapjává, azután meg az örömet a gyönyörben való reménnyel intézik el." (1089. old.) Ez fontos megjegyzés az öröm epikuroszi dialektikájához, bár Plutarkhosz hamisan kritizálja. Epikurosz szerint a bölcs maga ebben az ingadozó állapotban van, amely a *ἡδονή*** meghatározásaként jelenik meg. A *μακαριότης*°, a semminek magában-való tiszta nyugalma, a minden meghatározottságtól való tiszta kiürültség, ez csak az Isten; ezért is Isten nem – miként a bölcs – a világon belül, hanem azon kívül lakozik.

---

* – testi gyönyörről *Szerk.*
** – a lelki gyönyörre – *Szerk.*
*** – gyönyör – *Szerk.*
° – boldogság – *Szerk.*

„A test ugyan gyakran kerül jó állapotba, de lehetetlen, hogy ésszel bíró lényben a testet illetően megbízható és szilárd remény megfoganjon." (1090. old.)

Ha Plutarkhosz Epikurosz szemére veti, hogy a fájdalom lehetősége miatt egy egészséges jelenben nem lehet meg a szabadság, úgy először is az epikuroszi szellem nem olyan, amely ilyesféle lehetőségekkel mesterkedik, hanem mivel az abszolút relativitás, a vonatkozás véletlensége magán-valóan csak vonatkozásnélküliség, ezért az epikuroszi bölcs a maga állapotát vonatkozásnélküliként veszi és ennyiben az számára biztos. Hiszen számára az idő csupán az akcidensek akcidense*; hogyan hatolhatna be árnyéka az ἀταραξία** szilárd phalanxába? De ha az egyéni szellem legközelebbi előfeltételét, a testet egészségesként előfeltételezi, ez csak a vonatkozásnélküliség, amely közeljutott a szellemhez, a szellem veleszületett természete, azaz egy egészséges, nem kifelé differenciált test. Ha a fájdalomban ez a természete mint egyes állapotok fantáziái és reményei lebeg előtte, amelyekben szellemének ama jellegzetes állapota nyilatkozott meg, ez nem jelent semmi mást, csak azt, hogy az egyén mint olyan az eszmei szubjektivitását egyéni módon szemléli, ami teljesen helyes észrevétel. Epikurosznál Plutarkhosz ellenvetése nem mond egyebet, mint: a szellem szabadsága az egészséges testben nincs meg, mert megvan; hiszen a lehetőséget felesleges kívülre tolni, éppen mert a valóság csak lehetőségként, csak véletlenként van meghatározva. Ha ellenben a dolgot általánosságában tekintjük, akkor éppen az általánosság feladása az, ha az igazi pozitív állapotot véletlen egyes részletek homályba burkolnák; hiszen ez éppen annyi, mint a szabad aithérban az egyes elegyekre gondolni, mérges növények leheletére, kis állatok belélegzésére, annyi, mint nem élni, mert meghalhatunk stb.; annyi, mint az általánosság élvezetét nem engedélyezni magunknak, nehogy belőle egyes részletekbe essünk. Az ilyen szellem csak a legapró-cseprőbb dolgokkal foglalkozik, annyira előrelátó, hogy nem lát. Ha végül Plutarkhosz azt akarja mondani: az embernek gondot kell fordítania arra, hogy testi egészségét megőrizze, ezt a trivialitást Epikurosz is mondja, de zseniálisabban: aki az általános állapotot érzi igazinak, az legjobban gondoskodik arról, hogy megőrizze. Ilyen a közönséges emberi értelem. Azt hiszi, hogy legegyügyűbb hólyagságait és közhelyeit mint valami terra incognitát*** tárhatja oda a filozófusokkal szemben. Azt hiszi, hogy ha tojáshéjakat fejreállít, akkor Kolumbusz.

---

* – a véletlenségek véletlensége – *Szerk.*

** – ataraxia – *Szerk.*

*** – ismeretlen földet – *Szerk.*

Abban Epikurosznak, eltekintve rendszerétől (mert ez az ő summum jusa*), egyáltalában igaza van, hogy a bölcs a betegségeket nem-létnek tekinti, a látszat azonban eltűnik. Ha tehát beteg, akkor számára ez eltűnés, amelynek nincs tartama; ha egészséges, a lényegi fennállásában, számára nem existál a látszat, és több a dolga, semhogy arra gondolna, hogy a látszat: lehetne. Ha beteg, nem hisz a betegségben, ha egészséges, akkor úgy tesz, mintha ez az őt megillető állapota lenne, vagyis úgy cselekszik, mint egy egészséges. Mily siralmas ezzel az eltökélt, egészséges egyénnel szemben egy Plutarkhosz, aki Aiszkhüloszra, Euripidészre, sőt Hippokratész doktorra is emlékezik, csak hogy ne örülhessen az egészségnek!

Az egészség, mint azonos állapot, magától feledésbe merül, ilyenkor nincs mit foglalkozni a testtel; ez a differencia csak a betegségben kezdődik.

Hisz Epikurosz nem akar örök életet: mennyivel kevésbé törődhetik azzal, hogy a következő pillanat szerencsétlenséget hordozhat.

Éppily hamis Plutarkhosz következő szemrehányása:

„A jogtiprók és törvényszegők, úgymond, egész életükön át küszködve és rettegésben élnek; mert rejtezhetnek ugyan, de elrejtezettségük felől sem lehetnek bizton. Innen van az, hogy a rájuk nehezedő örökös félelem a jövőtől nem engedi, hogy örüljenek és a jelenben bízzanak. Ezzel, anélkül, hogy észrevennék, önmaguk ellen is szóltak. Mert jó állapot és egészség gyakran jut a testnek, de tartósságára nézve nem lehet biztosíték. Tehát a test miatt szükségképp állandó nyugtalanságban és aggodalomban kell élnünk a jövőt illetően." (1090. old.)

A dolog éppen fordítva áll, mint ahogy Plutarkhosz véli. Csak akkor, mikor az egyed megszegi a törvényt és az általános erkölcsöt, csak akkor kezdenek ezek az ő számára előfeltételek lenni, differenciába kerül velük, ebből a differenciából menekvése csak a *πίστις*** lenne, de ezt semmi sem szavatolja.

Egyáltalában az az érdekes Epikurosznál, hogyan távolítja el minden szférában azt az állapotot, amely az előfeltételt mint olyant megjelenésre ingerli, és azt az állapotot magasztalja a normálisként, amelyben az előfeltétel burkolt. A puszta *σάρξ*-ról*** egyáltalában sehol sincs szó. A büntető igazságosságban éppen a belső összefüggés, a néma szükségszerűség lép elő, és ezt távolítja el Epikurosz: ahogy a logikából a kategóriáját, úgy a bölcs életéből valóságának látszatát. Ellenben az igaz ember elszenvedte véletlen külső vonatkozás, nem szakítja őt ki vonatkozásnélküliségéből.

---

* – legfőbb joga – *Szerk.*

** – bizakodás – *Szerk.*

*** húsról; testiségről – *Szerk.*

Hogy mennyire hamis ezért Plutarkhosz alábbi ellenvetése is, az adódik.

„Ha valaki nem követ el jogtalanságot, az még nem ok a bizakodásra. Mert nem a jogos szenvedés, hanem a szenvedés az, ami félelmet kelt." (1090. old.)

Plutarkhosz ugyanis úgy véli, hogy Epikurosznak így kellene alapelvei szerint okoskodnia. Eszébe sem jut, hogy Epikurosznak talán más alapelvei vannak, mint amilyeneket ő tulajdonít neki.

„Elegendő ugyanis a hús természete, mely magában hordja a betegség anyagát, és – mint a szólás tartja, »bikából a szíjat« – a testből veszi a fájdalmakat, hogy a hitványak számára éppúgy, mint a derekak számára bizonytalanná és félelmetessé tegye az életet, legalábbis ha azt tanulták, hogy semmi másban, csak a testben és a testtel kapcsolatos reménykedésben lelhetik örömüket és biztonságukat, *mint Epikurosz több művében megírta, így abban is, amelyik* a célokról szól." (1090–1091. old.)

„Legalábbis ha számukra a rossz elkerülése az örvendetes és a jó. Azt mondják, hogy el sem képzelhető semmi más, és egyáltalán a természetben sincs hely másutt a jó számára, csak ott, ahonnan eltávolították belőle a rosszat." (1091. old.)

„Hasonló Epikurosz nézete is, aki azt mondja, hogy a jó lényege magából a rossztól való megmenekülésből és az arra való emlékezésből, visszagondolásból és örömből *származik*, hogy ez sikerült. Mert (mondja) az az érzés okoz felülmúlhatatlan örömet, hogy nagy bajtól menekültünk meg. És a jó lényege pontosan ez, ha helyesen fogjuk fel, azután kitartunk mellette, és nem keringünk körülötte üresen fecsegve a jóról." (1091. old.)

Plutarkhosz itt pfujt kiált!

„Úgyhogy nem különbek sem a disznóknál, sem a birkáknál... hiszen az elmésebb és a finomabb állatoknak természetük folytán nem végcéljuk a rossz elkerülése ... hanem miután megmenekültek a rossztól, ösztönösen keresik a jót. Sőt általában mindent, ami fájdalmas és lényüktől idegen, elutasítanak, mert akadályozzák őket az arra való törekvésben, ami a lényükkel rokon és a természetükben nemesebb. A szükségszerű ugyanis nem jó*, hanem a rossz elkerülésén túl van az, ami kívánatos és választásra érdemes."** (1091. old.)

Plutarkhosz nagy-nagy bölcsességről ad számot, mikor azt mondja, hogy

---

* (Egészen más nézetei vannak erről Arisztotelésznek, aki a „Metafiziká"-ban azt tanítja, hogy a szabadoknál inkább uralkodik a szükségszerűség, mint a rabszolgáknál.) – *Marx széljegyzete.*

** *A kéziratban Marx itt zárójelben az idézet utolsó mondatát latin fordításban közli. – Szerk.*

az állat azon a szükségszerűségen kívül, amely a rossztól való menekvés, a jót, az ezen a menekvésen túl elterülő jót keresi. Hogy az állat túlnan még valami jót keres, az éppen az állati benne. Epikurosznál nincs olyan jó, amely az ember számára rajta kívül lenne; az egyetlen jó, amellyel a világra való vonatkozásban bír: a negatív mozgás, hogy tőle szabad legyen.

Hogy Epikurosz mindezt egyénileg fogja fel, az elvében rejlik filozófiájának, amelyet minden konzekvenciájában kimond; Plutarkhosz szinkretisztikus* gondolat nélküli eljárása nem tudja ennek ellenében felvenni a versenyt.

„Mert ha lényünktől idegen is, ha a testünk rühös vagy a szemünk csipás, abban még semmi különös nincs, ha vakarózunk és a szemünket kitöröljük. És bár a fájdalom, az istenektől való félelem, a hádészbeli dolgoktól való rettegés rossz, az ezektől való megszabadulás még nem boldogító és irigylésre méltó valami." (1091. old.) *„De csak egy csekély, szűkre szabott helyet jelölnek ki az öröm számára* [ti. az epikureusok]... Ezek balga felfogásához képest előbbre lép, és azt teszi meg a bölcsesség végcéljául, ami — úgy látszik — az oktalan állatokban is megvan. Mert ha a test fájdalommentessége szempontjából közömbös, hogy önmaga révén vagy a természet folytán mentes-e a szenvedéstől, akkor a lélek zavartalansága szempontjából sincs nagyobb jelentősége annak, ha önerejéből, mint ha a természet révén van háborítatlan állapotban... Ebből is kitűnik, hogy semmivel sem különbek az állatoknál, csak mert nem nyugtalankodnak amiatt, amit a hádészbeli dolgokról és az istenekkel kapcsolatban mondanak, és nem várják sem a szomorúságnak, sem a kínoknak a végét." (1091–1092. old.)

„Maga Epikurosz mondja: ha egyáltalán nem nyugtalanítanának bennünket az égi jelenségek okozta aggodalmak, továbbá *a haláltól és a fájdalmaktól való félelem, sohasem lenne szükségünk e célból természetfilozófiára."* (1092. old.)

„Minthogy az istenekről szóló tanításnak az volna a célja, hogy ne féljünk az istenségtől, hanem szűnjék meg rettegésünk, úgy vélem, hogy ennek elérése biztosabban sikerül azoknak, akik azt gondolják, hogy Isten egyáltalán nem létezik, mint azoknak, akik azt tanulták, hogy az Istent nem ártónak képzeljék. Ezek ugyanis [ti. az állatok] nem szabadultak meg a babonaságtól, mert nem is estek bele, és nem tettek le az istenekkel kapcsolatos nyugtalanító képzetről, mert meg sem fogamzott bennük. És ugyanezek mondhatók el a hádészbeli dolgokról is." (1092. old.)

„Az attól való szorongás és félelem, hogy mi lesz a halál után, kevésbé

* – (különböző tanokat felszínesen) egyeztető, összehangoló – *Szerk.*

van meg azokban, akikben nem tudatosul a halál gondolata, mint azokban, akik már előre feltételezik, hogy a halálnak semmi köze hozzánk. Ez utóbbiakhoz annyiban mégiscsak van köze, hogy elmélkednek és gondolkodnak róla. Azok [ti. az állatok] teljesen mentesek attól, hogy olyasmikkel törődjenek, amiknek semmi közük hozzájuk, és amikor igyekeznek elkerülni, hogy megverjék, megsebesítsék vagy megöljék őket, a halálban ugyanattól rettegnek, ami ezek számára is ijesztő." (1092. old.)

Hogy az epikureusok a szaktudományok elkerülését parancsolják. Plutarkhosz, i.m. 1094. old. D.

„Egy bizonyos Apellészt csodálattal és magasztalva emlegetnek, mert – mint írják – kezdettől fogva viszolygott a szaktudományoktól, és érintetlenül őrizte meg magát tőlük." (Uo.)

Ugyanez a történelem stb. vonatkozásában, l. Szextosz Empeirikosz. Plutarkhosz Métrodórosz súlyos bűnéül rója fel, hogy ezt írja:

„Ezért ha azt mondod, hogy sem azt nem tudod, kiknek a pártján állt Hektór, sem Homérosz költeményének első sorait, sem hogy mi van az eposz közepén, még ne jöjj zavarba..." (Uo.)

„...amit Epikurosz mond, miközben a bölcset olyannak mutatja be, mint aki szereti a színházat ... és éppúgy, mint bárki más, kedvét leli a Dionüszosz ünnepeken rendezett színházi és zenei előadásokban, de zenei kérdéseknek és a kritikusok irodalomelméleti problémáinak még ivás közben sem ad helyet..." (1095. old.)

„Maguk mondják valahol, hogy jót tenni kellemesebb, mint jótéteményt elfogadni." Ezek a „maguk" azok, akik Epikurosz tévtanának rabjai lettek.

„Mindazonáltal Epikurosz is elismeri, hogy a hírnévből is származik egy és más" (öröm). (1099. old.)

Plutarkhosz előbbi sekélyes morális ellenvetésénél figyelemreméltóbb az epikuroszi teológia elleni polémiája, nem önmagáért, hanem mert kitűnik belőle, hogy a közönséges tudat, ha egészben epikuroszi talajon áll is, mégiscsak megriad a filozófiai nyílt konzekvenciától. S közben mindig szem előtt tartandó, hogy Epikurosz sem a voluptasszal*, sem az érzéki bizonyossággal, sem semmi egyébbel nem törődik, csak a szellem szabadságával és meghatározásnélküliségével. Ezért áttekintjük Plutarkhosz egyes vizsgálódásait.

„Mármost a gyönyörről körülbelül ezt mondja" (ti. Epikuroszt illetően): „Tanításuk, ami bizonyos szempontból találó és helyes, *megszünteti a félelmet* és a *babonás rettegést*, de *vidámságot és istenek nyújtotta örömet nem ad.*

*– gyönyörrel – *Szerk.*

Hanem azáltal, hogy sem nem bosszankodnak, sem nem örülnek" (vagyis vonatkozásnélküliek), „olyanná teszi a viszonyunkat hozzájuk [ti. az istenekhez], mint a Hürkania menti halakhoz[34], mivel sem jót, sem rosszat nem várhatunk tőlük. Ha azonban még hozzá kell tennünk valamit az elmondottakhoz, azt nézetem szerint tőlük maguktól kell vennünk. Először is, hogy szembeszállnak azokkal, akik tagadják barátaink halálakor a szomorúság, a könnyek, a sóhajok jogosultságát, és hogy azt mondják, a szenvtelenséggé vált fájdalomnélküliség egy másik, még nagyobb rosszból, a durvaságból, valamint a féktelen és elvakult nagyképűségből származik. Ezért jobb, ha bizonyos fokig szenvedünk és szomorkodunk, ha szemünk könnyezik, vagy zokogunk, ha viselkedésünkkel és írásban bármi olyan érzelmet nyilvánítunk, amelyek alapján érzékeny és melegszívű embereknek látszunk. Ezt mondta Epikurosz több más helyen is..." ([1100–]1101. old.)

Az Istentől való félelmet Epikurosz értelmében véve Plutarkhosz egyáltalán nem érti; nem fogja fel, hogy a filozófiai tudat hogyan kíván attól szabadulni. A közönséges ember nem ismeri ezt. Ezért Plutarkhosz triviális példákat hoz nekünk az empíriából, hogy mennyire nem ijesztő ez a hit a publikum számára.

Plutarkhosz Epikurosszal ellentétben először a *πολλοί** istenhitét vizsgálja és azt mondja, hogy itt persze ez az irányulás az egyik oldalról a félelem alakját ölti, ugyanis az érzéki félelem az egyetlen forma, amelyben ő a szabad szellemnek egy személyes mindenható, a szabadságot magába felszívó, tehát magából kirekesztő lénytől való szorongását felfogni tudja.

Mármost úgy véli:

1. Ezek a rettegők: „Mert akik úgy félnek tőle [ti. az istentől], mint egy uralkodótól, aki a jókhoz kegyes, a gonoszoknak viszont ellensége, e miatt az egy félelem miatt, mely szükségtelenné teszi számukra, hogy sokféle megfontolásból tartózkodjanak a jogtalan cselekedetektől, és a rosszra való hajlamot szinte észrevétlenül elsorvasztja bennük, kevésbé élnek rettegésben, mint azok, akik rászánják magukat a bűnre, utána azonban rögtön reszketnek és bánják tettüket." (1101. old.)

Tehát ez az érzéki félelem óvja meg őket a rossztól, mintha ez az immanens félelem nem a rossz lenne? Mert mi hát az empirikus rossznak a magva? Az, hogy az egyed empirikus természetébe zárkózik örök természetével szemben; de nem ugyanaz-e ez, mintha örök természetét magából kizárná, azt az egyediség magában-való megmaradásának, az empíriának for-

* – sokak; sokaság; tömeg – *Szerk.*

májában fogná fel, tehát mint egy rajta kívüli empirikus Istent szemlélné? Vagy a vonatkozás formáján legyen a hangsúly? Akkor az Isten a rosszat büntető, a jóhoz kegyes; mégpedig a rossz itt az empirikus egyén szempontjából vett rossz és a jó az empirikus egyén szempontjából vett jó, mert különben honnan jönne ez a félelem és remény, mikor az egyénnek a számára jóval és rosszal van dolga? Isten ebben a vonatkozásban nem egyéb, mint mindazon következmények közössége, amelyek az empirikus rossz cselekedetekkel járhatnak. Tehát abbeli félelemből, hogy ama jó által, melyet az empirikus egyén rosszat tévén szerez magának, nagyobb bajok következnek be és nagyobb javak vesznek el, nem cselekszik rosszat, tehát azért, hogy jólétének folytonosságát ne zavarja meg abból való kiszakíttatásának immanens lehetősége?

Nem ugyanaz ez, amit Epikurosz egyszerűen így tanít: ne cselekedjél helytelenül, hogy ne légy folytonos félelemben a büntetéstől. Az egyénnek ez az immanens vonatkozása az ἀταραξία-jához* csak úgy jelentkezik, mint az egy rajta kívül léttel bíró Istenhez való vonatkozás, akinek azonban megint nincs más tartalma, mint éppen ez az ataraxia, amely itt a jólét folytonossága. A jövőtől való félelem, a bizonytalanság ezen állapota itt Isten távoli tudatába iktatódik, oly állapotnak tekintődik, amely benne már előre exisztál, de csak fenyegetésként, tehát éppen úgy, mint az egyéni tudatban.

2. Azt mondja Plutarkhosz, hogy ez az Istenre való irányulás egyben voluptast** nyújt.

„Hanem ahol az Istent a leginkább jelenlevőnek képzeli és gondolja (ti. a lélek), leginkább ott vetkőzi le szomorúságát, félelmét és gondjait, és ott engedi át magát a részegségig a tréfa és a nevetés örömének; szerelem dolgában..." (1101. old.) Elmondja továbbá, hogy öregek, asszonyok, napszámosok***, királyok ünnepi vallásos napokon örvendeznek... „Mert nem a bor bősége, és nem is a sült hús illata az, ami az ünnepeken örömmel tölt el, hanem a jó reménység és az a hit, hogy a jóakaratú Isten jelen van és kegyesen fogadja az eseményeket." (1102. old.)

Meg kell néznünk kissé közelebbről, hogyan írja le Plutarkhosz ezt az örömet, ezt a voluptast.

Először is azt mondja, hogy a lélek leginkább akkor szabad gyásztól, félelemtől és gondtól, ha Isten jelen van. Tehát Isten jelenléte úgy van meghatározva, mint a lélek félelemtől, gyásztól, gondtól való szabadsága. Ez a

---

* – ataraxiájához – *Szerk.*

** – gyönyört – *Szerk.*

*** *Marxnál*: kereskedők – *Szerk.*

szabadság féktelen ujjongásban nyilvánul, mert ez az egyéni lélek pozitív nyilvánulása ebből az állapotából.

Továbbá: az egyéni helyzet véletlen különbözősége ennél az örömnél elesik. Tehát az egyénnek más irányú meghatározásaitól való kiürülése, az egyén mint olyan van ebben az ünneplésben meghatározva, és ez lényegi meghatározás. Végül ez nem a különálló élvezet, hanem az a bizonyosság, hogy az Isten nem valami elválasztott, hanem az a tartalma, hogy örüljön az egyén ezen örömének, hogy jóakaratúan nézzen le rá, tehát hogy maga is az örvendező egyén meghatározásában legyen. Amit tehát itt istenítenek és ünnepelnek, az az istenített egyéniség mint olyan, közönséges kötelékeitől megszabadítva, tehát Epikurosz *σοφός*-a* a maga *αταραξία*-jával**. Ez nem az Istennek Istenként, hanem az egyén örömének – mely imádat tárgya – létezéseként való létezése. További meghatározása nincs ennek az Istennek. Sőt a valóságos forma, amelyben az egyénnek ez a szabadsága itt előlép, az élvezet, mégpedig az egyedi, az érzéki – a zavartalan élvezet. Az ataraxia tehát mint az általános tudat lebeg a fejek felett; de megjelenése az érzéki voluptas, mint Epikurosznál, csakhogy ott az élet totális tudata az, ami itt eleven egyedi állapot, úgyhogy ez okból Epikurosznál az egyedi jelenség közömbösebb és lelkétől, az ataraxiától jobban lelkesített, ott pedig ez az elem jobban az egyediségbe vész és a kettő közvetlenül keveredik, tehát közvetlenül el is van választva. Ilyen szomorú a helyzet az isteninek a megkülönböztetésével, amelyet Plutarkhosz Epikurosz ellen érvényesít, és mikor – hogy még egy megjegyzést tegyünk – Plutarkhosz azt mondja, hogy királyok nem annyira a publicum conviviumaikon et visceratióikon***, mint inkább az áldozati étkezéseken örvendeznek, ez nem jelent mást, csak azt, hogy ott az élvezetet mint valami emberit, véletlent, itt viszont mint istenit, az egyéni élvezetet mint istenit szemlélik; ami tehát éppen epikuroszi.

A *πονηροί*° és a *πολλοί*°° Istenhez való e viszonyától Plutarkhosz megkülönbözteti „az emberek kiválóbb és istenszeretettel leginkább teljes neménék" a viszonyát. Nézzük meg, mit vesz itt ki Epikuroszból.

Plutarkhosz azt mondja:

„Mily nagy és tiszta örömök részesei azok, akik az Istenről azt vallják,

---

* – bölcse – *Szerk.*

** – ataraxiájával – *Szerk.*

*** – nyilvános lakomáikon és ökörsütéseiken – *Szerk.*

° – hitványak – *Szerk.*

°° – sokaság; tömeg – *Szerk.*

hogy ő minden jó kútfeje és minden szépnek az atyja, és hogy nem tehet semmi rosszat, mint ahogy nem is érheti semmi rossz. Mert jó, és aki jó, abban semmi miatt sem támad sem irigység, sem félelem, sem harag, sem gyűlölség. A melegnek sem az a tulajdonsága, hogy hűt, hanem hogy melegít, mint ahogy a jónak sem az a jellemzője, hogy árt. A harag és a szeretet; a düh és a jóakarat; a rosszindulat és az ellenszenv, valamint az emberszeretet és a jóság természettől fogva igen távol esnek egymástól. Az előbbiek az erény és az erő, az utóbbiak a gyengeség és a hitványság jelei. Így hát az istenségre nem jellemző a harag is és a szeretet is, mert egyrészt természete folytán szerető és segítőkész, másrészt természete folytán képtelen a haragra és arra, hogy ártson." (1102. old.)

Hogy Isten *ἡγεμῶν ἀγαθῶν** és *πάντων καλῶν*** atyja, annak filozófiai értelme az, hogy ez nem predikátuma Istennek, hanem hogy a jó eszméje maga az isteni. Ámde Plutarkhosz meghatározásában egészen más eredmény rejlik. A jót a legszigorúbb ellentétben veszi a rosszal szemben, mivel az első az erény és a hatalom megnyilvánulása, a másik a gyengeségé, a megfosztottságé és a hitványságé. Istenből tehát el van távolítva az ítélet, a differencia, és Epikurosznak éppen ez az egyik fő tétele, aki ezért következetesen ezt a differencianélküliséget az emberben mind elméletileg, mind gyakorlatilag a közvetlen azonosságában, az érzékiségben találja, Istenben mint ürességet, tiszta otiumot***. Az Isten – aki mint a Jó az ítélet félretolása által van meghatározva – az üresség, mert minden meghatározottság magán egy olyan oldalt hordoz, amely másokkal szemben fenntartja és magába elzárja, tehát az ellentétben és ellentmondásban nyilatkoztatja ki *ὀργή*-ját°, *μῖσος*-át°°, *φόβος*-át°°°, hogy magát feladja. Plutarkhosznál tehát ugyanaz a meghatározás van, mint Epikurosznál, csakhogy mint kép, mint képzet van az, amit Epikurosz fogalmi nevén nevez meg és eltörli az emberi képet.

Ezért rosszul hangzik a kérdés:

„Valóban azt hiszitek, hogy más büntetést is [érdemelnének] azok, akik tagadják a gondviselést, és nem elegendő nekik az, hogy megfosztják magu-

---

* – a jók vezére – *Szerk.*

** – minden szépnek – *Szerk.*

*** – henyélést, semmittevést; dologtalanságot (*a* „tiszta otiumot" *az* „ürességet" *szó fölé van írva*) – *Szerk.*

° – haragját – *Szerk.*

°° – gyűlöletét – *Szerk.*

°°° – félelmét – *Szerk.*

kat ekkora gyönyörtől és örömtől?" [1102–1103. old.] Mert, ellenkezőleg, azt kell állítanunk, hogy több kéjgyönyört érez az isteninek a szemléletében az, aki azt mint a tiszta magában-való boldogságot, minden fogalom nélküli antropomorf vonatkozás nélkül szemléli, mint megfordítva. Már az maga a boldogság, hogy a tiszta boldogság gondolata megvan bennünk, ha mégoly elvontan van is felfogva, mint azt az indiai szerzeteseknél látjuk. Különben is Plutarkhosz megszüntette a *πρόνοια*-t*, mikor a rosszat, a differenciát Istennel szembehelyezte. További kiszínezései tisztára fogalom nélküliek és szinkretisztikusak**; egyébként is mindenben azt mutatja, hogy ő csupán az egyénnel, nem pedig Istennel törődik. Epikurosz ezért van annyira becsületes, hogy Istentől sem várja, hogy törődjék az egyénnel.

Gondolatainak belső dialektikája tehát Plutarkhoszt szükségképpen visszavezeti oda, hogy ne az isteniről, hanem az egyéni lélekről beszéljen és a *λόγος περὶ ψυχῆς*-hez*** jut. Epikuroszról ezt mondja:

„Úgyhogy (a léleknek) szerfölött örvendeznie kell, ha felfogja ezt a velejéig bölcs és isteni tant, amely szerint számára *a nyomorúság vége a pusztulással, a megsemmisüléssel és a nemléttel* azonos." (1103. old.)

Ne tévesszenek meg bennünket Plutarkhosz kenetteljes szavai. Látni fogjuk, hogyan szünteti meg mindegyik meghatározását. Már az a mesterséges ejtőernyő, hogy „a nyomorúság vége" és aztán ellentétként „a pusztulás" és „megsemmisülés" és „nemlét", mutatja, hol van a súlypont, mily vékony az egyik oldal és mily háromszorosan intenzív a másik.

A vizsgálódás beosztása megint: az „igaztalanok és hitványak", azután a „sokak és közemberek" és végül a „tisztességesek és ésszel bírók" (1104. old.) viszonya a lélek továbbélésének tanához.[35] Már ez a szilárd minőségi különbségekbe történő beosztás mutatja, mennyire nem érti meg Plutarkhosz Epikuroszt, aki mint filozófus egyáltalában az emberi lélek viszonyát vizsgálja, s ha mulandóként való meghatározása ellenére bizonyos marad a „gyönyörben", akkor Plutarkhosznak látnia kellett volna, hogy mindegyik filozófus önkéntelenül olyan „gyönyört" magasztal, amely az ő korlátoltságában számára idegen. Az igaztalanok részére mármost megint a félelmet hozza fel mint javítóeszközt. Ezt az ellenvetést már szemügyre vettük. A félelemben, mégpedig belső, el nem oszlatható félelemben az ember mint állat van meghatározva, márpedig az állatnál egyáltalában közömbös, hogyan tartják kordában. Ha egy filozófus nem tartja a legnagyobb gyalázat-

* – gondviselést – *Szerk.*

** – (különböző tanokat felszínesen) egyeztetők, összehangolók – *Szerk.*

*** – lélekről szóló tanhoz – *Szerk.*

nak, hogy az embert állatnak tekintse, akkor immár egyáltalában semmit sem lehet számára megérthetővé tenni.

„A tömegben, amely nem fél attól, hogy mi lesz a túlvilágon, az öröklét mesés reménye és *a létezés vágya, ami az összes ösztön közül a legősibb* és a legerősebb, gyönyörűségével és kellemességével túltesz ezen a gyermeteg félelmen." (1104. old.)

„Vagy ha gyermekeiket, feleségüket vagy barátaikat elvesztik, *inkább akarják azt, hogy valahol létezzenek és megmaradjanak, még ha szenvednek is*, mint hogy *teljesen megszűnjenek*, elpusztuljanak és *megsemmisüljenek*. Szívesebben hallják az olyan kifejezéseket, hogy *a haldokló »eltávozik«, »elköltözik«* és mindazokat, amelyek arra utalnak, hogy a halál *a lélek lakhelyváltoztatása* és nem *pusztulása*." (1104. old.)

„És e szavak hatására, hogy *»elpusztult«, »odavan«, »nem létezik«*, megrémülnek... S *még végérvényesebbé teszik számukra a halált*, akik így beszélnek: *»Mi, emberek, csak egyszer születünk meg, kétszer nem lehet születni«*... A jelent nem becsülik, mivel csekély, vagy még inkább semmi az örökkévalósághoz képest, és örömtelenül töltik el; az erényt és a tevékenykedést kevésre tartják, mivel bátortalanok, és *megvetik magukat mint egy napig élő* és állhatatlan lényeket, akik semmi jelentős dologra nem születtek."

„Mert az *érzéketlenségről, a felbomlásról és az arról szóló tanítás, hogy az érzéketlenségnek semmi köze hozzánk, nem szünteti meg a halálfélelmet, hanem mintegy még érvként is szolgál mellette*; *mert éppen ez az, amitől a természet borzad*:... A léleknek *olyan valamivé történő felbomlása, ami nem gondolkodik és nem érez – Epikurosz ezt űrré és atomokká való szétszóródásnak vette* –, még inkább megszünteti *a halhatatlanság reményét*, amiért pedig nem kevesen, sőt azt kell mondanom, minden férfi és nő készséggel vállalja, hogy a Kerberosz marcangolja, hogy vizet hordjon a feneketlen hordóba, csak a puszta léte megmaradjon, és ne semmisüljön meg." (1104–1105. old.)

Most a „sokak" nézetéhez érünk, jóllehet a végén kiderül, hogy ezekből kevesen vannak kivéve, sőt, tulajdonképpen mindenki, „[kevés] híján, mondhatjuk, mindenki", erre a zászlóra esküszik.

A megelőző foktól való minőségi különbség tulajdonképpen nem létezik, hanem az, ami előzőleg az állati félelem alakjában jelent meg, itt az emberi félelem alakjában, az érzelmi formában jelenik meg. A tartalom ugyanaz marad.

Azt mondja nekünk, hogy az élnivágyás a legősibb szeretet; mindenesetre a legelvontabb és ezért legősibb szeretet az önszeretet, a magunk partikuláris létének szeretete. De ezzel tulajdonképpen a dolog túl kereken ki volt mondva, tehát visszakozik és az érzelem megnemesítetten fénylő látszatát

veti rá. Aki tehát feleségét és gyermekeit elveszíti, inkább azt kívánja, hogy *valahol* meglegyenek, ha *rosszul megy* is a soruk, semmint hogy teljesen megszűntek légyen. Ha csupán szeretetről lenne szó, az egyénnek mint olyannak felesége és gyermeke a legmélyebben és legtisztábban ezen egyén szívében őrződik meg, ami sokkal magasabb lét, mint az empirikus exisztenciáé. De a dolog másképpen áll. A feleség és gyermek csupán annyiban vannak empirikus exisztenciában mint feleség és gyermek, amennyiben az egyén maga is empirikusan létezik. Hogy tehát inkább bárhol akarja tudni őket, térbeli érzékelhetőségben, menjen bár rosszul is a soruk, mint egyáltalán nem, ez semmi egyéb, mint hogy az egyén a saját empirikus exisztenciájának tudatával akar bírni. A szeretet köpönyege csupán árnyék volt, a meztelen empirikus Én, az önszeretet, a legősibb szeretet a mag, s nem ifjodott meg konkrétabb, ideálisabb alakká. Kellemesebben hangzik, véli Plutarkhosz, a változás szó, mint a teljes megszűnés. De a változás ne legyen minőségi, az egyedi Én maradjon meg egyedi létében, a szó tehát csupán érzéki képzete annak, ami, és az ellenkezőjét kell jelentenie. Tehát hazug fikció. A dolog ne változzék, hanem csak kerüljön valamilyen sötét helyre, a fantasztikus távolság közbeiktatása leplezze el a minőségi ugrást, és minden minőségi különbség ugrás, e nélkül az ugrás nélkül nincsen idealitás.

Továbbá, véli Plutarkhosz, ez a tudata a végességnek erőtlenné és tettre képtelenné tesz, megvetést [szül]* a jelen élettel szemben; de hiszen nem az élet múlik el, hanem ez az egyedi lét. Ha pedig ez az egyedi lét úgy tekinti magát, mint ami ebből a megmaradó általános életből ki van rekesztve, lehet-e azáltal gazdagabbá és teljesebbé, hogy a maga parányiságát egy örökkévalóságon át tovább hordozza? Megváltoztatja-e az örökkévalóság ennek az egyedi létnek a viszonyát, vagy nem marad-e az éppenséggel az élettelenségében megcsontosodva? Nem ugyanaz-e, akár ha ma ebben a közömbös viszonyban van az élethez, akár ha ez a ma évezredekig tart?

Végül Plutarkhosz egyenesen kimondja, hogy nem a tartalmon, nem a formán, hanem az egyed létén fordul meg a dolog. Lenni – még ha Kerberosz marcangol is. Mi hát halhatatlanság-tanának tartalma? Hogy az egyén – elvonatkoztatva a minőségtől, amely itt az egyéni helyzetét adja – nem mint egy tartalommal teljes lét, hanem mint a lét atomisztikus formája marad meg; nem ugyanaz-e ez, amit Epikurosz mond, hogy az egyéni lélek feloszlik és visszaesik az atomok formájába? Ezeknek az atomoknak mint olyanoknak érzést tulajdonítani – bár elismerve, hogy ennek az érzésnek a

* *Bizonytalanul olvasható szó. – Szerk.*

tartalma közömbös – csupán következetlen képzet. Plutarkhosz tehát Epikurosz elleni polémiájában az epikuroszi tant adja elő; ám nem feledkezik meg arról, hogy a ‚nemlétet' mindenütt a legrettenetesebb dolognak tüntesse fel. Ez a tiszta magáért-való lét az atom. Ha egyáltalában az egyénnek nem a tartalmában, mely, amennyiben általános, önmagán-valóan általánosan exisztál, amennyiben forma, magát örökké egyéníti – ha neki mint egyéni létnek biztosítják a halhatatlanságot, akkor a magáért-való-lét konkrét különbsége elesik, mert a különbség nem azt jelenti, hogy az egyén továbbexisztál, hanem azt, hogy az örökkévaló fennáll a mulandóval szemben, és csupán az az állítás van, hogy az atom mint olyan örök, és hogy a lelkes lény visszamegy ebbe az alapformájába.

Epikurosz ennyiben adja elő ezt a halhatatlanság-tant, de elég filozofikus és következetes ahhoz, hogy nevén nevezze, hogy kimondja, hogy a lelkes lény visszatér az atomisztikus formába. Itt nem segít semmiféle felemásság. Ha az egyén valamelyik konkrét különbségének el kell esnie, amit maga az élet mutat, akkor valamennyinek el kell esnie, amelyek nem magán-valóan általánosak és örökek. Hogy az egyén mindamellett közömbös legyen ezzel a változással szemben, ahhoz pusztán a korábbi tartalomnak ez az atomisztikus hüvelye marad meg; ez az atomok örökkévalóságának tana.

„Wem Ewigkeit ist wie Zeit
Und Zeit wie Ewigkeit,
Der ist befreit
Von allem Streit"*,

mondja Jacobus Bohemus.

„Ezért a halhatatlanságba vetett hittel együtt elveszik [ti. az epikureusok] a sokaság legédesebb és legnagyobb reményeit." (1105. old.) Mikor tehát Plutarkhosz azt mondja, hogy Epikurosz a halhatatlansággal együtt elveszi a sokaság legédesebb reményeit, sokkal helyesebben azt mondta volna, amit máshogy értve mond, hogy „nem szünteti meg [...], hanem mintegy érvként szolgál mellette". [1105. old.]

Epikurosz nem szünteti meg ezt a nézetet, hanem megmagyarázza, fogalomszerű kifejezésére hozza.

Most a „tisztességesek" és „ésszel bírók" osztályához érünk: Magától értetődik, hogy korántsem megy túl a korábbiakon, hanem az, ami először

* – „Kinek múló, mi örökké tart,/ S örök, mi múlni tart, / Az perpatvart / Jó távol tart"[36] – *Szerk.*

mint állati félelem, azután mint emberi félelem, mint aggódó panasz, mint az atomisztikus lét feladásától való berzenkedés jelent meg, most az arrogancia, a követelés és jogosultság formájában jelenik meg. Ez az osztály, ahogy Plutarkhosz meghatározza, ezért leginkább van fogytán az értelemnek. A legalsó osztály nem támaszt követelményeket, a második sír és mindent szépen eltűr, hogy az atomisztikumot megmentse, a harmadik a filiszter, aki így kiált fel: Istenem, már csak az hiányozna, hogy az ilyen okos, tisztességes fickónak pokolra kelljen jutnia!

„Mit tartunk tehát a jók [reményeiről], akik tisztán és igazságosan éltek (és akik azt várják, hogy ott [ti. a túlvilágon] egyrészt semmi rossz nem éri őket, másrészt a legszebb és legistenibb jutalmakban részesülnek)? Először is, az atléták, ha nem versenyeznek, nem kapnak koszorút, csak akkor, ha indultak a versenyen és győzelmet arattak. Éppígy *azoknak, akik úgy vélik, hogy a jók életük után elnyerik az élet győzelmi díját*, elképesztő, mily nagy gondjuk van az erényre, mert nem tévesztik szem elől reményeiket, amelyek között ott van az is, hogy azokat, akik most *gazdagságuk és hatalmuk miatt gőgösek, és esztelenségükben csak nevetnek a jobbakon, méltó módon bűnhődni látják*. Továbbá azok közül, akik az igazságra és a létező szemlélésére vágynak, itt még senki sem telhetett be eléggé... Így hát a halált valami nagy és valóban tökéletes jónak tartom, mert a lélek, ami most valójában nem él, hanem olyan, mintha álmodnék, csak benne fogja élni igazi életét." (1105. old.)

Tehát ezek a jó és okos emberek elvárják az élet jutalmát az élet után, de ebben az esetben mily következetlenség, hogy jutalmul megint az életet várják, holott számukra az élet jutalma az élettől minőségileg megkülönböztetett valami. Ezt a minőségi különbséget megint egy fikcióba öltöztetik, az életet nem emelik fel magasabb szférába, hanem más helyre viszik. Tehát csak úgy tesznek, mintha megvetnék az életet, pedig semmi mással sem törődnek, csak éppen követelésbe öltöztetik reménységüket.

Megvetik az életet, de atomisztikus exisztenciájuk az, ami benne a jó, és óhajtják, hogy örökkévaló legyen az atomisztikájuk, ami a jó. Ha az egész élet árnyképnek, valami rossznak tűnt fel szemükben, honnan van az a tudatuk, hogy jók? Csupán a magukról mint az atomisztikus létről való tudásban; és Plutarkhosz odáig megy, hogy ők nem elégedettek ezzel a tudattal, hogy – mert az empirikus egyed csak annyiban van, amennyiben egy másik látja őt – ezek a jó emberek mármost örülnek, hogy a halál után azok, akik őket a mai napig megvetették, most valóban látni és elismerni kényszerülnek, hogy ők a jók, és büntetésben részesülnek, amiért nem tartották őket jónak. Minő követelés! A gonoszoknak jóként kellene őket elismerniök

az életben, és ők még az élet általános hatalmait sem ismerik el jónak! Nem az atom büszkesége-e ez, legmagasabb csúcsáig felfokozva?

Nincs itt kereken megmondva, milyen elbizakodottá és önhitté teszik az örökkévalót, és milyen örökössé a minden tartalom nélküli száraz magáért-való-létet! Mit sem segít, ha ezt szóvirágokba rejtik, ha azt mondják, hogy tudásszomját itt senki sem elégítheti ki.

Ez a követelés semmi mást sem fejez ki, mint azt, hogy az általánosnak az egyediség formájában, tudatként kell lennie, és ezt a követelést az általános örökké teljesíti. De amennyiben megint azt kívánják, hogy az általános ebben az empirikus kizárólagos magáért-való-létben legyen meg, ez nem jelent mást, mint azt, hogy nem az általánosról, hanem az atomról van szó.

Látjuk tehát, hogy Plutarkhosz az Epikurosz elleni polémiájában lépésről lépésre hogyan veti magát Epikurosz karjába; csakhogy Epikurosz egyszerűen, elvontan, igazan és szárazon fejti ki a konzekvenciákat és tudja, mit mond, míg Plutarkhosz mindenütt másvalamit mond, mint amit mondani vél, de alapjában véve mást is vél, mint amit mond.

Ez egyáltalában a közönséges tudat viszonya a filozofikushoz.

2. Plutarkhosz: Kolótész, Xylander kiadása nyomán

„Kolótész, akit Epikurosz Kolótarasznak, Kolótarionnak szokott volt becézni, Saturninusom, kiadott egy könyvet ezzel a címmel: »Más filozófusok tanai szerint miért nem lehet egyáltalán élni«." (1107. old.)

Ha Plutarkhosz az előbbi dialógusban azt igyekezett kimutatni Epikurosznak, quod non beate vivi possit* az ő filozófiája szerint, most arra igyekszik, hogy a többi filozófusok *δόγμα*-it** az epikureusok részéről jövő eme kifogással szemben igazolja. Látni fogjuk, hogy ez a feladat jobban sikerül-e neki, mint az előbbi, amelynek polémiáját tulajdonképpen Epikuroszra mondott panegürikosznak*** lehet nevezni. Fontos ez a dialógus Epikurosznak a többi filozófushoz való viszonya szempontjából. Jó tréfa Kolótésztől, mikor Szókratésznak kenyér helyett szénát kínál és azt kérdezi,

* – hogy nem lehet boldogan élni – *Szerk.*
** – tanait; tantételeit – *Szerk.*
*** – ünnepélyes dicsőítő szónoklatnak – *Szerk.*

hogy szája helyett miért nem a fülébe dugja az ételt. Szókratész egészen kis körben forgolódott, ami történeti helyzetének szükségszerű következménye.

„...Leonteusz azt mondja, hogy *Epikurosz* azért becsülte *Démokritoszt*, mivel nála előbb jutott el a helyes *ismerethez*..., mert előbb fedezte fel *a természet alapelveit.*" (1108. old.)

„Aki tehát azt mondja, hogy a tömeg becsapja magát, amikor azt, ami meleget ad, meleget adónak, ami hideget ad, hideget adónak fogja fel, az [magát csapja be], ha nem hiszi, hogy szavaiból az következik, hogy az egyes dolgok semmivel sem inkább ilyenek, mint olyanok." (1110. old.) Plutarkhosznak borsódzik a háta, valahányszor Epikurosz filozófiai konzekvenciája előtör. A filiszter azt hiszi, ha valaki vitatja azt, hogy a hideg nem hideg, a meleg nem meleg, aszerint, ahogy a tömeg érzékszervei alapján megítéli, akkor megtéveszti önmagát, ha nem állítja, hogy sem az egyik, sem a másik. Emberünk nem látja át, hogy ezzel a különbség csupán áttolódott a dologból a tudatba. Ha az érzéki bizonyosságnak ezt a dialektikáját benne magában meg akarjuk oldani, akkor azt kell mondanunk, hogy a tulajdonság az érzéki tudásnak az érzékiséggel való együttességében, rá való vonatkozásában rejlik, tehát – mivel ez a vonatkozás egy közvetlenül különböző vonatkozás – közvetlenül különböző valami. Ezzel nem toljuk a hibát sem a dologba, sem a tudásba, hanem az érzéki bizonyosság egészét tekintjük ezen ingatag folyamatnak. Akiben nincs meg az a dialektikus erő, hogy ezt a szférát totálisan tagadja, aki meg akarja hagyni, annak be kell érnie az igazsággal úgy, amint az e szférán belül megvan. Plutarkhosz az egyikhez túl impotens, a másikhoz túl tisztességes, okos úr.

„Úgyhogy valójában minden minőségről ki lehet jelenteni, hogy éppen annyira létezik, mint nem létezik. Azok számára ugyanis, akikre hatást gyakorol, létezik, akikre viszont nem gyakorol hatást, nem létezik." (1110. old.)

Tehát, mondja Plutarkhosz, minden tulajdonságról azt kellene mondanunk, hogy éppannyira van, mint amennyire nincs; mert ez aszerint változik, ahogy valakit hatás ér. De már kérdése mutatja, hogy nem érti a dolgot. Szilárd létről vagy nemlétről mint predikátumról beszél. De az érzékinek a léte éppen az, hogy nem ilyen predikátum, nem szilárd lét vagy nemlét. Ha ezeket így elválasztom, éppen azt választom el, ami az érzékiségben nincs elválasztva. A közönséges gondolkodás számára mindig készenállnak elvont predikátumok, amelyeket elválaszt a szubjektumtól. Valamennyi filozófus magukat a predikátumokat tette szubjektumokká.

a) Epikurosz és Démokritosz

„Démokritosznak az *a kijelentése, hogy vélemény szerint van szín*, vélemény szerint van édes, vélemény szerint van [minden] járulék; [valójában csak az űr és az] *atomok*, [Kolótész szerint ellentmond] *az érzékleteknek*, és aki ezt a tant vallja és alkalmazza, *azt sem tudja megítélni, hogy ő maga létezik-e és él-e. Ez ellen* az állítás ellen ugyan *semmi ellenvetésem sincs*, de azt mondom, hogy ez annyira *elválaszthatatlan Epikurosz tanaitól*, mint az ő [ti. az epikureusok] saját állításuk szerint az alak és a súly az atomtól.

Mert mit *mond Démokritosz*? Azt, hogy *végtelen sok szubsztancia – oszthatatlanok és különbözőek, amellett minőség és érzéklés nélküliek – szerteszét mozog az űrben*; amikor egymás közelébe kerülnek, találkoznak, vagy összekapcsolódnak, *akkor ezek a keveredések mint víz*, mint tűz, mint növény, *mint ember jelennek meg, ám ezek semmi mások, mint az általa ideáknak nevezett atomok, mert abból, ami nincs, nem lehet keletkezés, abból pedig, ami van, semmi sem keletkezhetik*, minthogy szilárdságuknál fogva az atomok nem szenvedhetnek és nem végezhetnek változtatást; *ezért hát sem szín* a szín nélküliből, *sem természet vagy lélek a minőség nélküliből* ... nem állhat elő. *Mármost nem azt kell Démokritosznak a szemére vetni, hogy elveiből levonta a következtetéseket, hanem hogy olyan elveket állított fel, amelyek ilyen következtetésekhez vezetnek.* Mert nem kellett volna *azt feltételeznie, hogy az elemek változatlanok*, vagy ha már feltételezte, nem lett volna *szabad szem elől tévesztenie, hogy ezzel minden minőség keletkezése lehetetlenné válik.* Ám a lehetetlenséget észrevéve mégis *tagadni* azt, ez már a legnagyobb szemtelenség! *Epikurosz azt mondja, hogy ugyanezeket az elveket veszi alapul, de nem állítja, hogy vélemény szerint van szín... és a többi minőség. Ha tehát az, hogy »nem állítja«, annyit jelent,* hogy »nem *ért vele egyet*«, *nem úgy cselekszik-e, ahogy megszoktuk tőle? Mert a gondviselést is tagadja* ugyan, *de a jámborságot meghagyja; a barátságot a gyönyör kedvéért választja*, ugyanakkor a *barátokért a legnagyobb fájdalmakat is vállalja; a mindenséget végtelennek feltételezi, de a »lent« és a »fent« fogalmát nem szünteti meg.*"

„*Hogyan*? *Nem az volt-e Platón, Arisztotelész és Xenokratész nézete is, hogy az arany* nem-*aranyból* ... *és más dolgok szintúgy a négy egyszerű* és ősi elem együtteséből *keletkeznek*? ... *Csakhogy náluk az elemek, amikor az egyes dolgok létrehozására összegyűlnek, mint jelentős adományokat tüstént magukkal hozzák a bennük rejlő minőségeket, s miután egyesültek*, és a nedves találkozott a szárazzal, a hideg a meleggel ... *mint olyan testek, amelyek kölcsönösen hatást gyakorolnak egymásra és teljesen átalakulnak, a különböző keveredés következtében különböző* dolgok létrejöttét *eredményezik. Az atom*

viszont önmagában tehetetlen és híján van minden alkotóképességnek, és ha *idegen tárgyba ütközik, keménysége és ellenállása miatt csak megremeg, de semmi más hatást nem szenved és nem okoz; hanem örökké csak hol őket* [ti. az atomokat] *taszítják, hol ők taszítanak másokat, s nemhogy élőlényt, lelket, vagy tárgyat, hanem egy összefüggő tömeget, egyetlen halmazt sem képesek maguktól létrehozni az* örökös *ütközésük és szétválásuk folytán.*" ([1110–] 1111. old.)

b) Epikurosz és Empedoklész

„Kolótész pedig ... ismét *Empedoklészt* támadja, aki ezt hirdeti:

»Mondom a másik tételt: nincsen a földi világon
Sem születés, sem rontó elmúlás diadalma.
Csak vegyülés és szétválás van, s ennek a tényét
Illetik a születés nevezettel az emberi lények.«"

(1111. old.) „Én legalábbis nem látom, hogy ami az életet illeti, ezek a sorok miért mondanak ellent azoknak, *akik azt feltételezik, hogy sem a nemlétezőnek nincs keletkezése, sem a létezőnek nincs pusztulása, hanem a keletkezés: bizonyos létezőknek egymással való egyesülése, ezeknek egymástól való elválását pedig halálnak nevezzük.* Mert azzal, hogy a »születés« szót »keletkezés« értelemben használta, Empedoklész világosan tudtunkra adta, hogy ellentétének a »halált« tartja. Ha pedig azok, akik a keletkezést vegyülésnek, a pusztulást meg szétválásnak tartják, nem élnek és nem élhetnek, mi mást tesznek ezek [ti. az epikureusok]? Empedoklész, aki *az elemeket a melegség* és a lágyság stb. segítségével *tapasztja és illeszti össze*, legalább *lehetővé teszi számukra*, hogy *valamiképpen* vegyüljenek és *egységes egésszé egyesüljenek.* Ezek viszont *egybeterelik a változásra és az egymással való kapcsolatra képtelen atomokat, de semmit sem hoznak létre belőlük, hanem sűrűn, sőt egyfolytában ütköztetik őket.* Összefonódásuk ugyanis [ti. az atomoké], mivel akadályozza a szétválásukat, inkább fokozza az ütközésüket; úgyhogy sem nem vegyülés, sem nem összetapadás, hanem *zűrzavar és harc*, amit ők keletkezésnek hívnak... Így hát semmi sem jöhet létre belőlük, még élettelen tárgy sem. S hogy az űrben és az atomokból hogyan lehet érzékelés, lélek, ész és értelem, erre még csak ötletet sem adnak azoknak, akik kíváncsiak rá. Ezeknek [ti. az atomoknak] *sem önmagukban nincs minőségük*, sem egymással összetalálkozva nem szenvednek hatást vagy változást, mert sem összetalálkozásuk, sem összekeveredésük nem vezet sem vegyüléshez, sem egyesüléshez, hanem ütközéseket és taszításokat eredményez. *Úgyhogy az ilyen embe-*

rek tanai szerint lehetetlenné válik az élet, lehetetlenné az élőlény léte, mivel üres, érzékelésre képtelen, az istennek híján levő alapelveket tételeznek fel, amelyek ráadásul sem nem vegyülnek, sem nem kapcsolódnak egymással. Hogyan hagyják meg tehát annak a lehetőségét, hogy létezik természet, lélek és élőlény? Ahogyan az esküét, a fohászét, az áldozatét, az imáét; *szóban és szájukkal; beszédükkel, színlelésből, névleg; mert létezésüket alapelveikkel és tanításaikkal lehetetlenné teszik. Így hát magát a konkrét dolgot nevezik természetnek, a keletkezettet keletkezésnek,* mint azok, akik az egyes fafajtákat »fa«, az összhangban levő hangokat »összhang« szóval jelölik." ([1111–]1112. old.)

„Miért gyötörjük magunkat (mondja, ti. Kolótész Empedoklésszel szemben) azzal, hogy önmagunkkal vesződünk, bizonyos dolgokat elérni vágyunk, másokat meg kerülünk? Hiszen sem mi nem létezünk, sem nem úgy élünk, hogy rászorulunk másokra. De nyugalom, kedves Kolótarionom (mondhatná valaki), senki sem akadályoz meg abban, hogy magaddal törődj, amiért azt tanítja, hogy Kolótész természete az maga Kolótész és semmi más, sem abban, hogy a dolgaiddal foglalkozz (a ti dolgaitok a gyönyörök), amiért bebizonyítja, hogy a lepényeknek, a szagoknak, a közösülésnek nincs természete, hanem lepények vannak, illatok és asszonyok. Mert sem a grammatikus [nem tagadja Héraklész létét], ha azt mondja, hogy a »héraklészi erő« maga Héraklész, sem azok, akik azt mondják, hogy »összhang« és »gerendázat« csupán kifejezések, nem állítják, hogy nincsenek sem hangok, sem gerendák."

„Ha azonban Epikurosz azt mondja: »a létezők természete testből és űrből áll«, vajon ezt úgy értsük-e, hogy azt akarja mondani annak, aki természetnek csak a létezőt értelmezi és semmi mást [ti. Empedoklésznek], hogy a természetet a létezőn kívül másvalami is alkotja? Mint ahogy magát az űrt »űr-természetnek«, és, Zeuszra, a mindenséget »mindenség-természetnek« szokta nevezni." (1112. old.)

„Mi mást tett tehát Empedoklész, amikor azt tanította, hogy egyáltalán nincs »létesülés« a létesülőn kívül, sem »halál« a meghalón kívül?" (1112. old.)

Idézet Empedoklésztől:

„Azt mondják: születés történik mindvalahányszor
Őselemek vegyülése növényt, szárnyast, avagy embert
S számos vadfajt hoz fel a napsugaras levegőre.
S megfordítva: a szétválás neve gyászos enyészet."

„Egyszersmind hozzá kell tennem, hogy maga Kolótész sem vette észre, aki [ezeket a sorokat] idézi, hogy Empedoklész nem tagadta az emberek, az

állatok stb. létét. Annyit mond, hogy ezek az elemek vegyüléséből jönnek létre: S amikor rámutat arra, hogy miben tévednek azok, akik ezt az összetevődést és szétválást »keletkezésnek«, illetve »nyomorú sorsnak«, vagy »szörnyű halálnak« nevezik, nem szakít azzal, hogy velük kapcsolatban a szokásos kifejezéseket használja."

„Balgák, mert hisz nincs fantázia csöppnyi se bennük,
Úgy vélik, hogy létrejöhet, mi korábban nem volt,
Vagy hogy meghalhat s végképpen a semmibe tűnhet."

„Mert ezek olyan ember szavai, aki a fülébe kiáltja azoknak, akik hallanak, hogy nem a keletkezést tagadja, hanem a nemlétből való keletkezést, és nem a pusztulást, hanem a teljes pusztulást, azaz a nemlétbe való felbomlást."

„Mert bölcs férfi eszébe még csak föl sem ötölhet
Az, hogy az élete addig tart, minek ily nevet adtak,
Addig létezik ő, átélve a rosszat s a jót is,
Ámde előtte se volt, és nem lesz holta után sem."

„Ezek ugyanis nem [olyan ember szavai], aki tagadja a tárgyak és az élőlények létezését, hanem inkább olyané, aki úgy véli, hogy a még létre sem jöttek és a már holtak is léteznek."

„Azt mondja (persze Kolótész), hogy szerinte [ti. Empedoklész szerint] sem betegek nem lehetünk, sem meg nem sebesülhetünk. De hogyan tagadhatná ő, aki azt állítja, hogy életünk előtt is, halálunk után is ér mindegyikünket jó és rossz, az érzékelés meglétét az egyes élőlényekben? S mondd, Kolótészem, kiknek osztályrésze az, hogy valójában sem betegek nem lehetnek, sem meg nem sebesülhetnek? Nektek, akik atomokból és űrből álltok, amelyeknek egyikében sincs érzékelés? De nem is ez a szörnyű, hanem hogy nincs, ami gyönyört okozhatna nektek, mert az atom nem fogadja be azt, ami okozza, az űrre pedig nem lehet hatással." (1113. old.)

c) Epikurosz és Parmenidész

„Azzal, hogy ezt mondta [ti. Parmenidész]: a mindenség egy, nem tudom, miért tette számunkra lehetetlenné az életet. Hiszen Epikurosz is, amikor azt állítja, hogy a mindenség határtalan, nem keletkezett és örök, sem nem nő, sem nem csökken, a mindenségről mint valami egységes egészről beszél. Ám értekezésének az elején, amikor tudtunkra adja, hogy a létezők termé-

szete testből és űrből áll, azt, ami egy, két részre osztotta, s a kettő közül az egyik valójában a semmivel azonos, amit ti tapinthatatlannak, űrnek, testetlennek neveztek. Úgyhogy a mindenség számotokra is egy... Nézd csak, miket tételeztek fel a létesülés alapelveiként; a határtalanságot és az űrt. Közülük ez utóbbi nem tevékeny, érzéketlen, testetlen; az előbbi rendezetlen, értelem nélküli, átfoghatatlan, magától felbomlik és összezavarodik, mivel sokasága miatt sem irányítani, sem határok közé szorítani nem lehet. De legalábbis Parmenidész sem a tűz, sem a víz, sem (mint Kolótész mondja) az Európában és Ázsiában fekvő városok létét nem tagadta ... mivel mindenkinél, még Szókratésznál is előbb ismerte fel, hogy a természetben van, amiről vélekedünk, és van, ami csak gondolkodásunk számára megragadható."

„Mert (ami gondolkodással megragadható) egynemű, szilárd, nem keletkezett, mint maga mondta, önmagával azonos és állandóan létező.

Kolótész ... egyszerűen azt mondja, hogy Parmenidész mindent megszüntetett azáltal, hogy a létezőt egynek tételezte."

„... míg ezt [ti. Parmenidész a gondolkodással megragadhatót] öröknek, pusztulhatatlannak, az önmagával való azonossága miatt és mert képtelen különbözőséget magába venni, egynek jellemezte..., addig az érzékelhetőt a rendezetlenség és a mozgás körébe utalta."

„»A meggyőző erejű igazság«..., amely azzal foglalkozik, ami a gondolkodás számára megragadható, és ami mindig azonos önmagával ... »és a halandók vélekedése, melyben soha sincs színigaz bizonyosság«, mivel olyan dolgok kötik le, amelyek mindenféle változás, hatás és különbözőség befogadására képesek." ([1113–]1114. old.)

„Az a létezővel kapcsolatos tanítás tehát, mely szerint a létező egy, nem tagadását jelentette a sokfélének és az érzékelhetőnek, hanem azon különbségek magyarázatára szolgál, melyek az utóbbit a gondolkodással megragadhatótól elválasztják." (1114. old.)

d) Epikurosz és Platón

Plutarkhosz nem-filozofikus érzékének bizonyítékául szolgálhat pl. a következő passzus Arisztotelészről:

„Mivel az *ideákat*, melyek miatt szemrehányást tesz Platónnak (ti. Kolótész), Arisztotelész mindenütt támadja, és minden lehetséges kétséget felhoz ellenük, mind etikai, mind természetfilozófiai fejtegetéseiben és a nagyközönség számára írt dialógusaiban, *e tételeinek a nyomán egyeseknek az volt*

a véleményük, hogy inkább civódásból, mint *az igazság szeretete miatt tett így, mivel* az volt *a célja, hogy becsmérelje Platón filozófiai rendszerét.*" (1115. old.)

„Ő viszont [ti. Kolótész], aki tetőtől talpig bölcs volt, egy és ugyanannak vette azt, hogy »az ember nem létezik«, és azt, hogy »az ember nem létező«. Platón szemében viszont rendkívül fontos *különbséget tenni a »nem létezni« és a »nemlét«* között. *Az előbbi* ugyanis *minden létező tagadását jelenti,* az utóbbi viszont az *»amiben részesednek«* és »ami *részesedik« közötti különbséget* jelöli. A későbbiek ezt csak a nem és a faj közötti különbséggé tették; *tovább azonban nem jutottak,* mivel még nehezebb logikai problémákba ütköztek." (Megint egy passzus, melyből megismerhetni beati Plutarchi [a boldog Plutarkhosz] immanens, öntetszelgő ostobaságát.)

„Az »amiben részesednek« és »ami részesedik« közötti viszony ugyanaz, mint az ok és az okozat, a minta és a képmás, az erő és a hatás közötti viszony." (1115. old.)

Mikor Plutarkhosz az idea-tanászokról, Platónról, azt mondja: „nem mellőzi az érzékit, de azt mondja, hogy a gondolati van" (1116. old.), az ostoba eklektikus nem látja, hogy éppen ez vetendő Platón szemére. Nem szünteti meg az érzékit, de megállapítja a létet az elgondoltról. Az érzéki lét ilyenképpen nem jut gondolathoz és az elgondolt is létbe hullik, úgyhogy két léttel-bíró birodalom áll egymás mellett. Látható itt, milyen visszhangra talál különösen könnyűszerrel a közönséges embernél a platóni pedantizmus, s Plutarkhoszt filozófiai átlátásai tekintetében a közönséges emberek közé sorolhatjuk. Magától értetődik, hogy ami Platónnál eredetien, szükségszerűen, az általános filozófiai művelődés egy bizonyos fokán pompásan jelenik meg, az egy olyan egyénnél, aki a régi világ küszöbén ül, egy halott mámorára való ízetlen emlékezés, özönvíz előtti lámpás, egy gyerekkorba visszaesett öregember undorítósága.

Jobban nem lehet Platónt kritizálni, mint ahogy Plutarkhosz dicséri:

„Nem veti el a számunkra keletkező és látszó affekciókat, de kimutatja követőinek, hogy mások, ezeknél lényegük szerint szilárdabbak és tartósabbak is vannak" (csupa fogalom nélküli, az érzékiségből elvonatkoztatott képzet), „mert sem nem keletkeznek, sem el nem pusztulnak, sem semmi változást nem szenvednek" (figyeljünk a „sem–sem–sem"-re, három negatív meghatározás), „és azt tanítja nekik, hogy a különbséget világosabban tisztázva az elnevezésekben" (helyes, a különbség névleges) „ezeket léttelbíróknak, amazokat keletkezőknek nevezzék." (1116. old.)

„Ez azonban az újabbaknál is megtörtént. Mert sok és nagy dolgoktól elvitatják a lét elnevezését: az űrtől, az időtől, a helytől, egyszerűen a meg-

nevezhető dolgok nemétől, amelybe valamennyi valódi dolog is beletartozik. Ugyanis, mondják, ezek nem léttel-bírók ugyan, de valamik; s az életben és a filozofálásban folyvást használják őket mint fennálló és meglevő dolgokat." (1116. old.)

Mármost Plutarkhosz Kolótészhez fordul és azt kérdezi, hogy ők maguk nem tesznek-e különbséget szilárd és mulandó lét között stb.

Most Plutarkhosz incselkedni kezd és a következőképpen szól: „Platónnál bölcsebb azonban Epikurosz, mivel mindent egyaránt léttel-bírónak nevez ... s úgy véli, nem [kevésbé részes a mulandóság, mint] részes az örökkévalóság a lényegben ... és a létből soha kiesni nem képes természetek, mint azok, amelyeknek léte abban áll, hogy változást szenvednek és végeznek, amelyek soha ugyanolyanok nem maradnak. Ha Platón ebben csakugyan nagyot tévedett, a nevek összezavarását ám kérjék rajta számon azok, akik szabatosabb görögséggel beszélnek..." (1116. old.)

Mulatságos odahallgatni erre a pöffeszkedő, magát okosnak hivő tisztességre. Ő maga, mármint Plutarkhosz, a lét platóni különbségét két névre szállítja le, és mégis a másik oldalról állítólag nincs igazuk az epikureusoknak, mikor mindkét oldalnak szilárd létet tulajdonítanak (közben igen jól megkülönböztetik az *ἄφθαρτον*-t* és *ἀγέννητον*-t** attól, ami összetétel által van); nem ezt teszi-e Platón is, amikor az *εἶναι*** szilárdan az egyik oldalon, a *γενέσθαι*° meg a másikon ül?

* – elpusztíthatatlant; nem-mulandót – *Szerk.*
** – keletkezetlent; nem-keletkezettet – *Szerk.*
*** – a lét – *Szerk.*
° – a keletkezés – *Szerk.*

NEGYEDIK FÜZET

III. Plutarkhosz. 2. Kolótész.
IV. Lucretius:
De rerum natura. (Három könyv, I., II., III.)

III. Plutarkhosz. 2. Kolótész.

e) Epikurosz és Szókratész

„Epikurosz tételeinek egyike, hogy senkinek sem lehet semmiről szilárd meggyőződése, csak a bölcsnek." (1117. old.) Fontos passzus Epikurosznak a szkepszishez való viszonya szempontjából.

„Az a tanítás, mely oda lyukad ki, hogy érzékleteink – ami megbízhatóságukat illeti – nem pontosak és nem csalhatatlanok, nem azt tagadja, hogy minden egyes jelenségnek dologi alapja van; hanem azt nem engedi meg, hogy miközben érzékleteinket cselekvésünk közben a jelenségeknek megfelelően hasznosítjuk, úgy higgyünk bennük, mintha teljesen és tökéletesen igazak volnának. [Elegendő, hogy szükségesek és] hasznosak, mivel náluk más jobb nincs." (1118. old.)

„Amikor Szókratészt kigúnyolja és ostobának tünteti fel [ti. Kolótész], amiért azt kutatja, hogy mi az ember, és mert (hogy az, ő, ti. Kolótész kifejezésével éljek) tacskó módjára kijelenti: ő bizony nem tudja –, elárulja magát, hogy ő személy szerint még sohasem foglalkozott ezzel a kérdéssel." (1118. old.)

f) Epikurosz és Sztilpón

„Ő (ti. Kolótész) ezt mondja: [Sztilpón] *lehetetlenné teszi az életet azzal, hogy kijelenti: egyvalamiről más nem állítható.* Mert *hogyan éljünk, ha nem mondhatjuk, hogy az ember jó* stb...., hanem csak azt, hogy *az ember ember..., a jó jó* ... stb." (1119. old.)

Míg Kolótészről valóban el kell ismerni, hogy ki tudja tapintani az ellenfél gyengéjét, Plutarkhosznak annyira hiányzik minden filozófiai érzékelőcsápja, hogy még azt sem tudja, miről van szó, hanem mikor az elvont azonosság tételét mint minden élet halálát mondják ki és rosszallják, a következő bárgyú, a legbutább falusi iskolamesterhez méltó replikát veti ellene:

„S melyik ember élt rosszabbul ezek következtében? S ki az, akiben, hallva ezt a tant (ti. Sztilpónét), nem ötlik fel, hogy egy olyan ember szüleménye, aki szellemes tréfamester, vagy aki ezt dialektikai gyakorlatként adja fel másoknak? A szörnyű, Kolótész, nem az emberről nem mondani, hogy jó..., *hanem az Istenről nem mondani, hogy Isten*, s nem is hinni benne (mint ti teszitek), akik nem akarjátok elismerni sem azt, hogy Zeusz a születés őre, sem hogy Démétér a törvényadó, sem hogy Poszeidón a termékenység létrehozója. A jelzőknek ez az elválasztása a szörnyű, s ez tölti meg az életet istentagadással és féktelenséggel, amikor az istenektől elválasztjátok az őket megillető jelzőket, ezzel együtt tagadjátok az áldozatok, a misztériumok, a körmenetek és az ünnepek létjogosultságát." (1119. old.)

„Sztilpón tétele a következő: Ha egy lóról kijelentjük, hogy fut – mondja –, állításunk nem azonos azzal, amiről kijelentettük, hanem annak a meghatározása, hogy »mi is volna«, más »az ember« és más a »jó« esetében. Ha ugyanis mindkettőnek a meghatározását kérik tőlünk, nem ugyanazt a meghatározást adjuk mindkettőről. Ezért tévednek azok, akik egyvalamiről mást jelentenek ki.

Mert ha a »jó« azonos volna az emberrel ..., hogyan lehetne a jó érvényes a kenyérre és a gyógyszerre is?" (1120. old.) Igen jó és fontos fejtegetése Sztilpónnak.

g) Epikurosz és a kürénéiek

„Azt mondják ugyanis (a kürénéiek), hogy érezzük az édeset, érzékeljük a sötétet, és ezen érzékletek mindegyikének megvan a maga jellegzetes és tőle elválaszthatatlan hatása. De ha a méz édes ... és az éjszakai levegő sötét ..., ennek sok mindenben az ellenkezőjét bizonyítják az állatok is, a tárgyak is, az emberek is; mert egyesek nem állhatják [a mézet], mások viszont magukhoz veszik... Ezért a vélemény csak úgy őrizheti meg tévedhetetlenségét, ha kitart az érzékletek mellett; ha azonban eltávolodik tőlük, és a rajta kívül levő dolgok megítélésével és tételek felállításával vesződik, gyakran megzavarja önmagát is, és szembekerül azokkal, akik belőlük ellentétes érzékleteket és más képzeteket merítenek." (1120. old.)

„Mert ha azt mondják is, hogy az érzékelés az [eidólonok] valóságának megfelelően fogja fel az alakot, ha egy kerek, vagy más, megtört eidólon érkezik hozzánk, azt már nem hagyják, hogy kijelentsük: a bástya kerek, az evező viszont törött, *így az érzékleteket megerősítik mint önmaguk képzeteit, azt viszont már nem akarják elismerni, hogy a külvilág tárgyai is ilyenek*... Mert az eidólon a törött, ami hatást gyakorol a szemre... Az érzéklet tehát különbözik külvilágbeli alapjától, és vagy meg kell hogy maradjon az érzékelésbe vetett bizalom, vagy, ha a jelenséghez a létet is hozzámondja, vizsgálódnia kell." (1121. old.)

h) Epikurosz és az akademikusok (Arkeszilaosz)[37]

Amit Plutarkhosz erről mond, arra korlátozódik, hogy az akademikusok három [lelki] mozgást: *φανταστικόν, ὁρμητικόν* és *συγκαταθετικόν** [1122. old.] fogadnak el, az utolsóban van a tévedés; ilyenképpen nem az érzéki esik el gyakorlatilag és elméletileg, hanem a vélemény.

Az epikureusokról azt igyekszik kimutatni, hogy sok nyilvánvaló dolgot kétségbe vonnak.

IV. Lucretius. De rerum natura
Eichstädt kiadása nyomán, 1801. I. köt.

Magától értetődik, hogy Lucretiust csak kevéssé lehet felhasználni.

I. könyv

„Hajdan a vallás terhe alatt rútul leigázva
Fetrengett földünkön az emberi élet, a zsarnok
Közben a menny boltjáról rázta fejét fenyegetve,
S rettenetes képével rémítgette a népet.
Mint a legelső, egy görög ember mert csak a földön
Szembeszegülni e rémmel s annak ellene állni.

* – képzelőt, megkívánót és tetszés-érzőt – *Szerk.*

Őt sem az isteni lény neve, sem villámai meg nem
Rémítették, sem vészes morajával a mennybolt.
.....
Így most végre a vallás fekszik a földre tapodva,
S most már minket emel diadalma az égbe a hősnek."
(63–80. v.)

„Isten sem kelthet soha semmit a semmi tövéről."
(151. v.)

„Mert, ha szülőok lenne a semmi is, akkor akármely
Lényből létrejöhetne akármi, s magra se lenne
Szükség." .....
(160–161. v.)

„Mégis azért, hogy kételkedni ne kezdj szavaimban,
Hogy nem láthatjuk meg az ősanyagot szemeinkkel,"
(268–269. v.)

„Így hat a természet nékünk rejtett elemekkel."
(329. v.)

„Nincsen azonban a mindenség teletömve anyaggal,
Mert hisz üresség is van mindenben, mit a szem lát."
(330–331. v.)

„Mert ez" (ti. az űr ismerete) „... kérdezgetni örökké,
Hogy mi a mindenség, nem hagy .....
Van hát érintetlen, üres hely, az űr maga éppen.
Mert hisz egyébképpen sehogyan sem tudna mozogni
Semmi .....
.....
...ily módon semmi se tudna előre haladni,
Mert a kitéréshez nem nyujtana semmi se módot.
..... s ha üresség nem létezne seholsem,
.....
... a világra se jöttek volna anélkül a dolgok,
Minthogy a megtömörült anyag úgy moccanni se bírna."
(338–346. v.)

„..... az űr ott van mindenbe vegyülten,
Melyből minden lény első mozgása kiindul."
(383–384. v.)

„Így az egész természet ..... két eredőből
Származik és áll, úgy mint: testelemek s az üresség,"
(420–421. v.)

„Nincsen idő se magában .....
.....
Valljuk meg, hogy időt nem is érzékelhet az ember
Másképp, csak mozgás révén, sohasem nyugalomban."
(460–464. v.)

„Nincsen olyan lényük [ti. a megtörtént eseteknek], mint
mondjuk, amellyel a testek
Bírnak, s úgy sem létezhetnek, mint az üres tér.
Inkább azt mondhatjuk ezekről, annak a helynek
És kornak folyományai, melyben végbevitettek."
(480–483. v.)

„..... mert látjuk, a dolgok lényege kettős,
És ez a kettős természet jó messzire eltér,
Mert test és hely .....
S így tisztán, külön is kell lennie mindeniküknek.
Minthogy amerre üres tér van .....
Ott nincs test, és hol valamely test tartja lakását,
Ottan ..... nincsen üresség."
(504–510. v.)

„.... az ősanyagok ..... örökké,"
(541. v.)

„....*az anyagnak a végső pontja* olyan test,
.....
.... *még kicsinyebb rész nincs az ilyenben,*
S nem lehetett osztódnia már kicsisége miatt sem,
És ezután sem lesz képes részekre szakadni,"
(600–604. v.)

„..... vannak testek, ...
.....
..... bár nincsen semmi hasonló
Bennük olyan lényhez, mely az érzékünkre lövelli
Részecskéit, vagy másképp hat a szervezetünkre."
(685–690. v.)

„És végül, ha a létnek akármit e négy dolog [ti. tűz, víz,
föld, levegő] adna,
S minden tárgy elmúlva, megint csak ezekbe oszolna,
Semmi okunk sem lenne, hogy őket tartsuk a dolgok
Őselemének, s nem fordítva, övéknek a dolgot,"
(764–767. v.)

„Semmise támadhatna ilyen formában ezekből [ti. a négy elemből],
Sem lelkes, sem, mint a fa, lélek nélküli testtel,
Mert hisz e tarka tömegben minden az ősi mivoltát
Fogja mutatni, s földdel elegy levegő vagy a hővel
Elkeverült folyadék megtartja a régi valóját.
Így rejtett, látatlan erőket kell elemekként
Venni a dolgok nemzéséhez, hogy mi se álljon
Ellent, és akadály ne legyen, hogy minden az önnön
Szervezetének megfelelően jöjjön a létre."
(773–781. v.)

„..... szerintük
.....
... így nem szűnnek sohasem fölváltva az égből
Szállni a földre s a földről vissza a csillagos égbe"
(ti. a tűz felszáll a levegőbe, azután eső lesz, azután föld, a
földből viszont minden visszatér),
„Ám ezt tenni sehogyse szabadna az őselemeknek,
Mert kell változhatlan anyagnak lenni azért is,
Hogy mindennek végképp semmibe menni ne kelljen,
Mert mi határaiból általváltozva kilépett,
Meghal azonnal, amint mássá lesz, mint azelőtt volt."
(783–793. v.)

„... mert közös őselemek keverednek a legtöbb
Lény testében, sok-sok módra vegyülve, s a legtöbb
Lény ily módon tápláléka a többi dolognak."
(814–816. v.)

„Mert ők" [ti. az őselemek] „alkotják az eget, földet s a folyókat,
Ők a napot, tengert, fát, élő állatokat mind,
Úgyhogy más-más módra vegyülve mozognak a részek."
(820–822. v.)

„S aztán mily kis erővel bírnak ez őselemek mind" (ti. Anaxagorasznál).
.....
.....
.....
„Mert melyikük tudná elbírni a szörnyű nyomást úgy,
Hogy kikerülhetné a halált? .....
Tűz? Víz? Vagy levegő? Vagy más? Vér tán vagy a csontok?
Úgy hiszem, egy se, amíg, valahány lény csak van a földön,
Mind múlandó, s egy vagy más bajtól leigázva,
Láthatjuk, mint tűnik végképp el szemeinkből."
(847–856. v.)

„Például: ha a fákban láng, füst és hamu lappang,
Kell hogy a fák is más anyagokból álljanak össze,"
(872–873. v.)

„Nyílik ugyan még itt egy keskeny rés kibuvásra:
S ezzel Anaxagoraszunk él is, mert kijelenti:
Minden lényben minden más lény egybevegyűlve
Ott lappang, de csak azt láthatja az ember, amelyből
Legtöbb van s a legszembeszökőbben van behelyezve.
Ennek azonban a józan okosság ellene fordul.
Mert hisz eképpen a gabnaszemeknek, amint a malomkő
Durván tördeli őket, vérjelt kellene adni
.....
Végre hamut meg füstöt kellene látni a fákban,
És apró rejtett tüzeket, ha felapritod őket,
Minthogy azonban tény, hogy ezekből egy sem esik meg,

Tudnivaló, hogy a dolgok nincsenek összevegyítve,
S inkább áll, hogy a testekben sokféle alakban
Sok közös ősmag lappang s rejtezik elkeveredve."
(874–895. v.)

„Látod-e már, amiről föntebb szólottam előtted:
Mily sok múlik azon gyakran, hogy az őselemek mely
Testekkel s mily helyzetben keveredtek az űrben,
S egymás közt mily mozgást tesznek s vesznek a részek?
És hogy olyanformán lesz, változtatva csekélynyit
Részei rendjén, fából tűz, mint lesznek a részek
Egymás közti cserélésével a szók a betűkből,
Melynél fogva tüzet, fát más szóval fejezünk ki."
(906–913. v.)

„Noshát: egyiknek sincs vége seholsem a térben,
Másképpen valahol szélüknek kellene lenni,
Szélit azonban bárminek úgy láthat csak az ember,
Hogy valamit fölvesz túl rajta határul .....
.....
Minthogy azonban tudjuk, nincsen semmi a dolgok
Összességén túl, nincs széle se hát az egésznek,
S nincs mértéke, se vége ....."
(957–963. v.)

„Sőt: ha a mindenség birodalma valódi határok
Szélei által lenne bezárva s körbekerítve,
.....
... nem volna az ég maga sem .....
.....
Míg most, mint látjuk, pihenése sehol, soha nincs az
Őselemeknek, mert nincs alsó része a térnek,
Hol meggyűljenek, ottan fészket rakva örökre.
Sőt: szakadatlan mozgás által jönnek a dolgok
Létre a térben, s szintén így pótolja, örökké
Ontva, a végtelen űr is a romló testek anyagját."
(983–996. v.)

„..... ezért veszi körbe [ti. a természet]
Ürrel a testeket és az ürességet meg ezekkel,
Hogy végnélkülivé tegye ilymódon birodalmát.
Mert ha határul nem szolgálna az egyik a másnak,
Akkor a mindenség mérhetlen messzire nyúlna."
(1008–1012. v.)

„Mit sehogyan sem tennének, ha az ősi anyag nem
Áradhatna elő tömegével a végtelen űrből,
És nem pótlódhatna, mi elhalt, minden időben.
Mert mint étkét vesztve az állati lénynek a teste
Semmibe foszlik, szét kell oszlani minden egyébnek
Is, mihelyest megszűnt táplálni az ősi anyag, mert
Másfele tért el, utat más tájon véve magának."
(1034–1040. v.)

Mint ahogy a természet tavasszal mezítelenül elterül és mintegy győzelembiztosan közszemlére teszi összes bájait, míg télen csúfságát és csupaszságát hóval és jéggel födi el, éppúgy különbözik Lucretius, a friss, merész, poétikus világura Plutarkhosztól, aki törpe Énjét a morál havába és jegébe takarja. Ha egy aggályosan begombolkozott, magában meglapuló egyént látunk, akkor önkéntelenül zubbonyt-csatot igazítunk, nézzük, hogy csakugyan ott vagyunk-e még, és félünk, hogy mintegy elveszítjük magunkat. De egy vidám légtornász láttán elfeledkezünk magunkról és testünk burka fölé emelkedve általános hatalmaknak érezzük magunkat és bátrabban lélegzünk. Ki érzi magát erkölcsösebben, szabadabban, az-e, aki éppen Plutarkhosz iskolapadjából jön és azon az igazságtalanságon elmélkedik, hogy a jók a halállal elvesztik életük gyümölcsét, vagy az, aki az örökkévalóságot beteltnek látja, Lucretius merészen mennydörgő énekével:

„Ám a dicsőség büszke reménye varázserejével
Általjárta szivem s kebelembe benyomta a Múzsák
Drága szerelmét; ettől hajtva eszemmel örömmel
Ember még nem járta vidékét járom a Múzsák
Berkeinek, s vágyom szűz forrásokra találni,
S merni belőlük, s vágyom tépni virágot is, újat,
Hogy díszes koszorút készítsek a főmre belőle,
Mellyel a Múzsák nem koszorúzták senki fejét még;

Mert nagy dolgokról éneklek, s arra igyekszem,
Hogy megmentsem [a lelket] a vallás szűk kötelétől,
Aztán: mert e homályos tárgyról oly ragyogó dalt
Zengek, a Múzsáktól nyert bájjal vonva be mindent."
(921. skk. v.)

Akinek nem szerez több örömet az, hogy saját eszközeiből felépítse az egész világot, hogy világteremtő legyen, mint az, hogy örökké a saját bőrében forgolódjék, afelett a szellem kimondta anathémáját, azt az interdiktum sújtja, de fordított interdiktum, ki van taszítva a szellem templomából és örök élvezetéből és arra van utalva, hogy bölcsődalokat zengedezzen saját magánboldogságáról és éjente magamagáról álmodjék.

„Beatitudo non [est] virtutis praemium, sed ipsa virtus."*

Azt is látni fogjuk, hogy Lucretius milyen végtelenül filozofikusabban fogja fel Epikuroszt, mint Plutarkhosz. A filozófiai kutatás első alapzata a merész szabad szellem.

Először is el kell ismernünk a korábbi természetfilozófusok epikuroszi álláspontról adott kitűnő kritikáját. Ezt annál inkább szemügyre kell vennünk, mert mesterien kiemeli az epikuroszi tan sajátosságát.

Itt különösen azt vesszük szemügyre, amit Empedoklészről és Anaxagoraszról tanít, minthogy ez a többiekre még inkább érvényes.

1. Nem szabad *meghatározott* elemeket a szubsztanciának tartanunk, mert ha mindent beléjük helyezünk és minden belőlük keletkezik, ki ad jogot nekünk arra, hogy a kölcsönös váltakozás e folyamatában ne inkább a többi dolgok totalitását tartsuk ezek elveinek, minthogy ezek maguk is csak az exisztencia egy meghatározott, korlátozott módját alkotják a többiek mellett, és ugyanúgy ezen exisztenciák folyamata állítja elő őket, mint fordítva. (764–767. v.)

2. Ha több meghatározott elemet tartunk a szubsztanciának, akkor ezek egyfelől a maguk természeti egyoldalúságát nyilatkoztatják meg, mivel a konfliktusban egymással szemben fenntartják magukat, érvényesítik meghatározottságukat és így az ellentétben feloldódnak, másfelől egy természeti mechanikus vagy más jellegű folyamatba kerülnek és formálóképességüket mint a maguk egyediségére korlátozottat nyilatkoztatják meg.

Ha az ión természetfilozófusokat történelmileg azzal mentegetjük, hogy számukra tűz, víz stb. nem ez az érzéki valami, hanem valami általános volt,

* – „A boldogság nem az erény jutalma, hanem maga az erény."[38] – *Szerk.*

akkor Lucretiusnak mint ellenfélnek teljesen igaza van, hogy ezt terhükre írja. Ha nyilvánvaló, az érzéki nappali fény számára nyilvánvaló elemeket fogadunk el az alapszubsztanciákul, akkor ezek kritériuma exisztenciájuk érzéki észlelésében és érzéki formáiban rejlik. Ha azt mondjuk, hogy ezeknek más jellegű meghatározása az, melyben ezek a léttel-bírónak elvei, akkor érzéki egyediségük elől elrejtett, csak belsőleges, tehát külsőleges meghatározás az, melyben ezek elvek, vagyis nem e meghatározott elemként elvek, éppen abban nem azok, ami őket másoktól megkülönbözteti, tűzként, vízként stb. (773. skk. v.)

3. De harmadszor nemcsak hogy ellenkezik azzal a nézettel, hogy meghatározott különös* elemeket tekintsünk elveknek, a korlátozott létezésük a többi mellett, melyeknek számából önkényesen kivétettek, tehát melyekkel szemben nincs is más differenciájuk, mint a szám meghatározottsága, amely számot azonban, mint korlátozottat, elvileg éppenséggel a többiek sokasága, végtelensége látszik meghatározni; nemcsak egymással szemben való kölcsönös viszonyulásuk a maguk különösségében – amely éppannyira kizárást nyilatkoztat meg, mint természeti határok közé bezárt formálóképességet –, hanem maga az a folyamat, amelyben a világot létre kell hozniok, mutatja ki rajtuk magukon végességüket és változékonyságukat.

Minthogy különös természetiségbe bezárt elemek, ezért teremtő működésük is csak különös lehet, vagyis saját átteremtésük, amely megintcsak a különösség, mégpedig a természeti különösség alakjával bír; azaz teremtő működésük a természeti átalakulási folyamatuk. Így fordul e természetfilozófusok szerint a tűz a levegőbe, így keletkezik az eső, az lehull, így a föld. Ami itt megmutatkozik, az tehát saját változékonyságuk, nem pedig fennállásuk, nem szubsztanciális létük, amelyet elvekként érvényesítenek; mert teremtő működésük éppen a különös exisztenciájuk halála és az, ami előállt, így éppen a nem-fennállásukban van. (783. skk. v.)

Az elemek és természeti dolgok kölcsönös szükségszerűsége fennállásukhoz nem más, mint az, hogy feltételeik mint saját hatalmak éppannyira rajtuk kívül, mint bennük vannak.

4. Lucretius most Anaxagorasz homoiomereiáira** tér. Szemükre veti, hogy nagyon is „imbecilla nimis primordia [...] sunt"*** [847–848. v.], mert mivel a homoiomereiáknak ugyanaz a minőségük, ugyanazt a szubsztanciát alkotják, mint az, aminek homoiomereiái, ezért ugyanazt a mulandó-

* *Az előző szó fölé írva. – Szerk.*

** – hasonló részekből álló őselemeire – *Szerk.*

*** – „kis erővel bírnak [...] az őselemek" – *Szerk.*

ságot kell nekik tulajdonítanunk, amely konkrét kifejeződéseikben szemünk elé tárul. Ha a fában tűz és füst lappang, akkor tehát a fa „ex alienigenis"* [873. v.] elegyül. Ha mindegyik test valamennyi érzéki magból állna, akkor széttörve ki kellene mutatnia, hogy tartalmazza őket.

Különösnek tűnhetik, hogy egy olyan filozófia, mint az epikuroszi, amely az érzékinek a szférájából indul ki és azt legalábbis a megismerésben a legfőbb kritériumként magasztalja, elvül egy olyan elvontságot, olyan „caeca potestas-t"** tüntet fel, amilyen az atom. Erről 773. skk., 783. skk. v., ahol kimutatódik, hogy az elvnek önálló, minden különös érzéki, fizikai tulajdonság híján levő fennállásnak kell lennie. Ez szubsztancia:

„...ők alkotják az eget, földet s a folyókat,
Ők a napot, tengert" stb.
(820. skk. v.)

Az elvet általánosság illeti meg.

Az *atom és az űr* viszonyáról fontos megjegyzés. Lucretius azt mondja erről a duplex naturáról***:

„S így tisztán, külön is kell lennie mindeniküknek."
(504. skk. v.)

Továbbá egymást kirekesztik:

„Minthogy amerre üres tér van...,
Ott nincs test" stb.
(Uo.)

Mindegyik maga az elv, tehát sem az atom, sem az űr nem az elv, hanem alapjuk, az, amit mindegyik önálló természetként kifejez. Ez a közép fog az epikuroszi filozófia végén a trónra ülni.

Az űr mint a mozgás elve, 363. skk. v., mégpedig mint immanens elv, 383. skk. v., *τὸ κενὸν καὶ τό ἄτομον*°, gondolkodás és lét objektivált ellentéte.

---

* – „más anyagokból" – *Szerk.*
** – „vak hatalmat" – *Szerk.*
*** – kettős természetről – *Szerk.*
° – az űr és az atom – *Szerk.*

Lucretius Carus: De rerum natura

II. könyv

„Ám nincs jobb, mint bírni a bölcsesség kimagasló
És biztos tudomány-védette derűs palotáit,"
(7. sk. v.)

„Óh, boldogtalan emberi ész! Óh vakhitü keblek!
Óh, mi sötétben s mennyi veszély közt tölti az ember
Élete csöpp idejét is! ....."
(14. sk. v.)

„Mert hisz akár a gyerek mindentől reszket a vaksi
Éji sötét idején, akként félünk mi a nappal
Fényénél is .....
Fontos hát, hogy a lélek rémét s elme homályát
Nemcsak a napsugarak, ragyogó dárdái a napnak
Kergessék, de a természetnek a képe s az ész is."
(54. skk. v.)

„Mert amiatt, hogy az űrben szállnak az őselemek mind,
Kell, hogy a súlyuk hajtsa s esetleg az összeverődés
Lökje meg őket. ....."
(82. skk. v.)

„..... ne felejtsd, hogy a nagy-nagy egésznek
Nincsen széle sehol sem, *s nincs pihenőhely a testek*
Nyugvására, mivel nincs vége, határa a térnek,
S végtelenül terjed mindegyik irányba, amint már
Több helyen ..... kimutattam."
(89. skk. v.)

„.....pihenése az első
Testeknek sehol és soha nincsen a végtelen űrben.
Sőt inkább folyton s mindig más módra mozogva,"
(94. skk. v.)

A képződmények előállása az atomokból, taszításuk és vonzásuk zajjal jár. Lármás harc, ellenséges feszültség alkotja a világ műhelyét és kovácsműhelyét. Bensejében széttépett a világ, amelynek szíve legbelsejében ilyen tumultuózusan zajlanak a dolgok.

Még az a napsugár is, amely az árnyékolt helyekre esik, képe ennek az örök háborúnak.

„Sok csöpp testecskét [láthatsz] .....
.....a fény ragyogó mezejében;
... mintha örök harcot harcolva, tusázva, csatákat
Vívnának seregestől, egy percet se pihenve,
Szét-szétugranak, aztán ismét megtömörülnek.
Elképzelheted ebből is, hogy az őselemek mint
Járják le s föl táncukat egyre a végtelen űrben."
(115. skk. v.)

Látjuk, miképpen megy át a sors vak, ijesztő hatalma a személy, az egyén önkényébe és töri össze a formákat és szubsztanciákat.

„Fontos azért is, hogy figyelemmel légy e parányi
Testecskékre, amint napfénybe fürödve rezegnek,
Mert bemutatja e tánc azt is, hogy *az őselemeknél*
Mily *vakon és rejtett módon* megy végbe *a mozgás*.
Láthatod itt is, amint vak erőktől hajtva a testek
Megváltoztatják útirányuk, s visszaverődve
Megfordulnak ....."
(124. skk. v.)

„Minthogy először ezek [ti. az őselemek] jönnek mozgásba maguktól,
Majd ama lények, amiknek a teste parányi, s ezáltal
Könnyű játékul szolgálnak az őselemeknek.
Vak taszigálás által ezek mozgásba kerülve,
Ők a nagyobbakat indítják mozgásra megint fel.
Így indul ki a mozgás rendje az őselemekből,
S így jut lassan az érzékünkig, akár ama testek,
Melyeket ott láthatsz táncolni a nap sugarában,
Ám nem láthatod azt az erőt, mely lökdösi őket."
(132. skk. v.)

„Ezzel szemben az őselemek tömör, egyszerű testek,
És ha az űrben szállnak, nem gátolja kivülről
Semmi se őket, s részecskéik is úgy egyesülnek,
Hogy mind kezdeti célja felé törekedve haladjon.
Ennélfogva nem is csoda, hogy mozgásuk erősebb,
És sebesebben szállnak, mint gyors fénye a napnak."
(156. skk. v.)

„Még ha nem ismerném is a dolgok létrehozóit,
Bátran merném márcsak az égnek szerkezetéből
És sok más alapon bizonyítani és kimutatni,
Hogy nem az istenek alkották nékünk a világot,"
(177. skk. v.)

„..... nincsen testi dolog, mely
Tudna saját erejéből fölfele menni, repülni."
(185. skk. v.)

A *declinatio atomorum a via recta** egyike a legmélyebb, az epikuroszi filozófia legbelsőbb folyamatában megalapozott konzekvenciának. Hiába nevet rajta Cicero, neki a filozófia éppannyira idegen valami, mint az északamerikai szabadállamok elnöke. Az egyenes vonal, az egyszerű irány a közvetlen magáért-való-létnek, a pontnak megszüntetése, a megszüntetett pont. Az egyenes vonal a pont más-léte. Az atom, a pontszerű – amely kirekeszti magából a más-létet, abszolút közvetlen magáért-való-lét – kirekeszti tehát az egyszerű irányt, az egyenes vonalat, kitérül belőle. Kimutatja, hogy természete nem a térbeliség, hanem a magáért-való-lét. A törvény, amelynek engedelmeskedik, más, mint a térbeliségé.

Az egyenes vonal nemcsak a pont megszüntetettsége, hanem létezése is. Az atom közömbös a létezés szélességével szemben, nem válik szét léttelbíró különbségekre, de éppígy nem a puszta lét sem, a közvetlenség, amely mintegy nem irigy a maga létére, hanem éppen a létezéstől való különbségben van, magába zárkózik vele szemben, vagyis érzékileg kifejezve: kitérül az egyenes vonalból.

Mint ahogy az atom kitérül előfeltételétől, elvonja magát minőségi természetétől és ebben kimutatja, hogy ez az elvonás, ez az előfeltétel nélküli,

* – Az *atomok elhajlása az egyenes úttól – Szerk.*

tartalom nélküli magábazárkózottság érte magáért van, hogy így megjelenik a tulajdonképpeni minősége, ugyanígy térül ki az egész epikuroszi filozófia az előfeltételektől, így pl. a gyönyör csupán kitérés a fájdalom elől, tehát azon állapot elől, amelyben az atom differenciáltként, létezőként, nem-léttel és előfeltételekkel terheltként jelenik meg. De hogy a fájdalom van stb., hogy ezek az előfeltételek, amelyek elől a kitérés történik, megvannak az egyed számára: ez a végessége és ebben véletlenszerű. Igaz, azt is látjuk, hogy magán-valóan ezek az előfeltételek az atom számára vannak, mert nem térülne ki az egyenes vonalból, ha az nem őérte-valóan lenne. De ez az epikuroszi filozófia pozíciójában rejlik; a szubsztanciális előfeltétel világában az előfeltétel nélkülit keresi, vagy logikailag kifejezve: minthogy számára a magáért-való-lét a kizárólagos, közvetlen elv, ezért a létezés közvetlenül szembenáll vele, logikailag nem küzdötte le azt.

Így kitér a determinizmus elől, amennyiben a véletlent, a szükségszerűség elől, amennyiben az önkényt törvénnyé emeli; az isten kitér a világ elől, a világ nem őérte-valóan van, és ezért isten.

Azt lehet tehát mondani, hogy a declinatio atomi a recta via* az atom törvénye, pulzusa, sajátos minősége; és ez az, amiért Démokritosz tana egészen eltérő, nem időfilozófia, mint az epikuroszi volt.

„Mert e kitérés híján úgy hullnának alá a
[...] végtelen űrbe,
S *érintés, löketés* így nem *támadna közöttük*,
Melynél fogva a természet se teremtene semmit."
(221. skk. v.)

Amennyiben a világ teremtődik, amennyiben az atom magát magára, azaz egy másik atomra vonatkoztatja, annyiban mozgása tehát nem az, amely egy más-létet feltételez, az egyenes vonalé, hanem olyan, amely kitérül belőle, magát önmagára vonatkoztatja. Érzékileg elképzelve: az atom magát az atomra csak úgy vonatkoztathatja, hogy mindegyikük kitérül az egyenes vonalból.

„Már csak azért is kell, hogy kissé félrehajoljon
Minden test, picikét bár, hogy lásd, nem mi koholtuk
Ferdének ki a mozgást, szemben a tiszta valóval."
(243. skk. v.)

* – az atom elhajlása az egyenes úttól – *Szerk.*

„Végre, ha minden mozgás egy egységbe szövődik,
És egymásra aként jőnek, mint láncszem a láncban,
S elhajlásukkal sem nyitnak az őselemek meg
Oly mozgást, mely megtörné a végzet uralmát,
Hogy ne következzék ok az okra örökkön örökké:
Honnan eredhet az élő lényeknek szabad és a
Sorstól mintegy elszakitott akaratja e földön,
Melynek folytán megy, hova vágya vezérli, az ember."
(251. skk. v.)

„Ennek ítéletihez kell néha az összes anyagnak
Szabni magát testünk minden tagjában" stb.
(281. sk. v.)

Ez a declinatio a recta via az atom arbitriuma*, sajátos szubsztanciája, igazi minősége.

„Ennélfogva be kell ismerned: az őselemeknél
Más oka is van a mozgásnak, mint súly s az ütődés,
S bennünk ebből támadt és hat a fenti tehetség,
Mert nincs semmi, amelynek a semmi lehetne szülője.
Mert bár ott van a súly, mi miatt mindent nem uralhat
Kinti erő s a lökések, ám hogy az elme se álljon
Belső kényszer alatt folyvást mindenben, amit tesz,
És ne legyőzöttként szenvedjen, tűrjön örökké,
Azt csak *az őselemek pici elhajlása okozza,*
Mely *nem tudni, milyen helyt és mely időben esik meg.*"
(284. skk. v.)

Ez a declinatio, ez a clinamen** sem „regione loci certa"***, sem „tempore certo"° történik, nem érzéki minősége, hanem a lelke az atomnak.

Az űrben elesik a súly differenciája, vagyis az űr nem külső feltétele a mozgásnak, hanem maga a magáért-való, immanens, abszolút mozgás.

---

* – önkénye – *Szerk.*
** – elhajlás, kitérülés – *Szerk.*
*** – „bizonyos helyt" – *Szerk.*
° – „bizonyos időben" – *Szerk.*

„Ezzel szemben az űr nem képes semmi időben
S egyik részében sem semminek ellene állni,
Sőt természetivel jár, hogy mindegyre kitérjen.
Éppen ezért mindennek, más-más súly esetén is,
Egyformán kell szállni a végtelen űrben."
(235. [skk. v.])

Lucretius ezt érvényesíti az érzéki feltételektől korlátozott mozgással szemben:

„Mert ami vízben hull lefelé vagy a híg levegőben,
Kell, hogy a benne levő súly meggyorsítsa esését,
Minthogy a víz és lég ritkás természete azzal
Jár, hogy nem tartóztatnak fel semmit egyenlőn,
És nehezebbek előtt hamarabb eltérnek az útból."
(230. skk. v.)

„Látod-e már, hogy bár külső kényszer ragad és hajt
Gyakran bennünket, s az kénytet előre haladni
Olykor vaktában, mégis van erő kebelünkben,
Mely tud küzdeni ellene, s gátat vethet elébe" stb.
(277. skk. v.)

Lásd a fent idézett verssorokat.

Ez a potestas*, ez a declinare** az atom daca, nyakassága, a quiddam in pectore-ja***, – ez a világhoz való viszonyát valóban úgy jellemzi, mint a kettétört, mechanikus világ viszonyát az egyes egyénhez.

Ahogy Zeusz a kuretészek tomboló fegyvertáncai mellett nőtt fel,[39] úgy itt a világ az atomok zengő harcjátéka közepette.

Lucretius az igazi római hősi költő, mert a római szellem szubsztanciáját énekli meg; Homérosz derűs, erőteljes, totális alakjai helyett itt szilárd, áthatolhatatlan, vértezett hősöket látunk, akikből minden más minőség hiányzik, omnium contra omnes° háborúját, a magáért-való-lét merev formáját, egy isten híján való természetet és egy világ híján való istent.

---

* – erő; tehetség – *Szerk.*
** – az elhajlás – *Szerk.*
*** – valami a kebelben-je – *Szerk.*
° – mindenkinek mindenki elleni – *Szerk.*

Most az atomok közelebbi minőségeinek meghatározásához érünk; belső, immanens sajátos minőségüket, mely jobban mondva a szubsztanciájuk, már láttuk. Ezek a meghatározások Lucretiusnál igen gyengék, ahogy ez egyáltalában az egész epikuroszi filozófia egyik legönkényesebb és ezért legnehezebb része.

1. Az atomok mozgása

„Nem volt zsúfoltabb régen sem az ősi anyagnak
Összege, sem ritkább mintegy bővebb közök által.
.....
S nincsen erő, mely megváltoztatná az egészet,"
(294. sk. [és 303.] v.)

„Abban sem lelhetsz elvégre csodálnivalót, hogy
Míg mozgásban van mindnyája az őselemeknek,
Addig az összesség, úgy tűnik, áll nyugalomban
.....
Mert hisz az ősi anyagnak egész természete mélyen
Érzéklésünk szintje alatt áll, azt se vehetjük
Észre tehát, mely mozgást végez rejtve előlünk.
Hisz megesik, hogy az is, mit szemmel láthat az ember,
Messzekerülve, a mozgását elrejti előlünk."
(308. skk. v.)

2. Forma

„Jer, s halld most, hogy az ősmagvak természete milyen,
S lásd egymástól formában mily messze elütnek,
És hány meg hány változatot képezhet alakjuk.
.....
..... mert *oly végtelenül nagy a számuk*,
Hogy, mint mondtam, egészüknek nincs vége, se hossza.
S ezzel az is jár, hogy *nem egyenlő mindenikükben*
Minden rész, s külsőre ugyancsak gyakran elütnek."
(333. skk. v.)

„.....Ebből is kiviláglik,
Hogy formára milyen nagy távolság van az egyes
Magvak közt aszerint, milyen érzést tudnak okozni."
(442. skk. v.)

„..... az őselemek csak
Véges mértékben változtatják meg alakjuk.
Mert ha ez így nem lenne, *a legtöbb ősi elemnek*
Végetlen nagyságú testtel kellene bírni,
Minthogy testük mostani oly szűkös keretében
Nem tudhatnak a formák oly sok változatán át
Menni, hiszen legtöbbjük csak néhány pici részből
Áll, mondjuk, háromból, vagy tedd többre kevéssel;
Most, ha e test minden csöpp részét átrakogatnád,
Alját téve felülre s a jobbat balra cserélve,
Sorban minden utat megkísérelve, milyen rend
Képes a testnek egész formáját átalakítni,
Hogyha tovább is változtatni kívánod alakját,
Még néhány részt kell hozzája csatolnod, amelyből
Az lesz, hogy minden rend újabb részt követel majd,
Hogyha tovább is változtatni kívánod alakját.
S így, *amiként változnak a formák, nőnek a részek.*
Nincs okod azt föltenni tehát, hogy *az őselemeknél*
Végtelenül nagyszámú lenne a formakülönbség,
Mert így *végtelenül nagyot* is föl kellene venned;
S ez lehetetlen, amint már *föntebb* is kimutattam."
(479. skk. v.)

Ez az *epikuroszi dogma, hogy a figurarum varietas* nem infinita***, ámde ejusdem figurae corpuscula infinita***, e quorum perpetuo concursu mundus perfectus est resque gignuntur°, – ez a legnyomósabb, legimmanensebb szemügyrevétele annak a pozíciónak, amelyben az atomok minőségeikhez állanak, magukhoz mint egy világ elveihez.

* – *az alakok változatossága – Szerk.*
** – *végtelen – Szerk.*
*** – végtelen sokan vannak az ugyanazon alakú részecskék – *Szerk.*
° – amelyek örökös összefutásából állt elő a világ és keletkeznek a dolgok – *Szerk.*

„Hogy mindenből újabb és jobb jőne világra."
(507. v.)

„Sőt fordítva: akármi silányabb alkatuvá is
Változhatna ilyenformán és nem csupa jobbá.
Mert így is rosszabbnak tűnne a régi az újnál"
(508. skk. v.)

„Ám nem esik meg ilyesmi, s a mindenség birodalmát
Minden irányból biztos mezsgye köríti, ezért az
Ősi anyag formáiban is kell lenni határnak."
(512. v.)

„Így föltárva előtted e dolgot, folytatom azzal,
Mely ebből folyván bizonyos, hogy az őselemeknek,
Mik külsőben többnyire egyformán alakultak,
Mondom, ezek számának nincsen vége sehol sem.
Minthogy *az eltérő alakoknak véges a száma,*
Végtelenül soknak kell *a hasonlónak* lennie,
Másként *véges lenne az ősi anyagnak egésze,*
Márpedig ez nem véges, mint azt fent bizonyítom."
(522. skk. v.)

Az atomok distanciája, differenciája véges; ha nem végesnek fogadnók el őket, akkor az atomok önmagukban közvetítettek lennének, magukban egy eszményi sokféleséget tartalmaznának. Az atomok végtelensége mint taszítás, mint magukra való negatív vonatkozás végtelenül sok hasonlót – quae similes sint, infinitas – nemz; végtelenségüknek minőségi különbségükhöz semmi köze nincs. Ha az atom formakülönbözőségének végtelenségét elfogadjuk, akkor mindegyik atom a másikat magában megszüntetve tartalmazza, és akkor vannak olyan atomok, amelyek a világ egész végtelenségét képviselik, mint a leibnizi monaszok.

„Ebből is látszik, hogy az őselemeknek a száma
Végetlen s folyvást tőlük nyeri minden anyagját."
(568. sk. v.)

„És így egyenlő mértékkel foly az őselemeknek
Harca, szünet nélkül tartván az idők elejétől.
Most itt, majd meg amott lesz győztes az élet a dolgok
Közt, majd néha legyőzött. Sokszor a gyászba sivítás
Hangja vegyül, csak imént született gyermek visítása,
S nem követett napot éjjel, sem hajnal soha éjet,
Mely nem hallott voln' egyszerre gyereksivítást és
Elmúlást s temetést kísérő tompa jajongást."
(574. skk. v.)

„És mennél többféle erővel bír valamely tárgy,
És mennél többféle hatással, az őselemeknek
Annál többfajtáju alakját rejti magában."
(587. skk. v.)

„Isteneink természete azzal jár ugyanis, hogy
Életüket békés nyugalomban töltik örökké,
Emberi dolgoktól végképpen visszavonulva,
Menten minden bajtól, nem fenyegetve veszélytől,
Bízva saját erejükben, mit se törődve mivélünk,
Nem bánják bűnünk, s nem nézik az érdemeinket."
(646. skk. v.)

„Fényre pedig . . . nem jutnak az őselemek ki."
(796. v.)

„Ámde ne gondold azt, hogy az őselemek csak a színnek
Vannak híjával, mert éppúgy mentek a hőtől
És a hidegtől, vagy valamely langy pára hevétől,
S hangjuk sincs, és nem lelsz nedvességre se bennük,
Ugyszintén külön illatokat se bocsát ki a testük."
(842. skk. v.)

„Mindettől mentnek kell lenni az őselemeknek,
Hogyha szilárd alapot kívánsz kapcsolni a dolgok
Rendjéhez, hogy azon bizton fennálljon örökre,
Máskép minden végleg a semmibe illan előled."
(861. skk. v.)

„Tudnivaló, hogy az őselemek nem bírnak a fájás
Képességével, se gyönyört nem hordoz a testük,
Minthogy nem származnak még apróbb elemekből,
Mikben az újabb mozgásrend fájdalmat okozna,
Vagy gyönyörűség érzését keltené fel esetleg.
Igy hát nem tehetünk érzést fel az őselemekben."
(967. skk. v.)

„Végre: *miképp fog majd érezni akármelyik állat,*
Hogyha az ősanyagában is érzést tételezünk fel,"
(973. sk. v.)

A válasz erre ez:

„S minthogy eképp mindenben az emberi nemre hasonlók,"
(ti. az őselemek)
„Még sokféle elemnek kell rejtőznie bennük,
És emezekben másoknak, hogy végire nem jutsz."
(980. skk. v.)

„Ettől [kezdve azonban testük, friss erejéből]
Egy[re veszítve, a korral mind rosszabbra hanyatlik.]
S men[nél bővebb terjedelemmel bír valamely lény,
Annál több elemet szór minden irányba magából,
Hogyha a fejlődése megáll, s megszűnt a növése]"
[1131–1135. v.]

[„Joggal pusztul a lény, hisz az élet kútfeje benne
Lassanként elapad [...]"
[1140. sk. v.][40]

[.....
.....]

[III. könyv]

[.....
.....]
„Hát legelőször is *azt mondom, hogy a legfinomabb és*
Legkicsinyebb magvakból áll" [ti. a lélek].
(180. sk. v.)

„És annak, mi ilyen mozgékony, *rendkívül* apró
Gömbölyü és sima *magvakból* kell állni . . ."
(187. sk. v.)

„Nyilván, mert anyagának az összessége, amelyből
Áll [ti. a méz], tapadósabb, nem lévén oly síma, kerekded,
Könnyű és finom őselemekből öntve a teste."
(194. skk. v.)

„. . . mik durvább és nehezebb anyagokból
Jöttek létre, azok mozgása fölötte nehézkes."
(202. sk. v.)

A kohézió, a fajsúly megszüntetése.

„. . . . . az elme s a lélek
Lénye fölötte piciny magvakból jött a világra,
Minthogy nem visz a súlyból el semmit, mikor elszáll.
Nem szabad egyszerü alkatu lénynek tartani mégsem,
Mert tudjuk, hogy a haldoklóból *gyönge lehellet*
Száll el *hőséggel* keveredve, s a hő levegővel
Jár együtt, mert nincsen *hő*, mibe lég ne vegyülne,"
(229. skk. v.)

„Így *hármas* természettel bír eddig az *elménk*.
Ám mindez nem hozná létre az öntudatunkat,
Mert egyiknek sincs olyan alkatrésze, amelyből
Érző mozgás keljen, ...
Igy hát hozzá kell még tennünk egy negyedik részt,
Melynek azonban még neve sincs, és nincsen olyan lény,
Mely finomabb s gyorsabban száguldó vagy esetleg
Simább és fürgébb elemekből állana, mint ez."
(238. skk. v.)

„Mert többször megesik, hogy e mozgás végire ér a
Test felszínén, és így megőrizhetjük az éltet."[41]
(257. sk. v.)

„Mert aki nincs, nem szenved, s nem számít neki semmit,
Hogyha világra se jön soha, mert hisz e kurta, *halandó*
Létet végnélküli enyészet váltja fel úgyis."
(880. [skk.] v.)

Azt *mondhatjuk, hogy az epikuroszi filozófiában az, ami halhatatlan: a halál.* Az atom, az űr, véletlen, önkény, összetétel magán-valóan a halál.

„Mert ha talán a vadak foga bántana majd a halálban.
Nem látom be, miért ne lehetne ugyancsak olyan rossz
Lángban elégni, tüzes máglyák tetejére helyezve,
Vagy bár mézbe fulladni s fagytól megmerevedni,
Mint hol szikla jeges tetejére teszik ki a hullát,
Vagy érezni a föntről ránk hányt földnek a súlyát."
(901. skk. v.)

„Hogyha az ember tudná azt, hogy a súly, amit érez,
Mely lelkén ül s terhével kínozza örökké,
Honnan származik, és ismerné annak okát is,
Hogy mért fekszik e nagy baj szívén szikladarabként,
Másképp élne, nem úgy, mint most legtöbbnyire látjuk,
Hogy nem tudja, mi bántja, bolyong mindegyre alá s fel,
S változtatja helyét, könnyítni akarva a terhén."
(1066. skk. v.)

Vége a harmadik könyvnek.

ÖTÖDIK FÜZET[42]

[Lucretius: De rerum natura [IV., V., VI. könyv].]

[Filozófiai aforizmák]
[Lucretius: De rerum natura]

IV. könyv

„.....[és mit] a dolgok képének [nevezünk mi]
Hártyákként testek felszínéről leszakadva
Röpködnek szanaszét kószálva a légben"
(34. skk. v.)

„Minthogy színre, alakra azon testekre hasonlók,
Amelyekről, mint mondják, leválva bolyongnak."
(49. sk. v.)

„Éppígy kell szálldosni a képeknek szakadatlan
Által a végtelen űrön pillantásnyi időben.
Elsőben, mert ott van hátul az ok, mely bár kicsi,
Előre lökdösheti, taszíthatja őket, annál
Inkább, mert oly gyorsan szállnak így egyre;
És azután, mert oly ritkás szövedékkel erednek
Útnak, hogy könnyen behatolnak bárhova véle,
S mintegy átszűrődnek a közbeeső levegőn is."
(192. skk. v.)

„Meg kell vallani hát, hogy vannak olyan csoda testek,
Melyek a szembe ütődnek, s így ingerlik a látást.
Szüntelen áradva ömölnek egyes tárgyakról,
Mint hűvös folyóról, hő napfényből, tajték tengerből,
Habjával korbácsolva a partot, rontva a sziklát,
S folyton szálldos a légben a hangok tarka csapatja.
S megtörténik, hogy sóssá lesz nyálad a szádban,
Hogyha a tenger partján járkálsz, míg ha feloldott
Ürmöt látsz keverés közben, keserű íz árad el abban.
Így bármi dologról sok rész ömlik szakadatlan,
S szállong innen is, onnan is mindenféle irányba,
S ennek az ömlésnek soha nincs pihenése, nyugalma,
Mert mindig érzünk, látunk, szaglunk valamennyin,
És körülöttünk szüntelenül szálldosnak a hangok."
(217. skk. v.)

„És azután: mivel éppen olyannak leljük a tárgyat,
Hogyha sötétben megtapogatjuk, mint ragyogó nap
Fényénél látszik, szükség, hogy a látást és a tapintást
Egy hasonló és közös ok hajtsa működésre."
(231. skk. v.)

„Ebből is látszik, hogy *a képekben van a látás*
Indoka, és képek nélkül nem láthat az ember."
(238. sk. v.)

„Innét van, hogy láthatjuk, mily messzire fekszik
Tőlünk bármi, s mennél több levegő jön előnkbe,
És mennél hosszabban száll szellője szemünkbe,
Annál messzebben fekvőnek tűnik, amit látsz.
Persze a leggyorsabb módon megy végbe a kettő:
Hogy lássuk, mi a tárgy, és mily távol van a térben."
(251. skk. v.)

„ Így legelőször, amint a tükör kibocsátja a képét,
Míg a szemünkhöz jut, nyomkodja előre a légből
S lökdösi azt, mi közötte s a szem közt tölti a tért be.
Ez teszi azt, hogy előbb ezt észleljük, s nem a tükröt.
Ámde mihelyt eljut hozzánk a tükörnek a képe,
Abba a rólunk szálló kép tüstént bevetődik,
S onnét visszaverődve megint a szemünkhöz ütődik.
Ám most már egy más levegőt is görget előre,
S így azt látjuk előbb, mint azt, ami hajtja, s ezért úgy
Tűnik, mintha a tükrünknél messzebbre feküdne."
(280. skk. v.)

V. könyv

„.....a világnak
Roppant gépezetét egy nap rombolja halomra."
(96. sk. v.)

„..... s inkább csak az ész, mint tény bizonyítsa be azt, hogy
Egyszer a mindenség szörnyű zajjal leomolhat."
(109. sk. v.)

„Mert amiről tudjuk, hogy részei, tagjai múló
Formákkal bírnak s születéssel kapta a testét,
Annak majd mindnyájáról látjuk, hogy ugyancsak
Múlók és születettek. Hogyha tehát .....
.....
[Tudnivaló,] hogy megvolt régen az égnek, a földnek
Kezdő korszaka s el fog jönni a vége is egyszer."
(241. [skk.] v.)

„S nem látod.....
.....
Istenek oltárát, szobrát mint rontja a vénség,
S szent lényük hogy nem tud a végzettől szabadulni,
És nem tudja lerázni a természet kötelékét?"
(307. skk. v.)

„És mi örökké tart, abban meg kell legyen az, *hogy*
Teste szilárd lévén az ütést mind visszataszítsa,
És ne bocsásson a testén át semmit, mi szilárdan
Összetapadt részecskéit felbontsa belülről,
Mint az anyagnak a magvai, mint föntebb kimutattam,
Vagy hogy azért tudnak fönnállani minden időben,
Mert az ütésektől mentek, mint láttuk az űrnél,
Melyen semmi se fog, s nem vesz fel semmi ütést sem.
Vagy pedig az, hogy nincsen kívül rajta olyan hely,
Melybe a dolgok távozhatnának feloszolni,
Mint az örök mindenségen túl nincsen olyan hely,
Melybe a dolgok szökhetnének, s nincsen olyan test,
Mely ráeshessen s szétzúzza erős rohamával."
(352. skk. v.)

„Így hát nincs sem az ég, sem a nap, sem a föld, sem a tenger
Mély hulláma előtt a halál ajtója bezárva,
Sőt ottan tátong iszonyú torkával előttük."
(374. skk. v.)

„Képzeletükben már régen látták a halandók
Istenek ékes alakjait ébrenlétük alatt is,
Álmukban még inkább nagyszerű testi növéssel,
S érzést tettek róluk fel, mert arra mutattak,
Mintha a tagjaikat mozgatnák s büszke igéket
Szólnának, mint szép testhez s nagy erőhöz az illik:
És örök életet adtak nékik, minthogy a képük
Fennmaradott szakadatlan, s nem másult az alakjuk,
S főképp mert nem hitték el, hogy lenne erő, mely
Ily nagy erővel bírókat könnyen leigázzon.
S azt hitték, hogy igen nagy boldogságban is élnek,
Mert egyet se gyötör a halál félelme közőlük,
S álmukban gyakran látták, hogy mennyi csodásat
Tesznek anélkül, hogy fáradságukba kerülne."
(1168. skk. v.)

VI. könyv[43]

[Filozófiai aforizmák]

Ahogy Anaxagorasz *νοῦς*-a* mozgásba jön a szofistákban (itt a *νοῦς* realiter a világ nem-létévé lesz) és ez a közvetlen *démoni mozgás* mint olyan objektívvé lesz Szókratész *daimonionjában*, ugyanúgy Szókratész gyakorlati mozgása megint általánossá és eszmeivé lesz Platónban és a *νοῦς* ideák birodalmává szélesedik. Arisztotelészben ez a folyamat megint az egyediségbe foglalódik, amely azonban most a valóságos fogalmi egyediség.

Ahogy a filozófiatörténetben csomópontok vannak, amelyek azt önmagában konkrécióra emelik, az elvont elveket egy totalitásba foglalják össze és így megtörik az egyenes vonalú haladást, ugyanúgy vannak olyan momentumok is, amelyekben a filozófia a külvilágra fordítja szemét, többé nem felfogólag viselkedik, hanem mint egy gyakorlati személy mintegy intrikákat sző a világgal, kilép Amenthész áttetsző birodalmából[44] és a** világi szirén szívére veti magát. Ez a filozófia farsangja; akár kutyának öltözik, mint a cinikusok, akár papi köntösbe, mint az alexandreiaiak, akár könnyű tavaszi ruhába, mint az epikureusok. Számára itt az a lényeges, hogy jellemálarcot öltsön. Miként mesélik, hogy Deukalión az emberek megteremtésekor köveket dobott a háta mögé, akként veti a filozófia a háta mögé a szemét (anyjának csontjai fénylő szemek), ha a szíve erőt kapott egy világ teremtéséhez; de miképpen Prométheusz, aki lelopta a tüzet az égből, elkezd házakat építeni és letelepedni a földön, akképpen fordul a filozófia, amely világgá szélesült, a megjelenő világgal szembe. Így most a hegeli.***

Mivel a filozófia egy kiteljesedett, totális világgá zárult le, egyáltalában a fejlődése szabja meg e totalitás meghatározottságát, mint ahogy ez a fejlődés a feltétele annak a formának, amelyet a valósághoz való gyakorlati viszonyba történő átcsapása felvesz; így tehát a világ totalitása egyáltalában önmagában szétválasztódik, éspedig ez a szétválasztódás a csúcsáig van hajtva, mert a szellemi esszencia szabaddá lett, általánossággá gazdagult; a szívverés önmagában a különbséggé lett konkrét módon, amely az egész organizmus. A világ szétválasztódása csak akkor totális, ha oldalai totalitások. A világ tehát szétszakított világ, mely egy magában totális filozófiával áll szemben. E filozófia tevékenységének megjelenése ezáltal szintén szét-

---

* – szelleme – *Szerk.*

** *Áthúzva*: jelenlegi világszajha – *Szerk.*

*** *A kéziratban ezután a bekezdés latin fordítása következik. – Szerk.*

szakított és ellentmondó; objektív általánossága átfordul az egyedi tudat szubjektív formáiba, amelyekben elevenen él. De nem szabad, hogy megtévesszen bennünket ez a vihar, amely egy-egy nagy, egy világfilozófiára következik. Közönséges hárfák mindenki keze alatt megzendülnek; Aiolosz hárfái csak akkor, ha a vihar zendíti meg őket.

Aki nem látja át ezt a történeti szükségszerűséget, annak következetesen tagadnia kell, hogy egyáltalában egy totális filozófia után még élhetnek emberek, vagy pedig a mérték dialektikáját mint olyant a magát tudó szellem legmagasabb kategóriájának kell tartania és egyes, mesterünket* hamisan értő hegeliánusokkal együtt azt kell állítania, hogy a *középszerűség* az abszolút szellem normális megjelenése; de egy olyan középszerűség, amely az abszolútum szabályszerű megjelenésének adja ki magát, maga is a mértéktelenségbe esett, tudniillik mértéktelen pretenzióba. E szükségszerűség nélkül nem lehet megérteni, hogyan léphetett a napvilágra Arisztotelész után egy Zénón, egy Epikurosz, sőt egy Szextosz Empeirikosz, hogyan Hegel után újabb filozófusok legnagyobbrészt hallatlanul silány kísérletei.

A fél lelkületeknek ilyen időkben megfordított nézete van, mint az egész hadvezéreknek. Azt hiszik, hogy a harci erők csökkentése révén helyrehozhatják a kárt, szétforgácsolásuk révén, a reális szükségletekkel való béketraktátus révén, míg Themisztoklész, amikor Athént elpusztíttatás fenyegette, rábírta az athéniakat, hogy teljesen hagyják el városukat és a tengeren, egy más elemen alapítsanak új Athént.

Azt sem szabad elfelednünk, hogy az a kor, mely ilyen katasztrófákra következik, vaskor; boldog, ha titánharcok jellemzik, siralmas, ha a nagy művészi korszakok után sántikáló századokhoz hasonlatos. Ezek azzal foglalatoskodnak, hogy viasz-, gipsz- és rézlenyomatot készítenek arról, ami carrarai márványból pattant ki, akárcsak Pallasz Athéné az istenatya Zeusz fejéből. De titániak azok a korok, amelyek egy magában totális filozófiát és annak szubjektív fejlődési formáit követik, mert óriási az a kettészakítottság, amely egységük. Így következik Róma a sztoikus, szkeptikus és epikureus filozófia után. Boldogtalan és vaskorok ezek, mert isteneik meghaltak, s az új istennő még közvetlenül a sors, a tiszta világosság vagy a tiszta sötétség homályos alakjával bír. A nappal színei még hiányoznak róla.

A szerencsétlenség magva azonban az, hogy akkor a kor lelkének, a szellemi monasznak – magában betelve, önmagában minden oldal felé ideálisan megformálva – semmiféle nélküle elkészült valóságot nem szabad elis-

* Hegel. – *Szerk.*

mernie. Szerencse az ilyen szerencsétlenségben ennélfogva a szubjektív forma, a modalitás, amelyben a filozófia mint szubjektív tudat a valósághoz viszonyul.

Így volt pl. az epikureus, sztoikus filozófia kora szerencséje; így keresi az éji pillangó, ha az általános Nap leszállt, a magánember lámpafényét.

A másik oldal, amely a filozófia történetírója számára a fontosabb, az, hogy a filozófiának ez az átcsapása, hússá és vérré való transzszubsztanciációja más és más a szerint a meghatározottság szerint, amelyet egy magában totális és konkrét filozófia mint születése jegyét magán visel. Ez egyúttal válasz azoknak, akik azt hiszik, hogy mivel Hegel Szókratész elítélését jogosnak, azaz szükségszerűnek tartotta, mivel Giordano Brunónak a máglya füstölgő tüzében kellett vezekelnie lelke tüzéért, elvont egyoldalúságukban mármost úgy következtethetnek, hogy pl. a hegeli filozófia önmaga fölött mondott ítéletet. Fontos azonban filozófiai tekintetben, hogy ezt az oldalt előtárjuk, mert ennek az átcsapásnak a meghatározott módjából vissza lehet következtetni egy filozófia lefolyásának immanens meghatározottságára és világtörténeti jellegére. Ami korábban növekedésként jelentkezett, az most meghatározottsággá, ami magán-való negativitásként, az negációvá lett. Itt mintegy a szűkre, a szubjektív pointe-re fogott curriculum vitae-jét látjuk egy filozófiának, ahogy* egy hős halálából következtetnünk lehet élettörténetére.

Minthogy én az epikuroszi filozófia viszonyát a görög filozófia egy ilyen formájának tartom, szolgáljon ez itt egyúttal igazolásul, ha ahelyett, hogy a megelőző görög filozófiákból előrebocsátanék mozzanatokat mint feltételeket az epikuroszi filozófia életében, inkább ebből visszafelé amazokra következtetek és így vele magával mondatom ki sajátságos helyzetét.

Hogy a platóni filozófia szubjektív formáját egy-két vonással még tovább meghatározzam, közelebbről vizsgálóra akarom venni Baur professzor úr néhány nézetét „Das Christliche im Platonismus" című írásából. Ily módon eredményt kapunk, miközben egyszersmind a szembenálló felek nézetei is határozottabban tisztázódnak.

D. F. C. Baur: „Das Christliche des Platonismus oder *Sokrates und Christus*", Tübingen 1837.

Baur azt mondja a 24. oldalon:

---

* *Áthúzva*: abból, hogy hogyan halt meg egy hős, ki lehet fejtenünk élettörténetét – *Szerk.*

„Szókratészi filozófia és kereszténység eszerint úgy viszonyulnak egymáshoz, ebben a kiindulópontjukban tekintve, mint önmegismerés és bűnbeismerés."

Nekünk úgy tűnik, hogy Szókratész és Krisztus összehasonlítása, így ábrázolva,* éppen az ellenkezőjét bizonyítja annak, amit bizonyítani kellene, tudniillik a Szókratész és Krisztus közötti analógia ellenkezőjét. Önmegismerés és bűnbeismerés mindenesetre úgy viszonyulnak egymáshoz, mint általános és különös, tudniillik mint filozófia és vallás. Ez az álláspontja mindegyik filozófusnak, akár a régi, akár az új korhoz tartozik. Ez a két területnek inkább örök szétválasztása, mintsem egysége lenne, persze, vonatkozás is, mert minden szétválasztás egy Egynek a szétválasztása. Ez nem jelentene semmi mást, mint hogy a filozófus Szókratész úgy viszonyul Krisztushoz, mint egy filozófus egy vallástanítóhoz. Ha még hasonlóságot, analógiát állítunk fel a kegyelem és a szókratészi bábamesterség, az irónia között, ez csak azt jelenti, hogy az ellentmondást, nem pedig az analógiát hajtottuk csúcsáig. A szókratészi irónia, ahogy azt Baur felfogja, és ahogy azt Hegellel együtt fel kell fogni, tudniillik a dialektikai csapda, amely által a közönséges emberi ész nem egy kellemes tudálékossága, hanem egy neki magának immanens igazságba zuhan bele tarka megcsontosodottságából, ez az irónia nem más, mint a filozófiának az a formája, ahogyan szubjektíve a közönséges tudathoz viszonyul. Hogy Szókratészban egy ironikus embernek, bölcsnek a formáját ölti, az a görög filozófiának az alapjellegéből és a valósághoz való viszonyából következik; nálunk az iróniát Fr. v. Schlegelnél mintegy a filozófia általános immanens formájaként tanították. De az objektivitást, a tartalmat tekintve ironikus éppúgy Hérakleitosz is, aki szintén a közönséges emberi értelmet nemcsak megveti, hanem gyűlöli; sőt ironikus Thalész, aki azt tanítja, minden víz, holott minden görög tudta, hogy vízből nem tudna élni; ironikus Fichte a világteremtő Énjével, holott még Nicolai is belátta, hogy ő nem tud világot teremteni; ironikus minden filozófus, aki az immanenciát érvényesíti az empirikus személlyel szemben.

A kegyelemben viszont, a bűnbeismerésben, nemcsak a szubjektum, aki a kegyelemben részesül, akit a bűnbeismerésre rávezetnek, hanem az is, aki a kegyelmet adja, és az, aki a bűnbeismerésből felemelkedik – egy empirikus személy.

Ha tehát itt analógia van Szókratész és Krisztus között, az az lenne, hogy Szókratész a megszemélyesített filozófia, Krisztus a megszemélyesített vallás.

* *Áthúzva*: már gyökerében is egészen tetszőleges, egészen külsőleges vonatkozás. Mindenesetre rámutat egy helyes különbségre, de semmiféle egyenlőségre – *Szerk.*

Ámde filozófia és vallás közötti általános viszonyról itt nincs szó, hanem az a kérdés, miképpen viszonyul a testet öltött filozófia a testet öltött valláshoz. Hogy egymással viszonyban állanak, az nagyon ingatag igazság, vagy jobban mondva a kérdés általános feltétele, nem pedig a felelet különös alapja.

Ahogy hát ebben a törekvésben, hogy Szókratészban keresztény mozzanatot mutassanak ki, az előtérben álló személyiségeknek, Krisztusnak és Szókratésznak viszonyát nem határozzák meg tovább, csak mint egy filozófus viszonyát egy vallástanítóhoz egyáltalában, úgy ugyanez az üresség tör elő, mikor a szókratészi eszme általános erkölcsi tagozódását, a platóni államot annak az eszmének az általános tagozódásával hozzák vonatkozásba, amely Krisztus mint történeti egyéniség volt, nevezetesen az egyházzal.*

Ha helytálló a hegeli kijelentés, melyet Baur elfogad, hogy Platón az Államában a görög szubsztancialitást érvényesíti a szubjektivitás betörő elvével szemben,[45] akkor Platón éppen homlokegyenest szembeszáll Krisztussal, minthogy Krisztus a szubjektivitásnak a mozzanatát érvényesítette a fennálló állammal szemben, amelyet csak-világinak és így szentségtelennek jellemzett. Hogy a platóni Állam ideál maradt, a keresztény egyház pedig realitásra jutott, ez még nem az igazi különbség volt, hanem visszájára fordult abban, hogy a platóni idea nyomon követte a realitást, a keresztény pedig előtte járt.

Egyáltalában sokkal helyesebb lenne azt mondani, hogy platóni elemek találhatók a kereszténységben, mint hogy keresztény elemek Platónban, különösen mert a legrégibb egyházatyák történetileg részben a platóni filozófiából indultak el, pl. Órigenész, Herenniosz. Filozófiai tekintetben fontos, hogy a platóni Államban az első rend a tudósok vagy bölcsek rendje. Éppígy áll a dolog a platóni ideáknak a keresztény logoszhoz való viszonyával (38. old.), a platóni visszaemlékezésnek az embernek eredeti képében való keresztény megújulásához való viszonyával (40. old.), a lelkek platóni bukásával és a keresztény bűnbeeséssel (43. old.), a lélek preexisztenciájáról szóló mítosszal.

A mítosz viszonya a platóni tudathoz.

Platóni lélekvándorlás. Összefüggés a csillagzatokkal.

Baur azt mondja a 83. oldalon:

„Nincs az ókornak még egy filozófiája, amelyben a filozófia annyira magán viselné a vallás jellegét, mint a platonizmusban."

---

* *Áthúzva*: Azonmód figyelmen kívül hagyják azt a fontos körülményt, hogy Platón Állama egy általa alkotott produktum, az egyház ellenben Krisztustól teljességgel különböző valami. – *Szerk.*

Ez állítólag abból is következik, hogy Platón úgy határozza meg „a filozófia feladatát" (86. old.), mint a léleknek a testtől való *λύσις*-ét, *ἀπαλλαγή*-ját, *χωρισμός*-át*, mint meghalást és *μελετᾶν ἀποθνήσκειν*-t**.

„Hogy ezt a megváltó erőt végső vonatkozásban mindig újra a filozófiának tulajdonítják, az persze a platonizmus egyoldalúsága." 89. old.

Egyfelől elfogadhatnók Baur kijelentését, hogy az ókor egyetlen filozófiája sem viseli jobban magán a vallás jellegét, mint a platóni. De ennek csak annyi volna a jelentése, hogy egyetlen filozófus sem tanította a filozófiát nagyobb vallási lelkesültséggel, egyetlen filozófus számára sem volt inkább a filozófiának mintegy vallási kultusz-szerű meghatározottsága és formája. Az intenzívebb filozófusoknál, mint Arisztotelésznél, Spinozánál, Hegelnél magának a viszonyulásuknak általánosabb, kevésbé az empirikus érzésbe süllyedt formája volt, de azért Arisztotelész lelkesültsége, mikor a *θεωρία*-t*** mint a legjobbat, *τὸ ἥδιστον καὶ ἄριστον*° magasztalja, vagy mikor a természet ésszerűségét csodálja a *περὶ τῆς φύσεως ξωϊκῆς*°° írott értekezésben, Spinoza lelkesültsége, mikor a sub specie aeternitatis°°° való vizsgálódásról, isten szeretetéről vagy a libertas mentis humanaeról+ beszél, Hegel lelkesültsége, mikor az eszme örök megvalósulását, a szellemek univerzumának nagyszerű organizmusát fejti ki, alaposabb, melegebb, az általánosabban művelt szellem számára jótékonyabb; azért ama lelkesültség legmagasabb csúcsaként eksztázissá égett tovább, emez pedig a tudomány tiszta ideális tüzévé; ezért amaz csupán egyes lelkületeknek melegítőpalackja volt, emez pedig világtörténeti fejlemények átlelkesítő spiritusa.

Ha ezért egyrészről el is ismerhetjük, hogy éppen a keresztény vallásban mint a vallási fejlődés legmagasabb csúcsában több hasonlóságnak kell lennie a platóni filozófia szubjektív formájával, mint más ókori filozófiákéval, viszont megfordítva ugyanebből az okból éppúgy azt is állítanunk kell, hogy egyetlen filozófiában sem fejeződhetik ki világosabban a vallási és filozófiai elem ellentéte, mert itt a filozófia a vallás meghatározottságában, ott a vallás a filozófia meghatározottságában jelenik meg.

---

* – eloldozását, elszabadítását, elválasztását – *Szerk.*
** – halni készülést; készületet a halálra – *Szerk.*
*** – theóriát; (tiszta) szemléletet; szemlélődést – *Szerk.*
° – a legédesebbet és legnemesebbet – *Szerk.*
°° – az állati[24] természetről – *Szerk.*
°°° – az örökkévalóság nézőpontjából – *Szerk.*
\+ – az emberi elme szabadságáról – *Szerk.*

Továbbá, Platón kijelentései a lélek megváltásáról stb. semmit sem bizonyítanak, mert minden filozófus meg akarja szabadítani a lelket empirikus megszorítottságától; a vallással való analogon csak a filozófia híja lenne, tudniillik az, hogy ezt a filozófia feladatának tekintsük, holott csupán e feladat megoldásának feltétele, csupán a kezdet kezdete.

Végül nem fogyatékossága Platónnak, nem egyoldalúság, ha ezt a megváltó erőt végső vonatkozásban a filozófiának tulajdonítja, hanem az az egyoldalúság, amely őt filozófussá, nem pedig hittanítóvá teszi. Nem az egyoldalúsága ez a platóni filozófiának, hanem az, ami által ez egyedül és kizárólag filozófia. Ez az, ami által ő megint megszünteti az imént megrótt formulát a filozófiának olyan feladatáról, amely nem ő maga lenne.

„Ebben tehát, abban a törekvésben, hogy a filozófia révén megismertnek az egyed szubjektivitásától független [...] alapzatot adjon, rejlik az oka annak is, hogy Platón éppen akkor, amikor olyan igazságokat fejt ki, melyeknek legmagasabb az erkölcsi-vallási érdekük, miért ábrázolja ezeket egyúttal mitikus formában is." 94. old.

Vajon ilyen módon meg van-e határozva valami is? Ez a válasz nem tartalmazza-e inklúzíve, mint magot, a kérdést ezen oknak oka felől? Az a kérdés ugyanis, hogyan történik meg, hogy Platónnak az volt a törekvése, hogy a filozófia révén megismertnek pozitív, mindenekelőtt mitikus alapzatot adjon? Az ilyen törekvés a leginkább csodálkozásra méltó, ami egy filozófusról elmondható, midőn az objektív erőt nem magában a rendszerében, az idea örök hatalmában találja. Arisztotelész ezért a mitologizálást kenologizálásnak* nevezi.

Külsőlegesen erre a választ a platóni rendszer szubjektív formájában, tudniillik, a dialógus-formában lehet megtalálni és az iróniában. Ami egy egyén kijelentése és mint ilyen érvényesül más egyének véleményeivel szembeni ellentétben, az valami támaszra szorul, melynek révén a szubjektív bizonyosság objektív igazsággá lesz.

De felvetődik a további kérdés, miért van ez a mitologizálás azokban a dialógusokban, amelyek kiváltképp erkölcsi-vallási igazságokat fejtenek ki, míg a tisztán metafizikai „Parmenidész" mentes tőle, felvetődik a kérdés, miért mitikus a pozitív alapzat vagy miért támaszkodik mítoszokra?

És itt** lüktet a tojás ugrópontja. Meghatározott erkölcsi, vallási, sőt természetfilozófiai kérdések fejtegetéseiben, mint a „Timaiosz"-ban, Platón

* – üres-beszélésnek[46] – *Szerk.*

** *Áthúzva*: van – *Szerk.*

nem éri be az abszolútumról adott negatív taglalásával, itt nem elegendő mindent egy éjszakának az ölébe süllyeszteni, melyben, mint Hegel mondja, minden tehén fekete;[47] itt Platón az abszolútum pozitív taglalásához nyúl, és ennek lényegi, benne magában megalapozott formája a mítosz és az allegória. Ahol az abszolútum az egyik oldalon, a lehatárolt pozitív valóság a másikon áll, s a pozitívumot mégis meg kell tartani, ott a pozitívum olyan közeggé lesz, amelyen átragyog az abszolút fény, ott az abszolút fény mesés színjátékká törik, és a véges, a pozitívum valami mást mutat, mint önmagát, lélek van benne, melynek szemében csodás ez a begubózás; az egész világ a mítoszok világává lett. Minden alak rejtély. A legújabb időben is visszatért ez, hasonló törvénytől megszabottan.

Az abszolútumnak ez a pozitív taglalása és mitikus-allegorikus öltözéke a transzcendencia filozófiájának szökőforrása, szívverése, annak a transzcendenciának, amelynek egyúttal lényeges vonatkozása van az immanenciára, ahogy azt lényegileg széthasítja.

Itt tehát a platóni filozófia csakugyan rokonságban van, mint minden pozitív vallással, úgy kiváltképpen a kereszténnyel, amely a transzcendencia kiteljesedett filozófiája. Itt van tehát egyike azoknak a nézőpontoknak is, amelyekből elérhető a történeti kereszténységnek mélyebb hozzákapcsolása az ókori filozófia történetéhez. Az abszolútum e pozitív taglalásával függ össze, hogy Platón számára egy egyén mint olyan, Szókratész* a bölcsesség tükre, mintegy mítosza volt, hogy őt a halál és a szerelem filozófusának nevezi. Ezzel nem mondjuk azt, hogy Platón megszüntette a történeti Szókratészt; az abszolútum pozitív taglalása összefügg a görög filozófia szubjektív jellegével, a bölcs meghatározásával.

** Halál és szerelem a negatív dialektika mítosza, mert a dialektika a belső egyszerű fény, a szerelem áthatoló szeme, a belső lélek – melyet nem nyom el az anyagi széthasítottság teste –, a szellem belső lakhelye. A róla való mítosz ilyenképpen a szerelem; de a dialektika az a sodró áram is, amely szétzúzza a sokaságot és határát, amely feldönti az önálló alakokat, mindent lesüllyesztve az örökkévalóság egyetlen tengerébe. A róla való mítosz ennélfogva a halál.

A dialektika ilyenképpen a halál, de ugyanakkor az elevenségnek, a szellem kertjeiben való kibontakozásnak a hordozója, pontszerű magok pezsgő kelyhének habzása, melyekből az egy szellemi tűz virága*** hajt ki. Plótinosz

---

* *A kéziratban mintegy háromsornyi üres hely következik. – Szerk.*

** *Áthúzva*: Ezzel összefügg még a negatív dialektika is – *Szerk.*

*** – *Áthúzva*: csokra – *Szerk.*

ezért eszköznek nevezi a lélek *ἁπλωσις*-ára*, az istennel való közvetlen egyesülésre,[48] oly kifejezés, amelyben mindkettő és egyúttal Arisztotelész *θεωρία*-ja Platón dialektikájával egyesül. Ahogy azonban ezek a meghatározások Platónban és Arisztotelészben mintegy előre-meghatározva vannak, nem immanens szükségszerűségből fejlődnek ki, úgy elsüllyesztésük az empirikus egyedi tudatba Plótinosznál állapotként, az *ekésztázis* állapotaként jelenik meg.

Ritter (a „Geschichte der Philosophie alter Zeit"-jában, Első rész, Hamburg 1829) afféle visszataszítóan morális szépelkedéssel beszél Démokritoszról és Leukipposzról, egyáltalában az atomisztikus tanról (később ugyanúgy Prótagoraszról, Gorgiaszról stb.). Mi sem könnyebb, mint minden anyagon saját morális kiválóságunkban élvezkedni; legkönnyebb a halottakon. Még Démokritosz *sokattudása* is morális szemrehányás tárgya lesz (563. old.); arról beszél, „mennyire rikítóan el kellett ütnie a beszéd magasabb, lelkesültséget *színlelő* lendületének az *alantas érzülettől*, amely az életről és világról való nézetének alapjául szolgál". 564. old. Ez csak nem akar történeti észrevétel lenni! Miért szolgáljon éppen az érzület a nézet és nem megfordítva, a nézet [Ansicht] és átlátás [Einsicht] meghatározott módja az érzülete alapjául? Az utóbbi elv nemcsak történetibb, hanem az egyetlen is, amely által egy filozófus érzületének vizsgálata helyet kaphat a filozófia történetében. – Itt látjuk azt, ami rendszerként bontakozik szét előttünk, szellemi személyiség alakjában, mintegy a démiurgoszt látjuk elevenen ott állni világa közepén.

„Ugyanilyen tartalmú Démokritosznak az az érve is, hogy el kell fogadnunk valami eredetit, nem-keletkezettet, mert az idő és a végtelen nem keletkeztek, úgyhogy okukat kérdezni annyit jelentene, mint a végtelen kezdetét keresni. Ebben csak szofisztikus elhárítását láthatjuk annak a kérdésnek, hogy mi az első oka minden jelenségnek." 567. old.

Ritter e kijelentésében csupán morális elhárítását láthatom annak a kérdésnek, hogy mi az oka ennek a démokritoszi meghatározásnak; a végtelen az atomban elvként van tételezve, ez ott van a meghatározásában. Okát kérdezni – ez persze megszüntetné fogalmi meghatározását.

„Démokritosz az atomoknak csak egyetlen fizikai minéműséget ad, a *súlyosságot*... Ebben is megint felismerhetjük a matematikai érdeket, amely megmenteni igyekszik a matematikának a súly kiszámítására való alkalmazhatóságát." 568. old.

* – egyszerűsödésére – *Szerk.*

„Ennélfogva az atomisták a mozgást is a szükségszerűségből vezették le, mivel ezt a meghatározatlanba visszamenő mozgás oknélküliségeként gondolták el." 570. old.

[IX, 19] „Démokritosz viszont azt állítja, hogy bizonyos képek közelednek az emberekhez (találkoznak velük); ezek némelyike jótékony, mások kártékony hatásúak; ezért azt kívánja, hogy értelmes képekkel találkozzék. Ezek pedig nagyok és óriási méretűek és bár *nehezen pusztíthatók el, de* nem *elpusztíthatatlanok*, a jövőt előre megmondják az embereknek, láthatók és hangot adnak ki. A róluk alkotott elképzelés alapján gyanították ezért a régiek, hogy van isten [...]." (Szextosz Empeirikosz: „A szaktudósok ellen", 311. old.)

[20] „Arisztotelész pedig azt mondta, hogy az istenekről alkotott képzet két forrásból [arkhai] keletkezett az emberekben: a lelki folyamatokból és az égi jelenségekből. A lelki folyamatokból a léleknek az alvás során létrejövő isteni lelkesültsége és a jóslatok következtében. [21] Mert, mint mondja, mikor az álomban a lélek önállósul, akkor visszanyeri saját természetét, jósol és előre megmondja a jövendőt..... Ezért gyanították tehát az emberek, mint mondja, hogy van valami olyasféle, mint az isten, ami lényét tekintve hasonló a lélekhez és mindennél értelmesebb. De az égi jelenségekből is." (Uo. 311. sk. old.)

[25] „Epikurosz azonban úgy véli, hogy az emberek az álmukban feltűnő képekből merítették az istenről való képzetüket: ugyanis, mondja, minthogy nagy, ember alakú képek érkeznek hozzájuk álmukban, arra a feltevésre jutottak, hogy a valóságban is vannak ilyen ember alakú istenek." (Uo. 312. old.)

[58] „Epikurosz, mint egyesek állítják, ami a tömeget illeti, meghagyja istent, ami azonban a dolgok természetét illeti, semmiképpen sem." (Uo. 319. old.)

a) *anima* [lélek] („A szaktudósok ellen", 321. old.)

[III, 218] „Arisztotelész azt mondta, hogy az isten testetlen és az ég határa. A sztoikusok szerint lehelet [pneuma], amely áthatja a rút dolgokat is. Epikurosz szerint ember alakú. Xenophanész szerint érzéketlen gömb..." [219] „A boldog és romolhatatlan lény", mondja Epikurosz, „sem maga nem bajlódik, sem másnak nem okoz vesződséget." („Pürrhóni hüpotüpósziszok", III. könyv, 155. old.)

[„A szaktudósok ellen", X, 219–221] „Epikurosznak azonban, aki az időt mint az akcidensek akcidensét (*σύμπτωμα συμπτωμάτων*) kívánja meghatározni, sok egyében kívül azt az ellenvetést lehet tenni, hogy minden, ami valamilyen módon mint szubsztancia nyilvánul meg, a szubsztrátumok,

az alapul szolgáló szubjektumok sorába tartozik; annak viszont, amit akcidentálisnak neveznek, nincsen konzisztenciája, minthogy nem válik külön a szubsztanciáktól. Mert nincsen ellenállás (*ἀντιτυπία*) az ellenálló testen kívül; engedni, hátrálni (*εἶξίς*-t – hátrálást – tanúsítani) is csak a hátráló [test] és az üresség képes stb."

[X, 240] „Ezért, mikor Epikurosz azt mondja, hogy a testet *nagyság, alak, ellenállás* és súly *összetételeként* gondoljuk el, arra kényszerít, hogy nemlétező testekből gondoljuk el a létező testet... [241] Így tehát ahhoz, hogy idő létezzék, akcidenseknek is kell létezniök, ahhoz pedig, hogy akcidensek legyenek, valamilyen körülménynek kell alapul szolgálnia, ha meg nincsen alapul szolgáló körülmény, akkor nem lehetséges az sem, hogy idő legyen."

[X, 244] „Mivelhát ezek az idő, Epikurosz pedig azt mondja, hogy az idő ezeknek („ezeken" értendő nappal, éj, óra, mozgás, nyugalom, indulat, indulatmentesség stb.) az akcidense, akkor Epikurosz szerint az idő önnönmagának az akcidense lesz." („A szaktudósok ellen", 420., 421. old.)

Ha az epikuroszi természetfilozófiát mármost Hegel szerint (lásd „Gesamtausgabe", 14. köt., 492. old.)[49] sem lehet nagy dicséretben részesíteni, ha a megítélés mércéjéül az objektív nyereséget érvényesítjük, a másik oldalról viszont – amely szerint történeti jelenségek nem szorulnak ilyen dicséretre – meg kell csodálni a nyílt, valódi filozófiai következetességet, melylyel elvének következetlenségeit egész szélességükben önnönmagán kibontja. A görögök örökre tanítóink fognak maradni e nagyszerű objektív naivitás miatt, amely minden dolgot mintegy mez nélkül, természete tiszta fényében – még ha meghomályosult fény is az – ragyogtat fel.

A mi korunk mindenekelőtt még a filozófiában is bűnös jelenségeket sarjasztott, melyek a legnagyobb bűnnel terheltek, a szellem és igazság elleni bűnnel, amennyiben rejtett szándék [Absicht] húzódik meg az átlátás [Einsicht] és rejtett átlátás a dolog mögött.

A természetfilozófia vázlata[50]

[Első változat]

A. *Általános felosztás.* Az eszme mint természet:

I. Az *egymásonkívüliségnek*, az *elvont elszigetelődésnek* meghatározásában van, amelyen kívül van a forma egysége, ez mint eszmei, csak magán-való – az *anyag* és ennek *eszmei rendszere. A mechanika. Általános természet.*

II. A *különösség* meghatározásában, úgyhogy a valóság immanens forma-meghatározottsággal és rajta existáló különbséggel van tételezve, ez olyan reflexiós viszony, amelynek magában-való léte a *természetes individualitás.*

III. *Egyes természet.* A szubjektivitás meghatározásában, amelyben a forma reális különbségei éppúgy az önmagát megtalált és magáért-való eszmei egységre vezetődnek vissza – az *organika.*

I. Mechanika

a) *Az elvont általános mechanika*

a) *A tér. A közvetlen folyamatosság* mint külsőlegesen léttel-bíró:
   α) *Három kiterjedés: magasság, hosszúság* és *szélesség.*
   β) *Pont, vonal* és *sík*: [ez utóbbi] egyfelől meghatározottság a vonallal és ponttal szemben, másfelől a térbeli teljesség helyreállítása; körülzáró felszín, amely egy egyes egész teret elkülönít.

b) *Az idő. A közvetlen elkülönültség.* A szemlélt levés: *jelen, jövő* és *múlt.* (Most stb.)

c) Tér és idő közvetlen egysége, a tér meghatározásában – a *hely,* az idő meghatározásában – *a mozgás*; egységük – az *anyag.*

b) *A különös mechanika. Anyag és mozgás. Taszítás–Vonzás–Nehézség*

1. *A tehetetlen anyag, a tömeg* ... mint *tartalom* - közömbös a *tér és idő* formája iránt.
   Külső *mozgás – tehetetlen anyag.*
2. *A lökés. Mozgás átadása – súly – sebesség – külső középpont, nyugalom, törekvés a középpont felé – nyomás.*
3. *Az esés. Távolodás a középponttól.*

c) *Az abszolút mechanika* vagy *egyes mechanika*

Gravitáció. Mozgás mint több test rendszere. Általános középpont – Középpont nélküli egyediség – A különös középpontok

II. Fizika

a) *Általános fizika.*
   1. *Az általános testek.*

α) *Fény. Azonosság* (*nap*, csillagok). A *sötét* (*sima*) (*térbeli vonatkozás* – közvetlenül).

β) *Az ellentét testei.* A sötét

1. mint *testi különbözőség, merevség, anyagi magáért-való lét,*
2. *ellentettség mint olyan,* a felbomlás és semlegesség; hold- és üstökös-test.

γ) Az *egyéniség testei. Föld vagy bolygó egyáltalában.*

2. A *különös testek. Elemek.*
   1. *Levegő* – negatív általánosság.
   2. *Az ellentét elemei. Tűz* és *víz.*
   3. *Egyéni elem, földesség, föld.*
3. Az *egyediség. Az elemi folyamat. Meteorológiai folyamat.*
   1. Az *egyéni azonosság megoszlása* az önálló ellentét mozzanataira, *merevségre* és *azonosság nélküli semlegességre.*
   2. *A megkísérelt elkülönült létezés magát lángra lobbantó felemésztése.* Így lett *a Föld reális* és *termékeny egyéniséggé.*

b) *A különös egyéniség fizikája.*

α) *Fajsúly.* Az *anyag sűrűsége,* a *tömeg súlyának* viszonya a *térfogatához.*

β) *Kohézió,* mint az *ellenállás specifikus módja* mutatkozik meg a mechanikai magatartásban más tömegek iránt.

Adhézió – koherens stb.

Rugalmasság.

γ) *A hang.*

δ) *A hő* (*Specifikus hőkapacitás.*)

c) *Az egyes egyéniség fizikája.*

a) *Alak.*

α) A közvetlen alak – *a pontszerűségnek, a merevségnek a szélsősége,* a *gördülő folyékonyságnak* a szélsősége.

β) A *merev* a fogalom különbségévé tárulkozik fel. *Mágnesesség.*

γ) A *tevékenység* átmenve *produktumába – a kristály.*

b) *Különös alak.*

α) *Viszony a fényhez.*

1. *Átlátszóság.*
2. *Törés.* (Belső *összehasonlítás* a *kristályban.*)
3. *Ridegség* mint *elsötétedés,* fémesség (*szín*).

β) *Viszony a tűzhöz és vízhez, szag* és *íz.*

γ) *A totalitás a különös egyéniségben. Elektromosság.*

c) *Kémiai folyamat.*
1. *Egyesítés.*
α) *Galvanizmus. Fémek, oxidálás, dezoxidálás.*
β) *Tűzfolyamat.*
γ) *Közömbösítés. Vízfolyamat.*
δ) *A folyamat totalitásban. Vegyrokonság.*
2. *Szétválasztás.*

[Második változat]

I
Mechanika

a) *Elvont mechanika.*
1. *Tér.* Magasság, szélesség, mélység. Pont, vonal, sík.
2. *Idő.* Múlt, jelen, jövő.
3. *Hely. Mozgás* és *anyag.* (*Taszítás, vonzás, a nehézség.*)

b) *Véges mechanika*
1. *Tehetetlen anyag. Tömeg* mint tartalom. *Tér és idő mint forma, külső mozgás.*
2. *Lökés.* Mozgás átadása, súly. Sebesség, külső középpont, nyugalom, törekvés a középpont felé. Nyomás.
3. Az esés.

c) *Abszolút mechanika. Gravitáció.* A különböző középpontok.

II
Fizika

a) *Az általános egyéniség fizikája.*
α) *Szabad testek.*
1. *Fény* (fénytestek).
2. *Merevség* (Hold). *Felbomlás* (üstökös).
3. Föld.
β) *Elemek.*
1. *Levegő.*
2. *Tűz. Víz.*
3. *Föld.*
γ) *Meteorológiai folyamat.*

b) *A különös egyéniség fizikája.*
1. *Fajsúly.*

2. *Kohézió* (adhézió, koherencia, rugalmasság).
3. *Hang* és *hő.*

c) *A totális egyéniség fizikája.*

α) *Alak.*

1. *Merev pontszerűség, gördülő folyékonyság.*
2. *Mágnesesség.*
3. *Kristály.*

β) *Különös alak.*

1. Viszony a *fényhez.* Átlátszóság, törés, fémesség, szín.
2. Viszony a vízhez és tűzhöz, szag, íz.
3. Elektromosság.

[Harmadik változat]

I

a)

1. *Tér,* 2. *idő,* 3. *hely,* 4. *mozgás,* 5. *anyag, taszítás, vonzás, nehézség.*

b)

1. *Tehetetlen anyag,* 2. *lökés,* 3. *esés.*

c)

Gravitáció, reális taszítás és vonzás.

II

a)

α) 1. *Fénytestek,* 2. *Hold- és üstökös-test,* 3. *Földesség.*

β) 1. *Levegő,* 2. *Tűz és víz.* 3. *Föld.*

γ) *Meteorológiai folyamat.*

b)

1. *Fajsúly.* 2. *Kohézió.* 3. *Hang és hő.*

c)

1. *Mágnesesség.* 2. *Elektromosság* és *kemizmus.*

III

a)

a) *Geológiai természet.*
b) *A növényi természet.*

HATODIK FÜZET

[L. Annaeus Seneca.
Joh. Stobaeus.
Clemens Alexandrinus.]

[I] Lucius Annaeus Seneca művei, [I–]III. köt., Amszterdam 1672.

9. levél, II. köt., 25. old. „Vajon méltán gáncsolja-e Epikurosz egyik levelében azokat, akik szerint a bölcs beéri önmagával, s ezért nem szorul barátra, azt kívánod tudni. Epikurosz szemrehányása Sztilpónt éri és azokat, akiknek a szemében a legfőbb jó a szenvtelen lelkület."

„[...] Maga Epikurosz jelentette ki ... »Ha valaki azt, amije van, nem látja a legnagyszerűbbnek, akkor legyen bár az egész világ ura, mégis nyomorult« – mondja." (Uo. 30. old.)

„[...] ezt fűzte hozzá (ti. Epikurosz): »Ennyi jó közepette mit sem ártott sem neki, sem Métrodórosznak az, hogy az a dicső Görögország nemcsak hogy nem ismerte őket, de úgyszólván nem is hallott róluk.«" (79. levél, 317. old.)

„[...] mivel maga Epikurosz azt mondja, hogy ő olykor visszavonul a gyönyörtől, sőt fájdalomra fog törekedni, ha vagy az a veszély fenyeget, hogy a gyönyört megbánás követi, vagy pedig a kisebb fájdalmat választjuk a nagyobb elkerülése végett." (L. Seneca, I. köt., „A bölcs nyugalmáról", 582. old.)

„[...] Epikurosz azt állítja, hogy a bölcs, ha Phalarisz bikájában[51] égetnék is el, így kiáltana: »Kellemes ez, és nem számít nekem!« ... mivel ... Epikurosz azt mondja, hogy kellemes, ha kínozzák az embert!" ([II. köt.,] 66. levél, 235. old. és 67. levél, 248. old.)

„Két jó van Epikurosznál, amelyekből az a legfőbb boldogság összetevődik: hogy testünk fájdalomtól, lelkünk nyugtalanságtól mentes legyen." (66. levél, 241. old.)

„[...] Epikurosz ugyanis azt állítja, hogy hólyagbaja és hasi gyulladása miatt olyan kínokat szenved, amelyeket fokozni nem lehet: s mégis boldog napja ez neki." (66. levél, 242. old.)

„[...] idézem Epikurosz jeles szavait ...: »Ezek a kis kertek nem ingerlik, hanem csillapítják az éhséget; magával az ivással sem fokozzák a szomjúságot, hanem olyan eszközzel oltják, amely természetes és ingyen kapható. Ilyenfajta gyönyörűségben öregedtem én meg.« Olyan vágyakról beszélek én most veled, amelyeket vigasztalással nem lehet csillapítani, amelyeknek adni kell valamit, hogy megszűnjenek. Azokra a rendkívüli vágyakra vonatkozólag ugyanis, amelyeknek a kielégítését el lehet halasztani, amelyeket korlátozhatunk és elnyomhatunk, erre az egy dologra hívom fel a figyelmedet: ez a fajta gyönyör természetes, de nem szükségszerű. Ez utóbbinak semmivel sem tartozol, ha juttatsz neki valamit, önként teszed. A has azonban nem hallgatja meg az előírásokat, követel és figyelmeztet. Mégsem alkalmatlankodó hitelező, kevéssel beéri, ha csak annyit adsz is neki, amivel tartozol, és nem annyit, amennyi módodban van." (21. levél, 80[–81]. old.)

„Epikurosz, akit ti restségetek patrónusává fogadtok, és akiről úgy vélitek, hogy puhányságot, semmittevést és élvhajhászást tanít, azt mondja: »Ritkán akad útjába a bölcsnek a szerencse.«" (I. köt., „A bölcs rendíthetetlenségéről", 416. old.)

„Nem kevésbé korholja Epikurosz a halált sóvárgókat, mint a haláltól rettegőket, és ezt mondja: »Nevetséges életuntságból futni a halálba, mikor életmódoddal jutottál odáig, hogy a halálba kell menekülnöd.« Máshol meg azt mondja: »Mi nevetségesebb, mint a halálra törekedni, miután a halálfélelemmel nyugtalanná tetted az életedet.« [Hozzáfűzheted] még ezt is...: »az emberek annyira oktalanok, sőt esztelenek, hogy egyeseket a halálfélelem kerget a halálba.«" ([II. köt.,] 24. levél, 95. old.)

„Nekem mindenesetre az a véleményem (s ezt megmondom, ha társaink kedve ellenére van is), hogy Epikurosz tanításai feddhetetlenek, helyesek, sőt ha közelebbről szemléled őket: szigorúak: az a bizonyos gyönyör nála kevésre és szűkösre korlátozódik, és amely törvényt mi az erénynek szabunk, ugyanazt szabja ő a gyönyörnek: azt kívánja tőle, hogy a természetnek engedelmeskedjék. És bizonyára kevés fényűzés az, ami a természetnek elégséges. Mi következik tehát ebből? Az, aki a tétlen nyugalmat, a falánkság és a kicsapongás váltakozását boldogságnak nevezi, rossz dolog számára keres jó védelmezőt, és amikor, a nyájas névtől csalogatva, elérkezik oda, nem azt a gyönyört hajszolja, amelyről hall, hanem amelyet magával hozott stb." („A boldog életről", I. köt., 542. old.)

„*Barátok* ... ez az a név, melyet Epikuroszunk adott nekik (ti. *a rabszolgáknak*)." (107. lev. [II. köt.] 526. old.) „Epikurosz, Sztilpón korholója." (9. lev., 30. old.)

„Tudd meg, Epikurosz ugyanezt mondja... *Csakis a bölcs tud hálás lenni.*" (81. lev., 326. old.)[52]

„Némelyek, mondja Epikurosz, az igazságra minden segítség nélkül törekszenek; közöttük ő is önmaga tört utat. Azokat dicséri legjobban, akik sajátmaguktól kapták az ösztönzést, akik maguk vitték magukat előre. Mások idegen segítségre szorulnak; nem indulnak el, ha senki nem megy előttük, de jó követők válnak belőlük. Ezek közül való szerinte Métrodórosz. Ez is kiváló képesség ugyan, de másodrangú." (52. lev., [176–]177. old.) „Ezeken kívül felfedezheted az embereknek egy másik fajtáját is, s még ez sem megvetendő, azokét, akik a helyesre kényszeríthetők és rászoríthatók: ezeknek nem annyira vezérre, hanem inkább segítőre, vagy, hogy úgy mondjam, kényszerítőre van szükségük. Ez a harmadik csoport." (Uo.)

„Voltak bizonyos napjai, amelyeken a gyönyörnek az a tanítója, Epikurosz, épp hogy csillapította éhségét, hogy meglássa, vajon hiányzik-e valami a teljes és tökéletes gyönyörből, és ha igen, mennyi, és vajon megéri-e, hogy az ember nagy erőfeszítéssel fizesse meg? Mindenesetre ezt mondja abban a levélben, melyet Kharinosz archónsága alatt Polüainoszhoz írt. S még dicsekszik is vele, hogy nem egészen egy asból táplálkozik: Métrodórosz, aki még nem jutott annyira előre, egy egész asból. Mit gondolsz, ilyen táplálkozás mellett jól lehet lakni? Sőt, még gyönyört is szerez. De ez nem az az állhatatlan és illanó, s mindig felfrissítésre váró gyönyör, hanem állandó és biztos gyönyör. Mert a víz, a kása, vagy egy falat árpakenyér nem valami élvezetes dolog, de a legnagyobb gyönyörűség, ha képesek vagyunk ezekben is gyönyört találni, és arra szorítkozni, amit semmi balszerencse nem rabolhat el tőlünk." (18. lev., 67[–68]. old.)

„Epikurosz [Idomeneusznak] írta le... azt a kitűnő mondását, melyben arra buzdítja, hogy Püthoklészt ne közönséges, s egyben kétséges úton tegye gazdaggá. »Ha Püthoklészt gazdaggá akarod tenni«, mondta, »ne a vagyonához tégy hozzá, hanem a vágyaiból végy el.«" (21. lev., 79. old.)

V. ö. Sztobaiosz 17. ért. „Ha valakit gazdaggá akarsz tenni, ne a vagyonához tégy hozzá, hanem a vágyából végy el."

„Rossz dolog a szükségszerűségben élni, de szükségszerűségben élni éppen nem szükségszerűség. Miért nem? Mindenütt nyitva állnak az utak a szabadsághoz, sok út, rövidek, könnyűek. *Köszönjük meg Istennek, hogy senkit sem lehet az életben fogva tartani. Magukat a szükségszerűségeket is szabad eltipornunk*... Epikurosz [...] mondotta." (12. levél, 42. old.)

„A többi rossz között még az is egyik sajátossága az ostobaságnak, hogy *mindig újrakezdi az életet*... Pedig hát van-e rútabb, mint egy életét újrakezdő öregember? Nem fűzném hozzá e mondáshoz a szerző nevét, ha nem lenne kevésbé ismeretes és Epikurosz elterjedtebb kijelentései közé tartozna [...]." (13. levél, 47. old.)

„»Az élvezi legjobban a gazdagságot, aki a gazdagságnak legkevésbé érzi szükségét« ... A mondás Epikuroszé [...]." (14. levél, 53. old.)

„Epikurosztól való mondás: »Ha a természet szerint élsz, sohasem leszel szegény; ha a képzelgés szerint, sohasem leszel gazdag.« A természet keveset kíván, a képzelgés mérhetetlenül sokat." (16. levél, 60. old.)

„»Sokak számára a gazdagság megszerzése nem a nyomorúság végét jelentette, csak átalakulását.«" (17. levél, 64. old.)

„Epikuroszhoz utasítalak... »A mértéktelen harag őrültséget szül.« Szükséges tudnod, hogy ez mennyire igaz, mert volt rabszolgád, s egyben ellenséged is. Ez az érzés minden ember ellen fellángolhat; támadhat mind szeretetből, mind gyűlöletből; komoly dolgok közepette éppúgy, mint játék és tréfa közben. Nem az számít, hogy mennyire jelentős az ügy, amely kiváltja, hanem hogy milyen lélekre talál. Mint ahogy az sem számít, hogy mekkora a tűz, hanem hogy mibe kap bele; mert a tömör tárgyak a legnagyobbtól sem szoktak lángra lobbanni, a száraz és gyúlékony anyagok viszont a szikrát is tűzvésszé növelik." (18. lev., 68[–69]. old.)

„... Epikurosztól... »Előbb kell utánanézni«, mondja, »annak, hogy kikkel egyél és igyál, mint hogy mit egyél és igyál. Mert barát nélkül étkezni oroszlánhoz és farkashoz méltó élet.«" (19. lev., 72. old.)

„»Azt mondja« (ti. Epikurosz), »hogy senki sem távozik másképp az életből, mint ahogy megszületett.«... A bölcsességre az tett szert, aki olyan nyugodtan hal meg, mint ahogy megszületett." (22. lev., 84. old.)

„Idézhetem ... Epikurosz kijelentését: »...kényelmetlen az életet mindig újra kezdeni.«" (23. lev., 87. old.)

„»Az, aki erre« (ti. kenyérre és vízre, amit a természet kíván, v. ö. 110. levél, 548. old.) »korlátozza kívánságait, magával Jupiterrel versenyezhet boldogságban«, mondja Epikurosz." (25. levél, 97. old.)

„[...] Epikurosz, aki ezt mondja: »Elmélkedj, mi a megfelelőbb, ha a halál jön el hozzánk, vagy ha mi megyünk el hozzá.«" (26. levél, 101. old.)

„»A gazdagság a természet törvényéhez igazított szegénység.«" (27. levél, 105. old.)

„»A javulás kezdete a hiba felismerése.« Szerintem ezt kitűnően mondta Epikurosz." (28. levél, 107. old.)

„Epikurosz, mikor a tanait valló egyik társának írt, kijelentette: »Ezt nem

sokaknak, hanem neked írom; hiszen elég nagy közönség vagyunk mi egymásnak.«" (7. levél, 21. old.)

„. . . még mindig Epikuroszt forgatjuk. . . »A filozófiának kell szolgálnod, hogy kijusson neked az igazi szabadság.« Nem kell annak várakoznia egyik napról a másikra, aki alávetette és átadta magát neki, hanem azonnal felszabadul. Mert maga ez, a filozófia szolgálata, a szabadság." (8. levél, 24. old.)

„[. . .] nagy emberekké nem Epikurosz iskolája, hanem a vele való életközösség tette őket." (6. levél, 16. old.)

„Tehát szerintem választékosan szólt Epikurosz, amikor ezt mondta: »Sikerülhet a bűnösnek elrejtőznie, ám afelől nem lehet biztosítéka, hogy rejtve is marad.«" (97. levél, 480. old.)

„Olvastam Epikurosz ide vonatkozó levelét, amelyet Idomeneusznak írt; arra kéri, hogy a lehető leggyorsabban oldjon kereket, mielőtt valami nagyobb erő közbelépne és megfosztaná a visszavonulás lehetőségétől. De hozzáteszi, hogy semmi kísérletet a szabadulásra ne tegyen, amíg csak el nem érkezik a megfelelő időpont arra, hogy megpróbálja; de ha ez a rég várt időpont végre elérkezik, akkor, mondja, fel kell pattannia. Szerinte nem szabad szunyókálnia annak, aki menekülésről gondolkodik, és azt is reméli, hogy még a legnehezebb helyzetből is szerencsésen kijuthatunk, ha sem el nem sietjük a dolgot, sem a kellő pillanatban nem habozunk." (22. levél, 82. old.)

„Egyetlen értelmes ember sem fél az istenektől. Mert esztelenség félni attól, ami üdvös; és senki sem szereti azokat, akiktől fél. Te végül is, Epikurosz, tehetetlenné teszed az istenséget, hiszen minden fegyvert, minden hatalmat elvettél tőle, és hogy senkinek ne legyen félelmetes, kívül vetetted őt minden tevékenységen és mozgáson. Így hát nincs is, amiért félj ettől az istentől, hiszen roppant, megmászhatatlan fallal van tőlünk elválasztva, és el van különítve a halandókkal való érintkezéstől és a halandók pillantásától. Nincsen lehetősége sem arra, hogy adjon, sem arra, hogy ártson: abban a térben, mely ez és egy másik ég között elterül, elhagyatottan, egyetlen élőlény, egyetlen ember, egyetlen tárgy nélkül, kikerüli a fölötte és körülötte összedőlő világok romjait, – nem hallgatja meg fohászunkat, és nem törődik velünk. Mindazonáltal azt a látszatot akarod kelteni, mintha úgy tisztelnéd, mint szülőt, hálás lélekkel, úgy sejtem; vagy, ha nem akarsz iránta hálásnak mutatkozni – hiszen semmi jótéteményt nem nyertél tőle, hanem az atomok és ezek a te szemcséid véletlenül, találomra összehalmozódva hoztak téged létre –, akkor hát miért tiszteled őt? »Az Ő fensége, feleled erre, páratlanul nagyszerű természete miatt.« Még ha ezt meg is engedem neked: te ezt nyilvánvalóan minden remény nélkül teszed, nem várva semmi jutalmat. Van tehát valami, ami önmagában kívánatos, aminek maga a méltósága

vonz téged: és ez az erkölcsi jó [honestum].” („A jótettekről”, IV. könyv, 19. fej., 719. old.)

„Epikurosz azt állítja, mindazok az okok lehetnének, és még több mást is megkísérel [felhozni], és kárhoztat másokat, akik azt állították, hogy ezek közül egyvalamelyik az, amely van, minthogy bajos valami bizonyosat kijelentenünk azokról, amelyekre csak hozzávetésből következtethetünk. Tehát szerinte megrendítheti a földet a víz, ha ez a föld bizonyos részeit kimossa és elsodorja, s e részek meggyengülése folytán a föld nem képes megtartani azt, amit, míg a kimosott részek épek voltak, megtartott. De megrendítheti a földet a levegő nyomása is; mert talán a föld belsejében levő levegőt kívülről betóduló más levegő mozgatja meg, vagy talán egy hirtelen lezúduló földtömeg rázkódtatja meg a levegőt, mely ezáltal megmozdul. Talán a föld valamely részét mintegy oszlopok vagy pillérek tartják, s ha ezek megsérülnek és engednek, megrendül a rajtuk nyugvó teher. Talán az erősen felhevült levegő tűzzé változik és villámhoz hasonlóan száguld, beomlasztva mindent, ami útjában áll. Talán a mocsaras és állóvizeket valami szélroham mozgásba hozza és ekkor vagy a víz lökése rázza meg a földet, vagy a levegő rezgése, amely a saját mozgása folytán nőttön-nő és felgyorsul, emelkedik fel a mélyből a magasba; ő [ti. Epikurosz] azonban úgy véli, hogy a földrengésnek nincs hathatósabb oka a levegőnél.” (II. köt. „Természeti kérdések”, VI. könyv, 20. fej., 802. old.),

„Az epikureusok és a sztoikusok két nagy iskolája ebben eltér egymástól, de mindkettő, különböző úton, a nyugalom felé irányít. Epikurosz ezt mondja: »A bölcs nem foglalkozik közügyekkel, ha csak valami közbe nem jön«. Zénón azt mondja: »A bölcs törődik a közügyekkel, ha csak valami ebben meg nem akadályozza.« Az egyik [belső] indíttatásra keresi a nyugalmat, a másik [külső] okból.” (I. köt., „A bölcs nyugalmáról”, 30. fej., 574. old.)

„És Epikurosznak azt az élvezetét nem aszerint méltányolják [...], hogy az milyen józan és száraz: hanem csak a puszta névre sietnek oda, hogy vágyaik számára oltalmat és leplet keressenek. Így azt az egyetlen jót is elveszítik, ami gyarlóságukban megvolt bennük, a vétek miatti szégyenkezést. Magasztalják tehát azt, ami miatt korábban pirultak, és kérkednek bűnükkel: s ezért még az ifjúság sem képes összeszedni magát, mivel a tisztes elnevezés rút tunyaságot takar.” (I. köt., „A boldog életről”, 12. fej., 541. old.)

„Ugyanis ők mind (ti. Platón, Zénón, Epikurosz) nem arról beszéltek, hogy ők maguk hogyan éltek, hanem arról, hogyan kell élni.” (Uo., 18. fej., 550. old.)

„Tehát az isten nem oszt jótéteményeket, hanem gondtalanul és velünk

nem törődve, a világtól elfordulva, mást csinál, vagy – amit Epikurosz a legnagyobb boldogságnak tekint – semmit sem csinál, és a jótettek éppoly kevéssé érintik, mint a jogtalanságok." (I. köt., „A jótettekről", IV. könyv, 4. fej., 699. old.)

„E helyütt tanúságot kell tennünk Epikurosz mellett, aki állandóan arról panaszkodik, hogy a múlttal szemben hálátlanok vagyunk, mert amely jókat már élveztünk, azokat nem idézzük vissza és nem is számítjuk az élvezetek közé, noha nincs biztosabb élvezet, mint az, amelyet már nem lehet elvenni tőlünk." ([I. köt.] „A jótettekről", III. könyv, 4. fej. [656. old.])

„Lehet vitatkozni Szókratésszal, kételkedni Karneádésszel, nyugalomban élni Epikurosszal, legyőzni az emberi természetet a sztoikusokkal, túlzásba esni a künikusokkal, a dolgok természetes menetének megfelelően lépést tartani minden egyes korral, annak részeseként." (I. köt., „Az élet rövidségéről", 512. old.)

„Ebben a vonatkozásban harcban állunk az epikureusok élvhajhászó és henye csapatával, amely lakomáin filozofál: önáluk az erény az élvezetek szolgálóleánya. Ezeknek engedelmeskedik, nekik szolgál, őket helyezi maga fölé." (I. köt., „A jótettekről", IV. könyv, 2. fej., 697. old.)

„De hát hogyan kormányozza az erény az élvezetet, amelyet követ: hiszen az engedelmeskedő dolga, hogy kövessen, a parancsolóé pedig, hogy kormányozzon?" (I. köt., „A boldog életről", 11. fej., 538. old.)

„Tinektek (ti. az epikureusoknak) az a gyönyörűség, ha tétlen nyugalomnak adjátok át testecskéteket, ha az álomhoz ilyen hasonló gondtalanságra törekedtek, ha sűrű homályban rejtőzködtök, ha a leggyengédebb gondolatokkal, melyeket lelki nyugalomnak neveztek, vidítjátok fel elernyedő szellemetek kábultságát, és a kertek mélyén étellel és itallal hizlaljátok tunyaságtól elgyengült testeteket: számunkra az a gyönyörűség, ha jótetteket hajtunk végre, még ha azok fáradságosak is, csak mások baján könnyítsenek; vagy ha veszélyesek is, csak másokat szabadítsanak meg a veszedelmektől; vagy ha meg is terhelik [anyagi] viszonyainkat, csak mások szükségét és szorultságát enyhítsék." (I. köt., „A jótettekről", IV. könyv, 13. fej., 713. old.)

„A tapasztalatlanok és műveletlenek számára nincs vége a romlásnak: beleesnek abba az üres és határtalan epikuroszi káoszba." (II. köt., 72. levél, 274. old.)

„Az epikureusok szerint a filozófiának két része van: a természet- és az erkölcsfilozófia: a logikát kizárták. Majd amikor maguk a tények arra kényszerítették őket, hogy a kétes dolgokat megkülönböztessék, az igazság színe alatt lappangó hamisságot megcáfolják, maguk is bevezették azt a részt, melyet az ítéletről és a mértékről szóló tannak neveztek el, vagyis más néven

a logikát, *de azt a természetfilozófia járulékának tekintik.*" (89. levél, 397. old.)

„Az epikureus isten [...] sem maga nem bajlódik, sem másnak nem okoz vesződséget." (II. köt., „Claudius császár haláláról", 851. old.)

„Azt mondod: »A nyugalmat ajánlod nekem, Seneca? Epikurosz kijelentéseihez süllyedsz le.« Olyan nyugalmat ajánlok neked, amelyben fontosabb és szebb dolgokat cselekszel, mint azok, amelyekkel felhagytál." (68. levél, 251. old.)

„Nem vagyok olyan ostoba, hogy itt előadjam az elcsépelt epikureus nótát és elmondjam, hogy az alvilágtól félni alaptalan, sem Ixiónt nem forgatják keréken, sem Sziszüphosz nem görgeti vállával a sziklát hegynek fel, és senkinek sem szakíthatják ki naponta újra növő máját. Senki sem olyan gyermeteg, hogy féljen Kerberosztól, az árnyaktól, s a csupasz csontokból álló kísértettől. A halál vagy elemészt minket, vagy megszabadít. Ha szabadon eresztett, a terhet ledobva megmarad jobb részünk, ha elemésztett, semmi sem marad, jó és rossz egyformán elillan." (24. levél, 93. old.)

Vége

Joh. Stobaei sententiae et eclogae etc., Genf 1609

„Hála a boldog természetnek, hogy a szükséges dolgokat könnyen megszerezhetőkké tette, a nehezen megszerezhetőket pedig nem szükségesekké."

„Ha valakit gazdaggá akarsz tenni, ne a vagyonához tégy hozzá, hanem a vágyából végy el."

„Az önmegtartóztatás a lélek vágyódó részének az erénye, melynek révén az értelem segítségével visszafogjuk a silány gyönyörökre ösztökélő vágyainkat."

„Az önmegtartóztatás lényege, hogy az értelem segítségével képesek vagyunk visszafogni azt a vágyat, mely silány gyönyörök élvezésére ösztönöz, és hogy a természetünkkel ellentétes szükséget és szomorúságot kitartóan és türelmesen viseljük." (17. ért., „Az önmegtartóztatásról", 157. old.)

„Egyszer születtünk, kétszer nem lehet megszületni. Életidőnk szükségképpen véges (szükségszerű, hogy az élet egyszer véget érjen). Te, aki a holnapi napnak sem vagy ura (akinek még a holnapi nap sincs hatalmában), elhalasztod az alkalmas időpontot (halogatod az időt). Az összes [ember]

élete habozással telik el, ezért valamennyien úgy halunk meg, hogy nem volt egy nyugodt percünk." (16. ért., „A takarékosságról", 155. old.)

„Tökéletes a testem gyönyörűsége, mert kenyéren és vizen élek. Köpök a költséges gyönyörökre, de nem önmaguk, hanem a velük járó kellemetlenségek miatt." „Akkor érezzük szükségét a gyönyörnek, amikor hiánya miatt fájdalmat érzünk; amikor azonban ez az érzésünk nincs, érzékeink megállapodottak, akkor semmi szükségünk a gyönyörre. Mert nem a természetes gyönyör okozza a külső kellemetlenséget, hanem az üres képzelgések szülte vágy." (17. ért., „Az önmegtartóztatásról" [159. old.].)

„A törvények a bölcsek miatt vannak; nem azért, hogy ne kövessenek el jogtalanságot, hanem hogy őket ne érje jogtalanság." (41. ért.. „Az államról", 270. old.)

„A halálnak semmi köze hozzánk; mert ami felbomlott, az nem érez, ami pedig nem érez, annak semmi köze hozzánk." (117. ért., „A halálról". 600. old.)

„Epikurosz, a gargéttoszi felkiáltott: »Akinek a kevés nem elég, annak semmi sem elég.« Azt mondta, kész [Zeusszal?] is versenyre kelni boldogságban, ha kenyere és vize van." (17. ért., „Az önmegtartóztatásról", 158. old.)

„Ezért is gondolja Epikurosz, hogy a becsvágyó és dicsvágyó embereknek nem kellene visszavonult nyugalomban élniök, hanem természetüket kell követniök, vagyis részt venniök az államéletben és a közügyekben, minthogy az ilyenek inkább a tétlenség folytán nyugtalankodnának és szenvednének, ha nem érik el azt, amire törekszenek. Ám balga az, aki nem azokat buzdítja, akik képesek a közügyekért dolgozni, hanem azokat, akik képtelenek nyugton maradni; hiszen nem a cselekedetek nagy vagy kis számán kell mérni a lélek belső nyugalmát vagy nyugtalanságát*, hanem azon, mennyire jók vagy mennyire szégyenletesek azok. Mert a jó elmulasztása nem kevésbé bosszantó és nyugtalanító, mint a káros dolgok megcselekvése." (29. ért., „Az állhatatosságról", 206. old.)

„Midőn valaki így szólt: »Nem vehet erőt a szerelem a bölcsön, mindenesetre ezt tanúsítja Epikurosz«, így válaszolt [ti. Khrüszipposz]: »Ezt bizonyítéknak tekintem: Mert ha ... az érzéketlen Epikuroszon ... nem vett erőt a szerelem, akkor a bölcsön bizonyára nem fog erőt venni*«." (61. ért., „Az érzéki gyönyörről és a szerelemről", 393. old.)

„Azokra a mogorva filozófusokra akarjuk felhívni a figyelmet, akik szerint

* *Marx a görög szöveg után zárójelben a mondat latin nyelvű fordítását is odaírta. – Szerk.*

a gyönyör nem felel meg a természetnek, hanem az után következik, ami a természetnek megfelel, az igazságosság, az önuralom és a nemeslelkűség után. Akkor hát miért örül a lélek és miért nyugszik meg (tranquillatur) a test csekélyebb javai által, ahogyan Epikurosz mondja [...?]." (6. ért., „A mértéktelenségről", 81–82. old.)

„Epikurosz szerint az istenek ember alakúak, ám valamennyien csak az értelem által szemlélhetők, képeik természetének finomsága miatt. Ő [ti. Epikurosz] a következő négy, nemük szerint elpusztíthatatlan természetet [tételezi]: az atomokat, az űrt, a végtelent és az egyenrészeket; az utóbbiak *egyneműeknek* és *elemeknek* is neveztetnek." („Fizikai szemelvények", I. könyv. 5. old.)

„Epikuroszt a szükségszerűség, a szabad elhatározás, a sors [irányítja]. A sorsról azonban ők [ti. a püthagoreusok] azt szokták mondani, hogy csakugyan van benne egy isteni rész is, mert némely ember az istenségtől ihletést kap a jobbra vagy a rosszabbra. Világos mármost, hogy éppen ennek következtében egyesek boldogok, mások boldogtalanok. Nyilvánvaló azonban, hogy egyesek, akik előzetes megfontolás nélkül és könnyelműen cselekszenek, gyakran sikeresek, míg mások, akik előre megfontolják és előre átgondolják, hogy mit kell helyesen tenniök, nem járnak sikerrel. Van azonban a sorsnak egy másik alakja is, amely szerint egyesek rátermettek és tehetségesek, mások pedig tehetségtelenek, és mivel ellentétes természetük van, kárt okoznak; az előbbiek minden célt elérnek, amit kitűztek, az utóbbiak viszont elhibázzák a célt, mivel gondolkodásuk sohasem jár helyes úton, hanem zavaros. Ez a szerencsétlenség azonban velükszületett és nem külső eredetű." („Fizikai szemelvények", I. könyv, [15–]16. old.)

„[...] Epikurosz akcidensnek" (ti. nevezte az időt), „azaz a mozgások kísérőjének." (Uo. 19. old.)

„Epikurosz [azt mondja], hogy a létezők alapvelvei a gondolkodás által észlelhető testek, amelyek mentesek az ürességtől, nem keletkezettek, nem pusztulnak el, nem sebezhetők és nem változtathatók meg. Atomnak nevezik, nem azért, mert a legkisebb, hanem mivel nem osztható, érzéketlen, és mentes az ürességtől." („Fizikai szemelvények", I. könyv, 27. old.)

„Epikurosz [azt mondja], a testek megfoghatatlanok, és az elsődlegesek egyszerűek, az ezekből összetettek pedig mind súllyal bírnak; az atomok hol egyenes vonalban (rectis lineis) mozognak, hol elhajlanak tőle; a felfelé való mozgás ütközés és visszapattanás által megy végbe." („Fizikai szemelvények", I. könyv, 33. old.)

„Epikurosz ... [azt mondja], hogy a színes testeknek a sötétségben nincs színük [...]." („Fizikai szemelvények", I. könyv, 35. old.)

„[...] Epikurosz [azt tartja], hogy az atomoknak határtalan a száma, az űrnek pedig határtalan a nagysága." („Fizikai szemelvények", I. könyv, 38. old.)

„Epikurosz váltakozva használ mindenféle elnevezést: űr, hely, tér." („Fizikai szemelvények", I. könyv. 39. old.)

„Epikurosz a mozgás két fajtáját [különböztette meg]: a függőleges és az elhajlás révén végbemenő mozgást." („Fizikai szemelvények", I. könyv, 40. old.)

V. ö. Diogenész Laertiosz: „[...] ha [...] nem volna az, amit űrnek, térnek és érinthetetlen természetnek nevezünk." ([X, 40] [Levél] Hérodotoszhoz, 32. old.)

„Epikurosz [azt mondja], hogy a világ nagyon sokféle módon pusztul el, éspedig úgy, mint egy állat, mint egy növény és sokféle más módon is." („Fizikai szemelvények", I. könyv, 44. old.)

„A többiek mind [feltételezik], hogy a világot lélek hatja át és gondviselés kormányozza. Leukipposz, Démokritosz és Epikurosz ellenben e két feltételezés egyikét sem [vallják], hanem szerintük a világ az értelem nélkül való természet által az atomokból keletkezett." („Fizikai szemelvények", I. könyv, 47. old.)

„Epikurosz [azt mondja], hogy egyes világok szélső határa ritka, másoké sűrű, és ezek közül a határok közül egyesek mozgók, mások mozdulatlanok." („Fizikai szemelvények", I. könyv, 51. old.)

Az alábbi passzus Sztobaioszból, amely nem Epikuroszé, talán a legfennköltebb: „Van-e, atyám, ezeken kívül valami szép" (az „ezeken kívül"-ön alak, szín és test értendő)? „Egyedül az isten, gyermekem, *s még nagyobb valami az isten neve.*" („Fizikai szemelvények", I. könyv, 50. old.)

„Métrodórosz, Epikurosz tanítója [szerint...] az okok az atomok és az elemek." (Uo. 52. old.)

„[...] Leukipposz, Démokritosz és Epikurosz szerint a végtelenben végtelen sok világ van körös-körül a tér minden irányában; azok közül, akik a világokat végtelennek tekintik, Anaximandrosz [azt mondja], hogy egyenlő távolságra vannak egymástól. Epikurosz viszont [azt állítja], hogy a világok közötti távolság nem egyenlő." (Uo. 52. old.)

„Epikurosz ezekből" (tudniillik a csillagokra vonatkozó nézetekből) „semmit sem vet el, a lehetségeshez tartva magát." (Uo. 54. old.)

„Epikurosz szerint a Nap habkő- és spongyaszerű földgöröngy, amelyet nyílásain át láng borít el." (Uo. 56. old.)

A Schaubach által idézett passzusnál inkább megerősíteni látszik a kétféle atomról szóló nézetet a fent idézett „Fizikai szemelvények", I. könyv, 5.

old.*, ahol halhatatlan elvekként az atomok és az űr mellett a ὁμοιότης-ek** is fel vannak hozva, amelyek nem εἴδωλον-ok***, hanem így magyaráztatnak: „ezek egyneműeknek és elemeknek is neveztetnek"; ahol persze hát az atomok, amelyek a jelenség alapjául szolgálnak, mint elemek homoiomereiák° nélkül vannak, a testek tulajdonságaival bírnak, amelyeknek alapjául szolgálnak. Ez mindenesetre hamis. Éppígy Métrodórosztól okként idéztetnek „az atomok és az elemek". (I. könyv, 52. old.)

Clemens Alexandrinus Művei, Köln 1688

„De Epikurosz is Démokritosztól orozta a fő tanokat." („Szőnyegszőttesek", VI. könyv, 629. old.)

„Homérosz, bár emberi szenvedélyekkel felruházva lépteti fel az isteneket, mégis nyilvánvalóan ismeri az istenséget. Epikurosz viszont nincs tisztelettel iránta." („Szőnyegszőttesek", V. könyv, 604. old.)

„[...] Epikurosz azonban azt mondja, hogy a fájdalom kiküszöbölése is gyönyör; kívánatosnak pedig azt tartja, ami elsődlegesen önmagától magához vonz; s teljesen világos, hogy ez olyasmi, ami mozgásban van... Tehát Epikurosz és [a] kürénébeliek szerint a gyönyör az, ami lényünkkel leginkább rokon. Mert az erény – mondják – a gyönyör kedvéért jelent meg és hozott létre gyönyört." („Szőnyegszőttesek", II. könyv, 415. old.)

„Epikurosz azonban úgy véli, hogy mindenféle lelki öröm úgy keletkezik, hogy előbb a hús érez valamit. És Métrodórosz abban az írásában, amelynek címe: »Arról, hogy a boldogság forrása inkább bennünk van, mint a külső körülményekben«, azt mondja: »Mi más lehet a lélek legfőbb java, mint a hús egyenletes jó állapota és az erre vonatkozó biztató remény.«" („Szőnyegszőttesek", II. könyv, 417. old.)

„Epikurosz mindenesetre azt mondja, hogy az ő felfogása szerint való bölcs ember semmiféle haszon kedvéért nem akar igazságtalanságot elkö-

* *V. ö. 136. old. – Szerk.*
** – egyenrészek; hasonló részek – *Szerk.*
*** – képek; képmások – *Szerk.*
° – egyneműek – *Szerk.*

vetni: mert nem szerezhet biztosítékot afelől, hogy tette titokban fog maradni. Tehát ha meggyőződhetnék arról, hogy titokban fog maradni, akkor szerinte követne el igazságtalanságot." („Szőnyegszőttesek", IV. könyv, 532. old.)

Clemensnek nem kerüli el a figyelmét, hogy az eljövendő világra irányuló reménység sem mentes a hasznossági elvtől.

„De ha valaki tartózkodik is az igazságtalanság elkövetésétől abban a reményben, hogy istentől az igazságos cselekedet jutalmat nyer, az ilyen ember akkor sem szabad akaratából jó (ne sic quidem sua sponte bonus est). Mert ahogyan amazt a félelem, úgy ezt a jutalom teszi igazzá, vagy inkább megmutatja, hogy igaznak csak látszik." (Uo. skk. old.)

„Bizony még Epikurosz is, aki az igazságnál többre becsülte a gyönyört, a hitet az ész előzetes képzetének ([prolépszisznek] anticipationem) tartja: előzetes képzetnek nevezi valami nyilvánvalónak, egy dolog nyilvánvaló fogalmának a megragadását. És senki sem képes sem vizsgálódni, sem kételkedni, még kevésbé véleményt alkotni, de még cáfolni (arguere) sem ilyen előzetes képzet nélkül." („Szőnyegszőttesek", II. könyv, 365–366. old.)

Clemens hozzáteszi:

„Ha tehát a hit nem más, mint a gondolkodás előzetes képzete arra vonatkozóan, amiről szó van" stb., amiből láthatjuk, hogy itt mi értendő hiten.

„Démokritosz viszont elutasítja a házasságot és a gyermeknemzést, minthogy sok kellemetlenség származik belőlük és elvonnak (abstractio) a szükségesebb dolgoktól. Összhangban van vele Epikurosz és mindazok, akik a gyönyörben, a zavartalan nyugalomban és a fájdalomtól való mentességben látják a legfőbb jót." („Szőnyegszőttesek", II. könyv, 421. old.)

„[...] Epikurosz viszont (contra) úgy véli, hogy csak a hellének képesek filozofálni." („Szőnyegszőttesek", II. könyv, 302. old.)

„[...] helyesen írja ezért Epikurosz Menoikeusznak: »Fiatalon se halogassa az ember a filozofálást.« stb." („Szőnyegszőttesek", IV. könyv, 501. old. V. ö. Diogenész Laertiosz, levél Menoikeuszhoz.)

„[...] de az epikureusok is azt mondják, hogy náluk is vannak titkos tanok (arcana), és hogy nem mindenkinek engedtetik meg, hogy a róluk szóló írásokat olvassák." („Szőnyegszőttesek", V. könyv, 575. old.)

Clemens Alexandrinus szerint Pál apostol Epikuroszra értette, mikor ezt mondja:

„»Meglássátok, hogy senki ne legyen, aki bennetek zsákmányt vet a bölcselkedés és üres csalás által, mely emberek rendelése szerint, a *világ elemi tanításai* szerint és nem a Krisztus szerint való.«[53] Ezzel Pál szerint nem minden filozófia utasíttatik el, csak *az Epikuroszé*, amelyről Pál az Apostolok

Cselekedeteiben is említést tesz,[54] mivel az *elveti a Gondviselést és isteníti a gyönyört*, valamint bármely más filozófia, amely tiszteletben részesíti az elemeket és nem helyezi fölébük a megteremtő okot, és nincs elképzelése a teremtőről." („Szőnyegszőttesek", I. könyv, 295. old.)

Jó, hogy elvetik azokat a filozófusokat, akik nem fantáziálnak istenről.

Most jobban értjük ezt a passzust és tudjuk, hogy Pál az egész filozófiát értette.

HETEDIK FÜZET

Cicero: I. De natura deorum. II. Tusculanarum quaestionum libri V.[55]

Cicero: Az istenek természetéről

I. könyv

VIII. fej. [, 18]. „Akkor [így szólt] Vellejus, magabiztosan, ahogy ők (ti. az epikureusok) szoktak, semmitől sem tartva inkább, mintsem hogy valamiben kételkedni lássék: mintha éppen az istenek tanácsából és Epikurosz intermundiumaiból szállt volna le" stb. stb.

XIII. fej. [, 32]. Nagyon szép Antiszthenész passzusa, „aki abban a könyvben, amely »A természetről« címet viseli, azt mondja, hogy *népi isten* sok van, *természeti egy* [...]".

XIV. fej. [, 36]. Zénónról, a sztoikusról ez áll:

„Amikor pedig Hésziodosz »Theogoniá«-ját magyarázza, teljesen elveti az istenekről alkotott megszokott és bevett elképzeléseket, mert sem Jupitert, sem Junót, sem Venust, sem mást, akit így szoktak nevezni, nem számítja az istenek közé, hanem azt tanítja, hogy ezeket a neveket lélektelen és néma dolgoknak tulajdonították egy bizonyos jelentésben."

XV. fej. [, 41]. Khrüszipposzról, a sztoikusról ez áll:

„[...] A másodikban pedig (ti. az istenek természetéről szóló könyvben) arra törekszik, hogy Orpheusz, Muszaiosz, Hésziodosz és Homérosz mítoszait összhangba hozza azzal, amit ő maga az első könyvben a halhatatlan istenekről mondott, azért, hogy még a legrégibb költők is, akiknek pedig erről sejtelmük sem volt, sztoikusoknak tűnjenek."

„Őt követve a Babilóni Diogenész, abban a könyvében, amelynek »Minerváról« a címe, Jupiter születésének és a szűz istennő születésének természettani magyarázatát adja és elválasztja a mítosztól."

XVI. fej. [, 43]. „[...] egyedül ő (ti. Epikurosz) látta be, hogy először is

azért kell létezniök isteneknek, mert maga a természet oltotta be képzetüket minden ember lelkébe. Van-e ugyanis olyan nép vagy emberfajta, amelynek ne volna minden tanítás nélkül valamely előzetes képzete (anticipatio) az istenekről? Ezt nevezi Epikurosz prolépszisznek, vagyis a dologról a lélekben előzetesen kiformált képzetnek, amely nélkül nem lehet valamit megérteni, sem kutatni, sem vitatkozni róla. E megfontolás jelentőségét és hasznát Epikurosznak zsinórmértékről és ítélőképességről szóló páratlan művéből tanultuk meg."

XVII. fej. [, 44]. „... be kell látnunk, hogy vannak istenek, minthogy belénk vannak oltva vagy inkább velünk születettek a róluk való képzetek, amiben pedig mindnyájunk természete egyetért, az szükségképpen igaz... [45] Ha ez tehát így van, akkor helytálló Epikurosz tétele: »Az, ami örök és boldog, sem maga nem bajlódik, sem másnak nem okoz vesződséget, úgyhogy sem harag, sem kegy nem tartozik a lényéhez, mert mindazok, akikben az ilyesmi megvan, erőtlenek...« jogos tiszteletet élvez minden, ami kiváló [...]."

XVIII. fej. [, 46]. „Természettől fogva mindnyájan, bármely néphez tartozunk is, az isteneket nem más, mint emberi alakban képzeljük el... De hogy ne vezessünk vissza mindent az első képzetekre, maga az ész is ugyanezt teszi nyilvánvalóvá. [47] ... minő alak ... lehet szebb az emberinél?... [48] ... el kell ismernünk, hogy az istenek ember alakúak. [49] Ez az alak azonban nem test, hanem valami testszerű, és nincs benne vér, hanem valami vérszerű."

„Epikurosz ..., aki [...] róluk értekezve azt tanítja, hogy olyan az istenek ereje és természete, hogy először is nem érzékeinkkel, hanem értelmünkkel ismerjük fel őket; nem mint valami szilárd dolgot és nem szám szerint, mint azokat a testeket, amelyeket szilárdságuk miatt *στερέμνια*-nak* nevez, hanem olyan képek által, amelyeket hasonlóság és átvitel révén fogunk fel."

XIX. fej. „Minthogy számtalan sok atomból [individua] igen hasonló képek végtelen sokasága létezik és áramlik hozzájuk [ti. az istenekhez], elménk, nagy gyönyörűséggel, feszülten figyelve e képekre, fogalmat nyer arról, hogy milyen a boldog és örökkévaló lény. [50] A végtelenség igen magasrendű elve nagyon is méltó az elmélyült és gondos szemlélődésre, ami által szükségképpen megértjük, hogy olyan e végtelenség természete, hogy minden minden egyenlőnek egyenletesen megfelel. Epikurosz ezt iszono-

* – szilárd testeknek – *Szerk.*

mianak (*ἰσονομία*), vagyis egyenletes eloszlásnak nevezi. Ebből tehát az következik, hogy ha *a halandóknak ekkora a sokaságuk, akkor a halhatatlanoké sem lehet kisebb*; és ha a pusztító erők megszámlálhatatlanok, akkor a megőrző erők is szükségképpen végtelen sokaságúak. Azt is szoktátok kérdezni tőlünk, Balbus, hogy milyen az istenek élete és hogyan töltik idejüket. [51] Természetesen úgy, hogy annál boldogabb és javakban inkább bővelkedő el sem képzelhető; mert [az isten] nem foglalkozik semmivel, nem bonyolódik semmiféle elfoglaltságba, nem fáradozik semmiféle munkában, hanem csak a maga bölcsességének és erényének örvendezik, s az a bizonyság tölti el, hogy örökké a legnagyobb és szüntelen gyönyörökben lesz része."

XX. fej. [, 52]. „Ezt az istent méltán mondhatjuk boldognak, míg a tieteket [ti. a sztoikusokét] igen meggyötörtnek: mert csakugyan, ha maga a világ az isten, akkor mi nyújthat kevesebb nyugalmat, mint pillanatnyi megszakítás nélkül forogni az ég tengelye körül csodás gyorsasággal? Márpedig nyugalom nélkül nincsen boldogság; de ha magában a világban lakozik egy istenség, amely azt igazgatja, kormányozza, amely fenntartja a csillagok körforgását, az évszakok váltását, a dolgok váltakozását és rendjét, a szárazföldet és a tengereket szemmel tartva őrködik az emberek jóléte és élete fölött, akkor az ilyen istent csakugyan terhes és fáradságos ügyek foglalják el. [53] Mi [epikureusok] viszont a lélek gondtalanságára és a minden kötelességtől való mentességre alapozzuk a boldog életet. Mert ugyanő [Epikurosz], aki sok mindenre, arra is megtanított bennünket, hogy a világot a természet hozta létre, tehát nem volt szükség mesterséges létrehozására, sőt az, aminek a létrejöttét ti [sztoikusok] el sem tudjátok képzelni isteni leleményesség nélkül, annyira könnyű dolog, hogy a természet számtalan sok világot létrehozott, hoz létre és fog létrehozni. Minthogy pedig ti nem látjátok be, hogyan viheti ezt végbe a természet bárminemű gondolkodás nélkül, mivel a cselekmény kimenetelét kifejteni nem tudjátok, a tragikus költők módjára istenhez folyamodtok. [54] Pedig segítségének bizonyosan nem éreznétek szükségét, ha látnátok a tér mérhetetlen és mindenfelé határtalan nagyságát, amelybe lelkünk beleveti magát és megfeszítve minden erejét, úgy bolyong benne széltében-hosszában, hogy végső határt sehol meg nem pillant, ahol megállapodhatnék. Nos hát, e mérhetetlen hosszúságban, szélességben és mélységben *számtalan atomnak végtelen tömege röpköd, s ezek, bár közöttük űr van, mégis összetapadnak egymással és egymást megragadva, megszakítás nélkül összefüggnek*: ily módon jönnek létre a dolgoknak azok a formái és alakzatai, amelyekről ti azt vélitek, hogy nem jöhetnek létre fújtatók és üllők nélkül. *Tehát nyakunkra ültettetek egy örökkévaló Urat, akit éjjel-nappal fél-*

nünk kell. Mert hát ki ne félne egy olyan istentől, aki mindent előre lát, mindent megfontol, mindent észrevesz, aki azt képzeli, hogy minden rá tartozik, aki tehát mindent tudni vágyó és tele van elfoglaltsággal? [55] *Innen merült fel előttetek első ízben az a végzetes szükségszerűség, amelyet heimarmenének** neveztek, úgyhogy bármi történik is, az szerintetek az örök igazságból és az okok szakadatlan összefüggéséből következik. Mennyire kell hát becsülni ezt a filozófiát, amely szerint – mint holmi anyókák s azok között is a tanulatlanok szerint – minden a végzet által történik? Ebből következik a ti mantikétek** is, amit latinul divinatiónak neveznek, s amelynek hatására, ha rátok hallgatnánk, oly nagyon eltöltene bennünket a babona, hogy tisztelnünk kellene a belekből jövendölőket, a madárjósokat, mindenféle jövendőmondókat, látnokokat, álomfejtőket. [56] Minthogy e félelmektől Epikurosz megváltott minket és szabadságot adott nekünk, nem félünk azoktól [ti. az istenektől], akikről tudjuk, hogy sem a maguk számára nem keresik a kellemetlenséget, sem másnak nem akarnak ilyesmit okozni; és igazi kegyelettel és jámboran tiszteljük kimagasló és kiváló természetüket."

XXI. fej. Itt következik Cotta ellenvetése.

[58] „[...] úgy vélem ..., világosan beszéltél: nemcsak gondolatgazdagon, hanem *ékesebb kifejezésekkel, mint ahogy nálatok* [ti. az epikureusoknál] *szokásos.*"

XXIII. fej. [, 62]. „Az a tény, hogy minden néphez és fajhoz tartozó emberek így vélekednek, állítottad, eléggé jelentős érv az istenek létezése mellett; de ez az önmagában véve gyenge érv amellett még hamis is." ... (Cotta, miután elbeszélte, hogy az isteneket tagadó Prótagorasz könyveit a népgyűlésben elégették, őt magát pedig száműzték,) [így folytatta:] [63] „Úgy gondolom, ez sokakat arra késztetett, hogy óvatosabbak legyenek ennek a véleménynek a nyilvánításában, hiszen még a kétkedés sem kerülhette el a büntetést."

XXIV. fej. [, 66]. „[...] mert Démokritosznak vagy még előtte Leukipposznak azok a gyalázatos kijelentései, hogy léteznek bizonyos testecskék, ezek némelyike sima, némelyik érdes, egyesek kerekdedek, gyakran azonban szögletesek, mások hajlottak és mintegy horgasak: és hogy ezekből keletkezett az ég és a föld, de *nem a természet kényszerítésére, hanem valami véletlen összeütközés folytán.* ... [67] Ez tehát az igazság? Mert semmi ellenvetésem nincs a boldog életre vonatkozóan, melyről te úgy véled, hogy még az isten

* – *osztályrésznek – Szerk.*

** – jóstehetségetek – *Szerk.*

sem mondhatja a magáénak, ha nincs teljes nyugalomban és tétlenségben. ..... Megengedem tehát, hogy minden atomokból áll. Mi köze ennek a lényeghez? Hiszen az istenek természetét kutatjuk. [68] Ám legyenek atomokból: tehát nem örökkévalók. Mert ami atomokból áll, az valamikor keletkezett. Ha az istenek keletkeztek, akkor egy isten sem létezett, mielőtt keletkeztek. És ha az istenek születnek, akkor szükségképpen el is pusztulnak, ahogyan kevéssel előbb Platón világegyetemről kifejtetted. Hol van tehát az a ti boldog és örökkévaló lényetek, amely két kifejezéssel ti istent szoktátok jelölni? Ha ezt bizonyítani akarjátok, útvesztőbe kerültök. Hiszen azt mondtad, hogy [az istennek] nincs teste, hanem testszerűsége, és nincs vére, hanem vérszerűsége."

XXV. fej. [, 69] „Igen gyakran úgy jártok el, hogy amikor valami valószínűtlen dolgot mondtok és szeretnétek elkerülni a megrovást, előhozakodtok valamivel, ami egyáltalán nem történhet meg, úgyhogy jobb volna engedni abban, amiről a vita folyt, mintsem oly szégyentelenül ellenkezni. Így például Epikurosz, mivel belátta, hogy ha az atomokat saját súlyuk lefelé hajtaná, semmi sem állana hatalmunkban, mert mozgásuk meghatározott és szükségszerű: kieszelte, *milyen módon kerülje ki a szükségszerűséget, ami Démokritoszt nyilván nem foglalkoztatta*: azt mondja, hogy az atom, jóllehet a súly és nehézkedés egyenes irányban lefelé hajtja, egy kevéssé elhajlik. [70] Ezt állítani nagyobb csúfság annál, mint hogy azt, amit akar, nem tudja megvédelmezni."

Igen figyelemreméltó jelenség, hogy a tiszta görög filozófia végét alkotó három görög filozófiai rendszer ciklusa – az epikureus, sztoikus, szkeptikus rendszer – rendszerük fő mozzanatait a múltból készentaláltakként veszik fel. Így a sztoikus természetfilozófia nagyrészt hérakleitoszi, logikája analóg Arisztotelésszel, úgyhogy már Cicero megjegyzi: „A sztoikusok láthatóan tárgyilag egyetértenek a peripatetikusokkal, szavakban eltérnek tőlük." („Az istenek természetéről", I. könyv, 7. fej.) Epikurosz természetfilozófiája alapvonalaiban démokritoszi, a morál analóg a kürénéiekkel. A szkeptikusok végül a tudósok a filozófusok között, munkájuk a készentalált, különböző állítások szembehelyezése, tehát felvétele is. Egyenlősítő, elegyengető tudós tekintetet vetettek a mögöttük levő rendszerekre és ezzel kiemelték az ellentmondást és ellentétet. Az ő módszerüknek is megvan az általános prototípusa az eleata, szofisztikus és akadémia-előtti dialektikában. És mindamellett e rendszerek eredetiek és egészek.

De nemcsak hogy teljes épületrészeket készentalálnak tudományukhoz; szellembirodalmaik eleven szellemei mintegy prófétaként előttük jártak. A személyiségek, akik rendszerükhöz tartoznak, történeti személyek voltak,

rendszer a rendszernek mintegy bekebelezettje. Így Arisztipposz, Antiszthenész, a szofisták és mások.

Hogyan kell ezt felfogni? – – –

Amit Arisztotelész a „tápláló lélekkel" kapcsolatban megjegyez: „ezt a többi dologtól elhatárolni lehetséges, de a többit ettől nem lehetséges a halandóknál" („A lélekről", II. könyv, 2. fej.), azt az epikuroszi filozófiánál is szem előtt kell tartanunk, hogy megértsük részben ezt magát, részben Epikurosz saját látszólagos képtelenségeit, valamint későbbi megítélőinek ügyetlenségét.

A fogalom legáltalánosabb formája nála az *atom*; mint annak e legáltalánosabb léte, amely azonban magában konkrét és nem [Gattung], maga is faj [Art] filozófiája fogalmának magasabb megkülönböződéseivel és konkréciói-val szemben.

Az atom tehát az elvont magán-való-lét marad, pl. a személyé, a bölcsé, istené. Ezek ugyanazon fogalom további, magasabb minőségi meghatározásai. E filozófia genetikus kifejtése során tehát nem Bayle meg Plutarkhosz és mások ügyetlen kérdését kell felvetni, hogyan keletkezhetik és tevődhetik össze atomokból egy személy, egy bölcs, egy isten? Másrészt úgy látszik, hogy maga Epikurosz igazolja e kérdést, mert magasabb fejleményekkel, pl. istennel kapcsolatban azt fogja mondani, hogy az kis és finom atomokból áll. Erre nézve megjegyzendő, hogy saját tudata úgy viszonyul elvének kényszerű továbbmeghatározásaihoz, mint a későbbiek tudománytalan tudata az ő rendszeréhez.

Ha pl. istennel stb. kapcsolatban – elvonatkoztatva a további formameghatározástól, amely mint szükségszerű tag a rendszerben benne van – fennállása, magán-való-léte felől merül fel kérdés, akkor az általános fennállás egyáltalában az atom és a sok atom: de éppen az isten, a bölcs fogalmában ez a fennállás elmerült egy magasabb formába. Sajátos magán-való-léte éppen nem egyéb, mint a további fogalmi meghatározása és szükségszerűsége a rendszer egészében. Ha egy ezenkívüli lét felől merül fel kérdés, ez visszaesés az elv alsóbb fokába és formájába.

De Epikurosznak folyvást vissza kell így esnie, mert tudata, miként elve, atomisztikus. A természetének lényege a maga valóságos öntudatának lényege is. Az ösztön, amely hajtja, és ennek az ösztönszerű lényegnek a további meghatározásai éppúgy megint nem egyebek a számára, mint jelenség mások mellett, és filozofálásának magasabb szférájából visszasüllyed a legáltalánosabb szférába, kiváltképp azért, mert a fennállás mint magáért-való-lét egyáltalában az ő számára egyáltalában minden fennállásnak a formája.

A filozófus lényegi tudata elválik saját megjelenő tudásától, de ez a meg-

jelenő tudás még a tulajdonképpeni belső tevékenykedéséről – a gondolatról, amelyet gondol – mintegy önmagával folytatott beszélgetéseiben is meg van szabva, megszabja az elv, amely tudatának lényege.

A filozófiai történetírásnak nem annyira az a dolga, hogy a személyiséget, még ha a filozófus szellemi személyisége is az, mintegy a filozófus rendszerének gyújtópontjaként és alakjaként fogja fel, még kevésbé az, hogy lélektani szőrszálhasogatásba és fontoskodásba bocsátkozzék; hanem mindegyik rendszerben el kell választania magukat a meghatározásokat, a végigmenő valóságos kikristályosodásokat a beszélgetésekben elhangzott bizonyítékoktól, igazolásoktól, a filozófusok ábrázolásától, amennyire ezek önmagukat ismerik; a valóságos filozófiai tudás némán tovább tevékenykedő vakondokát a szubjektumnak – e fejlemények edényének és energiájának – beszédes, exoterikus, sokrétűen viselkedő fenomenologikus tudatától. E tudat elválasztásában kell éppen az egységét mint kölcsönös feltételezettséget kimutatni. Ez a *kritikus mozzanat* egy történeti filozófia ábrázolásánál teljességgel szükségszerű mozzanat avégből, hogy egy rendszer tudományos ábrázolását történeti exisztenciájával közvetítsük, s ez olyan közvetítés, amelyet nem lehet megkerülni, éppen mert az exisztencia történeti, ugyanakkor azonban filozófiaiként állítandó, tehát lényege szerint fejtendő ki. Legkevésbé szabad egy filozófiánál tekintély és jóhiszem alapján elfogadni, hogy filozófia, még ha a tekintély egy nép is és a hiszem évszázados. A bizonyítékot azonban csak lényegének expozíciója útján lehet megadni. Hiszen e kettőben mindenki, aki filozófiatörténetet ír, elválaszt lényegest és lényegtelent, előadást és tartalmat, különben csak lemásolnia lehetne, fordítania is alig, még kevésbé lehetne neki magának hozzászólnia vagy törölnie stb. Egy másolat puszta másolója lenne.

Éppenséggel azt kell tehát kérdezni, hogyan kerülnek bele egy személy, egy bölcs, isten fogalma és e fogalmak sajátos meghatározásai a rendszerbe, hogyan fejlődnek ki abból?

Cicero: De finibus bonorum et malorum[55]

I. könyv

VI. fej. [, 17]. „Először is [...] a természetfilozófiában, amellyel leginkább dicsekszik (ti. Epikurosz), teljesen tájékozatlan... Amaz (ti. Démokritosz) azt tartja, hogy az ... atomok, vagyis a szilárdságuk miatt oszthatat-

lan testek a végtelen űrben, amelyben nincsen se magasság, se mélység, se közép, se végső, se szélső, úgy mozognak, hogy egymással összeütközve összetapadnak; ebből keletkezik minden, ami létezik s ami észrevehető; és az atomok e mozgását kezdet nélkül valónak, örök időktől fogva meglevőnek kell képzelnünk. [18] ... azt állítja (ti. Epikurosz), hogy az említett oszthatatlan és szilárd testeket a súlyuk egyenes vonalban lefelé hajtja, ez minden test természetes mozgása. [19] Ámde ekkor az éles elméjű férfiúnak feltűnt, hogy ha mind felülről lefelé haladnának és, mint mondtam, egyenes vonalban, soha nem volna lehetséges, hogy egyik atom érintkezzék a másikkal; így hát hazugsághoz folyamodott: azt mondta, hogy az atom egy egész kevéssé elhajlik, aminél kisebb nem lehetséges; ezáltal állnának elő az atomok egymás közötti egyesülései, összekapcsolódásai és összetapadásai; ebből állna elő a világ s a világ minden része és ami benne van... Maga az elhajlás is önkényes kitalálás (azt állítja ugyanis, hogy az atom *ok nélkül* hajlik el; márpedig természettudósra nézve semmi sem csúfosabb, mint azt mondani, hogy valami ok nélkül történik) ... [20] „A nap nagynak látszik Démokritosz szemében, mert tudományos és a geometriában tökéletesen jártas ember; az ő" [ti. Epikurosz] „szemében *talán kétlábnyi nagyságú*, mert ő úgy ítél, hogy olyan nagy, amekkorának látszik, vagy kevéssel nagyobb, vagy kisebb. [21] Így amit megváltoztat, azt elrontja, amit elfogad, az egészen a Démokritoszé; az atomok, az űr, a *képek*, melyeket *idola névvel jelölnek*, s amelyeknek szemünkbe való behatolása következtében nem csupán látunk, hanem gondolkozunk is, *maga a végtelenség*, *melyet ἀπειρία-nak* neveznek, mind Démokritosztól valók, továbbá a számtalan világok, melyek naponként keletkeznek és elenyésznek **stb.**"

VII. fej. [, 22]. „Továbbá a filozófia másik részében ..., az úgynevezett logikában ez a ti emberetek ... teljesen fegyvertelen és védtelen. Érvényteleníti a meghatározásokat, mit sem tanít a felosztásról és a részelésről, nem adja elő, miképpen kell egy következtetést felépíteni és levonni, nem mutatja meg, hogyan lehet az álokoskodást megszüntetni s a kétes dolgokat megkülönböztetni; a dolgok eldöntését az érzékekre bízza és úgy véli, hogy ha ezek egyszer valami hamisat igaznak fogadnak el, megsemmisül az igaz és a hamis fölötti ítélkezés lehetősége. [23] De legjobban megerősíti azt, amit, mint ő mondja, maga a természet helyesel, illetve elvet, vagyis a gyönyört és a fájdalmat. Erre vonatkoztat mindent, amit kerülnünk és amire törekednünk kell."

IX. fej. [, 29]. „[...] ezt Epikurosz a gyönyörben találja, amelyet a legfőbb jónak tart, a fájdalmat pedig a legfőbb rossznak, és állítását a következőképpen igyekszik bizonyítani: [30] minden élőlény, mihelyt megszüle-

tik, a gyönyört keresi s annak örül mint legfőbb jónak; a fájdalmat ellenben visszautasítja mint legfőbb rosszat, s amennyire lehet, távol tartja magától: ezt teszi még romlatlan állapotában, amíg természete hamisítatlanul s minden egyéb befolyástól menten ítél. Ezért, mondja, nem is szükséges megindokolni vagy kifejteni, hogy miért kell a gyönyörre törekedni, a fájdalmat pedig kerülni... Szükségképpen magának a természetnek kell megítélnie, hogy mi felel meg neki s mi ellenkezik vele."

XI. fej. [, 37]. „... így minden esetben a fájdalom kiküszöbölése a gyönyör bekövetkezését idézi elő. [38] Epikurosz tehát nem fogadta el, hogy van valami közép a fájdalom és a gyönyör közt."

XII. fej. [, 40]. „Mert aki ilyen állapotban van, az szükségképpen erős lelkű, sem a haláltól, sem a fájdalomtól nem fél, mivel a halálban nincsen érzés, a fájdalom pedig, ha tartós, akkor enyhe, ha erős, akkor rövid szokott lenni, s így hevességét rövidsége, tartósságát enyhülése teszi elviselhetővé. [41] Ha ehhez még az is hozzájárul, hogy sem az istenség hatalmától nem retteg, sem a múltbeli gyönyöröket elenyészni nem engedi, hanem a rájuk való folytonos visszaemlékezésnek örvend: járulhat-e ehhez még valami, ami jobb ennél? ... [42] Mivel pedig ez a legfőbb, legnagyobb és feltétlen jó, amelyet a görögök τέλος-nak* neveznek, *s amely maga semmi másra, ellenben minden más reá vonatkoztatható, el kell ismernünk, hogy a legfőbb jó kellemesen élni.*"

XIII. fej. [, 45]. „...Mert [a vágyaknak] mely felosztása célszerűbb és alkalmasabb a megfelelő életvitelre, mint az, amelyet Epikurosznál találunk? Ő megkülönböztette azoknak a vágyaknak a nemét, amelyek természetesek is, szükségesek is, másodszor azokét, amelyek természetesek, de nem szükségesek, harmadszor azokét, amelyek sem nem természetesek, sem nem szükségesek. [46] Ezek viszonya egymáshoz az, hogy a szükségesek kevés fáradsággal s nem sok költséggel kielégíthetők, a természetesek se kívánnak sokat, mert a természetnek ama javai, amelyekkel beéri, könnyen megszerezhetők és korlátozottak, a hiú vágyak azonban se mértéket, se határt nem ismernek."

XVIII. fej. [, 57]. „Epikurosz, az, akiről azt mondjátok, hogy szerfelett átadja magát az élvezeteknek, hirdeti: nem lehet kellemesen élni anélkül, hogy bölcsen, tisztességesen és igazságosan ne éljünk, sem pedig bölcsen, tisztességesen, igazságosan élni anélkül, hogy kellemesen ne élnénk. [58]

* – végcélnak – *Szerk.*

... (még kevésbé) képes az önmagával meghasonlott és viszálykodó lélek a tiszta és zavartalan élvezet bármily csekély részét is megízlelni."

XIX. fej. [, 62]. „Epikurosz ugyanis így mutatja be a mindig boldog bölcset: vágyai korlátozottak; nem törődik a halállal; a halhatatlan istenekről minden félelem nélkül vallja a helyes véleményt; nem habozik, ha jobb megválni az élettől. Ilyen tulajdonságokkal felvértezve, mindig gyönyörűséget élvez, s nincs életének olyan pillanata, amikor ne volna több gyönyörben része, mint fájdalomban. Mert az elmúltakra hálásan emlékezik vissza, *s a jelennek úgy ura, hogy megfigyeli, milyen nagyok és milyen jellegűek kellemes oldalai*; nem függ a jövőtől, hanem úgy várja azt, hogy közben élvezi a jelent ... amikor a balgák életét a magáéval összehasonlítja, nagy gyönyörűséget érez; s ha olykor elfogja is a fájdalom, oly nagy ereje sohasem lehet, hogy a bölcsnek több oka ne lenne az örömre, mint az aggodalomra. [63] Nagyon helyesen mondja tehát Epikurosz, hogy a sors csak csekély mértékben állja útját a bölcsnek, a legnagyobb és legsúlyosabb dolgokat a saját belátása és mérlegelése szerint intézi, s ha élete végtelen időre terjedne, akkor sem telne több élvezete benne, mint amennyit a nyilvánvalóan végesből merít. Ami pedig a ti dialektikátokat [ti. a sztoikusokét] illeti, az, úgy vélte, sem a jobb életet, sem a helyesebb fejtegetést nem segíti elő. A természetfilozófiára a legnagyobb súlyt helyezte... Ha pedig megismertük minden dolognak a lényegét, akkor felülemelkedünk a babonán, megszabadulunk a halálfélelemtől, s nem zavar meg többé a tudatlanság, melyből gyakran a legiszonyúbb rémképek származnak; végül még erkölcsileg is megjavulunk, ha megtanultuk, hogy mit kíván a természet." ... (: Azzal, hogy a természetet ésszerűnek ismerjük fel, véget ér tőle való függőségünk. Többé nem tudatunk réme, és éppen Epikurosz teszi a tudat formáját, a maga közvetlenségében, a magáért-való-létet a természet formájává. Csak azáltal, hogy a természet egészen szabadon marad a tudatos észtől, önnönmagában észként vizsgáltatik, azáltal egészen az ész tulajdona. Minden vonatkozás hozzá, mint olyan, egyúttal elidegenültsége is:)

[64] „Ha azonban nem látunk át a dolgok lényegén, semmiképpen sem tudjuk megvédeni érzékeink ítéletét. Mindaz pedig, amit elménkkel felfogunk, érzékeinktől származik; csak ha ezek mind megbízhatóak, mint Epikurosz rendszere tanítja, csak akkor lehet valamit megismerni és felfogni. Azok, akik az érzékeket elvetik s azt mondják, hogy semmit sem foghatunk fel, azok, ha érzékeik nem volnának, még azt sem tudnák kifejteni, amit állítanak. [...] Így tehát a természetfilozófiából mind bátorságot merítünk a halálfélelemmel, mind állhatatosságot a vallásos szorongásokkal szemben."

XX. fej. [, 65]. „Epikurosz ... azt mondja, hogy mindazon dolgok közt,

amelyeket a bölcsesség a boldog élethez előteremt, egy sem nagyszerűbb, egy sem termékenyebb, egy sem kellemesebb a barátságnál ... [68] ... Kitűnően fejti ki ezt Epikurosz körülbelül a következő szavakkal: »Ugyanaz a tudás« – mondja –, »mely lelkünknek erőt ad, hogy semmiféle bajtól, sem az örököstől, sem a tartóstól ne rettegjen, egyszersmind azt is felismeri, hogy ebben az életben a barátság nyújtja a legbiztosabb védelmet.«"

XXI. fej. [, 71]. „[...] ha tehát mindaz, amit mondtam, a természet forrásából van merítve, ha egész előadásom hitelét mindenben megerősítik az érzékek, e meg nem vesztegethető és elfogulatlan tanúk ... [72] Nem Epikurosz tehát a tanulatlan, hanem azok a tudatlanok, akik azt hiszik, hogy vénségükig kell tanulniok olyan dolgokat, melyeket szégyen volt ifjúkorukban nem megtanulniok."

II. könyv

II. fej. [, 4] (uo.). „[...] Azt mondja ugyanis [ti. Epikurosz], hogy a dolgok fogalmi meghatározását nem tartja szükségesnek."

VII. fej. [, 21] (egy passzus Epikurosz fő tantételeiből[56]). „Ha azok a dolgok, amelyek az élvhajhászoknak gyönyört okoznak, megszabadítanák őket attól, hogy féljenek az istenektől, a haláltól és a fájdalomtól s megtanítanák őket a vágyak határaira, korántsem lennénk zavarban, mivel eltelnének mindenféle gyönyörűséggel, és sehonnan sem érné őket fájdalom vagy szomorúság, azaz rossz."

XXVI. fej. [, 82]. „[...] ezek között magának Epikurosznak egyetlen mondását véltem felismerni: a barátság az élvezettől el nem választható s azért kell ápolni, mert nélküle nem élhetünk biztonságban és félelemtől menten, sem pedig kellemesen."

XXXI. fej. [, 100]. „[...] hiszen megírta (ti. Epikurosz) [...]: a halálnak semmi köze hozzánk. Mert ami felbomlott, az érzékelés nélküli, ami pedig érzékelés nélküli, annak semmi köze hozzánk."

III. könyv

I. fej. [, 3]. „Maga Epikurosz [...] mondja, hogy a gyönyört illetően még csak bizonyításra sincs szükség [...]."

Töredékek a „Füzetek”-ből[57]

[Az első füzetből]

Epikurosz a leghatározottabban tudatában van annak, hogy a repulzió tételezve van az atom törvényével, az egyenes vonalról való kihajlással. Hogy ezt nem a felszínes értelemben kell venni, mint ha az atomok csak így találkozhatnának mozgásukban, azt Lucretius legalábbis kimondja. Miután a fent idézett helyen* ezt mondta:

Az atomnak e clinamenja** nélkül „érintés, löketés [...] nem támadna közöttük", rövidesen ezt mondja:

„Végre, ha *minden mozgás egy egységbe szövődik,*
És *egymásra aként jőnek, mint láncszem a láncban,*
S *elhajlásukkal* sem nyitnak az őselemek meg
Oly mozgást, mely megtörné a végzet uralmát,
Hogy ne következzék ok az okra örökkön örökké:
Honnan" stb.

(II. könyv, 251. skk. v.)

Itt egy másik mozgás van statuálva, melyben az atomok találkozhatnak, nem a clinamen által létrehozott. Továbbá ez az abszolút determinisztikusként, tehát az önlét megszüntetéseként van meghatározva; úgyhogy minden meghatározás a létezését közvetlen máslétében és megszüntetett voltában, amely az atommal szemben az egyenes vonal, találja meg. Csak a clinamenből fakad az önlétű mozgás, a vonatkozás, amely meghatározottságát önlétének meghatározottságaként és nem egy másikként bírja.

Lehet, hogy Lucretius ezt a magyarázatot Epikuroszból merítette, lehet, hogy nem. Ez mit sem tesz a dolog érdeméhez. Az, ami a repulzió kifejtésé-

* *V. ö.* 98. *old.* – *Szerk.*
** – elhajlása – *Szerk.*

ben adódott, hogy az atom mint fogalom közvetlen formája csak a közvetlen fogalomnélküliségben tárgyiasul, ugyanez érvényes a filozófiai tudatról, amelynek ez az elv a lényege.

Ez egyúttal igazolásul szolgál arra, hogy én az Epikuroszétól teljességgel eltérő beosztást adtam.

[A második füzetből]

Az epikuroszi természetfilozófia meghatározásához lényeges:

1. *Az anyag örökkévalósága*, amely azzal függ össze, hogy az időt az akcidensek akcidensének*, csupán az összetételeket és esetleges eventumaikat** megillető nek tekinti, tehát magán az anyagi elven kívülre helyezi. Ez továbbá azzal függ össze, hogy az epikuroszi filozófia szubsztanciája a csak külsőleg reflektáló, az előfeltételnélküliség, önkény és véletlenség. Az idő ellenben a természetnek, a végesnek a sorsa. A magával való negatív egység, ennek belsőleges szükségszerűsége.

2. Az űr, a negáció nem magának az anyagnak a negatívuma, hanem ott van, ahol az anyag nincs. Az anyag tehát ebben a vonatkozásban is önmagában örök.

Az az alak, amelyet a végén a görög filozófiai tudat műhelyéből kilépni látunk – az elvonatkoztatás sötétjéből és annak sötét öltözékébe burkoltan –, ugyanaz, amelyben a görög filozófia elevenen vonult végig a világ színpadán, ugyanaz az alak, amely még az égő tűzhelyen is isteneket látott, ugyanaz, amely kiitta a méregpoharat, ugyanaz, amely Arisztotelész isteneként a legnagyobb boldogságot, a theóriát*** élvezi.

---

* – a véletlenségek véletlenségének – *Szerk.*

** – eseményeiket; kihatásaikat – *Szerk.*

*** – az elméletet; (*Arisztotelésznél:*) a (tiszta) szemléletet, szemlélődést – *Szerk.*

[A negyedik füzetből]

Ismeretes, hogy az epikureusoknál a véletlen az uralkodó kategória. Ennek szükségszerű következménye, hogy az eszmét csak *állapotként* szemlélik: az állapot a magán-valóan véletlen fennállás. A világ legbelső kategóriája, az atom, annak összekapcsolódása stb. ezért a távolba tolódik, egy elmúlt állapotnak tekintődik. Ugyanezt találjuk a pietistáknál és szupranaturalistáknál. A világ teremtése, az eredendő bűn, a megváltás, mindezek és mindazon istenes meghatározásaik, mint a paradicsom stb., nem örök, időhöz nem kötött, immanens meghatározása az eszmének, hanem állapot. Ahogy Epikurosz a világa eszmeiségét, az űrt kitolja a világból a világteremtésbe, úgy testesíti meg a szupranaturalista az előfeltételnélküliséget, a világ eszméjét a paradicsomban.

[Vázlat-töredék az Epikurosz teológiája elleni plutarkhoszi polémia kritikájáról][58]

A vizsgálódás beosztása megint: az ‚igaztalanok és hitványak'; azután a ‚sokak és közemberek' és végül ‚a tisztességesek és ésszel bírók' (i. m.* 1104. old.) viszonya a lélek továbbélésének tanához. Már ez a szilárd, minőségi különbségekbe történő beosztás mutatja, mennyire nem érti meg Plutarkhosz Epikuroszt, aki mint filozófus egyáltalában az emberi lélek lényegi viszonyát vizsgálja.

Az igaztalanok részére mármost megint a félelmet hozza fel mint javítóeszközt, és így az alvilág rémsége az érzéki tudat számára igazolást nyer. Ezt az ellenvetést már szemügyre vettük. A félelemben, mégpedig belső, el nem oszlatható félelemben az ember mint állat van meghatározva, márpedig az állatnál egyáltalában közömbös, hogyan tartják kordában.

Most a ‚sokak' nézetéhez érünk, jóllehet a végén kiderül, hogy ezekből kevesen vannak kivéve, sőt, tulajdonképpen mindenki, ‚[kevés] híján, mondhatjuk, mindenki', erre a zászlóra esküszik.

„A tömegben, amely nem fél attól, hogy mi lesz a túlvilágon, az öröklét mesés reménye és *a létezés vágya, ami az összes ösztön közül a legősibb* és a legerősebb, gyönyörűségével és kellemességével túltesz ezen a gyermeteg félelmen." (I. m. 1104. old.) „Vagy ha gyermekeiket, feleségüket vagy barátaikat elvesztik, *inkább akarják azt, hogy valahol létezzenek és megmaradjanak, még ha szenvednek is*, mint hogy *teljesen megszűnjenek*, elpusztuljanak és *megsemmisüljenek*. Szívesebben hallják az olyan kifejezéseket, hogy *a haldokló ‚eltávozik'*, *‚elköltözik'* és mindazokat, amelyek arra utalnak, hogy a halál *a lélek lakhelyváltoztatása* és nem *pusztulása*." (1104. old.) „És e szavak hatására, hogy *‚elpusztult'*, *‚odavan'*, *‚nem létezik'*, megrémülnek...

* Plut. de eo, quod sec. Epicur. non beate vivi poss. - *Szerk.*

S *még végérvényesebbé teszik számukra a halált*, akik így beszélnek: *‚Mi, emberek, csak egyszer születtünk meg, kétszer nem lehet születni'* ... A jelent nem becsülik, mivel csekély, vagy még inkább semmi az örökkévalósághoz képest, és örömtelenül töltik el, az erényt és a tevékenykedést kevésre tartják, mivel bátortalanok, és *megvetik magukat mint egy napig élő* és állhatatlan lényeket, akik semmi jelentős dologra nem születtek. Mert *az érzéketlenségről, a felbomlásról és az arról szóló tanítás, hogy az érzéketlenségnek semmi köze hozzánk, nem szünteti meg a halálfélelmet, hanem mintegy még érvként is szolgál mellette; mert éppen ez az, amitől a természet borzad*: ... A léleknek *olyan valamivé történő felbomlása, ami nem gondolkodik és nem érez* – Epikurosz ezt űrré és atomokká való szétszóródásnak vette –, még inkább megszünteti *a halhatatlanság reményét*, amiért eddig nem kevesen, sőt, azt kell mondanom, minden férfi és nő készséggel vállalja, hogy a Kerberosz marcangolja, hogy vizet hordjon a feneketlen hordóba, csak a puszta léte megmaradjon, és ne semmisüljön meg." (I. m. [1104–]1105. old.)

A megelőző foktól való minőségi különbség tulajdonképpen nem létezik, hanem az, ami előzőleg az állati félelem alakjában jelent meg, itt az emberi félelem alakjában, az érzelmi formában jelenik meg. A tartalom ugyanaz marad.

Azt mondja nekünk, hogy az élnivágyás a legősibb szeretet; mindenesetre a legelvontabb és ezért legősibb szeretet az önszeretet, a magunk partikuláris létének szeretete. De ezzel a dolog tulajdonképpen túl kereken ki volt mondva, tehát visszakozik és az érzelem megnemesítően fénylő látszatát veti rá.

Aki tehát feleségét és gyermekeit elveszíti, inkább azt kívánja, hogy valahol meglegyenek, ha rosszul megy is a soruk, semmint hogy teljesen megszűntek légyen. Ha csupán szeretetről lenne szó, az egyén felesége és gyermeke a legtisztábban szívében őrződik meg, ami sokkal magasabb lét, mint az empirikus exisztenciáé. De a dolog másképpen áll. Feleség és gyermek mint ilyenek csupán annyiban vannak empirikus exisztenciában, amennyiben az az egyén, akihez tartoznak, maga is empirikusan létezik. Hogy tehát inkább bárhol akarja tudni őket, térbeli érzékelhetőségben, menjen bár rosszul is a soruk, mint sehol, ez semmi egyéb, mint hogy az egyén a saját empirikus exisztenciájának tudatával akar bírni. A szeretet köpönyege csupán árnyék volt, a meztelen empirikus Én, az önszeretet, a legősibb szeretet a mag, s nem ifjodott meg konkrétabb, ideálisabb alakká.

Kellemesebben hangzik, véli Plutarkhosz, a változás szó, mint a teljes megszűnés. De a változás ne legyen minőségi, az egyedi Én maradjon meg egyedi létében, a szó tehát csupán érzéki képzete annak, ami, és az ellenke-

zőjét kell jelentenie. A dolog ne változzék, hanem csak kerüljön valamilyen sötét helyre, a fantasztikus távolság közbeiktatása leplezze el a minőségi ugrást, és minden minőségi különbség ugrás, e nélkül az ugrás nélkül nincsen idealitás.

Továbbá, véli Plutarkhosz, ez a tudat [. . .][59]

A démokritoszi és epikuroszi természetfilozófia különbsége

Függelékkel[60]

Írta

Karl Heinrich Marx
a filozófia doktora

Drága atyai barátjának

Ludwig von Westphalen

titkos kormánytanácsos úrnak
Trierben

ajánlja e sorokat gyermeki szeretete jeléül
a szerző

Megbocsátja nekem, *drága atyai barátom*, hogy az *Ön* nekem oly kedves nevét egy jelentéktelen füzet élére illesztem. Túlságosan türelmetlen vagyok, nem tudok várni más alkalomra, hogy *Ön* iránt érzett szeretetemnek egy kis bizonyítékát adjam.

Bárcsak mindenki, aki kételkedik az Eszmében, oly szerencsés lehetne, mint én, hogy megcsodálhasson egy ifjú erővel bíró aggastyánt, aki a kor minden haladását az igazság lelkesedésével és megfontoltságával köszönti, és aki azzal a meggyőződéstől fűtött, napfényes idealizmussal, amely egyedül az igazság szavát, a világ összes szellemeinek maga elé szólítóját ismeri, sosem riadt meg a hátrafelé húzó kísértetektől, a kor sokszor sötét, felhős egétől, hanem isteni energiával és férfiasan biztos pillantással minden álcákon át mindig az Empüreionra nézett, amely a világ szívében lángol. *Ön, atyai barátom*, mindig élő argumentum ad oculos* volt arra, hogy az idealizmus nem képzelődés, hanem igazság.

Testi jólétet az *Ön* számára nem kell kérnem. A szellem az a nagy, varázsszertudó orvos, akire *Ön* rábízta magát.**

---

* – szemmel látható bizonyíték – *Szerk.*

** *Ez a bekezdés eredetileg így hangzott:* Remélem, hogy a szeretetnek e hírnökét, amelyet *Önhöz* küldok, hamarosan követni fogom és az *Ön* oldalán újra bebarangolhatom a mi csodás, festői hegyeinket és erdeinket. Testi jólétet az *Ön* számára nem kell kérnem. A szellem és a természet azok a nagy varázsszertudó orvosok, akikre *Ön* rábízta *magát*. – *A lap szélére írva*: Ez az ajánlás nagyobb betűkkel szedendő. – *Szerk.*

Előszó

Ennek az értekezésnek a formája egyfelől szigorúbban tudományos, másfelől egynémely fejtegetéseiben kevésbé aprólékos jellegű lett volna, ha kezdeti rendeltetése szerint nem doktori disszertációnak készült volna. Hogy mégis ilyen alakban nyomdába adjam, arra külső okok késztettek. Ezenkívül azt hiszem, hogy megoldottam benne a görög filozófia történetének egy eddig megoldatlan problémáját.

Szakemberek tudják, hogy ennek az értekezésnek a tárgyához nincsenek semmiféle használható előmunkálatok. Azt, amit Cicero és Plutarkhosz fecsegtek, mind a mai napig utánuk fecsegték. Gassendi – aki Epikuroszt felszabadította az alól az interdiktum alól, amelyet rá az egyházatyák és az egész középkor, a realizált ésszerűtlenség kora, kimondtak – a fejtegetéseiben csupán egy érdekes mozzanatot szolgáltat.[61] Katolikus lelkiismeretét [Gewissen] összeegyeztetni igyekszik pogány tudásával [Wissen] és Epikuroszt az Egyházzal, ami persze kárba veszett buzgalom volt. Olyan ez, mintha a görög Laisz derűsen virágzó testére keresztény apácaköntöst akarnának húzni. Gassendi sokkal inkább Epikuroszból tanult filozófiát, semhogy Epikurosz filozófiájáról nekünk tanítást adhatna.

Ez az értekezés csupán egy nagyobb írásmű előfutárának tekintendő, amelyben az epikureus, sztoikus és szkeptikus filozófia ciklusát az egész görög elmélkedéssel való összefüggésében részletesen fogom bemutatni.[62] Ennek az értekezésnek formai és más ilyen fogyatékosságai ott el fognak maradni.

Hegel ugyan az említett rendszerek általános jellegét egészben véve helyesen meghatározta, ámde – filozófiatörténetének, amelytől a filozófia történetét egyáltalában keltezni lehet, csodálatraméltóan nagy és merész tervét tekintve – egyfelől lehetetlen volt az egyes részletekbe belebocsátkoznia, másfelől az arról alkotott nézete, amit par excellence spekulatívnak nevezett, ezt az óriás gondolkodót megakadályozta abban, hogy e rendszerekben felismerje azt a magas jelentőséget, amellyel a görög filozófia története és egyáltalában a görög szellem szempontjából bírnak. E rendszerek adják a

kulcsot a görög filozófia igazi történetéhez. A görög élettel való összefüggésükről mélyebben járó utalás található *Köppen* barátomnak „Friedrich der Grosse und seine Widersacher" című írásában.[63]

Függelékként csatoltam az Epikurosz teológiája ellen irányuló plutarkhoszi polémia kritikáját; ezt azért tettem, mert ez a polémia nem valami egyedi dolog, hanem egy species képviselője, mivel nagyon találóan mutatja be önmagán a teologizáló értelem viszonyát a filozófiához.

A* kritikában egyebek között azt sem érintem, mennyire hamis egyáltalában Plutarkhosz álláspontja, mikor a filozófiát a vallás fóruma elé idézi. Erre nézve mindenfajta okoskodás helyett legyen elég egy passzus David Hume-ból:

„Bizonyára egyfajta megcsúfolása a filozófiának, amelynek *szuverén tekintélyét* minden téren el kellene ismerni, ha arra kényszerítik, hogy minden alkalommal mentegetőddzék a belőle folyó következtetések miatt, és hogy minden művészetnél és tudománynál, amelyben megütközést kelt, magát igazolja. *Olyan ez, mintha egy királyt a saját alattvalóival szemben elkövetett felségárulással vádolnának.*"[64]

A filozófia, ameddig csak egyetlen vércsepp lüktet világbíró, abszolúte szabad szívében, Epikurosszal mindig azt fogja odakiáltani ellenfeleinek: „Nem az az istentelen, aki megtagadja a tömeg isteneit, hanem az, aki a tömeg hiedelmeivel ruházza fel az isteneket."[65]

A filozófia nem titkolja ezt. Prométheusz hitvallása:

„Nyíltan beszélek: minden istent gyűlölök",[66]

az ő saját hitvallása, az ő saját jeligéje minden égi és földi istenekkel szemben, akik nem az emberi öntudatot ismerik el a legmagasabb istenségnek. Mellette ne legyen isten senki.

Azoknak a sanyarú nyúlfiaknak pedig, kik a filozófia látszatra megroszszabbodott polgári helyzetén ujjonganak, megint csak azt válaszolja, amit Prométheusz az istenek szolgájának, Hermésznek mond:

„Ezt jól jegyezd meg: szolgasorsodért soha
el nem cserélném gyötrelmes balsorsomat.
Én jól tudom, e kősziklát szolgálni jobb,
mint Zeusz atyát megbízható követjeként."[67]

Prométheusz a filozófiai naptár legjelesebb szentje és mártírja.

Berlin, 1841 március.

* *Áthúzva*: Ebben a – *Szerk.*

Tartalom

Előszó

A démokritoszi és epikuroszi természetfilozófia különbségéről

Első rész : A démokritoszi és epikuroszi természetfilozófia különbsége *általában*

I. Az értekezés tárgya
II. Ítéletek a démokritoszi és epikuroszi fizika viszonyáról
III. Nehézségek a démokritoszi és epikuroszi természetfilozófia azonosságát illetően
IV. Általános elvi különbség a démokritoszi és epikuroszi természetfilozófia között
V. Eredmény

Második rész : A démokritoszi és epikuroszi természetfilozófia különbsége az egyes részletekben

Első fejezet. Az atom elhajlása az egyenes vonaltól
Második fejezet. Az atom minőségei
Harmadik fejezet. *Ἄτομοι ἀρχαί* és *ἄτομα στοιχεῖα**
Negyedik fejezet. Az idő
Ötödik fejezet. A meteórok

Függelék : Az Epikurosz teológiája elleni plutarkhoszi polémia kritikája

Előzetes megjegyzés

I. Az ember viszonya istenhez
1. A félelem és a túlvilági lény
2. A kultusz és ez egyén
3. A gondviselés és a lefokozott isten

* – Oszthatatlan kezdet-elvek és oszthatatlan elemek; Kezdet-atomok és elem-atomok – *Szerk.*

II. Az egyéni halhatatlanság

1. A vallási feudalizmusról. A csőcselék pokla
2. A sokaság vágyakozása
3. A kiválasztottak dölyfe

ELSŐ RÉSZ

A démokritoszi és epikuroszi természetfilozófia különbsége általában

I. Az értekezés tárgya

A görög filozófiával úgy látszik az történik, aminek egy jó tragédiával nem szabad megtörténnie, tudniillik hogy lanyha véget ér*. Arisztotelésszel**, a görög filozófia makedóniai Alexandroszával úgy látszik*** befejeződik a filozófia objektív története Görögországban és még a férfias erejű sztoikusoknak sem sikerült az, ami a spártaiaknak sikerült a templomaikban:° Athénét úgy hozzáláncolni Héraklészhez, hogy ne tudjon elmenekülni.

Az epikureusokat, sztoikusokat, szkeptikusokat egy szinte oda nem illő toldaléknak tekintik, amely semmilyen viszonyban nem áll hatalmas premisszáival°°. Eszerint az epikuroszi filozófia nem egyéb, mint démokritoszi fizika és kürénéi morál szinkretisztikus elegye, a sztoicizmus nem egyéb, mint hérakleitoszi természetbölcselkedés, cinikus-erkölcsi világszemlélet, esetleg még arisztotelészi logika összekapcsolása, végül a szkepticizmus az a szükséges rossz, amely szembeszállt e dogmatizmusokkal. E filozófiákat ilyenképpen tudattalanul összekötik az alexandreiaival, amennyiben egy csupán egyoldalú és irányzatos eklekticizmust csinálnak belőlük. Az alexandreiai filozófiát végül merő rajongásnak és széthullásnak tekintik – zűrzavarnak, amelyben legfeljebb a szándék egyetemességét illetheti elismerés.

---

* *Áthúzva*: inkoherens finálája van – *Szerk.*

** *Áthúzva*: (Arisztotelész) után – *Szerk.*

*** *Áthúzva*: lekonyulnak Minerva baglyának szárnyai – *Szerk.*

° *Áthúzva*: Minervát – *Szerk.*

°° *Áthúzva*: előzményeivel – *Szerk.*

Nos,* nagyon is triviális igazság: keletkezés, virágzás és elmúlás az az érc kör, amelybe minden emberi bele van béklyózva, amelyet végig kell futnia. Így hát nem lenne abban semmi feltűnő, ha a görög filozófia, miután Arisztotelészben elérte legmagasabb virágzását, utána elhervadt volna. Csakhogy a hősök halála a naplementéhez, nem pedig egy felfuvalkodott béka szétpukkadásához hasonlít.

Azután meg: keletkezés, virágzás és elmúlás egészen általános, egészen határozatlan képzetek, amelyekbe mindent bele lehet ugyan sorolni, de amelyekkel semmit sem lehet fogalmilag megragadni. Maga a letűnés preformálva van az élőben; alakját ennélfogva éppúgy specifikus sajátosságában kellene megragadni, akár az élet alakját.

Végül, ha egy pillantást vetünk a történelemre, vajon az epikureizmus, sztoicizmus és szkepticizmus partikuláris jelenségek-e? Nem a római szellem őstípusai-e? Az az alak, amelyben Görögország Rómába költözött? Vajon nem annyira jellegzetes, intenzív és örök lényűek-e, hogy magának a modern világnak is teljes szellemi polgárjogot kellene számukra biztosítania?

Ezt csak azért emelem ki, hogy e rendszerek történeti fontosságát emlékezetünkbe idézzem; itt azonban nem a művelődés szempontjából való általános jelentőségükről van szó, hanem a régebbi görög filozófiával való összefüggésükről.

E viszony vonatkozásában nem kellett volna-e legalábbis behatóbb kutatásra ösztönöznie annak, hogy azt látjuk: a görög filozófia eklektikus rendszerek két különböző csoportjával fejeződik be, amelyeknek egyike az epikureus, sztoikus és szkeptikus filozófia ciklusa, a másikat pedig az alexandreiai spekuláció neve alatt foglaljuk össze? Nem figyelemreméltó jelenség-e továbbá, hogy a platóni és arisztotelészi, totalitássá kiterjedő filozófiák után új rendszerek lépnek fel, amelyek nem e gazdag szellemi alakzatokhoz csatlakoznak, hanem, távolabbra tekintve vissza, a legegyszerűbb iskolákhoz – a fizikát illetően a természetfilozófusokhoz, az etikára vonatkozóan a szókratészi iskolához – fordulnak? Miben van továbbá megalapozva az, hogy azok a rendszerek, amelyek Arisztotelészre következnek, mintegy készen találják alapzataikat a múltban? Hogy Démokritoszt a kürénéiekkel, Hérakleitoszt a cinikusokkal hozzák össze? Véletlen-e az, hogy az epikureusokban, sztoikusokban és szkeptikusokban az öntudat minden mozzanata teljesen képviselve van, csakhogy mindegyik mozzanat külön exisztenciaként? Hogy ezek a rendszerek együttvéve** az öntudat teljes konstrukcióját alkotják? Végül

* *Áthúzva*: nem lehet elhárítani – *Szerk.*

** *Áthúzva*: mintegy – *Szerk.*

a bölcsnek az a jellege, amellyel a görög filozófia a hét bölcsben mitikus kezdetét veszi, amely mintegy középpontjaként Szókratészban mint démiurgoszában testesül meg, mondom, a bölcsnek – a σοφός-nak – ez a jellege véletlenül kap-e helyet e rendszerekben mint az igazi tudomány valósága?

Nekem úgy tűnik, hogy a régebbi rendszerek a tartalom tekintetében, az Arisztotelész utániak és kiváltképpen az epikureus, sztoikus és szkeptikus iskolák ciklusa pedig a görög filozófia szubjektív formájának, jellegének tekintetében jelentékenyebbek és érdekesebbek. Ámde a filozófiai rendszereknek éppen a szubjektív formájáról, a szellemi hordozójáról eddig szinte teljesen megfeledkeztek, csak metafizikai meghatározásaikat nézték.

Tüzetesebb vizsgálódásnak tartom fenn, hogy az epikureus, sztoikus és szkeptikus filozófiát összességében és a korábbi és későbbi görög bölcselkedéshez való totális viszonyában mutassam be.

Itt legyen elég, ha mintegy példaképpen és csupán egyik oldaláról, tudniillik a korábbi bölcselkedéshez való vonatkozásában fejtjük ki ezt a viszonyt.

Ilyen példának választom az epikuroszi természetfilozófiának a démokritoszihoz való viszonyát. Nem hiszem, hogy ez a legkényelmesebb csatlakozási pont. Mert egyrészt régi, meghonosodott előítélet, hogy a démokritoszi és epikuroszi fizikát azonosítják, úgyhogy Epikurosz változtatásaiban csak önkényes ötleteket látnak; másrészt kénytelen vagyok az egyes részleteket illetően látszólag szőrszálhasogató aprólékosságokba bocsátkozni. De éppen mert ez az előítélet olyan régi, mint a filozófia története, mert a különbségek annyira rejtettek, hogy szinte csak a mikroszkóp alatt tárulnak fel, éppen ezért annál fontosabb lesz, ha sikerül kimutatni a démokritoszi és epikuroszi fizikának egy összefüggésük ellenére fennálló lényeges, a legapróbb részletekig végighúzódó különbségét. Amit kicsiben ki lehet mutatni, azt még könnyebb megmutatni ott, ahol a viszonyokat nagyobb méretekben ragadjuk meg, míg megfordítva, egészen általános szemlélődések maguk után hagyják a kételyt, hogy vajon az eredmény igazolódik-e az egyes részletekben is.

II. Ítéletek a démokritoszi és epikuroszi fizika viszonyáról

Hogy az én nézetemnek általánosságban mi a viszonya a korábbiakhoz, az szembe fog tűnni, ha futólag áttekintjük az ókoriak ítéleteit a démokritoszi és epikuroszi fizika viszonyáról.

A *sztoikus Poszeidóniosz* [hívei] és *Nikolaosz* és *Szótion* szemére vetik Epikurosznak, hogy saját tulajdonának adta ki az atomokról szóló démokritoszi tant és Arisztipposz tanát a gyönyörről.[1] Az akademikus *Cotta* ezt kérdezi Cicerónál: „Mi van hát Epikurosz fizikájában, ami nem* Démokritosztól való? Ha változtat is egyet-mást, legtöbbnyire ugyanazt mondja."[2] Így mondja maga *Cicero* is: „A fizikában, amellyel Epikurosz leginkább dicsekszik, teljesen tájékozatlan. A legtöbb Démokritoszé; ahol eltér tőle, ahol javítani akar, ott ront és rosszabbít."[3] Habár sok oldalról Epikurosznak szemére vetik, hogy ócsárolja Démokritoszt, Leonteusz Plutarkhosz szerint azt állítja, hogy** Epikurosz becsülte Démokritoszt, mert*** az már őelőtte az igaz tant vallotta, mert° ő már korábban felfedezte a természet elveit.[4] A „De Placitis Philosophorum" című írás[68] Epikuroszt Démokritosz nyomán filozofálónak nevezi.[5] Plutarkhosz a „Kolótész"-ában tovább megy. Epikuroszt sorban összehasonlítva Démokritosszal, Empedoklésszel, Parmenidésszel, Platónnal, Szókratésszal, Sztilpónnal, a kürénéiekkel és akademikusokkal, azt az eredményt igyekszik kapni, hogy „Epikurosz az egész görög filozófiából elsajátította a hamisat, nem értette meg az igazat",[6] mint ahogy a „De eo, quod secundum Epicurum non beate vivi possit" című°° értekezés is telis-tele van hasonló ellenséges vádaskodásokkal.

A régebbi íróknak ez a kedvezőtlen nézete megmarad az egyházatyáknál is. A jegyzetben csak egyetlen passzusát idézem Clemens Alexandrinusnak,[7] egy olyan egyházatyának, aki Epikurosszal kapcsolatban kiváltképp említést érdemel, mert Pál apostolnak az egyáltalában a filozófiától való intését az epikureus filozófiától való intéssé értelmezi át, mint amely filozófia még csak gondviselésről és más efféléről sem fantaziált.[8] De hogy egyáltalában mennyire hajlamosak voltak Epikurosznak plagizálásokat róni fel, azt legfeltűnőbben *Szextosz Empeirikosz* mutatja, aki Homéroszból és Epikharmoszból néhány teljesen oda nem illő passzust akar feltüntetni az epikuroszi filozófia fő forrásainak.[9]

Ismeretes, hogy természetfilozófus mivoltában Epikuroszt az újabb írók egészben véve ugyancsak Démokritosz puszta plagizátorává teszik meg. Általánosságban való ítéletüket képviselje itt *Leibniz* kijelentése: „Nous ne savons presque de ce grand homme" (Démocrite) „que ce qu'Epicure en

* *Áthúzva*: Epikurosztól – *Szerk.*
** *Áthúzva*: (Epikurosz) – *Szerk.*
*** *Áthúzva*: ő – *Szerk.*
° *Áthúzva*: ő (Démokritosz) – *Szerk.*
°° *Áthúzva*: értekezése – *Szerk.*

a emprunté, qui n'était pas capable d'en prendre toujours le meilleur."*[10] Míg tehát Cicero szerint Epikurosz elrontotta a démokritoszi tanítást, de legalább meghagyja neki a javítani akarást és a szemet, hogy fogyatékosságait lássa, míg Plutarkhosz következetlenséget[11] és a rontásra való eredendő hajlandóságot tulajdonít neki, tehát akaratát is meggyanúsítja, addig Leibniz még azt a képességét is elvitatja, hogy Démokritoszt akár csak ügyesen kivonatolja.

De mindnyájan egyetértenek abban, hogy Epikurosz a fizikáját Démokritosztól vette át.

III. Nehézségek a démokritoszi és epikuroszi természetfilozófia azonosságát illetően

A történeti tanúságokon kívül is sok minden szól a démokritoszi és epikuroszi fizika azonossága mellett. Az elvek – atomok és űr – kétségkívül ugyanazok. Úgy tűnik, hogy csak egyes részletmeghatározásokban uralkodik önkényes, ennélfogva lényegtelen különbözőség.

Ámde így fennmarad egy furcsa, meg nem oldható rejtély. Két filozófus teljesen ugyanazt a tudományt tanítja, teljesen ugyanolyan módon, de – mily következetlenség! – homlokegyenest szembenállnak egymással mindenben, ami e tudomány igazságát, bizonyosságát, alkalmazását, egyáltalában gondolat és valóság viszonyát illeti. Azt mondom, homlokegyenest szembenállnak egymással, és megpróbálom most ezt bebizonyítani.

A) Démokritosz ítéletét *az emberi tudás igazságáról és bizonyosságáról* nehéznek látszik kideríteni. Ellentmondó szövegrészeink vannak, vagy jobban mondva nem a szövegrészekben, hanem Démokritosz nézeteiben van ellentmondás. Mert Trendelenburg állítása az arisztotelészi „Pszichológiá"-hoz írt kommentárjában, mely szerint csak későbbi íróknak van tudomásuk ilyen ellentmondásról, Arisztotelésznek pedig nincs, ténybelileg nem áll helyt. Arisztotelész** „Pszichológiá"-jában ugyanis ez áll: „Démokritosz azt állítja, hogy lélek és értelem egy és ugyanaz, mert a jelenség az igaz",[1] a „Metafiziká"-ban ellenben ez: „Démokritosz azt állítja, semmi

* – „Erről a nagy emberről" (Démokritoszról) „szinte csak azt tudjuk, amit Epikurosz merített belőle, aki pedig nem volt képes mindig a legjobbat venni ki." – *Szerk.*

** *Áthúzva*: „Fiziológiá"-jában – *Szerk.*

sem igaz, vagy pedig előttünk rejtve van."[2] Nincs-e ellentmondás Arisztotelész e passzusaiban?* Ha a jelenség az igaz, hogyan lehet az igaz elrejtve? A rejtettség csak ott kezdődik, ahol jelenség és igazság elválik egymástól. *Diogenész Laertiosz* pedig arról tudósít, hogy Démokritoszt a szkeptikusok közé sorolták. Idézi is egy mondását: „Igazában semmit sem tudunk, mert az igazság a kút mélyén rejlik."[3] Hasonló található *Szextosz Empeirikosznál.*[4]

Démokritosznak ez a szkeptikus, bizonytalan és belsőleg ellentmondó nézete csak továbbfejlődik *abban a módban*, ahogy *az atomnak és az érzékileg megjelenő világnak a viszonyát meghatározza.*

Egyfelől az érzéki megjelenés nem illeti meg magukat az atomokat. Nem *objektív megjelenés* ez, hanem *szubjektív látszat.* „Az *igazi* elvek az atomok és az űr; *minden egyéb*: *vélemény, látszat.*"[5] „Csak vélemény szerint van a hideg, csak vélemény szerint van a meleg, igazában azonban az atomok vannak és az űr."[6] Ezért igazában nem *egy* lesz a sok atomból, hanem „az atomok kapcsolódása által *látszik* mind eggyé lenni".[7] Ezért csakis az észen keresztül lehet nézni az elveket, amelyek már kicsiségük miatt is hozzáférhetetlenek az érzéki szem számára; ezért még *ideáknak* is mondják őket.[8] De másfelől az érzéki megjelenés az egyedül igaz objektum, és az αἴσθησις** a φρόνησις***, de ez az igaz változó, állhatatlan, jelenség. Az azonban, hogy a jelenség az igaz, ellentmond magának.[9] Tehát majd az egyik, majd a másik oldalt teszi szubjektívvé, illetve objektívvé. Így látszólag szétválasztja az ellentmondást, mivel két világra osztja el. Démokritosz ennélfogva az érzéki valóságot szubjektív látszattá teszi; ámde az antinómia, száműzetvén az objektumok világából, immár a saját öntudatában exisztál, ahol is az atom fogalma és az érzéki szemlélet ellenségesen találkoznak.

Démokritosz tehát nem menekül meg az antinómiától. Még nem itt a helye, hogy ennek magyarázatát adjuk. Elég annyi, hogy exisztenciáját nem lehet tagadni.

Hallgassuk meg ellenben Epikuroszt.

A *bölcs* magatartása, mondja ő, *dogmatikus, nem szkeptikus.*[10] Sőt, éppen azzal tűnik ki mindenki közül, hogy meggyőződéssel tud.[11] „Minden érzék az igaznak hírnöke."[12] „*Semmi sem cáfolhatja meg az érzéki észlelést*; sem az egynemű észlelés az egyneműt, mivel egyenlő érvényűek; sem a nem-egynemű a nem-egyneműt, mert nem ugyanarról ítélnek; sem a fogalom, mert a

---

* *A következő két mondat Marx kézírásával betoldva. – Szerk.*

** – érzékelés – *Szerk.*

*** – gondolkodás – *Szerk.*

fogalom az érzéki észlelésektől függ",[13] áll a „Kanón"-ban. Míg azonban *Démokritosz* az *érzéki világot szubjektív látszattá* teszi, *Epikurosz objektív jelenséggé* teszi azt. És itt tudatosan megkülönbözteti magát Démokritosztól, mert azt mondja, hogy osztozik *ugyanazon elvekben, de nem* teszi az érzéki minőségeket *csak-véltekké*.[14]

Ha tehát az érzéki észlelés volt Epikurosz kritériuma, ha annak felel meg az objektív jelenség, akkor csak helyes konzekvenciának tekinthetjük azt, amire Cicero vállat von. „A nap nagynak látszik Démokritosz szemében, mert tudományos és a geometriában tökéletesen jártas férfiú; Epikurosz szemében mintegy kétlábnyi nagyságú, mert ő úgy ítél, hogy *olyan* nagy, amekkorának *látszik*."[15]

B) *Ez a különbség*, amely Démokritosznak és Epikurosznak a tudomány biztosságáról és objektumainak igazságáról alkotott *elméleti ítéletei* között fennáll, *megvalósul* e férfiak *különböző tudományos energiájában* és *praxisában*.

Démokritosznál az elv nem jelenik meg, valóság és exisztencia nélkül marad, viszont mint reális és tartalmas világ az *érzéki észlelés világa* áll vele szemben. Igaz, hogy ez szubjektív látszat, de éppen ezáltal el van szakítva az elvtől, megmarad a maga önálló valóságában; egyszersmind az egyetlen reális tárgy, *mint ilyennek* van értéke és jelentősége. Démokritoszt ez *empirikus megfigyelésre* ragadja. A filozófiában nem nyervén kielégülést, a *pozitív tudás* karjaiba veti magát. Már hallottuk, hogy Cicero vir eruditusnak* nevezi. Járatos a fizikában, etikában, matematikában, az enciklikus diszciplínákban, minden mesterségben.[16] Már könyveinek Diogenész Laertiosznál található katalógusa is tanultsága mellett bizonyít.[17] De mint ahogy a tanultságnak jellemvonása, hogy széltében terjeszkedik, gyűjt és kívülről keres: azt látjuk, hogy Démokritosz *a fél világot bevándorolta*, tapasztalatokat, ismereteket, megfigyeléseket becserélni. „Kortársaim közül", hirdeti önmagáról dicsekedve, „a földnek legnagyobb részét jártam be, a legtávolabbit is átkutatva; s a legtöbb égövet és földtájat láttam és a legtöbb tanult ember szavát hallottam; és a vonalak bizonyítással történő szerkesztésében senki sem múlt felül, még az egyiptomiak úgynevezett arszepedonaptészei[69] sem."[18]

Démétriosz a „*ὁμώνυμοι*"-ban és *Antiszthenész* a „*διαδοχαί*"-ban elbeszélik, hogy elvándorolt Egyiptomba a papokhoz, geometriát tanulni, és a kaldeusokhoz Perzsiába, és hogy eljutott a Vörös-tengerig. Egyesek azt ál-

* – tudós, tanult férfiúnak – *Szerk.*

lítják, hogy összekerült a gümnoszophisztészekkel Indiában és Etiópiában is járt.[19] Egyfelől a *tudásvágy* az, amely nem hagy neki nyugtot; de ugyanakkor a *ki nem elégültség az igaz, azaz filozófiai tudásban* az, ami őt világgá űzi. Annak a tudásnak, amelyet ő igaznak tart, nincs tartalma; az a tudás, amely neki tartalmat ad, igazság nélkül való. Meglehet mese, de igaz mese, mert a lényében rejlő ellentmondásosságot ábrázolja az ókoriaknak egy anekdotája. Eszerint Démokritosz megvakította magamagát, hogy *érzéki szemefénye* ne homályosítsa el *szellemi éleslátását*.[20] Ugyanaz az ember ez, aki mint Cicero mondja, bevándorolta* a fél világot. De nem találta meg, amit keresett.

Ellentett alak jelenik meg előttünk Epikuroszban.

Epikurosz *kielégült* és *boldog a filozófiában*. „A filozófiának", mondja, „kell szolgálnod, hogy kijusson neked az igazi szabadság. Nem kell annak várakoznia, aki alávetette és átadta magát neki; azonnal felszabadul. Mert maga ez: a filozófia szolgálata, a szabadság."[21] „Sem az ifjú", tanítja ezért, „ne késlekedjék a filozofálással, sem az agg ne hagyja abba a filozofálást. Mert senki sem éretlen, senki nem is túl érett ahhoz, hogy a lelkét ápolja. Aki pedig azt mondja, hogy vagy még nincs itt a filozofálás ideje, vagy pedig már elmúlott, az hasonlít ahhoz, aki azt állítja, a boldogságnak még nincs itt az órája, vagy már nincs itt többé."[22] Míg Démokritosz, ki nem elégítve a filozófiától, az empirikus tudás karjaiba veti magát, *Epikurosz megveti a pozitív tudományokat*: merthogy azok semmivel sem járulnak hozzá az *igazi tökéletességhez*.[23] *A tudomány ellenségének*, a grammatika megvetőjének nevezik.[24] Még tudatlanságot is vetnek a szemére; „ámde", mondja egy epikureus Cicerónál, „nem Epikurosznak hiányzott a tanultsága, hanem azok a tudatlanok, akik azt hiszik, hogy vénségükig szajkózniok kell azt, amit szégyen volt ifjúkorukban nem tudniok."[25]

De míg *Démokritosz egyiptomi papoktól, perzsa kaldeusoktól* és *indiai gümnoszophisztészektől* igyekszik tanulni, *Epikurosz azzal dicsekszik*, hogy neki *nem volt tanítója*, hogy *autodidakta*.[26] Némelyek, mondja Seneca szerint, minden segítség nélkül küzdenek az igazságért. Ezek között ő is önmaga tört utat. És őket, az autodidaktákat dicséri a leginkább. A többiek szerinte másodrangú elmék.[27] Míg Démokritosz a világ minden tájára úszódik, Epikurosz alig két-háromszor hagyja ott athéni kertjét és utazik Ióniába, nem kutatni, hanem barátokat látogatni.[28] Míg végül** Démokri-

* *Áthúzva*: az egész végtelenséget – *Szerk.*

** *Áthúzva*: a sokat bolyongott – *Szerk.*

tosz, hitét vesztve a tudásban, önmagát megvakítja, Epikurosz, mikor halála óráját érzi közeledni, meleg fürdőbe lép, tiszta bort kér és azt ajánlja barátainak, maradjanak hívek a filozófiához.[29]

C) A most kifejtett különbségeket nem lehet a két filozófus véletlen egyéniségének tulajdonítani; két ellentett irányzat ölt bennük testet. Itt mint a gyakorlati energia különbségét látjuk azt, ami fentebb mint az elméleti tudat különbsége fejeződik ki.

Nézzük végül a *reflexiós formát*, amely a *gondolatnak a létre való vonatkozását, a kettő viszonyát mutatja be.* Abban az általános viszonyban, amelyet a filozófus a világnak és a gondolatnak egymáshoz képest ad, csupán az objektiválódik, ahogy különös tudata a reális világhoz viszonyul.

Mármost Démokritosz a valóság reflexiós formájaként a *szükségszerűséget* alkalmazza.[30] Arisztotelész azt mondja róla, hogy mindent a szükségszerűségre vezet vissza.[31] Diogenész Laertiosz arról tudósít, hogy az atomok örvénylése, amelyből minden keletkezik, a démokritoszi szükségszerűség.[32] Kielégítőbben beszél erről a „De Placitis Philosophorum" szerzője: a szükségszerűség Démokritosz szerint a sors és a jog és a gondviselés és a világteremtő. E szükségszerűség szubsztanciája pedig az anyag antitüpiája és mozgása és ütközése.[33] Hasonló hely található *Sztobaiosz* fizikai eklogáiban[34] és *Euszebiosz* „Praeparatio Evangelicá"-jának hatodik könyvében.[35] Sztobaiosz erkölcstani eklogái megőrizték Démokritosz alábbi szentenciáját,[36] amelyet Euszebiosz tizennegyedik könyve csaknem szó szerint megismétel,[37] tudniillik: az emberek kitalálták a véletlen álképzetét – saját tanácstalanságuk kinyilvánítása ez; mert *a véletlen harcban áll az erős gondolkodással.* Ugyanígy *Szimplikiosz* Démokritoszra értelmez egy passzust, ahol Arisztotelész a régi tanról beszél, amely megszünteti a véletlent.[38]

Ellenben Epikurosz*:

„*A szükségszerűség*, amelyet némelyek mindenfelett-uralkodóként** szerepeltetnek, *nincsen*, hanem némely dolgok *véletlenek*, mások a mi *önkényünktől* függenek. A szükségszerűséget nem lehet rábeszéléssel meggyőzni, a véletlen ellenben állhatatlan. Jobb volna az istenekről szóló mítoszt követni, mint a fizikusok εἱμαρμένη-jének*** szolgája lenni. Hiszen az előbbi reményt hagy arra, hogy az isteneket tiszteletnyilvánítással meg lehet lágyítani, ez utóbbi viszont a könyörtelen szükségszerűség. A *véletlent* kell azonban, *nem az istent*, mint a sokaság hiszi, elfogadni."[39] „Szerencsétlen dolog a

* *Áthúzva*: hallgassuk meg Epikuroszt – *Szerk.*

** *Áthúzva*: hoznak fel – *Szerk.*

*** – végzetének; sorsának – *Szerk.*

szükségszerűségben élni, de a szükségszerűségben élni nem szükségszerűség. Mindenütt nyitva állnak az utak a szabadsághoz, sok út, rövidek, könnyűek. Köszönjük meg tehát istennek, hogy senkit sem lehet az életben fogva tartani. Módunkban van, hogy megfékezzük magát a szükségszerűséget is."[40]

Hasonlóan beszél az epikureus Vellejus Cicerónál a sztoikus filozófiáról: „Mit tartsunk egy olyan filozófiáról, amely szerint minden, mint azt vén és ráadásul tanulatlan szipirtyók hiszik, a fátum által történik? ... Epikurosz megváltott minket, szabadságot adott nekünk."[41]

Így Epikurosz még a *diszjunktív ítéletet* is *tagadja*, hogy semmilyen szükségszerűséget se kelljen elismernie.[42]

Démokritoszról is állítják ugyan, hogy alkalmazta a véletlent; de a két hely közül, amelyek erre nézve Szimplikiosznál találhatók,[43] az egyik gyanússá teszi a másikat, mert nyilvánvalóan azt mutatja, hogy nem Démokritosz használta a véletlen kategóriáját, hanem Szimplikiosz tulajdonította neki konzekvenciaként. Ugyanis ezt mondja: Démokritosz nem adja meg általánosságban a világteremtés okát; tehát *úgy látszik*, hogy a véletlent teszi meg oknak. Itt azonban nem a *tartalmi meghatározásról*, hanem a *formáról* van szó, amelyet Démokritosz *tudatosan* használt. Hasonló a helyzet Euszebiosz tudósításával: Démokritosz a véletlent az általánosnak és isteninek az uralkodójává tette és azt állította, hogy itt minden általa történik, míg az emberi élettől és az empirikus természettől távol tartotta, hirdetőit pedig esztelenekként rótta meg.[44]

Részint azt látjuk ebben, hogy *Dionüsziosznak*, a keresztény püspöknek puszta konzekvencia-gyártásáról van szó; részint ott, ahol az általános és isteni kezdődik, véget ér a szükségszerűség démokritoszi fogalmának a véletlentől való különbözősége.

Annyi tehát történetileg bizonyos: *Démokritosz a szükségszerűséget, Epikurosz a véletlent* alkalmazza; az ellentett nézetet pediglen mind a ketten polemikus ingerültséggel elvetik.

E különbség fő következménye az egyes fizikai jelenségek magyarázati módjában jelenik meg.

A szükségszerűség ugyanis a véges természetben *viszonylagos szükségszerűségként, determinizmusként* jelenik meg. A viszonylagos szükségszerűség csak a *reális lehetőségből* vezethető le, azaz feltételek, okok, alapok stb. egy körén át közvetítődik ama szükségszerűség. A reális lehetőség* a viszonyla-

* *Áthúzva*: mintegy – *Szerk.*

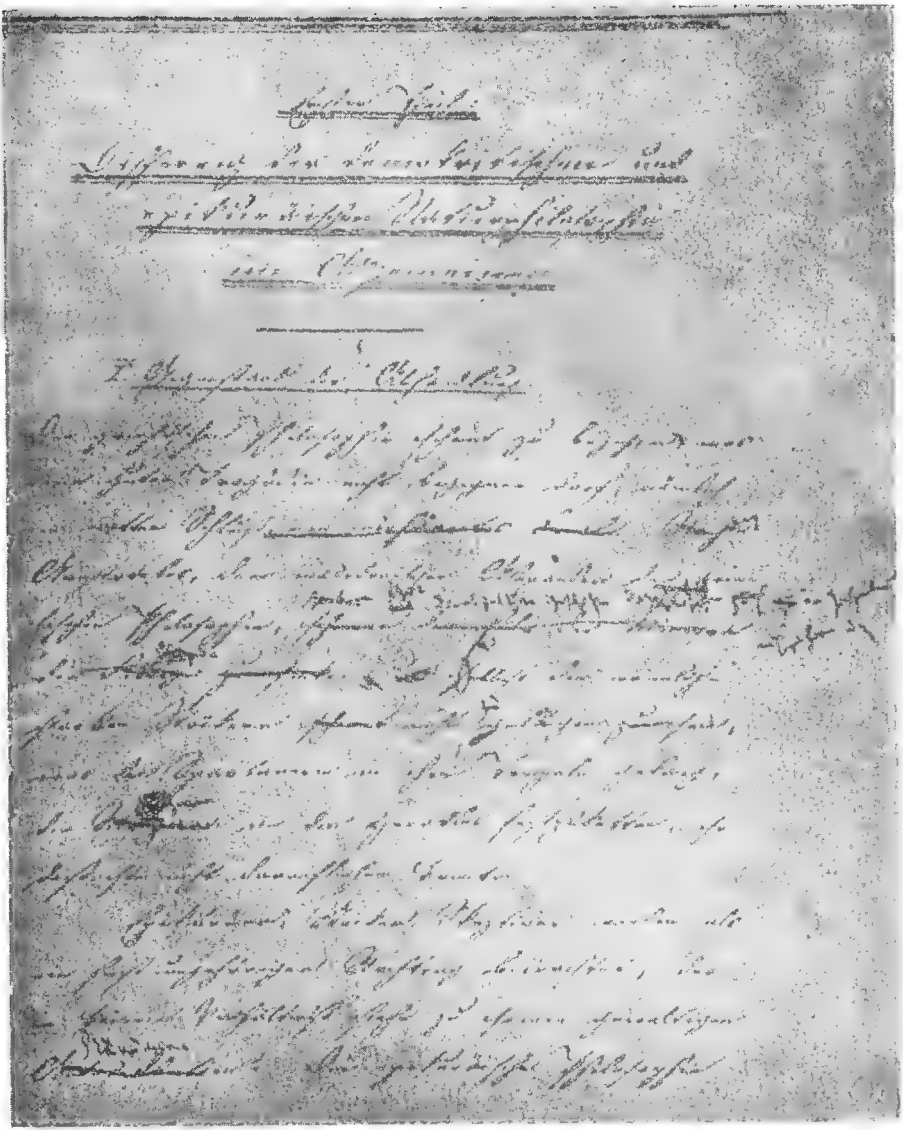

A doktori disszertáció egyik oldala idegen kézírásban, Marx saját kezű javításaival

gos szükségszerűség kifejlése. És ennek alkalmazását találjuk Démokritosznál. Néhány adalékot idézünk Szimplikioszból.

Ha valaki szomjazik és iszik és egészséges lesz: akkor Démokritosz nem a véletlent jelöli meg az oknak, hanem a szomjazást. Mert ha a világteremtésnél a véletlent látszott is használni: mégis azt állítja, hogy ez az egyes esetben semminek sem az oka, hanem más okokra vezet vissza. Így például az ásás a kincstalálásnak vagy a növekedés az olajfának az oka.[45]

A lelkesültség és a komolyság, amellyel Démokritosz ezt a magyarázati módot beviszi a természet szemléletébe, a fontosság, amelyet az oknyomozó törekvésnek tulajdonít, naivan kifejezésre jut ebben a vallomásában*: „Inkább akarok egy új aitiologiát találni, mint a perzsa királyságot elnyerni!"[46]

Epikurosz megintcsak egyenest szembenáll Démokritosszal. A véletlen olyan valóság, amely csak a lehetőség értékével bír, az *elvont lehetőség* azonban éppen az *antipodusa a reális lehetőségnek*. Az utóbbi éles határok közé van szorítva, mint az értelem; az előbbi korlátlan, mint a képzelet. A reális lehetőség az objektumának szükségszerűségét és valóságát igyekszik megalapozni; az elvont lehetőségnek nem a magyarázott objektummal van dolga, hanem a magyarázó szubjektummal. A tárgynak csak lehetségesnek, elgondolhatónak kell lennie. Ami elvontan lehetséges, ami elgondolható, az nem áll útjában a gondolkodó szubjektumnak, nem jelent számára határt, botránykövet. Hogy ez a lehetőség mármost valóságos is-e, az közömbös, mert az érdeklődés itt nem a tárgyra mint tárgyra irányul.

Ennélfogva Epikurosz az egyes fizikai jelenségek magyarázatában határtalan nonchalance-szal** jár el.

Közelebbről ki fog ez derülni a Püthoklészhez írt levélből, amelyet később fogunk szemügyre venni. Itt elég, ha felhívjuk a figyelmet korábbi fizikusok véleményeihez való viszonyára. Ott, ahol a „De Placitis Philosophorum" szerzője és Sztobaiosz a filozófusok különböző nézeteit adja elő a csillagok szubsztanciájáról, a Nap nagyságáról és alakjáról és más effélékről, Epikuroszról mindig ez áll: Egyik véleményt sem veti el, *mind* helyes *lehet*, ő a *lehetségeshez* tartja magát.[47] Sőt Epikurosz még *polemizál* is a reális lehetőségből való, értelmileg meghatározó és éppen ezért egyoldalú magyarázati mód ellen.

Így *Seneca* azt mondja „Quaestiones Naturales"-ában: Epikurosz azt

* *Áthúzva*: is – *Szerk.*

** – henyeséggel; nemtörődömséggel – *Szerk.*

állítja, mindazok az okok lehetnének, és ezek mellé még több más magyarázatot megkísérel, és *kárhoztatja* azokat, akik azt állítják, hogy ezek közül csak egy meghatározott áll fenn, minthogy merész dolog apodiktikusan ítélnünk arról, amire csak hozzávetésekből következtethetünk.[48]

Látjuk, nem fűződik semmi érdek ahhoz, hogy az objektumok reális okalapjait vizsgáljuk. Csupán a magyarázó szubjektum megnyugtatásáról van szó. Mikor minden lehetségest, ami megfelel az elvont lehetőség jellegének, lehetségesként megengedünk, nyilván csak átültetjük *a lét véletlenét a gondolkodás véletlenébe*. Az egyetlen szabály, amelyet Epikurosz előír, hogy „a magyarázat *nem mondhat ellent* az érzéki észlelésnek"[70], magától értetődik; mert az elvontan lehetséges éppen abban áll, hogy ellentmondástól mentes, ezt tehát kerülni kell.[49] Végül Epikurosz beismeri, hogy az ő magyarázati módjának csak az *öntudat ataraxiája, nem pedig a magán- és magáért-való természetmegismerés* a célja.[50]

Hogy itt is mennyire teljesen ellentett tehát a viszonya Démokritoszhoz, az alkalmasint nem szorul további taglalásra.

Látjuk tehát, hogy e két férfiú lépten-nyomon szembekerül egymással. Az egyik szkeptikus, a másik dogmatikus; az egyik az érzéki világot szubjektív látszatnak, a másik objektív megjelenésnek tartja. Az, aki az érzéki világot szubjektív látszatnak tartja, az empirikus természettudományra és pozitív ismeretekre veti magát, és a kísérletező, mindenütt tanuló, a messziségbe kalandozó megfigyelés nyugtalanságát testesíti meg. A másik, aki a megjelenő világot reálisnak tartja, megveti az empíriát; benne a magában kielégült gondolkodás nyugalma, a tudását ex principio interno* merítő önállóság testesül meg. De az ellentmondás még tovább fokozódik. A *szkeptikus* és *empirikus*, aki az érzéki természetet szubjektív látszatnak tartja, a *szükségszerűség* nézőpontjából szemléli azt, és a dolgok reális exisztenciáját igyekszik megmagyarázni és megragadni. Viszont a *filozófus* és *dogmatikus*, aki a megjelenést reálisnak tartja, mindenütt csak *véletlent* lát és magyarázati módja éppenséggel arra irányul, hogy a természet minden objektív realitását megszüntesse. Úgy látszik, hogy ezekben az ellentétekben bizonyos fonákság van.

Már aligha vélhetjük azt, hogy e férfiak, akik mindenben ellentmondanak egymásnak, egy és ugyanazon tannak lennének a hívei. És mégis úgy látszik, hogy egymáshoz vannak láncolva.

Viszonyukat általánosságban megragadni a következő szakasz feladata.[71]

---

* – belső elvből; belülről – *Szerk.*

MÁSODIK RÉSZ

A démokritoszi és epikuroszi fizika különbsége az egyes részletekben

Első fejezet

Az atom elhajlása az egyenes vonaltól

Epikurosz felteszi, hogy az atomoknak *háromféle* mozgásuk van az űrben.[1] Az egyik mozgásuk az *egyenes vonalú esés*; a másik úgy áll elő, hogy az atom *elhajlik az egyenes vonaltól*; a harmadikat pedig *a sok atom repulziója* hozza létre. Az első és utolsó mozgás Démokritosznál ugyanúgy megvan, mint Epikurosznál, *az atom elhajlása* az egyenes vonaltól megkülönbözteti tőle.[2]

Erről az* elhajló mozgásról sok élcelődés folyt. Mindenekelőtt *Cicero* nem fogy ki belőle, amikor ezt a témát érinti. Így egyebek között ezt mondja: „Epikurosz azt állítja, hogy az atomokat súlyuk egyenes vonalban lefelé hajtja; ez a testek természetes mozgása. Ámde ekkor feltűnt, hogy ha mind felülről lefelé haladnának, soha egy atom sem találkozhatnék a másikkal. Emberünk tehát hazugsághoz folyamodott. Azt mondta, hogy az atom egy egész kevéssé elhajlik, ami azonban teljességgel lehetetlen. Ezáltal állnának elő az atomok egymás közötti egyesülései, összekapcsolódásai és összetapadásai és ezekből a világ s a világ minden része és ami benne van. Azonkívül, hogy ez az egész dolog gyermeteg kitalálás, azt sem éri el vele, amit akar.[3] Más fordulatot találunk Cicerónál „Az istenek természetéről" című írás I. könyvében. „Mivel Epikurosz belátta, hogy ha az atomokat saját súlyuk lefelé hajtaná, semmi sem állana hatalmunkban, mert mozgásuk meghatározott és szükségszerű: kitalált egy eszközt a szükségszerűség kikerülésére,

* *Áthúzva*: utóbbi – *Szerk.*

amely Démokritosznak elkerülte a figyelmét. Azt mondja, hogy az atom, jóllehet a súly és nehézkedés felülről lefelé hajtja, egy kevéssé elhajlik. Ezt állítani nagyobb csúfság annál, mint hogy azt, amit akar, nem tudja megvédelmezni."[4]

Hasonlóan ítél *Pierre Bayle*: „Avant lui" (c.-à-d. Epicure) „on n'avait admis dans les atomes que le mouvement de pesanteur et celui de réflexion [...] Epicure supposa que même au milieu du vide, les atomes déclinaient un peu de la ligne droite; et de là venait la liberté, disait-il... Remarquons en passant que ce ne fut pas le seul motif qui le porta à inventer ce mouvement de déclinaison, il le fit servir aussi à expliquer la rencontre des atomes; car il vit bien, qu'en supposant qu'ils se mouvaient tous avec une égale vitesse par des lignes droites qui tendaient toutes de haut en bas, il ne ferait jamais comprendre qu'ils eussent pu se recontrer, et qu'ainsi la production du monde aurait été impossible. Il fallut donc [...] qu'ils s'écartaient de la ligne droite."*[5]

E reflexiók bizonyítóerejét egyelőre nem firtatom. Annyit futólagosan is mindenki észrevehet, hogy Epikurosz legújabb kritikusa, *Schaubach*, Cicerót helytelenül fogta fel, mikor ezt mondja: „Az atomokat mind lefelé, tehát fizikai okokból párhuzamosan hajtja a nehézkedés, de kölcsönös taszításuk [Abstossen]** folytán más mozgást*** kapnak, Cicero szerint („De Nat. Deor.", I. 25.) rézsútos mozgást, véletlen okok által, éspedig öröktől fogva.[6] Cicero az idézett helyen először is nem a taszítást teszi meg a rézsútos irány okának, hanem a rézsútos irányt a taszítás okának. Másodszor nem beszél véletlen okokról, hanem azt kifogásolja, hogy semmiféle ok sincs megadva, mint ahogy már önmagában véve is ellentmondó lenne egyszerre a taszítást is, és mindamellett véletlen okokat is tenni fel a rézsútos

---

* – „Előtte" (ti. Epikurosz előtt) „az atomokban csupán a nehézkedés és a visszaverődés mozgását ismerték el [...] Epikurosz feltételezte, hogy az atomok még az üres térben is egy kissé elhajlanak az egyenes vonaltól, és innen származik a szabadság, mondta... Jegyezzük meg mellesleg, hogy nem ez volt az egyetlen indíték, amely őt ennek az elhajló mozgásnak a kitalálására bírta; arra is felhasználta ezt, hogy megmagyarázza az atomok találkozását; mert jól látta, ha azt feltételezi, hogy mind egyenlő sebességgel, felülről lefelé tartó egyenes vonalakon mozognak, akkor sohasem tudná megértetni, hogy összetalálkozhattak, és így a világ létrehozása lehetetlenség lett volna. Szükség volt tehát arra, [...] hogy eltérüljenek az egyenes vonaltól." – *A fennmaradt kéziratban a Bayle-idézet másolási hibákat tartalmaz; ezeket az 1720-as rotterdami kiadás szövege (II. köt. 1085. old.) alapján igazítottuk. – Szerk.*

** *Schaubachnál*: ütközésük [Anstossen (ictu)] – *Szerk.*

*** *Schaubachnál*: irányt – *Szerk.*

irány okalapjaként. Legfeljebb csak a taszítás, de nem a rézsútos irány véletlen okairól lehetne akkor még beszélni.

Cicero és Bayle reflexióiban egyébként egy furcsaság túlságosan is szembetűnő ahhoz, semhogy azonnal ki ne emeljük. Ugyanis Epikurosznak olyan indítékokat tulajdonítanak, amelyeknek egyike megszünteti a másikát. Egyik esetben Epikurosz azért teszi fel az atomok elhajlását, hogy a repulziót, a másik esetben azért, hogy a szabadságot magyarázza meg. De ha az atomok *nem* találkoznak elhajlás nélkül: akkor az elhajlás felesleges a szabadság megalapozásához; mert a szabadság ellenkezője, mint *Lucretiusból*[7] látjuk, csak az atomok determinisztikus és erőszakolt összetalálkozásával kezdődik. Ha pedig az atomok elhajlás *nélkül* találkoznak, akkor az elhajlás felesleges a repulzió megalapozásához. Én azt mondom, hogy ez az ellentmondás akkor áll elő, ha az atom egyenes vonaltól való elhajlásának okalapjait olyan külsőlegesen és összefüggéstelenül fogjuk fel, mint azt Cicero és Bayle teszi. Lucretiusnál, aki egyáltalában az összes ókori szerzők közül egyedül értette meg az epikuroszi fizikát, mélyebb ábrázolását fogjuk találni.

Rátérünk most magának az elhajlásnak a vizsgálatára.

Mint ahogy a pont megszűnt a vonalban: éppen úgy minden eső test megszűnt az egyenes vonalban, amelyet leír. Sajátos minősége itt egyáltalán nem jön számba. Egy alma az eséskor éppúgy függőleges vonalat ír le, mint egy vasdarab. Minden test, amennyiben az esés mozgásában fogjuk fel, nem más tehát, mint egy mozgó pont, mégpedig önállóság nélküli pont, amely egy bizonyos létezésben – az egyenes vonalban, amelyet leír – feladja egyediségét. Arisztotelész ezért joggal jegyzi meg a püthagoreusokkal szemben: „Azt mondjátok, hogy a vonal mozgása a sík, a ponté a vonal; tehát a monaszok mozgásai is vonalak lesznek."[8] Ebből mind a monaszok, mind az atomok esetében az következnék tehát, hogy, mivel állandó mozgásban vannak,[9] sem monasz, sem atom nem létezik, hanem eltűnnek az egyenes vonalban; mert az atom szilárdsága még koránt sincs meg, ameddig csupán egyenes vonalban esőnek fogjuk fel. Mindenekelőtt, ha az űrt térbeli űrként képzeljük el, akkor az *atom* az *elvont tér közvetlen tagadása*: tehát *egy térbeli pont*. A szilárdság, az intenzitás, amely magában-valóan a térnek az egymásonkívüliségével szemben érvényesül, csak egy olyan elv által járulhat hozzá, amely a teret egész szférájában tagadja, mint amilyen a valóságos természetben az idő. Azonkívül, ha ezt magát nem akarnók elismerni, az atomot, amennyiben mozgása egyenes vonal, tisztára a tér határozza meg, viszonylagos létezés van előírva számára, exisztenciája pedig tisztán anyagi. De láttuk, hogy az atom fogalmának egyik mozzanata, hogy tiszta forma, tagadása minden viszonylagosságnak, a más létezésre való minden vonatkozás-

nak. Ugyanakkor megjegyeztük, hogy Epikurosz mindkét mozzanatot, melyek ellentmondanak ugyan egymásnak, de melyek benne rejlenek az atom fogalmában, objektiválja magának.

Miképpen tudja mármost Epikurosz megvalósítani az atom tiszta formameghatározását, a tiszta egyediség fogalmát, amely tagadja a más által meghatározott minden létezést?

Minthogy a közvetlen lét területén mozog, minden meghatározása közvetlen. Ennélfogva az ellentett meghatározásokat mint közvetlen valóságokat ellentételezi egymással.

De az a *viszonylagos exisztencia*, amely szembelép az atommal, *az a létezés, amelyet tagadnia kell*, az *az egyenes vonal*. E mozgás közvetlen tagadása *egy másik mozgás*, tehát, ezt magát is térbelileg elképzelve, az *elhajlás az egyenes vonaltól*.

Az atomok tisztán önálló testek vagy jobban mondva az abszolút önállóságában elgondolt test, amilyenek az égitestek. Ennélfogva, miként ezek, szintén nem egyenes, hanem rézsútos vonalakon mozognak. *Az esés mozgása az önállótlanság mozgása.*

Ha tehát Epikurosz az atom egyenes vonalon való mozgásában az atom anyagiságát ábrázolja, az egyenes vonaltól való elhajlásában viszont formameghatározását realizálja; és ezeket az ellentett meghatározásokat mint közvetlenül ellentett mozgásokat képzeli el.

Lucretius ezért joggal állítja, hogy az elhajlás áttöri a fati foederát*;[10] és ahogy ezt azonnal alkalmazza a tudatra,[11] azt mondhatjuk az atomról, hogy az elhajlás az a valami a kebelében, ami szembeszállni és ellenállni tud.

Ha azonban Cicero azt veti Epikurosz szemére: „Még azt sem éri el, amiért ezt kieszelte; mert vagy minden atom elhajlik, és akkor semelyik sem fog soha a másikkal összekapcsolódni, vagy némelyek kitérülnek, másokat a mozgásuk egyenes irányban hajt. Így tehát az atomoknak először mintegy meghatározott szerepeket kellene kiosztani, hogy melyek mozogjanak egyenes, melyek rézsútos irányban",[12] ennek az ellenvetésnek abban van a jogosultsága, hogy a két mozzanat, amely az atom fogalmában rejlik, mint közvetlenül különböző mozgás van elképzelve, tehát különböző egyedekre is kellene vonatkoznia; – következetlenség, amely azonban következetes, mert az atom szférája a közvetlenség.

Epikurosz nagyon is jól érzi az ebben rejlő ellentmondást. Ezért az elhajlást, amennyire lehetséges, *nem – érzékletesnek* igyekszik bemutatni. Az elhajlás

* – a végzet kötéseit – *Szerk.*

„nec regione loci certa, nec tempore certo"*[13] esik meg, a lehető legkisebb térben történik.[14]

Továbbá *Cicero*[15], valamint Plutarkhosz szerint több ókori szerző[16] azt kifogásolja, hogy az atom elhajlása *ok nélkül* történik; és ennél csúfosabb valami, mondja Cicero, fizikussal nem eshetik meg.[17] Ámde először is egy fizikai ok, mint azt Cicero kívánja, az atom elhajlását a determinizmus keretébe vetné vissza, amelyből éppen ki kell emelnie. *Azután pedig az atom addig még nem is tökéletes, míg nincs az elhajlás meghatározottságában tételezve.* E meghatározottság okát kérdezni tehát annyi, mint azt az okot kérdezni, amely az atomot elvvé teszi – ez a kérdés pedig nyilván értelmetlen olyan ember előtt, akinek számára az atom mindennek az oka, maga tehát ok nélkül való.

Végül *Bayle*,[18] Augustinus tekintélyére támaszkodva,[19] aki szerint Démokritosz az atomoknak egy spirituális elvet tulajdonított – oly tekintély, amely egyébként Arisztotelésszel és a többi ókori szerzővel való ellentétében tekintve teljesen jelentéktelen –, azt veti Epikurosz szemére, hogy e spirituális elv helyett agyalta ki az elhajlást: ám ellenkezőleg, az atom lelkével csupán egy szót nyernénk, míg az elhajlásban az atom igazi lelke, az elvont egyediség fogalma ábrázolódik.

Mielőtt az atom egyenes vonaltól való elhajlásának következményét vizsgálnók, még egy felettébb fontos, mindmostanáig teljesen mellőzött mozzanatot kell kiemelnünk.

Az atomnak az egyenes vonaltól való elhajlása ugyanis nem valami különös, az epikuroszi filozófiában véletlenül előforduló meghatározás. Sőt a törvény, amelyet kifejez, végighúzódik az egész epikuroszi filozófián, persze úgy, hogy – mint az magától értetődik – megjelenésének meghatározottsága attól a szférától függ, amelyben alkalmazást nyer.

Az elvont egyediség ugyanis fogalmát, formameghatározását, a tiszta magáért-valóságot, a közvetlen létezéstől való függetlenséget, minden viszonylagosság megszüntetettségét csak úgy működtetheti, hogy *elvonatkoztat attól a létezéstől, amely vele szembelép*; mert hogy valóban leküzdje azt, idealizálnia kellene, amire csak az általánosság képes.

Ahogy tehát az atom akként szabadul meg viszonylagos exisztenciájától, az egyenes vonaltól, hogy elvonatkoztat tőle, kitér belőle: úgy az egész epikuroszi filozófia kitér a korlátozó létezésből mindenütt, ahol az elvont egyediség fogalmát, az önállóságot és a másra való minden vonatkozás tagadását kell exisztenciájában bemutatni.

* – „nem tudni, milyen helyt és mely időben" – *Szerk.*

Így a tevés célja a fájdalomtól és a zavartól való elvonatkoztatás, az előle való kitérés, az ataraxia.[20] Így a jó menekvés a rossztól,[21] így a gyönyör a kitérés a fájdalom elől.[22] Végül ott, ahol az elvont egyediség a legnagyobb szabadságában és önállóságában, totalitásában jelenik meg, ott szükségszerű következményként a létezés, amely elől kitér, az *egész létezés*; és *ezért az istenek kitérnek a világ elől*, nem törődnek vele és rajta kívül lakoznak.[23]

Gúnyolódtak Epikurosznak ezeken az istenein, akik hasonlítanak az emberekhez, a valóságos világ intermundiumaiban lakoznak, nincs testük, hanem testszerűségük, nincs vérük, hanem vérszerűségük[24], és boldog nyugalomban időzve, semmiféle könyörgést sem hallgatnak meg, nem törődnek velünk és a világgal, akiket szépségükért, fenségükért és kiváló természetükért, nem pedig nyereségért tisztelnek.

És ezek az istenek mégsem Epikurosz fikciója. Csakugyan léteztek. *A görög művészet plasztikus istenei ők.*[72] *Cicero*, a *római*, joggal csúfolja őket;[25] de *Plutarkhosz*, a *görög*, megfeledkezett mindenféle görög szemléletről, midőn úgy véli, hogy ez az istenekről szóló tan megszünteti a félelmet és babonát, nem adja meg az örömet és az istenek kegyét, hanem olyan viszonyba hoz bennünket velük, amilyen a viszonyunk a hürkániai halakhoz[34], amelyektől sem kárt, sem hasznot nem várunk.[26] A görög istenjellemnek az elméleti nyugalom az egyik fő mozzanata, mint ahogy *Arisztotelész* is azt mondja: „Ami a legjobb, annak nincs szüksége cselekvésre, mert az maga a cél."[27]

Nézzük most azt a *következményt*, amely az atom elhajlásából közvetlenül folyik. Az fejeződik ki benne, hogy az atom tagad minden olyan mozgást és vonatkozást, amelyben őt különös létezésként meghatározza egy másik létezés. Ez úgy van bemutatva, hogy az atom elvonatkoztat attól a létezéstől, amely vele szembelép, és elvonja magát tőle. De azt, ami ebben foglaltatik, *a másra való minden vonatkozás tagadását meg* kell *valósítani, pozitíve tételezni.* Ez csak úgy történhetik meg, hogy *az a létezés, amelyre vonatkozik, nem más, mint ő maga*, tehát ugyancsak *egy atom*, és minthogy maga közvetlenül *meg van határozva, sok atom. Ily módon a sok atom repulziója szükségszerű megvalósulása a lex atominak**, ahogy *Lucretius* az elhajlást nevezi.[73] Minthogy azonban itt minden meghatározás különös létezésként tételeztetik: a repulzió harmadik mozgásként járul az eddigiekhez. Joggal mondja Lucretius, hogy ha az atomok nem hajlanának el, akkor nem jött volna létre sem visszalöketésük, sem találkozásuk, és sosem teremtődött volna meg a világ.[28] Mert az atomok *önmaguknak egyedüli objektumai, csak önmagukra*

* – *az atom törvényének* – *Szerk.*

vonatkozhatnak, tehát – térbelileg kifejezve – csak úgy *találkozhatnak*, ha tagadva van minden viszonylagos exisztenciájuk, amelyben másra vonatkoznak; ez a viszonylagos exisztencia pedig, mint láttuk, az eredeti mozgásuk, az egyenes vonalban való esésé. Tehát csakis az attól való elhajlás által találkoznak. A pusztán anyagi szétforgácsolódásról nincsen szó.[29]

És csakugyan: a közvetlenül léttel-bíró egyediség csak fogalma szerint valósult meg, amennyiben másra vonatkozik, mint ami ő maga, még ha ez a más közvetlen exisztencia formájában lép is vele szembe. Így az ember is csak akkor ér véget természeti produktum lenni, ha a más, amire vonatkozik, nem tőle különböző exisztencia, hanem maga is egy egyes ember, ha még nem is a szellem. Hogy azonban az ember mint ember a maga számára az egyetlen valóságos objektumává legyen, ahhoz viszonylagos létezését, a vágy és a puszta természet hatalmát magában meg kellett törnie. *A repulzió az öntudat első formája*; ennélfogva annak az öntudatnak felel meg, amely magát közvetlenül léttel-bíróként, elvont egyesként ragadja meg.

A repulzióban tehát megvalósult az atom fogalma, amely szerint az atom az elvont forma, de nem kevésbé az ellenkezője is, amely szerint az atom az elvont anyag; mert amikre vonatkozik: atomok ugyan, de *más* atomok. *Ha azonban önmagamhoz úgy viszonyulok, mint egy közvetlenül máshoz, akkor viszonyulásom anyagi.* Ez az elgondolható legnagyobb külsőlegesség. Az atomok repulziójában tehát anyagiságuk, amely az egyenes vonalú esésben, és formameghatározásuk, amely az elhajlásban volt tételezve, szintetikusan egyesül.

Démokritosz Epikurosszal ellentétben erőszakolt mozgássá, a vak szükségszerűség tettévé teszi azt, ami Epikurosz számára az atom fogalmának a megvalósulása. Már fentebb hallottuk, hogy a szükségszerűség szubsztanciájaként az örvényt (δίνη) adja meg, amely az atomok repulziójából és egymásba ütközéséből keletkezik. A repulzióban tehát csak a materiális oldalt ragadja meg, a szétforgácsolódást, a változást, nem az ideálisat, amely szerint benne a másra való minden vonatkozás tagadtatik és a mozgás önmeghatározásként tételeződik. Ez tisztán kitűnik abból, hogy egészen érzékletesen egy és ugyanazon testet az üres tér által sok testre osztva gondolja el, mint aranyat, melyet darabokra törtek.[30] Alig ragadja meg tehát az Egyet az atom fogalmaként.

Joggal polemizál ellene *Arisztotelész*: „Ezért Leukipposznak és Démokritosznak, akik azt állítják, hogy az első testek az űrben és a végtelenben mindig mozognak, meg kell mondani, miféle mozgás ez, és milyen az a mozgás, amely a természetükhöz mért. Mert ha mindegyik elemet egy másik mozgatja erőszakosan, akkor mégiscsak szükségszerű, hogy mindegyiknek egy

természetes mozgása is legyen azon kívül, amely erőszakolt; és ennek az első mozgásnak nem erőszakoltnak, hanem természetesnek kell lennie. Különben a végtelenbe vesző folyamat áll elő."[31]

Az atom epikuroszi elhajlása tehát az atomok birodalmának egész belső szerkezetét megváltoztatta, mivel általa érvényre jut a forma meghatározása és megvalósul az ellentmondás, amely az atom fogalmában rejlik. Epikurosz ennélfogva először ragadta meg, bárha érzékletes alakban is, a repulzió lényegét, míg Démokritosz csak az anyagi exisztenciáját ismerte.*

Ezért azt látjuk, hogy Epikurosz a repulziónak** konkrétabb formáit is alkalmazza: a politikai területen ez a *szerződés*,[32] a szociális területen a *barátság*,[33] amelyet a legnagyobbként magasztal.

Második fejezet

Az atom minőségei

Az atom fogalmának ellentmond az, hogy tulajdonságai legyenek; mert, mint Epikurosz mondja, minden tulajdonság változékony, az atomok azonban nem változnak.[1] Csakhogy mégis *szükségszerű következmény*, hogy ilyeneket tulajdonítsunk nekik. Mert a repulzió sok atomjának, amelyek az érzéki tér által el vannak választva, szükségszerűen *közvetlenül különbözniök* kell *egymástól* és *tiszta lényegüktől*, vagyis *minőségekkel* kell bírniok.

Ezért az alábbi kifejtésben egyáltalán nem veszem tekintetbe *Schneider* és *Nürnberger* állítását, hogy „Epikurosz nem tulajdonított minőségeket az atomoknak, a Hérodotoszhoz írt levélben a 44. és 54. § Diogenész Laertioszánál ráfogás". Ha valóban így volna is, hogyan lehetne hitelüktől megfosztani Lucretius, Plutarkhosz, sőt az összes Epikuroszról tudósító írók tanúságtételeit? Azonfelül Diogenész Laertiosz az atom minőségeit nem két, hanem tíz paragrafusban is említi, tudniillik a 42., 43., 44., 54., 55., 56., 57., 58., 59. és 61. §-ban. Az ok, amelyet e kritikusok felhoznak, hogy „az atom minőségeit nem tudnák összeegyeztetni a fogalmával", nagyon sekélyes.[74] *Spinoza* azt mondja, hogy a tudatlanság nem érv.[75] Ha mindenki

* *A következő bekezdés Marx kézírásával betoldva. – Szerk.*

** *Áthúzva*: a magasabb – *Szerk.*

törölni akarná az ókori szerzőkben azokat a passzusokat, amelyeket nem ért, mily hamar tabula rasánk* lenne!

A minőségek által az atom olyan exisztenciára tesz szert, amely ellentmond fogalmának, az atom mint *külsővé-idegenné vált, a lényegétől megkülönböztetett létezés* tételeződik. Ez az ellentmondás az, ami Epikurosz fő érdeklődésének tárgya. Mihelyt tehát egy tulajdonságot tételezett és így levonta az atom anyagi természetéből folyó következtetést: egyszersmind olyan meghatározásokat ellentételez vele, amelyek e tulajdonságot a saját szférájában megint megsemmisítik és ezzel szemben az atom fogalmát juttatják érvényre. *Ennélfogva az összes tulajdonságokat úgy határozza meg, hogy önmaguknak ellentmondanak.* Démokritosz ellenben sehol sem nézi a tulajdonságokat magára az atomra való vonatkozásban, nem is objektiválja a fogalom és exisztencia közötti ellentmondást, amely bennük rejlik. Hanem egész érdeklődése éppen arra irányul, hogy a minőségeket a konkrét természetre való vonatkozásukban ábrázolja, amelynek belőlük kell megalakulnia. Ezek az ő számára csupán hipotézisek a megjelenő sokféleségnek a magyarázatára. Az atom fogalmának ezért semmi köze nincs hozzájuk.

Hogy állításunkat bizonyítsuk, mindenekelőtt az szükséges, hogy tisztába jöjjünk a forrásokkal, amelyek itt ellentmondóknak látszanak.

A „*De Placitis Philosophorum*" című írásban ez áll: „*Epikurosz* azt állítja, hogy az atomoknak ez a háromféle dolog jut ki: nagyság, alak, súly. Démokritosz csak kétfélét tett fel: nagyságot és alakot; Epikurosz ezekhez harmadikként hozzátette a súlyt."[2] Ugyanez a hely szóról szóra ismételve található Euszebiosz „Praeparatio Evangelicá"-jában.[3]

Megerősíti ezt *Szimplikiosz*[4] és *Philoponosz*[5] tanúsága, amely szerint Démokritosz az atomoknak csak a nagyság és alak különbözőségét tulajdonította. Egyenesen szembenáll ezzel *Arisztotelész*, aki a „*De Generatione et Corruptione*" I. könyvében Démokritosz atomjainak különböző súlyt tulajdonít.[6] Egy másik helyen (a „De Coelo" I. könyvében) *Arisztotelész* eldöntetlenül hagyja, hogy Démokritosz tulajdonított-e súlyt az atomoknak, vagy sem; ugyanis ezt mondja: „Így hát egyetlen test sem lesz abszolúte könnyű, ha mindegyiknek súlya van; de ha mindegyiknek könnyűsége van, egyik sem lesz súlyos."[7] *Ritter* a „Geschichte der alten Philosophie"-jában Arisztotelész tekintélyére támaszkodva elveti Plutarkhosz, Euszebiosz és Sztobaiosz adatait;[8] Szimplikiosz és Philoponosz tanúságaira nincs tekintettel.

Nézzük meg, csakugyan annyira ellentmondók-e ezek a passzusok. Arisz-

* – üres lapunk – *Szerk.*

totelész a felhozott idézetekben nem ex professo* beszél az atom minőségeiről. Ellenben a „Metafizika" VII. könyvében ez áll: „Démokritosz az atomok három különbségét tételezi. Mert az alapul szolgáló test az anyaga szerint egy és ugyanaz; de különböző a ῥυσμός** szerint, amely az alakot, a τροπή*** szerint, amely a helyzetet, illetve a διαθιγή° szerint, amely a rendet jelenti."[9] Annyi nyomban következik ebből a passzusból:°° a súlyról nem tesz említést mint a démokritoszi atomok tulajdonságáról. Az anyag szétforgácsolt, az űr által széjjeltartott darabjainak különös formákkal kell bírniok, és ezek a formák egészen külsőlegesen a tér szemléletéből vétetnek. Még világosabban kitűnik ez Arisztotelész következő passzusából: „Leukipposz és elvbarátja, Démokritosz elemeknek a telit és az ürest mondják... Ezek a léttel-bírónak mint anyagnak az okai. És ahogyan azok, akik egyetlen alapszubsztanciát tételeznek, az egyebeket annak affekcióiból származtatják, mivel a ritkaságot és a sűrűséget feltételezik a minőségek elveiként: ugyanilyen módon tanítják ezek is azt, hogy az atomok különbségei az egyebek okai; mert az alapul szolgáló lét csakis ῥυσμός, διαθιγή és τροπή által különbözik... Ugyanis az *A* az *N*-től alakban, az *AN* az *NA*-tól rendben, a *Z* az *N*-től helyzetben különbözik."[10]

Ebből a passzusból nyilvánvalóan következik, hogy Démokritosz az atomok tulajdonságait csak a jelenségvilág különbségeinek képződésére való vonatkozásban, nem pedig magára az atomra való vonatkozásban tekinti. Továbbá következik belőle, hogy Démokritosz nem emeli ki a súlyt mint az atomok lényeges tulajdonságát. Az ő szemében a súly magától értetődő, minthogy minden testi dolog súlyos. Éppígy maga a nagyság sem alapminőség szerinte. Járulékos meghatározás, amely az atomoknak már a formájukkal meg van adva. Csak a formák különbözősége – mert alak, helyzet, rend semmi továbbit nem tartalmaz – érdekli Démokritoszt. Nagyság, alak, súly, ha úgy állíttatnak össze, mint azt Epikurosz teszi, olyan különbségek, amelyekkel az atom önmagán-valóan bír; alak, helyzet, rend pedig olyan különbségek, amelyek másra való vonatkozásban illetik meg. Míg tehát Démokritosznál puszta hipotetikus meghatározásokat találunk a jelenségvilág magyarázatára, Epikurosznál magának az elvnek a következménye tárul

---

* – hivatásszerűen; fő feladatképpen – *Szerk.*

** *Szó szerint*: alakulás; (kiterjedésbeli) tagolódás; alakzat – *Szerk.*

*** *Szó szerint*: irány(ulás) – *Szerk.*

° *Szó szerint*: – érintkezés – *Szerk.*

°° *Áthúzva*: Démokritosz nem tételez ellentmondást az atom minősége és fogalma között. – *Szerk.*

elénk. Ezért szemügyre vesszük az atom tulajdonságainak általa adott meghatározásait az egyes részletekben.

Először is az atomoknak *nagyságuk* van.[11] Másrészt a nagyság is tagadtatik. Ugyanis nincsen *mindenféle* nagyságuk,[12] hanem csak *néhány* nagyságváltakozás feltételezendő köztük.[13] Sőt csak a nagyság tagadását kell nekik tulajdonítanunk, a kicsit[14], és nem is a minimumot, mert ez tisztán térbeli meghatározás lenne, hanem a végtelen-kicsit, amely az ellentmondás kifejezése.[15] *Rosinius* ezért Epikurosz töredékeihez fűzött megjegyzéseiben tévesen fordít egy szövegrészt és egy másikat teljesen mellőz, midőn ezt mondja: „huiusmodi autem tenuitatem atomorum incredibili parvitate arguebat Epicurus, utpote quas nulla magnitudine praeditas ajebat, teste Laërtio X. 44."*[16] Mármost nem akarom tekintetbe venni, hogy *Euszebiosz* szerint csak Epikurosz tulajdonított végtelen kicsinységet az atomoknak,[17] Démokritosz azonban a legnagyobb atomokat is feltételezte – sőt *Sztobaiosz* azt mondja,[18] hogy akár világnagyságúakat.

Ez egyfelől ellentmond *Arisztotelész* tanúságának,[19] másfelől Euszebiosz – jobban mondva *Dionüsziosz* alexandreiai püspök, akit kivonatol – ellentmond önmagának; mert ugyanabban a könyvben áll az, hogy Démokritosz a természet elveiként oszthatatlan, az ész által szemlélhető testeket feltételezett.[20] De annyi világos, hogy Démokritosz nem ébred az ellentmondás tudatára; ez nem foglalkoztatja, ugyanakkor ez Epikurosz fő érdeklődésének tárgya.

Az epikuroszi atomok *második* tulajdonsága az *alak*.[21] Ámde ez a meghatározás is ellentmond az atom fogalmának, és az ellenkezőjét kell tételezni. Az elvont egyediség az elvontan magával egyenlő és ennélfogva alak nélküli. Az atomok alakjának különbségei ezért meghatározhatatlanok ugyan,[22] de nem abszolúte végtelenek.[23] Ellenkezőleg, van egy meghatározott és véges száma az alakoknak, amelyek az atomokat megkülönböztetik.[24] Ebből magától adódik, hogy nincs annyi különböző forma, mint ahány atom van,[25] míg Démokritosz végtelen sok formát tételez.[26] Ha minden atomnak külön alakja volna, akkor kellene végtelen nagyságú atomoknak is lenniök,[27] mert végtelen különbség lenne bennük, a minden többitől való különbség, mint a leibnizi monaszokban. Leibniznek az az állítása, hogy nincs két dolog, amely egyenlő egymással, ennélfogva megfordul, és végtelen sok ugyanolyan alakú atom van,[28] amivel nyilvánvalóan megint tagadva van az alak

* – „Epikurosz ilyenképpen az atomok finomságát hihetetlen kicsinységükkel támasztotta alá, tudniillik Laertiosz X. 44. tanúsága szerint azt állította, hogy semmilyen nagysággal nincsenek felruházva." – *Szerk.*

meghatározása, mert az olyan alak, amely nem különbözik másoktól, nem alak már.*

Rendkívül fontos végül** az, hogy Epikurosz mint *harmadik* minőséget a *súlyt* említi;[29] mert a súlypontban az anyag az ideális egyediséggel bír, amely az atom egyik fő meghatározását alkotja. Ha tehát egyszer az atomokat a képzet birodalmába helyeztük, akkor súlyosaknak is kell lenniök.

Ámde a súly szintén egyenesen ellentmond az atom fogalmának; mert a súly az anyag egyedisége mint ideális pont, amely rajta kívül fekszik. De az atom maga ez az egyediség, mintegy a súlypont, egy egyedi exisztenciaként elképzelve. A nehézkedés ezért Epikurosz számára csak mint *különböző súly* létezik, és az atomok maguk *szubsztanciális súlypontok*, miként az égitestek. Ha ezt a konkrétumra alkalmazzuk, akkor magától adódik az, amit az öreg *Brucker* oly csodálatosnak talál,[30] és amiről *Lucretius* biztosít bennünket,[31] hogy tudniillik a Földnek nincs középpontja, amely felé minden törekszik, és hogy nincsenek antipodusok. Minthogy továbbá a nehézkedés csak a másoktól különböző, tehát külsővé-idegenné vált és tulajdonságokkal felruházott atomot illeti meg: magától értetődik, hogy ott, ahol az atomokat nem sokaságként egymástól való különbségükben, hanem csak az űrhöz való vonatkozásukban gondoljuk el, ott a súly meghatározása elesik. Az atomok, bármennyire különbözhetnek is tömeg és forma tekintetében, ennélfogva egyenlő gyorsan mozognak az üres térben.[32] Epikurosz ezért a súlyt csakis a repulzióban és a repulzióból eredő kompozíciókban alkalmazza, ami indítékot adott ahhoz,*** hogy azt állítsák: csak az atomok konglomerációi, nem pedig ők maguk vannak súllyal felruházva.[33]

Gassendi már° dicséri Epikuroszt, hogy tisztán az észtől vezéreltetve anticipálta azt a tapasztalatot, mely szerint minden test, habár súly és teher tekintetében a legnagyobb mértékben különböző, mégis egyenlő gyors, ha felülről lefelé esik.[34]°°

Az atomok tulajdonságainak vizsgálata tehát ugyanazt az eredményt adja, mint az elhajlás vizsgálata, tudniillik azt, hogy Epikurosz objektiválta az atom fogalmában rejlő ellentmondást lényeg és exisztencia között és így

---

* *Áthúzva*: Epikurosz tehát itt is objektiválta magának az ellentmondást, míg Démokritosz, csak az anyagi oldalra helyezve súlyt, a további meghatározásokban az elv semmiféle következményét sem tünteti már fel. – *Szerk.*

** *A szó Marx kézírásával betoldva.* – *Szerk.*

*** *Áthúzva*: hogy ezek okaként tekintsék, és – *Szerk.*

° *A szó Marx kézírásával betoldva.* – *Szerk.*

°° *Áthúzva*: Ehhez a dicsérethez hozzáfűztük az Epikurosz elvéből való magyarázatot. – *Szerk.*

megalkotta az atomisztika tudományát, míg Démokritosznál nem történik realizálása magának az elvnek, hanem csak az anyagi oldalra helyez súlyt és az empíria céljára hipotéziseket vezet be.

Harmadik fejezet

Ἄτομοι ἀρχαί és *ἄτομα στοιχεῖα*

Schaubach azt állítja Epikurosz csillagászati fogalmairól írt, fent már idézett értekezésében:

„*Epikurosz Arisztoteléssel* együtt különbséget tesz *kezdetek* (*ἄτομοι ἀρχαί*, Diogen. Laërt. X, 41) és *elemek* (*ἄτομα στοιχεῖα*, Diogen. Laërt. X, 86) között. Az előbbiek a csak az értelem által felismerhető atomok, nem töltenek be tért.[1] Ezeket *atomoknak* nem azért nevezzük, mert a legkisebb testek, hanem azért, mert a térben nem oszthatók. Ezen elképzelések szerint tehát azt kellene hinnünk, hogy Epikurosz az atomoknak semmiféle olyan tulajdonságot nem juttatott, amely a térre vonatkozik.[2] De a Hérodotoszhoz írt levélben (Diogen. Laërt. X, 44, 54*) az atomoknak nemcsak súlyt, hanem alakot és nagyságot is ad... Ezért én ezeket az atomokat a második nemhez számítom, amelyek amazokból keletkeztek, de megintcsak a testek elemi részecskéinek tekintődnek."[3]

Vegyük pontosabban szemügyre azt a passzust, amelyet *Schaubach* Diogenész Laertioszból [X, 86] idéz. Így hangzik: „például, hogy a mindenség test és nem-tapintható természet, vagy hogy az oszthatatlan elemek [atomelemek] vannak és más effélék". Epikurosz itt Püthoklészt, akinek ír, kioktatja arról, hogy a meteórokról szóló tan minden más fizikai doktrínától különbözik, például** attól, hogy minden test és űr,*** hogy oszthatatlan alapanyagok vannak. Látjuk, korántsincs ok annak feltevésére, hogy itt az atomok egy másodlagos neméről van szó.° Talán úgy tűnik, hogy a *τὸ πᾶν*

---

* *A kéziratban*: 45 – *Szerk.*

** *Áthúzva*: attól a tantól, amely szerint – *Szerk.*

*** *Áthúzva*: de amely szerint – *Szerk.*

° *Áthúzva*: Ugyanilyen jogosan vagy jogtalanul lehetne ebből a passzusból: „ezeknek nincs kezdetük, mivel az atomok az okok",[4] arra következtetni, hogy Epikurosz egy harmadik fajtát – ok-atomok – feltételezett. – *Szerk.*

*σῶμα καὶ ἀναφὴς φύσις** és a *ὅτι τὰ ἄτομα στοιχεῖα*** közötti diszjunkció különbséget tételez *σῶμα**** és *ἄτομα στοιχεῖα*° között, ahol is teszem a *σῶμα* az első fajta atomokat jelenti, ellentétben az *ἄτομα στοιχεῖα*-val. Csakhogy erre gondolnunk sem lehet. *Σῶμα* a *testit* jelenti, ellentétben az *ürességgel*, amelynek ezért *ἀσώματον*°° is a neve.[5] Ennélfogva a *σῶμα*-ba mind az atomok, mind pedig az összetett testek beleértődnek. Így például a Hérodotoszhoz írt levélben ez olvasható: „A mindenség *test*... Ha nem lenne az, amit *űrnek* és térnek és nem-tapintható természetnek nevezünk... A testek egy része *összetett test*, más része az, amiből az összetett testek kialakultak. Ezek pedig *oszthatatlanok* [atomok] és megváltoztathatatlanok... Úgyhogy a kezdeteknek szükségképpen oszthatatlan testi természeteknek [testi természetű atomoknak] kell lenniök."[6] Epikurosz a fent említett helyen tehát először a *testiről* egyáltalában beszél, megkülönböztetve az *ürességtől*, azután a különös testiről, az atomokról.°°°

Schaubach hivatkozása Arisztotelészre éppoly keveset bizonyít. Az *ἀρχή* és *στοιχεῖον* közti különbség, amelyet kiváltképpen a sztoikusok erőltetnek,[7] megvan ugyan Arisztotelésznél is,[8] de ő nem kevésbé jelzi a két kifejezés azonosságát is.[9] Sőt kifejezetten azt tanítja, hogy a *στοιχεῖον* elsősorban az atomot jelenti.[10] Ugyanígy nevezi Démokritosz és Leukipposz is a telit és ürest „elem"-nek.[11]

Lucretiusnál, Epikurosz leveleiben Diogenész Laertiosznál, Plutarkhosz „Kolótész"-ában,[12] Szextosz Empeirikosznál[13] a tulajdonságok magukhoz az atomokhoz járulnak, éppen ezért önmagukat megszüntetőkként határozódtak meg.

Ha azonban antinómiának számít, hogy a csupán az ész által észlelhető testek térbeli minőségekkel legyenek felruházva: még sokkal nagyobb antinómia, hogy a térbeli minőségek maguk is csak az értelem által legyenek felfoghatók.[14]

Végül *Schaubach* a nézetének további megalapozására Sztobaiosz következő passzusát [Eclog. Phys. I. p. 33] idézi: „Epikurosz [azt mondja] ... az [...] elsődlegesek" (ti. testek) „egyszerűek, az ezekből összetettek pedig

---

* – a mindenség test és nem-tapintható természet – *Szerk.*

** – hogy az atomok elemek; hogy az oszthatatlan elemek [vannak] – *Szerk.*

*** – test – *Szerk.*

° – atom-elemek – *Szerk.*

°° – testetlen; testietlen; test nélküli – *Szerk.*

°°° *Áthúzva*: Az oszthatatlan testek itt nem jelentenek mást, mint az oszthatatlan természetek, amelyekről az utoljára hivatkozott helyen azt mondja, hogy ezek őselemek. – *Szerk.*

mind súllyal bírnak." E Sztobaiosztól vett passzushoz még a következőket lehetne hozzáfűzni, amelyekben az *ἄτομον στοιχεῖον*-ok külön atomfajtaként említtetnek: (*P l u t a r c h.*) *de Placit. Philosoph.* I. 246 és 249 és *S t o b. Eclog. Phys.* I. p. 5.[15] Egyébként ezek a passzusok semmiképp sem állítják azt, hogy az eredeti atomoknak nincs nagyságuk, alakjuk és súlyuk. Hanem csak a súlyról szólnak, mint megkülönböztető ismérvről az *ἄτομοι ἀρχαί* és az *ἄτομα στοιχεῖα* között. De már az előző fejezetben megjegyeztük, hogy ez csupán a repulziónál és a belőle keletkező konglomerációknál nyer alkalmazást.

Az *ἄτομα στοιχεῖα* kiagyalásával nem is nyerünk semmit. Ugyanolyan bajos az *ἄτομοι ἀρχαί*-tól átmenni az *ἄτομα στοιχεῖα*-hoz, mint nekik közvetlenül tulajdonságokat adni. Mindamellett nem tagadom teljesen ezt a megkülönböztetést. Csupán az atomok két különböző fix fajtáját tagadom. Ezek egy és ugyanazon fajtának megkülönböztetett meghatározásai.

Mielőtt e különbséget kifejteném, Epikurosznak még egy eljárására hívom fel a figyelmet. Tudniillik hogy egy fogalom különböző meghatározásait szereti különböző önálló exisztenciákként tételezni. Ahogy az elve az atom, úgy tudásának módja maga is atomisztikus. A kifejtés mindegyik mozzanata nála észrevétlenül egy összefüggésétől mintegy az üres tér által elválasztott fix valósággá változik; minden meghatározás az elszigetelt egyediség alakját ölti.

A következő példából világossá válik ez az eljárás.

A végtelen, *τὸ ἄπειρον* vagy az infinitio, ahogy Cicero fordítja, Epikurosznál néha külön természetként szerepel; sőt azt látjuk, hogy éppen azokon a helyeken, ahol a *στοιχεῖον*-okat fix, alapul szolgáló szubsztanciaként határozza meg, az *ἄπειρον*-t is önállósítja.[16]

Mármost Epikurosz saját meghatározásai szerint a végtelen sem nem külön szubsztancia, sem valami az atomokon és az űrön kívüli, hanem azok járulékos meghatározása. Ugyanis nála az *ἄπειρον*-nak három jelentését találjuk.

Először is az *ἄπειρον* Epikurosz számára minőséget fejez ki, amely egyaránt megvan az atomokban és az űrben. Így a mindenség végtelenségét jelenti, amely az atomok végtelen sokaságánál, az űr végtelen nagyságánál fogva végtelen.[17]

Másszor* *ἀπειρία* az atomok sokasága, úgyhogy nem az atom, hanem a végtelen sok atom ellentételeződik az űrrel.[18]

* *Áthúzva*: *ἄπειρον* vagy – *Szerk.*

Végül, ha Démokritoszból következtethetünk Epikuroszra, *ἄπειρον* egyenesen az ellenkezőt is jelenti, a határtalan űrt, amely ellentételeződik a magában meghatározott és önmaga által határolt atommal.[19]

Mindezekben a jelentésekben – és ezek az egyedüliek, sőt az egyedül lehetségesek az atomisztika számára – a végtelen pusztán az atomok és az űr meghatározása. Mindamellett Epikurosz külön exisztenciává önállósítja, sőt sajátos természetként állítja az elvek mellé, melyeknek meghatározottságát kifejezi.*

Tehát akár Epikurosz maga rögzítette önálló eredeti atomfajtaként azt a meghatározást, amelyben az atom *στοιχεῖον* lesz – ami egyébként, az egyik forrásnak a másik feletti történeti fölényéből következtetve, nem áll fenn –, akár, amit valószínűbbnek tartunk, Métrodórosz, Epikurosz tanítványa[76] változtatta először át a megkülönböztetett meghatározást megkülönböztetett exisztenciává:[20] az egyes mozzanatok önállósítását az atomisztikus tudat szubjektív módjának kell tulajdonítanunk. Azáltal, hogy különböző meghatározásoknak különböző exisztencia formáját adták, nem ragadták meg fogalmilag különbségüket.

Az atom Démokritosz számára csupán egy *στοιχεῖον*-t, egy anyagi szubsztrátumot jelent. A megkülönböztetés az atom mint *ἀρχή* és mint *στοιχεῖον*, mint elv és mint alapzat között Epikurosztól való. Fontossága a következőkből ki fog derülni.

Az atom fogalmában rejlő ellentmondás exisztencia és lényeg, anyag és forma között magán az egyes atomon tételeződik, amennyiben az atom minőségekkel ruháztatik fel. A minőség által az atom elidegenül a fogalmától, ugyanakkor azonban konstrukciójában tökéletessé lesz. A repulzióból és a minősített atomok ezzel összefüggő konglomerációiból áll elő mármost a megjelenő világ.

Ennél a lényeg világából a jelenség világába való átmenetnél az atom fogalmában rejlő ellentmondás nyilvánvalóan a legkirívóbb megvalósulását éri meg. Mert fogalma szerint az atom a természet abszolút, lényegi formája. *Ez az abszolút forma most abszolút anyaggá, a megjelenő világ forma nélküli szubsztrátumává degradálódik.*

Az atomok ugyan a természet szubsztanciája,[21] amelyből minden kiemelkedik, amelybe minden feloldódik;[22] de a megjelenő világ folytonos megsemmisülése nem vezet eredményre. Új jelenségek képződnek; az atom maga azonban mint üledék mindig ott marad alapként alattuk.[23] Amennyiben tehát az atomot tiszta fogalma szerint gondoljuk el, az üres tér, a meg-

* *Áthúzva*: E példa meggyőző. – *Szerk.*

semmisült természet az ő exisztenciája; amennyiben valósággá halad tovább, lesüllyed anyagi bázissá, amely, sokrétű vonatkozások egy világának hordozója lévén, sohasem létezik másként, mint számára közömbös és külsőleges formákban. Ez szükségszerű következmény, mert az atom elvont-egyedi és kész valamiként előfeltételezve nem tevékenykedhetik e sokrétűség idealizáló és átfogó hatalmaként.

Az elvont egyediség a létezéstől való szabadság, nem pedig a létezésben való szabadság. A létezés világosságában nem képes világítani. Emez olyan elem, amelyben az elvont egyediség elveszti ezt a jellegét és anyagivá válik. Ezért nem lép ki az atom a jelenség napvilágára,[24] vagy pedig, ahol kilép, anyagi bázissá süllyed le. Az atom mint olyan csak az űrben létezik. Így lett a természetnek a halála a halhatatlan szubsztanciájává; s joggal kiált fel Lucretius:

„mortalem vitam mors [...] immortalis ademit."*

Hogy azonban Epikurosz az ellentmondást ily végső kiélezettségében ragadja meg és tárgyiasítja, tehát az atomot ott, ahol a jelenség bázisává lesz, mint *στοιχεῖον*-t megkülönbözteti az atomtól, ahogy az az űrben létezik, mint *ἀρχή*-tól, – ebben van a filozófiai különbség közte és Démokritosz között, aki csak az egyik mozzanatot tárgyiasítja. Ugyanaz a különbség ez, amely a lényeg világában, az atomok és az űr birodalmában elválasztja Epikuroszt Démokritosztól. Minthogy azonban csak a minősített atom a tökéletes, minthogy csak a tökéletes és fogalmától elidegenült atomból állhat elő a megjelenő világ: ezt Epikurosz úgy fejezi ki, hogy csak a minősített atom lesz *στοιχεῖον*-ná, vagyis csak az *ἄτομον στοιχεῖον* van minőségekkel felruházva.

Negyedik fejezet

Az idő

Minthogy az atomban az anyag mint tiszta magára-vonatkozás mentes minden változékonyságtól és viszonylagosságtól: ebből közvetlenül következik, hogy az időt az atom fogalmából, a lényeg világából ki kell rekeszteni. Mert az anyag csak annyiban örök és önálló, amennyiben elvonatkoztatunk

* – „... e ... halandó / Létet végnélküli enyészet váltja fel..." *Lucret. de Rer. Nat. III. 882 (869).* – *Szerk.*

benne az idő-mozzanattól. Ebben Démokritosz és Epikurosz egyet is értenek. De különböznek abban az útban-módban, hogy mármost miképpen határozzák meg, hová helyezik az időt, amelyet eltávolítottak az atomok világából.

Démokritosz számára az időnek nincs jelentősége, nincs szükségessége a rendszer szempontjából. Azért magyarázza, hogy megszüntesse. Örökkévalóként határozza meg, hogy, mint *Arisztotelész*[1] és Szimplikiosz[2] mondja, a keletkezést és elmúlást, tehát az időbeliséget eltávolítsa az atomoktól. Maga az idő nyújtja annak a bizonyítékát, hogy nem mindennek kell eredettel, a kezdet mozzanatával bírnia.

El kell ismernünk, hogy ebben valami mélyebb rejlik. Az elképzelő értelem, amely nem érti meg a szubsztancia önállóságát, a szubsztancia időbeli létrejövéséről kérdez. Nem veszi észre, hogy mikor a szubsztanciát időbelivé*, ugyanakkor az időt szubsztanciálissá teszi és ezzel megszünteti a fogalmát; mert az abszolúttá tett idő nem időbeli többé.

Másrészt azonban ez a megoldás nem kielégítő. Ha az időt kirekesztjük a lényeg világából, akkor áthelyeződik a filozofáló szubjektum öntudatába, de nem érinti magát a világot.

Másként Epikurosz. A lényeg világából kirekesztve az ő számára az *idő a jelenség abszolút formájává lesz*. Tudniillik az akcidens akcidenseként határozza meg. Az akcidens egyáltalában a szubsztancia változása. Az akcidens akcidense a változás mint magában reflektálódó változás, a váltakozás mint váltakozás. A megjelenő világ e tiszta formája mármost az idő.[3]

Az összetétel a konkrét természetnek a pusztán passzív formája, az idő az aktuózus formája. Ha az összetételt létezése szerint tekintem: az atom mögötte, az űrben, a képzeletben létezik; ha az atomot fogalma szerint tekintem: az összetétel vagy egyáltalán nem létezik, vagy csak a szubjektív elképzelésben; mert olyan vonatkozás, amelyben az önálló, magukba bezárt, egymással szemben mintegy érdektelen atomok ugyanígy nincsenek egymásra vonatkoztatva. Ellenben az idő, a végesnek a váltakozása, amennyiben váltakozásként van tételezve, ugyanígy a valóságos forma is egyben, amely a jelenséget megkülönbözteti a lényegtől, jelenségként tételezi, mikor visszavezeti a lényegbe. Az összetétel csak az anyagiságát fejezi ki mind az atomoknak, mind a természetnek, amely belőlük keletkezik. Az idő ellenben ugyanaz a jelenség világában, ami az atom fogalma a lényeg világában, tudniillik minden meghatározott létezés elvonatkoztatása, megsemmisítése és visszavezetése a magáért-való-létbe.

* *Áthúzva*: teszi – *Szerk.*

Ezekből a vizsgálódásokból az alábbi következtetések adódnak. *Először* Epikurosz az anyag és a forma közötti ellentmondást teszi a megjelenő természet jellegzetességévé, amely ily módon a lényeginek, az atomnak ellenképévé válik. Ez úgy történik, hogy a térrel az időt, a jelenség passzív formájával az aktívat ellentételezi. *Másodszor* csak Epikurosz fogja fel a jelenséget mint jelenséget, azaz mint a lényeg elidegenülését, amely a maga valóságában mint ilyen elidegenülés tevékenykedik. Démokritosznál viszont, akinek szemében az összetétel a megjelenő természet egyetlen formája, a jelenség nem mutatja meg önmagán, hogy jelenség, a lényegtől megkülönböztetett valami. Tehát exisztenciája szerint tekintve a lényeg teljesen összekeveredik vele, fogalma szerint teljesen elválik tőle, úgyhogy szubjektív látszattá süllyed le. Az összetétel közömbösen és anyagian viszonyul lényegi alapzataihoz. Az idő ellenben a lényeg tüze, amely a jelenséget örökké elemészti és a függőség és lényegnélküliség bélyegét nyomja rá. *Végül*, minthogy Epikurosz szerint az idő a váltakozás mint váltakozás, a jelenség magában-való reflexiója, joggal tételezi objektívként a megjelenő természetet, joggal teszi az érzéki észlelést a konkrét természet reális kritériumává, habár az atomot, a természet alapzatát, csak az ész által szemlélhetni.

Minthogy ugyanis az idő az érzéki észlelés elvont formája: ezért az epikuroszi tudat atomisztikus módjánál fogva megvan az a szükségszerűség, hogy mint egy külön létező természet rögzíttessék a természetben. Az érzéki világ változékonyságának mármost mint változékonyságnak, váltakozásának mint váltakozásnak, a jelenség ezen magában-való reflexiójának, amely az idő fogalmát alkotja, különálló exisztenciája van a tudatos érzékiségben. *Az ember érzékisége tehát a megtestesült idő, az érzéki világ magában-való létező reflexiója.*

Mint ahogy az idő fogalmi meghatározásából *Epikurosznál* ez közvetlenül adódik, úgy egész határozottan kimutatható az egyes részletekben is. Epikurosz a Hérodotoszhoz írt levelében[4] úgy határozza meg az időt, hogy az akkor áll elő, ha a testeknek az érzékektől észlelt akcidenseit akcidensekként gondoljuk el. A magában reflektált érzéki észlelés itt tehát az idő forrása és maga az idő. Ennélfogva nem analógia szerint kell az időt meghatározni, nem is másvalamit kimondani felőle, hanem magát az enargeiát* kell lerögzíteni; mert, mivel a magában reflektált érzéki észlelés maga az idő, nem lehet azon túljutnunk.

Ezzel szemben *Lucretiusnál*, *Szextosz Empeirikosznál* és *Sztobaioszná*l[5] az akcidens akcidense, a magában reflektált változás van meghatá-

* – a belső nyilvánvalóságot – *Szerk.*

rozva mint idő. Az akcidenseknek az érzéki észlelésben való reflexiója és önmagukban való reflexiójuk ennélfogva mint egy és ugyanaz tételeződik.

Az idő és az érzékiség emez összefüggése által a Démokritosznál ugyancsak meglevő εἴδωλον-ok* is következetesebb helyzetet nyernek.

Az εἴδωλον-ok a természeti testek formái, melyek felületekként mintegy leválnak róluk és őket a jelenségbe viszik.[6] A dolgok e formái állandóan kiáramlanak belőlük, benyomulnak az érzékekbe és éppen ezáltal jelenítik meg az objektumokat. A hallásban tehát a természet önmagát hallja, a szaglásban önmagát szagolja, a látásban önmagát látja.[7] Az emberi érzékiség ilyenképpen az a közeg, amelyben, mint egy fókuszban, a természeti folyamatok magukat reflektálják és a megjelenés világosságára gyulladnak.

Démokritosznál ez következetlenség, minthogy a jelenség csak szubjektív; Epikurosznál szükségszerű következmény, minthogy az érzékiség a megjelenő világ magában-való reflexiója, megtestesült ideje.

Végül az érzékiség és az idő összefüggése úgy mutatkozik meg, *hogy a dolgok időbelisége és megjelenésük az érzékek számára, mint egyazon dolog, ezeken magukon tételeződik.* Mert éppen azáltal, hogy a testek megjelennek az érzékeknek, el is múlnak.[8] Mivel ugyanis az εἴδωλον-ok állandóan leválnak a testekről és az érzékekbe áramlanak, mivel érzékiségük rajtuk kívül van mint valamely más természet, nem önmagukon, tehát nem térnek vissza a különválásból: feloszlanak és elmúlnak.

Ahogy tehát az atom nem más, mint az elvont, egyedi öntudat természeti formája: ugyanúgy az érzéki természet csak a tárgyiasított empirikus, egyedi öntudat, és ez az érzéki. Az érzékek ennélfogva az egyetlen kritériumok a konkrét természetben, akárcsak az elvont ész az atomok világában.

Ötödik fejezet

A meteórok

Démokritosz csillagászati nézetei, meglehet, kora álláspontjához képest éleselméjűek. Filozófiai érdekesség nem meríthető belőlük. Sem az empirikus reflexió körét nem lépik túl, sem pedig határozottabb belső összefüggésben nem állnak az atomtannal.

---

* – képek; képmások – *Szerk.*

Ezzel szemben *Epikurosz* elmélete az égitestekről és a velük összefüggő folyamatokról, vagyis a *meteórokról* (ebben az egy kifejezésben mindezt egybefogja) nemcsak Démokritosz véleményével áll ellentétben, hanem a görög filozófia véleményével is. Az égitestek tisztelete olyan kultusz, amelynek valamennyi görög filozófus hódol. Az égitestek rendszere a valóságos ész első naiv és természet-meghatározta exisztenciája. Ugyanez a helyzete a görög öntudatnak a szellem birodalmában. Ez a szellemi Nap-rendszer. A görög filozófusok ezért az égitestekben saját szellemüket imádták.

Maga *Anaxagorasz* – aki először magyarázta fizikailag az eget és így más értelemben, mint Szókratész, lehúzta a földre –, mikor azt kérdezték tőle, mi végre született, azt felelte: „ εἰς θεωρίαν ἡλίου καὶ σελήνης καί οὐρανοῦ."*[1] *Xenophanész* pedig felnézett az égre és azt mondta: az Egy az isten.[2] A *püthagoreusok* és *Platón*, *Arisztotelész* vallásos vonatkozása az égitestekhez közismert.

Sőt, Epikurosz az egész görög nép szemléletével fordul szembe.

Néha úgy látszik, mondja *Arisztotelész*, hogy a fogalom tanúskodik a jelenségek és a jelenségek a fogalom mellett. Így minden embernek elképzelése van az istenekről és az isteninek a legmagasabb székhelyet utalják ki, barbárok csakúgy, mint hellének, egyáltalában mindazok, akik az istenek létezésében hisznek, nyilvánvalóan a halhatatlant a halhatatlanhoz kapcsolva; mert másképp ez lehetetlenség. Ha tehát van valami isteni – mint ahogy valóban van: akkor állításunk az égitestek szubsztanciájáról is helyes. De ez az érzéki észlelésnek is megfelel, hogy emberi meggyőződéshez szóljunk. Mert az egész elmúlt időben, az egymás között áthagyományozott emlékezés szerint, semmi sem látszott megváltozni sem az egész égen, sem semelyik részén. Még a nevét is, úgy látszik, az ősök hagyták ránk mind a mostani időig, minthogy ugyanazt fogadták el, amit mi is mondunk. Mert nem egyszer, nem is kétszer, hanem végtelen sokszor szálltak át ránk ugyanazok a nézetek. Minthogy ugyanis az első test másvalami, mint a föld és a tűz és a levegő és a víz: a legfelsőbb tájat „aithérnek" nevezték a „θεῖν ἀεί"-ből**, az örök időt adva neki melléknévül.[3] Az eget és a felső tájat pedig az ősök az isteneknek osztották ki, mert csakis az halhatatlan. A mostani tan meg arról tanúskodik, hogy elpusztíthatatlan, nem-keletkezett, minden halandó balsorstól mentes. Ilyen módon fogalmaink megfelelnek az istenről való jóslatnak is.[4] Hogy pedig*** *egy* ég van, az nyilvánvaló. Az elődöktől és

* „A nap és a hold és az ég szemlélésére." *Szerk.*

** – az „örökké futni"-ból – *Szerk.*

*** *Áthúzva*: egy az ég – *Szerk.*

ősöktől hagyományozódott, a későbbiekre mítosz alakjában rámaradt, hogy az égitestek istenek, és hogy az isteni átfogja az egész természetet. A többit mítoszként tették hozzá a sokaság hite számára, mint ami hasznos a törvények és az élet szempontjából. Mert az isteneket emberhez hasonlókká és néhány más élőlényhez hasonlókká teszik és kitalálnak más ilyenféle, ezzel összefüggő és rokon dolgokat. Ha valaki ettől elválasztja a többit és csak az elsőt tartja meg, azt a hitet, hogy az első szubsztanciák istenek: akkor azt kell tartania, hogy ez isteni kijelentés, és hogy – miután úgy esett, hogy minden lehető művészetet és filozófiát feltaláltak és megint elvesztettek – e vélemények is, ereklyékhez hasonlóan, úgy származtak a mostani időre.[5]

Ezzel szemben *Epikurosz*:

Mindezekhez hozzá kell gondolni azt, hogy az emberi lélek legnagyobb megzavarodása onnan ered, hogy az égitesteket boldogoknak és elpusztíthatatlanoknak tartják, és ugyanakkor ezekkel ellentett kívánságaik és cselekvéseik vannak és kételyeik támadnak a mítoszokban.[6] Ami a meteórokat illeti, azt kell hinnünk, hogy bennük nem azért keletkezik mozgás és helyzet és fogyatkozás és felkelés és lenyugvás és ezekhez hasonló, mert Egy kormányoz és elrendez vagy elrendezett, aki egyúttal az elpusztíthatatlanság mellett minden boldogságnak is birtokosa. Cselekvések ugyanis nem egyeztethetők össze a boldogsággal, hanem megtörténtükben leginkább rokonok a gyengeséggel, a félelemmel és a rászorultsággal. Azt sem kell vélni, hogy némely tűzszerű testek, amelyek a boldogság birtokában vannak, önként alávetik magukat e mozgásoknak. Ha ezzel nem értünk egyet: maga ez az ellentét a legnagyobb zavart idézi elő a lelkekben.[7]

Ha tehát *Arisztotelész** a régieknek szemére vetette, hogy azt hiszik, az égnek támaszul szüksége van Atlaszra,[8] ki** *„πρὸς ἑσπέρους τόπους/ ἕστηκε κίον' οὐρανοῦ τε καὶ χθονός/ ὤμοιν ἐρείδων"*** (Aeschyl. Prometh. 348. sqq.), Epikurosz viszont azokat hibáztatja, akik azt hiszik, az embernek szüksége van az égre; Atlaszt magát pedig, akire az ég támaszkodik, az emberi butaságban és babonában találja meg. A butaság és a babona is titánok.

Epikurosz Püthoklészhez írt egész levele az égitestek elméletéről szól, az utolsó szakasz kivételével. A levelet etikai szentenciákkal zárja. És° odaillően csatlakoznak erkölcsi maximák a meteórokról szóló tanhoz. Ez a tan

---

* *Áthúzva*: az ősöket hibáztatta – *Szerk.*

** *Áthúzva*: axem humero torquet stellis fulgentibus aptam – *Szerk.*

*** – „napnyugat / vidékein megállva ég s föld oszlopát / hordozza vállán" – *Szerk.*

° *Áthúzva*: nem véletlenül – *Szerk.*

Epikurosz számára lelkiismereti ügy. Vizsgálódásunk ezért főként erre a Püthoklésznek szóló iratra fog támaszkodni. Ki fogjuk egészíteni a Hérodotoszhoz írt levélből, amelyre maga Epikurosz is hivatkozik Püthoklésznél.[9]

Először is nem kell azt hinni, hogy a meteórok megismeréséből, akár egészében, akár különös részleteiben fogjuk fel, más cél érhető el, mint az ataraxia és a szilárd bizodalom, miként az egyéb természettudományból is.[10] Életünknek nem ideológiára és üres hipotézisekre van szüksége, hanem arra, hogy zavar nélkül éljünk. Mint ahogy egyáltalában a fiziológia dolga az, hogy a legfontosabbnak az okalapjait kikutassa: úgyszintén ebben rejlik a boldogság a meteórok megismerése terén. Önmagában véve a lenyugvásról és felkelésről, a helyzetről és fogyatkozásról szóló elmélet nem különös okalapja a boldogságnak; csakhogy rémület fogja el azokat, akik ezt látják anélkül, hogy ismernék természetét és fő okait.[11] Eleddig csak tagadja azt, hogy a meteórok elméletét *rangelsőbbség* illetné meg más tudományokkal szemben, és velük egy színvonalra helyezi azt.

Ámde a meteórok elmélete *sajátosan különbözik* is mind az etika módjától, mind az egyéb fizikai problémáktól, amilyen például az, hogy oszthatatlan elemek vannak és más effélék, ahol csakis egyetlenegy magyarázat felel meg a jelenségeknek. Mert a meteóroknál ez nem áll fenn.[12] Ezek keletkezésének nincs egyféle oka és lényegüknek több mint egy kategóriája van, amely a jelenségeknek megfelel. Mert a fiziológiát nem üres axiómák és törvények alapján kell művelni.[13] Folyvást ismétli*, hogy a meteórokat nem ἁπλῶς (egyféleképpen, abszolútan), hanem πολλαχῶς (sokféleképpen) kell magyarázni. Így a Nap és Hold felkeltét és lenyugtát,[14] a Hold növekedését és fogyását,[15] a Holdban látszó arcot,[16] a nappal és éjjel hosszúságának váltakozását[17] és az egyéb égi jelenségeket.

Hogyan történjék hát a magyarázat?

Minden magyarázat megteszi. Csak a mítosz maradjon távol. Ez pedig akkor marad távol, ha a jelenségeket nyomonkísérve, belőlük következtetünk a láthatatlanra.[18] A jelenséghez kell ragaszkodni, az érzéki észleléshez. Ezért az analógiát kell alkalmazni. Így lehet magunkból kimagyaráznunk a félelmet és megszabadulnunk tőle, megadva az okokat a meteórokkal és minden egyébbel kapcsolatban, ami mindig bekövetkezik és a többi embert a legjobban megrendíti.[19]

A magyarázatok tömegének, a lehetőségek sokaságának nemcsak a tudatot kell megnyugtatnia és a félelem okait kiküszöbölnie, hanem egyszersmind tagadnia kell az egységet, a magával-egyenlő és abszolút törvényt az égites-

* *Áthúzva*: ezt – *Szerk.*

tekben. Majd így, majd úgy viselkedhetnek; ez a törvény nélküli lehetőség az ő valóságuk jellege; minden állhatatlan és ingatag bennük.[20] *A magyarázatok sokaságának egyszersmind az objektum egységét is meg kell szüntetnie.*

Míg tehát *Arisztotelész* a többi görög filozófussal megegyezően az égitesteket örökkévalókká és halhatatlanokká teszi, mert mindig ugyanazon módon viselkednek; míg egy saját magasabb, a nehézkedés hatalmának nem alávetett elemet tulajdonít nekik: *Epikurosz* ezzel egyenes ellentétben azt állítja, hogy pontosan megfordítva áll a dolog. A meteórok elmélete azáltal különbözik sajátosan minden egyéb fizikai doktrínától, hogy bennük minden többféleképpen és szabályozatlanul történik, hogy bennük mindent sokféle, meghatározhatatlanul sok okkal kell magyarázni. Sőt haragosan és hevesen kikelve veti el az ellenvéleményt: azok, akik egy magyarázati módhoz ragaszkodnak és minden másikat kizárnak, akik a meteórokban egy egységes, ennélfogva örök és isteni valót feltételeznek, azok hívságos magyarázósdiba és az asztrológusok rabszolgai bűvészmutatványaiba esnek bele; túllépik a fiziológia határait és a mítosz karjaiba vetik magukat; lehetetlenséget akarnak végbevinni és értelmetlenséggel vesződnek; még azt sem tudják, hol kerül maga az ataraxia veszélybe. Fecsegésük megvetendő.[21] Távol kell magunkat tartanunk attól az előítélettől, hogy az ezen tárgyakra vonatkozó kutatás nem elég alapos és körültekintő, amennyiben csak ataraxiánkat és boldogságunkat célozza.[22] Abszolút norma ellenben, hogy semmi olyan nem lehet az elpusztíthatatlan és örök természetben, ami az ataraxiát zavarná, ami veszélyt idézne fel. A tudat dolga megérteni, hogy ez abszolút törvény.[23]

Epikurosz tehát így következtet: *Minthogy az égitestek örökkévalósága zavarná az öntudat ataraxiáját, ezért szükségszerű, kényszerítő következtetés, hogy nem örökkévalók.*

Hogyan kell mármost megérteni Epikurosz e sajátságos nézetét?

Valamennyi szerző, aki az epikuroszi filozófiáról írt, úgy ábrázolta ezt a tant, mint ami összeférhetetlen a fizika többi részével, az atomtannal. A sztoikusok, a babona, az asztrológia elleni harc elégséges ok ehhez.

És hallottuk, hogy Epikurosz maga is megkülönbözteti azt a *módszert*, amelyet a meteórok elméletében alkalmaz, a fizika többi részének módszerétől. De hát elvének melyik meghatározásában rejlik ennek a megkülönböztetésnek a szükségessége? Hogyan jut ez az eszébe?

És nemcsak az asztrológia, hanem maga az asztronómia, az égi rendszerbeli örök törvény és ész ellen is hadakozik. Végül a sztoikusokkal való ellentét semmit sem magyaráz meg. Babonájuk és egész nézetük már meg volt cáfolva, mikor kimondatott, hogy az égitestek az atomok véletlen komple-

xiói, folyamataik pedig az atomok véletlen mozgásai. Örök természetük ezzel megsemmisült – oly következtetés ez, melynek e premisszából való levonásával Démokritosz beérte.[24] Sőt maga a létezésük is megszűnt ezzel.[25] Az atomistának nem volt tehát szüksége új módszerre.

De ez még nem minden nehézség. Fellép egy rejtélyesebb antinómia is*.

Az atom az anyag az önállóság, az egyediség formájában, mintegy az elképzelt súly. De a súly legmagasabb valósága az égitestek. Bennük meg vannak oldva az összes antinómiák forma és anyag, fogalom és exisztencia között, amelyek az atom kifejlését alkották, bennük meg vannak valósítva az összes megkövetelt meghatározások. Az égitestek örökkévalók és változhatatlanok; súlypontjuk bennük, nem rajtuk kívül van; egyetlen aktusuk a mozgás, és – az üres tér által elválasztva – kitérülnek az egyenes vonalról, a repulzió és attrakció egy rendszerét alkotják, amelyben ugyanúgy megtartják önállóságukat is, s végül önmaguktól létrehozzák az időt, mint jelenségük formáját. *Az égitestek tehát a valósággá lett atomok.* Bennük az anyag önmagába fogadta az egyediséget. Itt tehát Epikurosznak elve legmagasabb exisztenciáját, rendszere tető- és végpontját kellett látnia. Úgy tüntette fel, hogy azért feltételezte az atomokat, hogy a természet alapjául halhatatlan alapzatok szolgáljanak. Úgy tüntette fel, hogy számára az anyag szubsztanciális egyediségéről van szó. De ahol készentalálja az ő természetének – mert nem ismer más természetet, mint a mechanikait – a realitását, az önálló, elpusztíthatatlan anyagot, az égitestekben, amelyek örökkévalóságát és változhatatlanságát a sokaság hite, a filozófia ítélete, az érzékek tanúsága bizonyította: itt egyetlen törekvése, hogy lehúzza azt a földi mulandóságba; itt dühödten az önálló, az egyediség pontját önmagában bíró természet tisztelői ellen fordul. Ez a legnagyobb ellentmondása.

Epikurosz érzi tehát, hogy korábbi kategóriái itt összetörnek, hogy** elméletének módszere mássá válik. És rendszerének *legmélyebb felismerése*, a legvégigvittebb konzekvencia, hogy ezt érzi és tudatosan kimondja.

Láttuk ugyanis, hogy az egész epikuroszi természetfilozófiát átjárja a lényeg és exisztencia, forma és anyag közötti ellentmondás. *De az égitestekben ez az ellentmondás kihunyt*, az ellenkezésben álló mozzanatok megbékültek. Az égi rendszerben az anyag magába fogadta a formát, felvette magába az egyediséget és így elérte önállóságát. *E ponton* azonban *véget ér az elvont öntudat affirmációjának lenni.* Az atomok világában, valamint a jelenség világában, a forma harcolt az anyaggal; az egyik meghatározás megszüntette a

* *Áthúzva*: amelyet eddig nem sejtettek – *Szerk.*
** *Áthúzva*: módszerének elmélete – *Szerk.*

másikat, és éppen *ebben az ellentmondásban érezte az elvont-egyedi öntudat a természetét tárgyiasultnak*. Az az elvont forma, amely az elvont anyaggal az anyag alakjában harcolt, *ő maga* volt. Most azonban, mikor az anyag kibékült a formával és önállósult, az egyedi öntudat kilép begubózottságából, kikiáltja magát az igazi elvnek és hadakozik az önállóvá lett természet ellen.

Egy másik oldalról ez így fejeződik ki: Mikor az anyag magába fogadta az egyediséget, a formát – mint az égitestek esetében –, *véget ért elvont egyediségnek lenni. Konkrét egyediséggé, általánossággá lett.* A meteórokban tehát az elvont-egyedi öntudattal a dologivá lett cáfolata fénylik szembe – az exisztenciává és természetté lett általános. Ezért halálos ellenségét ismeri fel bennük. Nekik tulajdonítja tehát, miként Epikurosz teszi, az emberek minden szorongását és zavarát; mert az elvont-egyedinek a szorongása és felbomlása éppen az általános. Itt tehát nem rejtezik tovább Epikurosz igazi elve, az elvont-egyedi öntudat. Előlép búvóhelyéről és megszabadulván anyagi álruhájától arra igyekszik, hogy elvont lehetőséggel való magyarázat útján – ami lehetséges, az másképp is lehet; a lehetségesnek az ellenkezője is lehetséges – megsemmisítse az önállóvá lett természet valóságát. Innen a polémia azok ellen, akik ἁπλῶς, azaz egy meghatározott módon magyarázzák az égitesteket; mert az Egy a szükségképpeni és a magában-önálló.

Ameddig tehát a természet mint atom és jelenség az egyedi öntudatot és annak ellentmondását fejezi ki, az utóbbinak szubjektivitása csak magának az anyagnak a formájában lép elő; ahol ellenben a természet önállóvá válik, ott az öntudat magát magában reflektálja, saját alakjában mint önálló forma lép vele szembe.

Előre meg lehetett mondani, hogy ahol Epikurosz elve megvalósul, ott véget fog érni az, hogy számára valósággal bírjon. Mert ha az egyedi öntudat realiter a természet meghatározottsága vagy a természet az ő meghatározottsága alá kerülne: akkor meghatározottsága, vagyis exisztenciája véget érne, minthogy csak az általános tudhatja a magától való szabad különbségben egyúttal a maga affirmációját.

A meteórok elméletében tehát az epikuroszi természetfilozófia lelke jelenik meg. Semmi sem örök, ami megsemmisíti az egyedi öntudat ataraxiáját. Az égitestek zavarják az ataraxiáját, a magával való egyenlőségét, mert ők az exisztáló általánosság, mert bennük a természet önállóvá vált.

Tehát nem *Arkhesztratosz „Gasztrológiá"-ja*, mint *Khrüszipposz* véli,[26] hanem az öntudat abszolútsága és szabadsága az epikuroszi filozófia elve, ha az öntudat csak az egyediség formájában értődik is.

Ha az elvont-egyedi öntudatot tételezzük abszolút elvként: akkor minden igazi és valódi tudomány annyiban megszűnik ugyan, amennyiben magában

a dolgok természetében nem az egyediség uralkodik. De össze is roskad minden, ami transzcendensen viszonyul az emberi tudattal szemben, tehát a képzelő értelemhez tartozik. Ha viszont a magát csak az elvont általánosság formájában tudó öntudatot emeljük abszolút elvvé: akkor ajtót-kaput tárunk a babonás és szolgai misztika előtt. Ennek történeti bizonyítéka megtalálható a sztoikus filozófiában. Az elvont-általános öntudatban ugyanis megvan az a törekvés, hogy magukban a dolgokban affirmálja magát, melyekben pedig csak úgy affirmálódik, hogy tagadja őket.

Epikurosz ennélfogva a legnagyobb görög felvilágosító, és megilleti őt Lucretius dicsérete:[27]

„Humana ante oculos foede quum vita jaceret,
in terris oppressa gravi sub religione,
quae caput a coeli regionibus ostendebat,
horribili super aspectu mortalibus instans,
primum Grajus homo mortalis tollere contra
est oculos ausus primusque obsistere contra;
quem nec fama Deum nec fulmina nec minitanti
murmure compressit coelum .....
quare religio pedibus subiecta vicissim
obteritur, nos exaequat victoria coelo."*

A démokritoszi és epikuroszi természetfilozófia közötti különbség, amelyet az általános rész végén megállapítottunk, a természet minden szférájában további kifejtést és igazolást nyert. *Epikurosznál* tehát az *atomisztika az öntudatnak*, amely az elvont egyediség formájában a maga számára abszolút elv, *a természettudományaként* minden ellentmondásával együtt végigvivődik és kiteljesül a legvégső konzekvenciáig, mely felbomlásában és az általánossal szemben való tudatos ellentétében áll. *Démokritosz* számára ellenben az *atom* csak *egyáltalában az empirikus természetkutatás általános objektív kifejezése*. Az atom ezért az ő számára tiszta és elvont kategória marad, hipotézis, amely a tapasztalat eredménye, nem pedig energikus elve, amely ennélfogva ugyanúgy realizálás nélkül marad, ahogy a reális természetkutatást tovább nem határozza meg.

* – „Hajdan a vallás terhe alatt rútul leigázva / Fetrengett földünkön az emberi élet, a zsarnok / Közben a menny boltjáról rázta fejét fenyegetve, / S rettenetes képével rémítgette a népet. / Mint a legelső, egy görög ember mert csak a földön / Szembeszegülni e rémmel s annak ellene állni. / Őt sem az isteni lény neve, sem villámai meg nem / Rémítették, sem vészes morajával a mennybolt... / Így most végre a vallás fekszik a földre tapodva, / S most már minket emel diadalma az égbe a hősnek." – *Szerk.*

Jegyzetek[77]

ELSŐ RÉSZ

A démokritoszi és epikuroszi természetfilozófia különbsége általában

II. Ítéletek a démokritoszi és epikuroszi fizika viszonyáról

[1] DIOGEN LAËRT. X, 4: „De a sztoikus Poszeidóniosz hívei, valamint Nikolaosz és Szótión ... [azt állítják,] hogy" (Epikurosz) „Démokritosznak az atomokról és Arisztipposznak a gyönyörről szóló tanítását a sajátjaként adta elő."

[2] CICERO *de Nat. Deor.* I, 26: „Mi van hát Epikurosz fizikájában, ami nem Démokritosztól való? Ha *változtatott* is egyet-mást ... legtöbbnyire ugyanazt mondja."

[3] Ua. *de Fin.* I, 6: „Így amit megváltoztat, azt elrontja, amit elfogad, az egészen a Démokritoszé."
Uo.: „...először is a fizikában, amellyel leginkább dicsekszik, *teljesen tájékozatlan.* Démokritoszhoz tartja magát, csekélyke változtatásokkal, de úgy, hogy amit *javítani* akar, legalábbis ahogy én látom, *elrontja* ... ahol Démokritoszt követi, nemigen követ el botlást."

[4] PLUTARCH. *Colot.* (Xyl. kiad.) 1108. old.: „Leonteusz ... azt mondja, hogy [...] Epikurosz azért becsülte Démokritoszt, mivel nála előbb jutott el a helyes ismerethez ... mert előbb fedezte fel a természet alapelveit." V. ö. uo., 1111. old.

[5] (Ua.) *de Placit. Philosoph.* V. köt., 235. old., Tauchn. kiad.: „Az athéni Epikurosz, Neoklész fia, aki a filozófiában Démokritoszt követi."

[6] Ua. *Colot.* 1111, 1112, 1114, 1115, 1117, 1119, 1120. skk. old.

[7] CLEMENS ALEX. *Strom.* VI, 629. old., kölni kiad.: „De Epikurosz is Démokritosztól orozta a fő tanokat."

[8] Ua. 295. old.: „»Meglássátok, hogy senki ne legyen, aki bennetek zsákmányt vet a bölcselkedés és üres csalás által, mely emberek rendelése szerint, a világ elemi tanításai szerint és nem a Krisztus szerint való«[53]: nem minden filozófia utasítandó el, csak az Epikuroszé, amelyről Pál az Apostolok Cselekedeteiben is említést tesz,[54] mivel az elveti a Gondviselést [...], valamint bármely más filozófia, amely tiszteletben részesíti az elemeket és nem helyezi fölébük a megteremtő okot és nincs elképzelése a teremtőről."

[9] SEXT. EMPIR. *advers. Math.* (genfi kiad.) [54. old.; I, 273]: „Epikuroszt pedig azon kapjuk rajta, hogy tanainak alapelveit a költőktől lopta; azt a tételt ugyanis, hogy a gyönyör netovábbja az összes fájdalom kiküszöbölése, mint kitűnt, egy verssorból vette:

»Majd miután elverték végül az éhet, a szomjat«[27].

Azt pedig, hogy a halálnak egyáltalán nincs köze hozzánk, Epikharmosz sugallta neki, aki ezt mondja:

»Meghalni vagy holtnak lenni szememben nem különbözik«[28].

Ugyanígy azt, hogy a holttetemek érzéketlenek, Homérosztól csente, aki így ír:

„Mert hisz az érzéketlen földet sérti dühével«."[29]

[10] *Lettre de* [*Mr.*] LEIBNITZ *à Mr. des Maizeaux, contenant* [*quelques*] *éclaircissements sur l'explication etc.* [Opera omnia] 2. köt. 66[–67]. old., Dutens kiad.

[11] PLUTARCH. *Colot.* 1111. old.: „Nem azt kell Démokritosznak a szemére vetni, hogy elveiből levonta a következtetéseket, hanem hogy olyan elveket állított fel, amelyek ilyen következtetésekhez vezetnek... Ha tehát az, hogy »nem állítja« [a következtetéseket], annyit jelent, hogy »nem ért vele egyet«, nem úgy cselekszik-e, ahogy megszoktuk tőle? Mert a gondviselést is tagadja ugyan, de a jámborságot meghagyja; a barátságot a gyönyör kedvéért választja, ugyanakkor a barátokért a legnagyobb fájdalmakat is vállalja: a mindenséget végtelennek feltételezi, de a »lent« és a »fent« fogalmát nem szünteti meg."

III. Nehézségek a démokritoszi és epikuroszi természetfilozófia azonosságát illetően

[1] ARISTOT. *de Anima* I, 8. old. (Trendel kiad.): „Ő" (ti. Démokritosz) „azt állítja, hogy lélek és ész egy és ugyanaz, mert a jelenség az igaz."

[2] Ua. *Metaphys.* IV, 5: „Ezért mondja aztán Démokritosz, hogy vagy semmi sem igaz, vagy pedig előttünk rejtve van. Egyáltalában azért mondották, hogy szükségképpen az érzéklés szerinti jelenség az igaz, mert a gondolkodást azonosították az érzékléssel, ezt pedig a változással. Ennek folytán jutottak ilyen vélekedésekre Empedoklész, Démokritosz és – azt mondanók – a többiek mindahányan. Így mondja aztán Empedoklész, hogy állapotunk megváltozásával együtt megváltozik a gondolkodásunk."
Egyébként a „Metafizika" e passzusában magában is ki van mondva az ellentmondás.*

[3] DIOGEN. LAËRT. IX, 72: „De Xenophanész és az eleai Zénón és Démokritosz szerintük szkeptikusok [...] Démokritosz ... meg [azt mondja], hogy valójában semmit sem tudunk, mert az igazság mélységes mélyben rejlik."

[4] V. ö. RITTER, *Gesch. d. alt. Philos.* I. rész, 579. skk. old.

[5] DIOGEN. LAËRT. IX, [43–]44: „Neki" (ti. Démokritosznak) „ez a nézete: mindeneknek kezdet-elvei az atomok és az űr; minden egyéb: vélemény, látszat."

[6] Ua. uo. 72: „Démokritosz pedig elveti a minőségeket, mert azt mondja: vélemény szerint van hideg, vélemény szerint van meleg, valójában azonban atomok vannak és űr."

[7] SIMPLIC. *Schol. ad Aristot.* (összeállította Brandis) 488. old.: „Ezekből pedig igazság szerint nem származtat valamiféle egy természetet" (ti. Démokritosz); „mert nyilván balgaság, hogy a kettő vagy a több valaha is eggyé váljék."
514. old.: „Ezért mondták" (ti. Démokritosz és Leukipposz), „hogy sem egyből nem lesz sok ... sem sokból egy igazság szerint, hanem az atomok kapcsolódása által *látszik* mind eggyé lenni."

[8] PLUTARCH. *Colot.* 1111. old.: „Az atomokat ő" (ti. Démokritosz) „*ideáknak* nevezte."

---

* *Ez a mondat Marx utólagos betoldása a margón. – Szerk.*

[9] V. ö. ARISTOT. i. m.

[10] DIOGEN LAËRT. X, 121: „Dogmatikusan jár el" (ti. a bölcs) „és nem kételkedően."

[11] PLUTARCH. *Colot.* 1117. old.: „Epikurosz tételeinek egyike, hogy senkinek sem lehet semmiről szilárd meggyőződése, csak a bölcsnek."

[12] CIC. *de Nat. Deor.* I, 25: „Azt mondta" (ti. Epikurosz), „hogy *minden érzék az igaznak hírnöke.*"
V. ö. ua. *de Fin.* I, 7.
(PLUTARCH.) *de Placit. Philosoph.* IV, 287. old.: „Epikurosz szerint minden érzet és minden képzet igaz."

[13] DIOGEN LAËRT. X, 31: „A »Kanón«-ban tehát azt mondja Epikurosz, hogy az igazság ismérvei az érzékletek, a tapasztalati fogalmak és az érzetek... Nincs semmi, ami képes volna megcáfolni az érzékleteket." 32: „Mert sem az egynemű érzéklet nem cáfolhatja meg a vele egyneműt, mivel egyenlő érvényűek, sem a nem-egynemű a nem-egyneműt, mert nem ugyanazokról a dolgokról ítélnek, sem egyik a másikat, hiszen mindegyikre odafigyelünk. De még a fogalom sem; a fogalom ugyanis teljes egészében az érzékletektől függ."

[14] PLUTARCH. *Colot.* i. h.: „Démokritosznak az a kijelentése, hogy vélemény szerint van szín, vélemény szerint van édes, vélemény szerint van összetétel, [valójában csak az űr és]* az atomok, [(Kolótész szerint) ellentmond]* az érzékleteknek... Ez ellen az állítás ellen ugyan semmi ellenvetésem sincs, de azt mondom, hogy ezek annyira elválaszthatatlanok Epikurosz tanaitól, mint saját állításuk szerint alak és súly az atomtól. Mert mit mond Démokritosz? Azt, hogy végtelen sok szubsztancia – oszthatatlanok és különbözőek, amellett minőség és érzéklés nélküliek – szerteszét mozog az űrben; amikor egymás közelébe kerülnek, találkoznak vagy összekapcsolódnak, akkor ezek a keveredések mint víz, mint tűz, mint növény, mint ember jelennek meg, ám ezek semmi mások, mint az általa ideáknak nevezett atomok, mert abból, ami nincs, nem lehet keletkezés, abból pedig, ami van, semmi nem keletkezhetik, minthogy szilárdságuknál fogva az atomok nem szenvedhetnek és nem végezhetnek változtatást; ezért hát sem szín a szín nélküliből, sem természet vagy lélek a minőség nélküliből ... nem állhat elő. Mármost nem azt kell Démokritosznak a szemére vetni, hogy elveiből levonta a következtetése-

* *A Xylander-kiadás szövege csonka. – Szerk.*

ket, hanem hogy olyan elveket állított fel, amelyek ilyen következtetésekhez vezetnek... *Epikurosz azt mondja, hogy ugyanezeket az elveket veszi alapul, de nem állítja, hogy vélemény szerint van szín ... és a többi minőség.*"

15) CIC. *de Fin.* I, 6: „A *Nap* nagynak látszik Démokritosz szemében, mert tudományos és a geometriában tökéletesen jártas ember; az ő" (ti. Epikurosz) „szemében talán kétlábnyi nagyságú; mert ő úgy ítél, hogy *olyan* nagy, amekkorának *látszik*." V. ö. (PLUTARCH.) *de Placit. Philos.* II, 265. old.

16) DIOGEN LAËRT. IX, 37: „Mert nemcsak a fizikának és az etikának, hanem a matematikának és az enciklopedikus tudományoknak, valamint a mesterségek teljes tapasztalatának is birtokában volt" (ti. Démokritosz).

17) V. ö. DIOGEN LAËRT. [IX,] 46[–49]. §.

18) EUSEB. *Praepar. Evang.* X, 472. old.: „És dicsekedve ezt mondja magáról valahol" (ti. Démokritosz): „»Kortársaim közül a földnek legnagyobb részét jártam be, a legtávolabbit is átkutatva, s a legtöbb égövet és földtájat láttam és a legtöbb tanult ember szavát hallottam; és a vonalak bizonyítással történő szerkesztésében senki sem múlt felül, még az egyiptomiak úgynevezett arszepedonaptészei[69] sem, akik között mind megfordultam nyolcvanesztendős koromig idegenben.« Mert eljutott Babilonba és Perzsiába és Egyiptomba is, az egyiptomiaktól és papjaiktól tanulva."

19) DIOGEN LAËRT. IX, 35: „Démétriosz a »Homónümoi«-ban és Antiszthenész a »Diadokhai«-ban azt mondja, hogy ő" (ti. Démokritosz) „elutazott Egyiptomba is a papokhoz, geometriát tanulni és a kaldeusokhoz is Perzsiába, és hogy eljutott a Vörös-tengerig. Egyesek azt állítják, hogy összekerült a gümnoszophisztészekkel[78] Indiában és elkerült Etiópiába."

20) CIC. *Quaest. Tusc.* V, 39: „Démokritosz, elvesztvén szemevilágát... És ez a férfiú azt tartotta, hogy a szellem éleslátását még a szem látóképessége is akadályozza, s míg mások gyakran azt sem látták meg, ami a lábuk előtt feküdt, ő a[z egész] végtelenséget bevándorolta úgy, hogy semmiféle végpontnál meg nem állt."
Ua. *de Fin.* V, 27: „Démokritosz ... akiről ... azt mondják, hogy megvakította magát; bizonyára *azért, hogy semmi se vonja el szellemét az elmélkedésektől.*"

21) LUC. ANN. SENEC. Művei II, 8. levél, 24. old. (amszterdami kiad., 1672): „Még mindig Epikuroszt forgatjuk... A filozófiának kell szolgálnod, hogy kijusson neked az igazi szabadság. Nem kell annak várakoznia, aki

alávetette és átadta magát neki; hanem azonnal felszabadul. Mert maga ez: a filozófia szolgálata, a szabadság."

22) DIOGEN LAËRT. X, 122: Sem az ifjú ne késlekedjék a filozofálással, sem az agg ne hagyja abba a filozofálást. Mert senki sem éretlen, senki nem is túl érett ahhoz, hogy a lelkét ápolja. Aki pedig azt mondja, hogy vagy még nincs itt a filozofálás ideje, vagy pedig már elmúlott, az hasonlít ahhoz, aki azt állítja, hogy a boldogságnak még nincs itt az órája, vagy már nincs itt többé. Filozofálnia kell tehát fiatalnak és öregnek, hogy emez megvénülve is ifjú maradjon a jóban, élvezve a megtörténtnek a kegyét, amaz pedig, hogy egyszerre fiatal és öreg legyen, nem félve a jövendőtől." V. ö. CLEMENS ALEX. IV, 501. old.

23) SEXT. EMPIR. *advers. Math.* 1. old.: „A szaktudományok képviselői iránt érzett kérlelhetetlen ellenszenv – úgy tűnik – közös vonásuk az epikureusoknak és Pürrhón követőinek, de az indítékuk nem ugyanaz; az epikureusok azért tesznek így, mert szerintük a szaktudományok semmiben sem segítik elő a bölcsesség teljességének elérését."

24) Ua. 11. old.: „Közéjük kell sorolni Epikuroszt is, habár ő a szaktudósok ellenségének tűnik."
Ua. 54. old.: „a ... grammatika ócsárlói, Pürrhón és Epikurosz."
V. ö. PLUTARCH. *de eo, quod sec. Epicur. non beate vivi poss.* 1094. old.

25) CIC. *de Fin.* I, 21: „Nem Epikurosz tehát a tanulatlan, hanem azok a tudatlanok, akik azt hiszik, hogy öreg korukig kell tanulniok olyan dolgokat, amelyeket szégyen volt ifjúkorukban nem megtanulniok."

26) DIOGEN LAËRT. X, 13: „Apollodórosz azt mondja a »Krónikā«-ban, hogy Lüsziphanészt és Praxiphanészt hallgatta" (ti. Epikurosz); „ő maga azonban tagadja ezt és az Eurüdikoszhoz[79] intézett levelében azt mondja, hogy sajátmaga tanítványa."
CIC. *de Nat. Deor.* I, 26: „Midőn pedig azzal dicsekszik" (ti. Epikurosz), „hogy neki semmiféle mestere nem volt, ezt akkor is könnyen [...] elhinném, ha nem hirdetné."

27) SENEC. 52. *levél*, [176–]177. old.: „Némelyek, mondja Epikurosz, az igazságra minden segítség nélkül törekszenek; közöttük ő is önmaga tört utat. Azokat dicséri legjobban, akik sajátmaguktól kapták az ösztönzést, akik maguk vitték magukat előre. Mások idegen segítségre szorulnak, nem indulnak el, ha senki nem megy előttük, de jó követők válnak belőlük. Ezek közül való szerinte Métrodórosz. Ez is kiváló képesség ugyan, de másodrangú."

28) DIOGEN LAËRT. X, 10: „És a nehéz körülmények ellenére, amelyek akkor Hellaszban fennállottak, mindvégig ott élt, csak kétszer vagy háromszor ellátogatott Ióniába a barátaihoz, s ezek mindenhonnan el is jöttek hozzá és nála éltek a kertben, mint Apollodórosz is mondja; ezt a kertet nyolcvan mináért vette."

29) Ua. X, 15: „Hermipposz azt is mondja, hogy meleg vízzel teli rézkádba lépett és tiszta bort adatott magának, amelyet lassan iszogatott." 16: „És miután barátait figyelmeztette, hogy emlékezzenek tanaira, [így] ért véget."

30) CIC. *de Fato* X: „Epikurosz [azt tartotta], hogy a végzet szükségszerűsége kikerülhető [...] Démokritosz [...] inkább azt fogadta el, hogy minden szükségszerűséggel történik."
CIC. *de Nat. Deor.* I, 25: „[Epikurosz] megtalálta a módját annak, hogy kikerülje a szükségszerűséget, ami Démokritoszt nyilván nem foglalkoztatta."
EUSEB. *Praepar. Evang.* I, 23. skk. old.: „Az abdérai Démokritosz [szerint] ... ősrégtől, teljességgel végtelen időtől fogva minden a szükségszerűség szerint történik, a múlt, a jelen és a jövendő dolgok egyaránt."

31) ARISTOT. *de Gener. An.* V, 8: „Démokritosz ... mindent a *szükségszerűségre* vezet vissza."

32) DIOGEN LAËRT. IX, 45: „Minden a szükségszerűség szerint történik, mert az örvénylés az oka mindenek keletkezésének, és ezt nevezi *szükségszerűségnek*" (ti. Démokritosz).

33) (PLUTARCH.) *de Placit. Philosoph.* I, 252. old.: „Parmenidész és Démokritosz [szerint] minden a *szükségszerűség* szerint történik, és ez a *sors* és a *jog* és a *gondviselés* és a *világteremtő*."

34) STOB. *Eclog. Phys.* I, 8: „Parmenidész és Démokritosz [szerint]: minden a *szükségszerűség* szerint történik, és ez a *sors* és a *jog* és a *gondviselés* [és a világteremtő]. Leukipposz [szerint]: minden a *szükségszerűség* szerint történik; ez pedig nem egyéb, mint a *sors*. Azt mondja ugyanis..., semminő dolog sem történik ok nélkül, hanem minden értelmesen és *szükségszerűen*."

35) EUSEB. *Praepar. Evang.* VI, 257. old.: „A *sors*, amely ... szerinte" (ti. Démokritosz szerint) „azoktól a kicsiny testektől függ, amelyek *szükségszerűségből* lefelé hullanak és felfelé szállanak, összekapcsolódnak és szétválnak, ellökődnek és összeállnak."

[36] STOB. *Eclog. Eth.* II: „Az emberek kitalálták a véletlen álképzetét – saját gyámoltalanságuk mentségére; mert a gyenge* gondolkodással harcban áll a véletlen."

[37] EUSEB. *Praepar. Evang.* XIV, 782. old.: „A véletlent tette meg" (ti. Démokritosz) „a világegyetem és az isteni dolgok urává és királyává és azt állította, hogy minden általa történik; de az emberek életéből kirekesztette és azokat, akik tisztelték, eszteleneknek bélyegezte. Mert mindjárt tanai elején ezt mondja: Az emberek kitalálták a véletlen álképzetét - saját balgaságuk mentségére; mert a megismerés természeténél fogva harcban áll a véletlennel; s azt mondták, hogy a gondolkodásnak ez a legnagyobb ellensége uralkodik, és amazt inkább teljesen elvetve és eltüntetve emezt teszik a helyébe. Mert nem a gondolkodást mondják szerencséthozónak, hanem a szerencsés véletlent magasztalják a legértelmesebbnek."

[38] SIMPLIC. i. m. 351. old.: „A »miként a régi tan, amely elveti a véletlent«, úgy látszik, Démokritoszra vonatkozik."

[39] DIOGEN LAËRT. X, 133: „... a szükségszerűség – amelyet némelyek mindenfelett-uralkodóként szerepeltetnek, ahogy ő" (ti. Démokritosz) „hirdeti – nincsen, hanem némely dolgok véletlenek, mások akaratunktól függnek; mert a szükségszerűséget nem lehet rábeszéléssel meggyőzni, a véletlen ellenben állhatatlannak tűnik fel. Ami viszont akaratunktól függ, az nincs alávetve semminek. Ez utóbbit illeti a gáncs is és az ellenkezője is." 134: „Jobb volna az istenekről szóló mítoszt követni, mint a fizikusok »végzet«-ének szolgája lenni. Hiszen az előbbi reményt hagy arra, hogy az isteneket tiszteletnyilvánítással meg lehet lágyítani, az utóbbi viszont a könyörtelen szükségszerűség. A véletlent kell azonban, nem az istent, mint a sokaság hiszi, elfogadni..."

[40] SENEC. 12. *levél*, 42. old.: „Rossz dolog a szükségszerűségben élni, de szükségszerűségben élni éppen nem szükségszerűség... Mindenütt nyitva állnak az utak a szabadsághoz, sok út, rövidek, könnyűek. Köszönjük meg istennek, hogy senkit sem lehet az életben fogva tartani. Szabad magukat a szükségszerűségeket is eltipornunk... Epikurosz [...] mondotta."

---

* *Marx „βαιᾷ" („gyenge") helyett valószínűleg „βιαίᾳ"-t („erős") olvasott. Diels kiadása „βαιά"-t olvas és a passzust így értelmezi: „a véletlen ritkán működik az okosság ellenében". (V. ö. még köv. jegyz.) – Szerk.*

41) CIC. *de Nat. Deor.* I, 20: „Mennyire kell hát becsülni ezt a filozófiát" (ti. a sztoikusokat), „amely szerint, mint holmi anyókák s azok között is a tanulatlanok szerint, minden a végzet által történik? ... [E félelmektől] Epikurosz megváltott minket és szabadságot adott nekünk."

42) Ua. *uo.* 25. fej.: „Ugyanezt tette" (ti. Epikurosz) „a dialektikusokkal szemben. Azok azt tanították, hogy minden diszjunkcióban, ahol »*vagy igen, vagy nem*« van állítva, a kettő közül az egyik igaz; ő viszont attól tartott, hogy megengedve ilyesvalamit, mint »*vagy élni fog holnap, vagy nem fog élni Epikurosz*«, a kettő közül az egyik szükségszerű lesz; tagadta azt, hogy az egész »vagy igen, vagy nem« szükségszerű."

43) SIMPLIC. i. m. 351. old.: „Ámde Démokritosz is ott, ahol arról beszél, hogy a különféle alakzatoknak el kell válniok az egésztől, nem mondja meg, hogyan és mi okból, hanem, úgy látszik, szerinte azok önnönmaguk és a véletlen által jönnek létre."
Ua. i. m. 351. old.: „Mert ez" (ti. Démokritosz), „bár alkalmazta a világteremtésben a véletlent [...]"

44) V. ö. EUSEB. i. m. XIV, [781–]782. old.: „... és ezeket [mondja], hiábavalóan és megokolatlanul az okokat kutatva" (ti. Démokritosz), „mivel üres elvből és téves feltevésből indul ki, és nem látva a létezők természetének gyökerét és közös szükségszerűségét, úgy véli, hogy a legnagyobb bölcsesség az oktalanul [és értelmetlenül] történő dolgok megismerése."

45) SIMPLIC. i. m. 351. old.: „Mert ha valaki szomjazik és hideg vizet iszik és egészséges lesz, akkor Démokritosz alkalmasint nem a véletlent jelöli meg oknak, hanem a szomjazást."
Ua. i. m. 351. old.: „Ő" (ti. Démokritosz), „bár úgy tűnik, hogy alkalmazta a világteremtésben a véletlent, de az egyes esetekben, úgymond, a véletlen semminek sem az oka, hanem más okokra vezet vissza, ahogy például arra, hogy az ásás a kincstalálásnak vagy az ültetés az olajfának az oka."
V. ö. ua. i. m. 351. old.: „De azt mondja" (ti. Démokritosz), „hogy az egyes részletekben a véletlen semminek sem [oka]."

46) EUSEB. i. m. XIV, 781. old.: „Démokritosz maga, mint beszélik, azt mondta, hogy inkább akar egy aitiologiát [találni], mint a perzsák királyságát elnyerni."

47) (PLUTARCH.) *de Placit. Philosoph.* II, 261. old.: „Epikurosz ezekből" (ti. a filozófusok véleményeiből a csillagok szubsztanciájáról) „semmit sem vet el, a lehetségeshez [tartva magát]."

Ua. i. m. 265. old.: „Epikurosz megint azt mondja, hogy az említettek mind lehetségesek."
Ua. *uo.*: „Epikurosz szerint az említettek mind lehetségesek."
STOB. *Eclog. Phys.* I, 54. old.: „Epikurosz ezekből semmit sem vet el, a lehetségeshez tartva magát."

[48] SENEC. *Natural. Quaest.* [VI,] 20; II. köt., 802. old.: „Epikurosz azt állítja, mindazok az okok lehetnének, és még több mást is megkísérel; s kárhoztat másokat, akik azt állították, hogy ezek közül egyvalamelyik az, amely van, minthogy bajos valami bizonyosat kijelentenünk azokról, amelyekre csak hozzávetésből következtethetünk."

[49] V. ö. II. rész, 5. fej.
DIOGEN LAËRT. X, 88: „Minden egyes esetben tehát magát a jelenséget kell gondosan megfigyelnünk, majd a vele összefüggésbe hozható jelenségek között döntenünk. A környezetünkben lejátszódó események nem tanúskodnak az ellen, hogy ezek többféleképpen lejátszódhatnak... Mert mindenféle lehetőség fennáll; a jelenségeket pedig semmi sem cáfolhatja..."

[50] DIOGEN LAËRT. X, 80.: „És nem szabad úgy ítélnünk, hogy az ezen tárgyakra vonatkozó kutatás nem annyira [pontos], hogy ez hozzásegíthet a zavartalanságunk és boldogságunk biztosításához."

IV. Általános elvi különbség démokritoszi és epikuroszi természetfilozófia között

[1] Hogy ez a morális eljárás mennyire megsemmisít minden elméleti és gyakorlati önzetlenséget, ahhoz elrettentő történeti adalékot szolgáltat Plutarkhosz a Marius-életrajzában [21, 7–8]. Miután leírta a cimberek szönyű pusztulását: elmondja, annyi volt a holttest, hogy Massilia[80] lakói azzal trágyázhatták szőleiket. Ezután eső jött, és ez volt a legtermékenyebb esztendő borban és gyümölcsben. Milyen reflexiókat fűz mármost a nemes történész e nép tragikus pusztulásához? Plutarkhosz az isten részéről morálisnak találja, hogy egy egész, nagy, nemes népet felfordulásra és elrothadásra ítélt avégből, hogy a marseille-i filiszterekneк dús gyümölcstermést adjon. Tehát még egy népnek szemétdombbá változása is kívánatos alkalmat nyújt morális rajongásban való élvezkedésre!

[2] Hegelt illetően is pusztán tanítványainak tudatlansága, ha rendszerének ezt vagy azt a meghatározását alkalmazkodásból vagy ilyesmiből, egyszóval *morálisan* magyarázzák. Elfelejtik, hogy még alig telt el egy kis időköz azóta, amikor még – miként saját írásaikból nyilvánvalóan rájuk bizonyítható – minden egyoldalúságához lelkesen ragaszkodtak.

Ha valóban annyira megihlette őket a készen megkapott tudomány, hogy naiv, kritikátlan bizalommal adták át neki magukat: mily lelkiismeretlenség azt vetni a mester szemére, hogy nézete [Einsicht] mögött titkolt szándék [Absicht] rejtőzik, holott az ő számára a tudomány nem készen kapott, hanem keletkezőben levő volt, benne a legkülsőbb perifériájáig is legsajátabb szellemi szíve-vére lüktetett. Inkább önmagukat teszik gyanússá, hogy régebben nem vették komolyan a dolgot, és e saját korábbi állapotuk ellen harcolnak most abban a formában, hogy azt Hegelnek tulajdonítják, de közben elfelejtik, hogy Hegel közvetlen, szubsztanciális viszonyban állt a rendszeréhez, ők pedig reflektált viszonyban.

Hogy egy filozófus ilyen vagy olyan alkalmazkodásból ilyen vagy olyan látszólagos következetlenségbe esik, az elgondolható; lehet, hogy ennek maga is tudatában van. Ámde aminek nincs tudatában, az az, hogy e látszólagos alkalmazkodás lehetősége legbelül magának az elvének elégtelenségében vagy elégtelen megfogalmazásában gyökerezik. Ha tehát egy filozófus valóban alkalmazkodott, tanítványainak az a feladata, hogy *az ő belső lényegi tudatából* magyarázzák azt, ami *az ő maga számára egy exoterikus tudat* formájával bírt. Ilyen módon az, ami a lelkiismeret [Gewissen] haladásaként jelenik meg, egyúttal a tudás [Wissen] haladása is. Nem a filozófus partikuláris lelkiismeretét fogják gyanúba, hanem lényegi tudatformáját konstruálják meg, meghatározott alakra és jelentőségre emelik és ezzel egyúttal túlmennek rajta.

Én egyébként a hegeli iskola nagy részének ezt a nem-filozofikus fordulatát olyan jelenségnek tekintem, amely mindenkor kísérni fogja a diszciplínából a szabadságba való átmenetet.

Pszichológiai törvény, hogy a magában szabaddá lett elméleti szellem gyakorlati energiává válik és *akaratként* lépve elő Amenthész árnyékvilágából[44], a világi, nélküle meglevő valóság ellen fordul. (Fontos azonban filozófiai tekintetben, hogy ezeket az oldalakat jobban specifikáljuk, mert ennek az átcsapásnak a meghatározott módjából vissza lehet következtetni egy filozófia immanens meghatározottságára és világtörténeti jellegére. Itt mintegy a szűkre, a szubjektív pointe-ra fogott curriculum vitae-jét látjuk e filozófiának.) Ámde a filozófia *gyakorlata* maga is *elméleti*. A *kritika* az, amely az egyedi exisztenciát a lényeghez, a különös

valóságot az eszméhez méri. A filozófiának ez a *közvetlen realizálása* azonban legbelső lényege szerint ellentmondásokkal teljes, és ez a lényege alakot ölt a jelenségben és rányomja bélyegét.
Mikor a filozófia akaratként a megjelenő világ ellen fordul, a rendszer elvont totalitássá fokozódik le, azaz a világ egy oldalává lett, amellyel egy másik áll szemben. Viszonya a világhoz reflexiós viszony. Lelkesülten a törekvéstől, hogy magát megvalósítsa, feszültségbe kerül mással. A belső önmagával-elégültség, a lekerekítettség megtört. Ami belsőleges fény volt, emésztő lánggá lesz, amely kifelé fordul. Így adódik az a következmény, hogy a világ filozofikussá válása egyúttal a filozófia világivá válása, megvalósulása egyúttal elvesztése, hogy ami ellen kifelé harcol, az saját belső fogyatékossága, hogy éppen a harcban maga esik bele azokba a bajokba, amelyek ellen az ellenoldalon mint bajok ellen küzd, és hogy e bajokat csak akkor szünteti meg, amikor maga esik beléjük. Ami vele szembelép és ami ellen harcol, mindig ugyanaz, ami ő, csak megfordított tényezőkkel.
Ez az egyik oldal, ha a dolgot *tisztán objektíve*, mint a filozófia közvetlen realizálását tekintjük. Ámde, ami ennek csak más formája, van *szubjektív* oldala is. Ez *a filozófiai rendszernek*, amely megvalósul, *a viszonya szellemi hordozóihoz*, az egyedi öntudatokhoz, amelyeken haladása megjelenik. Abból a viszonyból, amely magának a filozófiának a realizálásában a világgal szemben ott áll, adódik, hogy ezeknek az egyedi öntudatoknak mindig *kétélű követelményük* van, s az egyik élük a világ, a másik maga a filozófia ellen fordul. Mert az, ami önmagában fonák viszony a dolgon, kettős, önmagának ellentmondó követelményként és cselekményként jelenik meg rajtuk. A világot szabaddá téve a nem-filozófiától, ugyanakkor sajátmagukat megszabadítják a filozófiától, amely őket egy meghatározott rendszerként béklyóba verte. Minthogy ők maguk még a fejlődés aktusában és közvetlen energiájában leledzenek, tehát elméleti tekintetben még nem jutottak túl ama rendszeren: így csak a rendszer plasztikus önmagával-egyenlőségével szembeni ellentmondást érzik és nem tudják, hogy mikor a rendszer ellen fordulnak, csupán egyedi mozzanatait valósítják meg.
Végül a filozófiai öntudat e megkettőzöttsége mint kettős, önmagával a végletekig szembenálló irányzat lép fel; ezek egyike, a *liberális* párt, ahogy általánosságban megjelölhetnénk, a filozófia fogalmát és elvét, a másik a *nem-fogalmát*, a realitás mozzanatát rögzíti fő meghatározásként. Ez a második irányzat a *pozitív filozófia*.[81] Az elsőnek a tette a kritika, tehát éppen a filozófia kifelé fordulása, a másodiknak a tette a filo-

zofálás kísérlete, tehát a filozófia befelé fordulása, mikor is a fogyatékosságot a filozófiában immanensnek tudja, míg az első a fogyatékosságot a filozofikussá teendő világ fogyatékosságaként ragadja meg. E pártok mindegyike éppen azt teszi, amit a másik akar tenni és amit maga nem akar tenni. De az első a maga benső ellentmondásossága mellett az elvnek általában és a maga céljának tudatában van. A másodikban a fonákság, úgyszólván a hibbantság mint olyan jelenik meg. Tartalmilag csak a liberális párt – mert a fogalom pártja – jut reális haladáshoz, míg a pozitív filozófia csak formájukban jelentésünknek ellentmondó követelményekhez és tendenciákhoz képes jutni.

Ami tehát először a filozófiának a világgal szembeni fonák viszonyaként és ellenséges elválasztásaként jelenik meg, másodszorra az egyedi filozófiai öntudatnak magában-való elválasztásává válik és végül a filozófia külső széthasadásaként és megkettőzéseként, két ellentett filozófiai irányzatként jelenik meg.

Magától értetődik, hogy ezenkívül még egy egész sereg alárendelt, akadékoskodó, egyéniség nélküli alakzat is felmerül, amelyek vagy a múlt egy filozófiai óriás-alakja mögé állanak – de csakhamar meglátni az oroszlánbőr alatt a szamarat, a ma és tegnap bábujának siránkozó hangja komikusan elütően vinnyog elő a hatalmas, századokat átzengő hang, teszem Arisztotelész hangja mögül, melynek kéretlen orgánumává tette meg magát; mint amikor egy néma egy roppant nagyságú szócsővel akarna hanghoz jutni –, vagy pedig kettős szemüveggel felfegyverkezve valamilyen liliputi ott áll az óriás posteriusának* egy parányi részén és nagy álmélkodva hirdeti a világnak, hogy az ő punctum visusáról** minő meglepően új kilátás tárul fel, és nevetségesen iparkodik kimutatni azt, hogy nem az áradó szívben, hanem abban a szolid magvas körletben, ahol ő áll, lelhető fel Arkhimédész pontja, *ποῦ στῶ****, ahol ereszkeiben függ a világ. Így támadnak haj-, köröm-, lábujj-, ürülék-filozófusok stb., akiknek még rosszabb helyet kell képviselniök Swedenborg misztikus világemberében.[82] Ám lényegük szerint mindezek a puhatestű nyálkás állatocskák ama két irányzathoz csapódnak mint elemükhöz, amelyeket említettünk. Ami ezeket magukat illeti, másutt fogom teljesen kifejteni részben egymáshoz, részben a hegeli filozófiához való viszonyukat, valamint az egyes történeti mozzanatokat, amelyekben e fejlődés jelentkezik.

* – hátuljának – *Szerk.*

** – nézőpontjáról – *Szerk.*

*** – (a hely,) ahova álljak – *Szerk.*

[3] DIOGEN LAËRT. IX, 44: „Semmi nem keletkezik a nem-létezőből, sem el nem múlik a nem-létezőbe." (Démokritosz)
Ua. X, 38: „Először is semmi nem keletkezik a nem-létezőből. Mert akkor mindenből minden keletkeznék..." 39: „És ha az eltűnő elmúlnék a nem-létezőbe, akkor már régen minden dolog elpusztult volna, mivelhogy az, amivé feloszlottak, nem léteznék. A mindenség pedig mindig olyan volt, amilyen most, és mindig olyan is lesz. Mert semmi olyasmi nincsen, amivé átváltozhatnék." (Epikurosz.)

[4] ARISTOT. *Phys.* I, 4: „Ha minden keletkezett dolog szükségszerűen vagy létezőből, vagy nem-létezőből keletkezik, a nem-létezőből való keletkezés pedig lehetetlen, mert ebben a felfogásban mindnyájan megegyeznek [...]"

[5] THEMIST. *Schol. ad Aristot.* (összegyűjtötte Brandis) 42. f., 383. old.: „Mint ahogy a semmiben nincs semmi különbség, úgy az üresben sincs; mert az ürest *nem-létező* valaminek és *hiánynak* mondja [Démokritosz] stb."

[6] ARISTOT. *Metaphys.* I, 4: „Leukipposz és tanítványa, Démokritosz elemeknek a telit és az ürest mondják; értve az egyiken azt, ami van, a másikon azt, ami nincs; ilyenképpen a telit és szilárdat annak, ami van, az üreset és ritkát pedig annak, ami nincs. Ezért mondják azt is, hogy ami van, az nincs inkább, mint ami nincs, mert az űr éppúgy van, mint a test."

[7] SIMPLIC.* i. m. 326. old.: „Démokritosz szerint a teli és az üres van, s ezek közül az egyik létezőként, a másik nem-létezőként."

THEMIST.** i. m. 383. old.: „Mert az ürest nem-létező valaminek és hiánynak mondja Démokritosz."

[8] SIMPLIC. i. m. 488. old.: „Démokritosz úgy véli, hogy az örök dolgok természete: kicsiny lények, számra végtelenek; ezek részére más, végtelen nagyságú helyet feltételez, a helyet pedig olyan nevekkel jelöli, mint űr és semmi és végtelen, a lények mindegyikét meg olyanokkal, mint emez és tömör és létező."

[9] V. ö. SIMPLIC. i. m. 514. old.: egy és sok.

---

* *A kéziratban*: THEMIST. – *Szerk.*
** *A kéziratban*: Ua. – *Szerk.*

[10] DIOGEN LAËRT. i. m. 40. §: „Ha nem lenne az, amit *űrnek* és térnek és nem-tapintható természetnek nevezünk [...]"
STOB. *Eclog. Phys.* I, 39. old.: „Epikurosz váltakozva használ mindenféle elnevezést: űr, hely, tér."

[11] STOB. *Eclog. Phys.* I, 27. old.: „Atomnak [oszthatatlannak] nevezik, nem azért, mert a legkisebb [...]"

[12] SIMPLIC. i. m. 405. old.: „Azok, akik nem ismerik el a végtelenségig menő osztást, minthogy nem vagyunk képesek a végtelenségig osztani és így megbizonyosodni az osztás végeérhetetlenségéről, azt mondták, hogy a testek oszthatatlan elemekből állanak és oszthatatlanokra oszlanak; nem tekintve Leukipposzt és Démokritoszt, akik úgy ítélnek, hogy az őstestek oszthatatlanságának nemcsak az az oka, hogy nem szenvedhetnek változást, hanem az is, hogy kicsik és nem állnak részekből, Epikurosz később nem úgy véli, hogy nincsenek részeik, hanem azt mondja, hogy az teszi őket atomokká [oszthatatlanokká], hogy változást nem szenvedhetnek. Démokritosz és Leukipposz véleményét sok helyütt cáfolta Arisztotelész, és nyilván a részeknélküliséget cáfoló ugyanazon érvek alapján tartotta fenn a később élt Epikurosz – aki rokonszenvezett Démokritosz és Leukipposz véleményével az őstesteket illetően –, hogy ezek változást nem szenvedhetőek..."

[13] ARISTOT. *de Gener. et Corrupt.* I, 2: „Annak oka pedig, hogy valaki csak kevéssé képes átlátni a közegyetértéssel elismert dolgokat, a tapasztalathiány. Ezért azok, akik otthonosabbak a fizikában, inkább képesek olyan elveket lefektetni, amelyek nagymértékben tudnak összefüggéseket megragadni. Azok viszont, akiknek a sokféle értelmezés folytán nincs szemléletük a valóban fennálló létezőkről, kis dolgokra vetvén szemüket, könnyebbszerrel mondanak véleményt. Ebből is látni lehet, mennyire különböznek egymástól azok, akik fizikai és akik logikai szemmel néznek. Mert arra nézve, hogy oszthatatlan nagyságok vannak, egyesek azt mondják, hogy a magában vett háromszög sokká lesz. Démokritosznak ellenben, úgy tűnnék, hogy meggyőződése szakszerű és fizikai értelmezéseken alapul."

[14] DIOGEN LAËRT. IX, 7. 8. [rész]: „Arisztoxenosz azt mondja történeti emlékirataiban, hogy Platón Démokritosz minden munkáját, amit csak előkeríthetett, el akarta égetni, de Püthagorasz hívei, Amüklasz és Kleiniasz eltérítették e szándékától, mint haszontalan próbálkozástól, merthogy e könyvek már sokak kezében ott vannak. És annyi bizonyos: míg Platón úgyszólván minden régebbi filozófusról megemlékezik,

Démokritoszról sehol sem tesz említést, még ott sem, ahol ellene kellene felhoznia valamit; nyilván tudatában volt annak, hogy így minden filozófusok legkiválóbbjával kerülne szembe."

MÁSODIK RÉSZ

A démokritoszi és epikuroszi fizika különbsége az egyes részletekben

Első fejezet

Az atom elhajlása az egyenes vonaltól

[1] STOB. *Eclog. Phys.* I, 33. old.: „Epikurosz [azt mondja] ..., az atomok hol egyenes vonalban mozognak, hol elhajlanak tőle, a felfelé való mozgás ütközés és visszapattanás által megy végbe."
V. ö. CIC. *de Fin.* I, 6., (PLUTARCH.) *de Placit. Philosoph.* [I,] 249. old., STOB. i. m. 40. old.

[2] CIC. *de Nat. Deor.* I, 26: „Mi van hát Epikurosz fizikájában, ami nem Démokritosztól való? Ha *változtatott* is egyet-mást, mint kevéssel ezelőtt az *atomok elhajlásáról* mondtam..."

[3] CIC. *de Fin.* I, 6: „...azt állítja" (ti. Epikurosz), „hogy az említett oszthatatlan és szilárd testeket a súlyuk egyenes vonalban lefelé hajtja; ez minden test természetes mozgása. Ámde ekkor az *éles elméjű férfiúnak* feltűnt, hogy ha mind felülről lefelé haladnának és, amint mondtam, egyenes vonalban, sohasem volna lehetséges, hogy az egyik atom érintkezzék a másikkal, így hát hazugsághoz folyamodott; azt mondta, hogy az atom egy egész kevéssé elhajlik (aminél kisebb nem lehetséges), ezáltal állnának elő az atomok egymás közötti egyesülései, összekapcsolódásai és összetapadásai és ebből állna elő a világ s a világ minden része és ami benne van."

[4] CIC. *de Nat. Deor.* I, 25: „...Epikurosz, mivel látta, hogy ha az atomokat saját súlyuk lefelé hajtaná, semmi sem állana hatalmunkban, mert mozgásuk meghatározott és szükségszerű; kieszelte, milyen módon kerülje ki a szükségszerűséget, ami Démokritoszt nyilván nem foglalkoz-

tatta; azt mondja, hogy az atom, midőn a súly és nehézkedés egyenes irányban lefelé hajtja, egy kevéssé elhajlik. Ezt állítani nagyobb csúfság annál, mint hogy azt, amit akar, nem tudja megvédelmezni." V. ö. CIC. *de Fato* 10.

5) BAYLE. *Dict. hist.* I. Epicure.

6) SCHAUBACH. „Über Epikurs astronomische Begriffe"; „Archiv für Philologie und Pädagogik von *Seebode, Jahn* und *Klotz*"[83], [1839.] V. köt., 4. sz. 549. old.

7) LUCRET. *de Rer. Nat.* II, 251. skk. v.:

„Végre, ha minden mozgás egy egységbe szövődik,
És egymásra aként jőnek, mint láncszem a láncban,
.....
.....
Honnan eredhet a .....
Sorstól mintegy elszakított akarat."

8) ARISTOT. *de Anima* I, 4. 16[–17]: „Miképpen kell elgondolni, hogy a monasz miáltal és hogyan mozog, holott nem áll részekből és nincs benne különbözőség; mert ha mozgékony és mozgó, akkor különböznie kell. *Mivel pedig azt mondják, hogy a vonal mozgása síkot, a ponté vonalat alkot, tehát a monaszok mozgásai is vonalak lesznek.*"

9) DIOGEN LAËRT. X, 43: „Az atomok pedig örök időn át *szüntelenül* mozognak."
SIMPLIC. i. m. 424. old.: „Epikurosz [tanítványai] ... a mozgást *örökösnek* [mondták]."

10) LUCRET. *de Rer. Nat.* II, 251. skk. v.:

„.....ha.....
... elhajlásukkal sem nyitnak az őselemek meg
Oly mozgást, mely megtörné a végzet uralmát,
Hogy ne következzék ok az okra örökkön örökké."

11) Ua. i. m. 279. sk. v.:

„.....mégis van erő kebelünkben,
Mely tud küzdeni ellene, s gátat vethet elébe."

12) CIC. *de Fin.* I, 6.: „Még azt sem érte el, amiért ezt kieszelte; mert vagy minden atom elhajlik, és akkor semelyik sem fog soha a másikkal összekapcsolódni, vagy némelyek elhajlanak, másokat a mozgásuk egyenes irányban hajt. Így tehát az atomoknak először is mintegy szerepeket kell kiosztani, hogy melyek mozogjanak egyenes, melyek rézsútos irányban."

13) LUCRET. i. m. 293.

14) CIC. *de Fato* 10: „Az atom minimális térközzel elhajlik, ezt *ἐλάχιστον*-nak* nevezi."

15) Ua. *uo.* „Hogy ez az elhajlás ok nélkül történik, annak elismerésére nem annyira szavak, mint a tény kényszerít."

16) PLUTARCH. *de Anim. Procreat.* VI. (VI. köt., szter. kiad.): „Epikurosznak nem ismerik el az atom legcsekélyebb elhajlását sem, mivelhogy ok nélküli mozgást vezet be a nem-létezőből."

17) CIC. *de Fin.* I, 6: „Mert maga az elhajlás is önkényes kitalálás (azt állítja ugyanis, hogy *az atom ok nélkül hajlik el; márpedig fizikusra nézve semmi sem csúfosabb, mint azt mondani, hogy valami ok nélkül történik*), és minden súlyos dolognak attól a természetes mozgásától, melynél fogva – saját megállapítása szerint – felülről lefelé törekszik, ok nélkül fosztotta meg az atomokat."

18) BAYLE i. m.

19) AUGUST. 56. *levél.*

20) DIOGEN LAËRT. X, 128: „Hiszen mindent annak a kedvéért cselekszünk, hogy ne szenvedjünk sem fájdalmat, sem félelmet."

21) PLUTARCH. *de eo, quod sec. Epicur. non beate vivi poss.* 1091. old.: „Hasonló Epikurosz nézete is, aki azt mondja, hogy a jó lényege magából a rossztól való megmenekülésből... származik."

22) CLEM. ALEX. *Strom.* II, 415. old. (21, 127): „Epikurosz [azt mondja], hogy a fájdalom kiküszöbölése is gyönyör."

23) SENEC. *de Benef.* IV, 699. old.: „Tehát az isten nem oszt jótéteményeket, hanem gondtalanul és velünk nem törődve, a világtól elfordulva [...] a jótettek éppoly kevéssé érintik, mint a jogtalanságok."

24) CIC. *de Nat. Deor.* I, 24: „... hiszen azt mondtad, hogy az istennek nincs teste, hanem testszerűsége, nincs vére, hanem vérszerűsége."

---

* – legkisebbnek – *Szerk.*

[25] CIC. *de Nat. Deor.* I, 38: „... Tehát milyen ételt vagy milyen italokat, vagy szavak, vagy virágok mily változatait, vagy milyen érzékleteket, milyen illatokat fogsz áldozni az isteneknek, hogy őket gyönyörökkel töltsd el?..." 39: „...Mi az hát, amiért azt mondod, hogy az embereknek az isteneket tisztelniök kell, mikor az istenek nemcsak hogy nem tisztelik az embereket, hanem egyáltalában semmivel sem törődnek, semmit sem cselekszenek? Ámde valami annyira jeles és kiváló természetük van, hogy annak magamagától tiszteletre kell késztetnie a bölcset. Vajon mi kiváló lehet abban a természetben, amely saját gyönyörét élvezve, soha semmit nem fog cselekedni, nem is cselekszik és nem is cselekedett?"

[26] PLUTARCH. *de eo, quod sec. Epicur. non beate vivi poss.* [1100–]1101. old.: „Tanításuk [...] megszünteti a félelmet és a babonás rettegést, de vidámságot és istenek nyújtotta örömet nem ad. Hanem azáltal, hogy sem nem bosszankodnak, sem nem örülnek, olyanná teszi a viszonyunkat hozzájuk, mint a Hürkania menti halakhoz[34], mivel sem jót, sem rosszat nem várhatunk tőlük."

[27] ARISTOT. *de Coel.* II, 12: „Ami a legjobb, annak nincs szüksége cselekvésre, mert az magamagáért van."

[28] LUCRET. *de Rer. Nat.* II, 221. skk. v.:

„... mert e kitérés" (ti. az atomoké) „híján [...]
Érintés, löketés így nem támadna közöttük,
Melynél fogva [a természet] se teremtene semmit."

[29] LUCRET. *de Rer. Nat.* II, 284. skk. v.:

„Ennélfogva be kell ismerned: az őselemeknél
Más oka is van a mozgásnak, mint súly s az ütődés,
S bennünk ebből támadt és hat a fenti tehetség.
.....
..... mi miatt mindent nem uralhat
Kinti erő s a lökések, ám hogy az elme se álljon
Belső kényszer alatt folyvást mindenben, amit tesz,
És ne legyőzöttként szenvedjen, tűrjön örökké,
Azt csak az őselemek pici elhajlása okozza."

[30] ARISTOT. *de Coel.* I, 7: „Ha a mindenség nem összefüggő, hanem, mint Démokritosz és Leukipposz mondja, az űr által elválasztott részekből áll, akkor mindennek szükségképpen egy a mozgása; [...] természetük [...] egy, éppen úgy, mint ha az arany részekre van darabolva."

31) ARISTOT. *de Coel.* III, 2: „Ezért Leukipposznak és Démokritosznak is, akik azt állítják, hogy az első testek az űrben és a végtelenben mindig mozognak, meg kell mondani, miféle mozgás ez, és milyen az a mozgás, amely a természetük szerinti. Mert ha mindegyik elemet egy másik mozgatja erőszakosan, akkor szükségszerű, hogy mindegyiknek egy természete szerinti mozgása is legyen azon kívül, amely erőszakolt; és az első mozgatónak nem erőszakoltan, hanem természete szerint kell mozgatnia; mert a végtelenbe visz, ha nincs egy természete szerint mozgató első valami, hanem mindig a korábban erőszakosan megmozgatott az, ami mozgat."

32) DIOGEN. LAËRT. X, 150: „Mindazon élőlények számára, amelyek nem voltak képesek *szerződéseket* kötni arra vonatkozóan, hogy ne ártsanak egymásnak, és ártalmat se szenvedjenek, egyáltalán *nem létezik sem igazságos, sem igazságtalan*. Ugyanez áll azokra a népekre is, amelyek nem tudtak vagy nem akartak szerződéseket kötni arra vonatkozóan, hogy ne ártsanak egymásnak, és ártalmat se szenvedjenek. Az igazságosság nem valami önmagában való, hanem az egymás közti érintkezésben megnyilvánuló dolog; egy bizonyos időpontban létrejött, meghatározott területre érvényes szerződés, hogy nem ártunk és nem szenvedünk ártalmat."

33)*

Második fejezet

Az atom minőségei

1) DIOGEN. LAËRT. X, 54: „Minden minőség változik, az atomok azonban nem változnak."
LUCRET. *de Rer. Nat.* II, 861. skk. v.:

> „Mindettől mentnek kell lenni az őselemeknek,
> Hogyha szilárd alapot kívánsz kapcsolni a dolgok
> Rendjéhez, hogy azon bizton fennálljon örökre."

2) (PLUTARCH.) *de Placit. Philosoph.* [I. 235–236. old.]: „Epikurosz ... azt állította ..., hogy a testeknek ez a háromféle dolog jut ki: alak, nagyság, súly. Démokritosz azt [mondta], hogy kettő: nagyság és alak; Epikurosz ezekhez harmadikként hozzátette a súlyt, mert [...] a testek

* *A 32. jegyzetet és a 33-as jegyzetszámot Marx utólag toldta be a kéziratba. – Szerk.*

szükségképp a súly nyomásától mozognak." V. ö. SEXT. EMPIR. *advers. Math.* [IX,] 420. old.

3) EUSEB. *Praepar. Evang.* XIV, 749. old.

4) SIMPLIC. i. m. 362. old.: „... ezek" (ti. az atomok) „között nagyság és alak szerint téve különbséget" (ti. Démokritosz).

5) PHILOPON. *uo.* [398. old.]: „... a test minden alakjának egyetlen közös természetet feltételezett; a test részei szerinte az egymástól nagyságban és alakban különböző atomok: mert nemcsak más és más alakkal bírnak, hanem némelyek nagyobbak, mások kisebbek."

6) ARISTOT. *de Gener. et Corrupt.* I, 8: „Mégis azt mondja, hogy a nagyobb volta szerint nehezebb" (ti. az atom).

7) ARISTOT. *de Coel.* I, 7: „Ezeknek a mozgása azonban, miként mondtuk, szükségképpen egy és ugyanaz... Így hát egyetlen test sem lesz egyszerűen könnyű, ha mindegyiknek súlya van; de ha mindegyiknek könnyűsége van, egyik sem lesz súlyos. Ha pedig vagy súlya, vagy könnyűsége van, a mindenségnek vagy külhatára, vagy középpontja lesz..."

8) RITTER *Geschichte d. alt. Philosophie.* I. rész, 568. old. 2. jegyz.

9) ARISTOT. *Metaphys.* VII (VIII), 2: „Úgy látszik, Démokritosz három különbségre gondolt. Szerinte ugyanis az alapul szolgáló test az anyaga szerint egy és ugyanaz; de különböző a ῥυσμός szerint, amely az alakot, a τροπή szerint, amely a helyzetet, illetve a διαθιγή szerint, amely a rendet jelenti."

10) ARISTOT. *Metaphys.* I, 4: „Leukipposz és elvbarátja, Démokritosz elemeknek a telit és az ürest mondják; értve az egyiken azt, ami van, a másikon azt, ami nincs; ilyenképpen a telit és szilárdat annak, ami van, az üreset és ritkát pedig annak, ami nincs. Ezért mondják azt is, hogy ami van, az nincs inkább, mint ami nincs, mert az űr éppúgy van, mint a test. Ezek a léttel-bírónak mint anyagnak az okai. És ahogyan azok, akik egyetlen alapszubsztanciát tételeznek, az egyebeket annak affekcióiból származtatják, mivel a ritkaságot és a sűrűséget feltételezik a minőségek elveiként: ugyanilyen módon tanítják ezek is azt, hogy az atomok különbségei az egyebek okai. Ilyen különbség pedig, azt mondják, három van: az alak, a rend és a helyzet. Mert, úgymond, a léttel-bíró csakis ῥυσμός, διαθιγή és τροπή által különbözik: ezek közül a ῥυσμός alakot, a διαθιγή rendet, a τροπή helyzetet jelent. Ugyanis az [*A*] az *N*-től alakban, az *AN* az *NA*-tól rendben, a *Z* az *N*-től helyzetben különbözik."

[11] DIOGEN. LAËRT. X, 44: „...az atomoknak nincs is semmilyen minőségük, kivéve az alakot, a *nagyságot* és a súlyt; ... nincs is mindenféle *nagyságuk* – legalábbis szemmel még sohasem érzékeltek atomot."

[12] Ua. X, 56: „Hogy *mindenféle* nagyság előforduljon, az nem szükséges a minőségi különbségekhez, s akkor számunkra látható atomoknak is elénk kellett volna kerülniök; ezt nem látjuk megtörténni, és nem is gondolható el, miképpen keletkezhetnék látható atom."

[13] Ua. X, 55: „De azt sem szabad hinnünk, hogy az atomok között mindenféle nagyság előfordul, ... *némely* nagyságváltozatokat azonban fel kell tételeznünk."

[14] Ua. X, 59: „Hiszen a bennerejlő analógia szerint úgy ítéltünk, hogy az atomnak nagysága van, de ez csak kicsi, s azt, hogy nagy, kizárjuk."

[15] V. ö. ua. X, 58. STOB. *Eclog. Phys.* I, 27. old.

[16] EPICURUS *töred.* (de Nat. II és XI), összeállította Rosini, Orelli kiad., 26. old.

[17] EUSEB. *Praepar. Evang.* XIV, 773. old. (párizsi kiad.): „Annyiban eltérnek egymástól, amennyiben emez" (ti. Epikurosz) „feltette, hogy az atomok mind a legkisebbek és ennélfogva nem érzékelhetők, Démokritosz pedig, hogy vannak igen nagy atomok is."

[18] STOB. *Eclog. Phys.* I, 17: „Démokritosz [...] lehetségesnek mondja, hogy ... előfordulhat világnagyságú atom is." V. ö. (PLUTARCH.) *de Placit. Philosoph.* I, 235. sk. old.

[19] ARISTOT. *de Gener. et Corrupt.* I, 8: „Láthatatlanok a darabok kicsisége miatt."

[20] EUSEB. *Praepar. Evang.* XIV, 749. old.: „Démokritosz ... a léttelbírók elveiként oszthatatlan, az értelem által [...] szemlélhető testeket [tételezett fel]." V. ö. (PLUTARCH.) *de Placit. Philosoph.* I, 235. old.

[21] DIOGEN. LAËRT. X, 54: „És úgy kell vélnünk, hogy az atomok a jelenségek semmilyen tulajdonságával sem rendelkeznek, kivéve az *alakot*, a súlyt és a nagyságot és azokat, amelyek az *alakkal* szükségszerűen együtt járnak." V. ö. 44. §

[22] Ua. X, 42: „Azonkívül az atomok ... az alakok [*σχημάτων*]* különbségei tekintetében meghatározhatatlanok."

* *A kéziratban*: a testek [*σωμάτων*] – *Szerk.*

[23] Ua. *uo*: „...a különbségek tekintetében nem egyszerűen végtelenek, hanem csupán meghatározhatatlanok."

[24] LUCRET. II, 513. sk. v.:

„..... ezért az
Ősi anyag formáiban is kell lenni határnak."

EUSEB. *Praepar. Evang.* XIV, 749. old.: „Epikurosz ... [azt mondja, hogy] ... maguknak az atomoknak az alakjai meghatározottak, nem végtelenek." V. ö. (PLUTARCH.) *de Placit.* Philosoph. uo.

[25] DIOGEN. LAËRT. X, 42: „És egyenként alakok tekintetében az atomok egyszerűen végtelenek..."
LUCRET. *de Rer. Nat.* uo. 525. skk. v.:

„Minthogy az eltérő alakoknak véges a száma,
Végtelenül soknak kell a hasonlóknak lennie,
Másként véges lenne az ősi anyagnak egésze,
Márpedig ez nem véges, mint azt fent bizonyítom."

[26] ARISTOT. *de Coel.* III, 4*: „De nincsenek is az eredmények, ahogy azt némely mások – mint Leukipposz és az abdérai Démokritosz – állítják, jól megalapozva... Azonkívül azt is mondják, hogy mivel a testek alakra különböznek, alak pedig végtelenül sok van, ezért egyszerű testnek is végtelenül soknak kell lennie. De arról, hogy milyen és mi mindegyik elemnek az alakja, semmit sem állapítottak meg, hanem csak a tűznek juttatták a gömb alakot, a levegőt és az egyebeket pedig..."
PHILOPON. i. m.: „Nemcsak más és más alakkal bírnak..."

[27] LUCRET. *de Rer. Nat.* 479. skk. v.:

„.....az őselemek csak
Véges mértékben változtatják meg alakjuk.
Mert ha ez így nem lenne, a legtöbb ősi elemnek
Végetlen nagyságú testtel kellene bírni,
Minthogy testük mostani oly szűkös keretében
Nem tudhatnak a formák oly sok változatán át
Menni.....
.....

* *A kéziratban*: IV, 3 – *Szerk.*

Hogyha tovább is változtatni kívánod alakját,
Még néhány részt kell hozzája csatolnod [...]
S így amiként változnak a formák, nőnek a részek.
Nincs okod azt föltenni tehát, hogy az őselemeknél
Végtelenül nagyszámú lenne a formakülönbség."

28) V. ö. 25. jegyz.

29) DIOGEN. LAËRT. X, 44 és 54.

30) BRUCKERI *Instit. Histor. Phil.* 224. old.

31) LUCRET. *de Rer. Nat.* I, 1051[–1052]:

„Arra ügyelj ehelyütt még, Memmiusom, nehogy elhidd,
Mint mondják, hogy minden az összesség közepére
Tart."

32) DIOGEN. LAËRT. X, 43: „...egyenlő sebességgel mozognak is, minthogy az űr mindörökké egyenlő menetet biztosít a legkönnyebbnek és a legnehezebbnek egyaránt." 61: „Továbbá az atomok szükségképpen egyenlő sebességűek, mikor az űrön át való mozgásuk során nem ütköznek semmi ellenállásba. Mert sem a súlyosak nem fognak gyorsabban vitetni, mint a kicsinyek és könnyűek, mikor semmi sem akadályozza őket, sem pedig a kicsinyek a nagyoknál: mindegyiküknek egyenletes az útja, mikor semmi ellenállásba nem ütköznek."
LUCRET. *de Rer. Nat.* II, 235. skk. v.:

„Ezzel szemben az űr nem képes [...]
Egyik részében sem semminek ellene állni [...]
Éppen ezért mindennek, más-más súly esetén is,
Egyformán kell szállni a végtelen űrben."

33) V. ö. 3. fej.

34) FEUERBACH *Geschichte d. neuern Philosophie*: GASSENDI [-idézet]; uo. XXXIII. [old.] 7 [sz.]: „Epikurosz, ámbár talán sohasem gondolkodott el ezen a tapasztalaton, [mégis] az észtől vezéreltetve azt tartotta az atomokról, amire minket a tapasztalat mostanában tanított, tudniillik hogy minden test, [...] habár [mind] súly, mind tömeg tekintetében a legnagyobb mértékben különböző, mégis egyenlő sebességű, mikor felülről lefelé esik, éppígy azt tartotta, hogy minden atom, habár nagyság és nehézkedés tekintetében [a legnagyobb mértékben] különböző, mindamellett az atomok egymáshoz képest való mozgásában egyenlő sebességű."

Harmadik fejezet

Ἄτομοι ἀρχαί és *ἄτομα στοιχεῖα*

[1] „*Ἄ μέτοχα κενοῦ*"* korántsem azt jelenti, hogy „*nem töltenek be tért*", hanem azt, hogy „*mentesek az ürességtől*", ez ugyanaz, mint amikor másutt *Diogenész Laertiosznál*** ez olvasható: „*διάλειψιν δὲ μερῶν οὐκ ἔχουσιν*"***. Ugyanígy magyarázandó ez a kifejezés e helyeken: (PLUTARCH.) *de Placit. Philosoph.* I, 236. old. és SIMPLICIUS 405. old.

[2] Ez is hibás következtetés. Ami nem osztható a térben, az azért még nincs a téren kívül és nincs térbeli vonatkozás híján.

[3] SCHAUBACH i. m. [549–]550. old.

[4] DIOGEN. LAËRT. X, 44.

[5] Ua. X, 67: „A *testetlent* önmagában nem lehet elgondolni, kivéve az *űrt*."

[6] Ua. X, 39, 40 és 41.

[7] Ua. VII, 1 [34]: „Azt mondják" (ti. a sztoikusok), „hogy az *ἀρχή*-k és a *στοιχεῖον*-ok különböznek; mert amazok nem teremtődtek és nem pusztíthatók el, a *στοιχεῖον*-ok ellenben elpusztulnak a világégésben."

[8] ARISTOT. *Metaphys.* IV, 1 és 3.

[9] V. ö. i. m.

[10] ARISTOT. i. m. 3: „Éppígy szoktak beszélni a testek elemeiről [*στοιχεῖα*], ezek a végső valamik, amikre a testek szétbonthatók, és amik már nem bonthatók szét más, tőlük különböző alakzatú testekre... Ezért a kicsiny, egyszerű és oszthatatlan is elemnek neveztetik."

[11] ARISTOT. *Metaphys.* I, 4.

[12] DIOGEN. LAËRT. X, 54.

PLUTARCH. *Colot.* 1110. old.: „Ez annyira elválaszthatatlan Epikurosz tanaitól, mint az ő" (ti. az epikureusok) „saját állításuk szerint az alak és a súly az atomtól."

---

* *Stob. Eclog. Phys.* I, 27. old. – *Szerk.*

** *X, 58.* – *Szerk.*

*** – „részeik között nincs kihagyás" – *Szerk.*

13) SEXT. EMPIR. *advers. Math.* [IX,] 420. old.

14) EUSEB. *Praepar. Evang.* XIV, 773. old. „Epikurosz [szerint] ..." (az atomok) „nem érzékelhetők..." 749. old.: „Sajátos, az értelem által szemlélhető alakokkal bírnak" (az atomok).

15) (PLUTARCH.) *de Placit. Philosoph.* I, 246. old.: „Ő" (ti. Epikurosz) „a következő négy, nemük szerint elpusztíthatatlan természetet [tételezi]: az atomokat, az űrt, a végtelent és az egyenrészeket; az utóbbiak egyneműeknek [ὁμοιομέρειαι] és elemeknek [στοιχεῖα] is [neveztetnek]." 249. old.: „Epikurosz [szerint] a testek meghatározhatatlanok és az első testek egyszerűek, az ezekből összeállók pedig mind súllyal bírnak."
STOB. *Eclog. Phys.* I, 52. old.: „Métrodórosz, Epikurosz tanítója [szerint...] az okok az atomok és az elemek." 5. old.: „Epikurosz ... a következő négy, nemük szerint elpusztíthatatlan természetet [tételezi]: az atomokat, az űrt, a végtelent és az egyenrészeket; az utóbbiak egyneműeknek és elemeknek is neveztetnek."

16) V. ö. i. m.

CIC. *de Fin.* I, 6: „Amit elfogad: ... az atomok, az űr ... maga a végtelenség, amelyet ἀπειρία-nak neveznek."

17) DIOGEN. LAËRT. X, 41: „De a mindenség végtelen... A mindenség a testek sokaságánál és az űr nagyságánál fogva is végtelen."

18) PLUTARCH. *Colot.* 1114. old.: „Nézd csak, miket tételeztek fel a létesülés alapelveiként; a határtalanságot és az űrt. Közülük ez utóbbi nem tevékeny, érzéketlen, testetlen; az előbbi rendezetlen, értelem nélküli, átfoghatatlan, magától felbomlik és összezavarodik, mivel sokasága miatt sem irányítani, sem határok közé szorítani nem lehet."

19) SIMPLIC. i. m. 488. old.

20) (PLUTARCH.) *de Placit. Philosoph.* [I,] 239. old.: „Métrodórosz azt mondja ..., hogy a sokaság szerinti végtelenség abból látható, hogy az okok végtelenek... Az okok pedig az atomok vagy az elemek."
STOB. *Eclog. Phys.* I, 52: „Métrodórosz, Epikurosz tanítója [szerint...] az okok az atomok és az elemek."

21) LUCRET. *de Rer. Nat.* I, 820. skk. v.:

„Mert ők alkotják az eget, földet s a folyókat,
Ők a napot, tengert, fát, élő állatokat mind."

DIOGEN. LAËRT. X, 39: „És a mindenség is mindig olyan volt, amilyen most, és mindig olyan is lesz. Mert semmi olyasmi nincs, amivé átváltozhatnék. Hiszen a mindenségen kívül nincs semmi, amibe behatolva változáson mehetne át... A mindenség test..." 41: „Ezek pedig oszthatatlanok és megváltoztathatatlanok, különben minden elmúlnék a nem-létezőbe; az összetételek felbomlásakor pedig szilárdan megmaradnak, mert természetüknél fogva tömörek és semmi olyasmi nincs, amivé vagy ahogyan felbomolhatnának."

[22] DIOGEN. LAËRT. X, 73: „... és minden újra felbomlik, az egyik gyorsabban, a másik lassabban; az egyik ilyen, a másik olyan hatások által." 74: „Nyilvánvaló tehát, hogy a világokat is mulandóknak tartja, minthogy részeik változnak."

LUCRET. V, 109. skk. v.:

„S inkább csak az ész, mint tény bizonyítsa be azt, hogy
Egyszer a mindenség szörnyű zajjal leomolhat."

Ua. V, 374. [skk.] v.:

„Így hát nincs sem az ég, sem a nap, sem a föld, sem a tenger
Mély hulláma előtt a halál ajtója bezárva,
Sőt ottan tátong iszonyú torkával előttük."

[23] SIMPLIC. i. m. 425. old.

[24] LUCRET. II, 796:

„Fényre pedig, láttuk, nem jutnak az őselemek ki."

Negyedik fejezet

Az idő

[1] ARISTOT. Phys. VIII, 1: „Ennélfogva Démokritosz [megmutatja]: lehetetlen, hogy minden keletkezett; mert az idő nem keletkezett."

[2] SIMPLIC. i. m. 426. old.: „Démokritosznak olyannyira az volt a meggyőződése, hogy az idő örök, hogy mikor azt akarta kimutatni, hogy nem minden keletkezett, nyilvánvalóként felhasználta, hogy az idő nem keletkezett."

[3] LUCRET. I, 460. skk. v.:

„Nincsen idő se magában [...]
Valljuk meg, hogy időt nem is érzékelhet az ember
Másképp, csak mozgás révén, sohasem nyugalomban."

Ua. I, 480. skk. v.:

„Nincsen olyan lényük" [ti. a történéseknek], „mint mondjuk, amellyel a testek
Bírnak, s úgy sem létezhetnek, mint az üres tér,
Inkább azt mondhatjuk ezekről, annak a helynek
És testnek folyományai, melyben végbevitettek."

SEXT. EMPIR. *advers. Math.* [IX,] 420. old.: Epikurosz az időt „az akcidensek akcidensének" nevezi.
STOB. *Eclog. Phys.* I, 19. [old.]: „Epikurosz akcidensnek" (nevezi az időt), „azaz a mozgások kísérőjének."

4) DIOGEN. LAËRT. X, 72: „És erősen meg kell gondolnunk ezt is: az időt ugyanis nem szabad úgy vizsgálnunk, mint a többi dolgot, amelyeket egy adott tárgyon úgy vizsgálunk, hogy visszavezetjük őket a bennünk föllelhető tapasztalati fogalmakra, hanem magát azt a hatást [ἐνέργημα]*, amely szerint hosszabb vagy rövidebb időről beszélünk, kell analógia szerint meghatároznunk, erre vonatkozólag végigvive a vizsgálatot. Nem szabad új kifejezésekhez sem folyamodnunk, mintha azok jobbak volnának, hanem a már meglevőket kell használnunk vele kapcsolatban. És nem nevezhetünk meg vele kapcsolatban semmi mást sem, aminek lényege ugyanaz, mint ezé a tulajdonságé (mert ezt is teszik némelyek), hanem csupán és legfőképpen azt kell meggondolnunk, hogyan kapcsoljuk össze vele a hozzá tartozót és hogyan mérjük." 73: „Mert azt nem kell bizonyítanunk, csak meg kell gondolnunk, hogy az időt a nappalokkal és az éjszakákkal, valamint azok részeivel kapcsoljuk össze; nemkülönben az érzelmekkel és az érzelem nélküli állapotokkal, mozgásokkal és nyugalmi helyzetekkel; viszont őt magát az ezekkel kapcsolatos sajátos járulékként fogjuk fel, és ilyen értelemben beszélünk időről. Ezt mondja a Természetről szóló második könyvben és a Nagy Foglalatban is."

5) LUCRET. *de Rer. Nat.* uo.

SEXT. EMPIR. *advers. Math.* [IX,] 420. sk. old.: „Akcidensek akcidense [...]. Ezért, mikor Epikurosz azt mondja, hogy a testet nagyság, alak, ellenállás és súly összetétele szerint gondoljuk el, arra kényszerít, hogy nemlétező testekből gondoljuk el a létező testet... Így tehát ahhoz, hogy idő létezzék, akcidenseknek is kell létezniök, ahhoz pedig, hogy

* *A Gassendi-féle kiadásban*: belsőleg nyilvánvaló szemléletet; evidenciát [ἐνάργημα] – *Szerk.*

akcidensek legyenek, valamilyen körülménynek kell alapul szolgálnia, ha meg nincsen alapul szolgáló körülmény, akkor nem lehetséges az sem, hogy idő legyen... Mivelhát ezek az idő, Epikurosz pedig azt mondja, hogy [az idő] ezeknek az akcidense, akkor Epikurosz szerint az idő önnönmagának az akcidense lesz." V. ö. STOB. i. m.

[6] DIOGEN. LAËRT. X, 46: „Vannak azután képmások is, amelyek a szilárd testekhez hasonló szerkezetűek, de finomságban messze fölülmúlják a megjelenő dolgokat ... ezeket a képmásokat *εἴδωλον*-oknak nevezzük." 48: „...az *εἴδωλον*-ok keletkezése olyan gyors, mint a gondolaté ... az érzéklés számára nem nyilvánul meg a regeneráció miatt, s ezáltal megőrződik az atomoknak a szilárd testben levő helyzete és rendje."
LUCRET. IV, 34. skk. v.:

„...[és mit] a dolgok képének [nevezünk mi],
Hártyákként testek felszínéről leszakadva
Röpködnek szanaszét kószálva a légben."

Ua. IV, 49. sk. v.:

„Minthogy színre, alakra azon testekre hasonlók,
Amelyekről [mint mondják, leválva] bolyongnak."

[7] DIOGEN. LAËRT. X, 49: „Azt is fel kell tételeznünk, hogy amikor alakokat látunk, illetve elgondolunk, valami áramlik hozzánk a külvilág tárgyairól. Másképp ugyanis a külső dolgok nem tárhatnák fel a saját természetüket... Úgyhogy *látunk*, midőn valamiféle képmások belénk áramolva a dolgokról, színeket mutatók és hasonló alakúak, a megfelelő nagyságúak, behatolnak a szemünkbe..." 50: „Továbbá éppen ezáltal egy egységes és összefüggő dolognak a képzetét adják és megőrzik az alapul szolgálóval való egyezést..." 52: „Ám a *hallás* is úgy keletkezik, hogy valamiféle áramlás indul ki a hangzó, vagy zengő, vagy dübörgő, vagy hallási érzetet előidéző más egyéb dologból. Ez az áramlás szétszóródik hasonnemű részekké, amelyek egymás között bizonyos egyezést őriznek meg..." 53: „...és a *szagról* is azt kell elfogadnunk, hogy, miként a hallás is, sohasem idézhetne elő semmiféle érzetet, ha a tárgyból nem indulnának ki valamiféle részek, amelyek alkalmasak ennek az érzékszervnek az ingerlésére."

[8] LUCRET. *de Rer. Nat.* II, 1140. [sk.] v.:

„Joggal pusztul a lény, hisz az élet kútfeje benne
Lassanként elapad..."

Ötödik fejezet

A meteórok

[1] DIOGEN. LAËRT. II*, 3. 10. [§]

[2] ARISTOT. *Metaphys.* I, 5: „[Azt mondja (ti. Xenophanész), hogy] az Egy az isten."

[3] ARISTOT. *de Coel.* I, 3: „Úgy látszik, hogy a fogalom [λόγος] tanúskodik a jelenségek mellett és a jelenségek a fogalom mellett. Így minden embernek elképzelése van az istenekről és az isteninek a legmagasabb székhelyet utalják ki, barbárok csakúgy, mint hellének, egyáltalában mindazok, akik az istenek létezésében hisznek, nyilvánvalóan a halhatatlant a halhatatlanhoz kapcsolva; mert másképp ez lehetetlenség. Ha tehát van valami isteni – mint ahogy valóban van: akkor mostani állításunk a testek szubsztanciájáról is helyes. De ez az érzéklésnek is elégségesen megfelel, hogy emberi meggyőződéshez szóljunk. Mert az egész elmúlt időben, az egymás között áthagyományozott emlékezés szerint, semmi sem látszott megváltozni sem az egész legtágabb égen, sem semelyik *sajátos* részén. Még a nevét is, úgy látszik, az ősök hagyták ránk mind a mostani időig, minthogy ugyanazt fogadták el, amit mi is mondunk. Mert meg kell fontolnunk: nem egyszer, nem is kétszer, hanem végtelen sokszor szálltak át ránk ugyanazok a nézetek. Minthogy ugyanis az első test másvalami, mint föld és tűz és levegő és víz: a legfelsőbb tájat »*aithérnek*« nevezték a »*θεῖ ἀεί*"«-ból, az örök időt adva neki melléknévül."

[4] Ua. *uo.* II, 1**: „Az eget és a felső tájat pedig az ősök az isteneknek osztották ki, mert csakis az halhatatlan. A mostani tan [λόγος] meg arról tanúskodik, hogy elpusztíthatatlan, nem-keletkezett, minden halandó

---

* *A kéziratban*: I (*a Tauchnitz-kiadás sajtóhibája alapján*) – *Szerk.*
** *A kéziratban*: I, 3 és II, 3 – *Szerk.*

balsorstól mentes... Nemcsak hogy megfelelőbb az ég örökkévalóságáról ilyen felfogáson lenni, hanem csakis ilyen módon tudunk az istenről való jóslattal összhangban álló fogalmakat alkotni."

[5] ARISTOT. *Metaphys.* XI (XII), 8: „Hogy pedig egy ég van, az nyilvánvaló... Az elődöktől és ősöktől hagyományozódott, a későbbiekre mítosz alakjában rámaradt, hogy az égitestek istenek, és hogy az isteni átfogja az egész természetet. A többit mítoszként tették hozzá a sokaság hite számára, mint ami hasznos a törvények és az együttélés szempontjából. Mert az isteneket emberi képűeknek és más élőlényekhez hasonlóknak mondják és kitalálnak más egyéb, az említettekkel összefüggő és rokon dolgokat; ha valaki ettől elválasztja a többit és csak az elsőt tartja meg, azt, hogy az első szubsztanciák istenek: akkor azt kell tartania, hogy ez isteni kijelentés, és hogy – miután úgy fest, hogy minden lehető művészetet és filozófiát már sokszor feltaláltak és megint elvesztettek – e vélemények is, ereklyékhez hasonlóan, úgy származtak a mostani időre."

[6] DIOGEN. LAËRT. X, 81: „Mindezeken kívül még azt is meg kell gondolni, hogy az emberi lelkekben a legnagyobb zavar onnan ered, hogy az égitesteket boldogoknak és elpusztíthatatlanoknak tartják és ugyanakkor ezekkel ellentett kívánságaik [...] és cselekvéseik vannak, ...és kételyeik támadnak a mítoszokban."

[7] Ua. *uo.* 76: „Azután meg nem szabad azt hinnünk, hogy a meteórok mozgása, változása, fogyatkozása, felkelése és lenyugvása, és az ezekhez hasonló dolgok úgy keletkeznek, hogy valaki kormányoz és elrendez vagy elrendezett, aki egyúttal teljes boldogságot is élvez az elpusztíthatatlanság mellett." 77: „Cselekvések ugyanis nem egyeztethetők össze ...a boldogsággal, hanem megtörténtükben leginkább rokonok a gyengeséggel, a félelemmel és a rászorultsággal. Azt sem kell vélni, hogy némely tűzszerű összesűrűsödések, amelyek a boldogság birtokában vannak, önként alávetik magukat e mozgásoknak... Ellenkező esetben ez az ellentét a legnagyobb zavart idézi elő a lelkekben."

[8] ARISTOT. *de Coel.* II, 1: „Ezért nem szabad elfogadnunk azt sem, hogy a régiek mítosza szerint állnak a dolgok, akik azt mondják, hogy támaszul szüksége van valamilyen Atlaszra."

[9] DIOGEN. LAËRT. X, 85: „Ezeket tehát jól vésd eszedbe" (ti. Püthoklészem) „és emlékezetedben tartva pontosan ismételd át újra a töb-

bivel együtt, amit a Hérodotoszhoz írt kis [μικρᾷ]* foglalatban előadtam."

10) Ua. *uo.* 85: „Először is nem kell azt hinni, hogy a meteórok megismeréséből, akár egészben, akár önmagukban véve fogjuk fel őket, más cél érhető el, mint az ataraxia és a szilárd bizodalom, miként az egyebekben [is]."
Ua. *uo.* 82: „Az ataraxia pedig annyi, mint mindezektől szabadnak lenni, és szüntelenül az egészet és legfőbbet észben tartani."

11) Ua. *uo.* 87: „Mert életünknek nem ideológiára és üres véleményekre van szüksége, hanem arra, hogy zavar nélkül éljünk."
Uo. 78: „És ahogy azt kell hinnünk, hogy a fiziológia dolga az, hogy a legfontosabbnak az okalapjait kikutassa: úgyszintén ebben rejlik a boldogság a meteórok megismerése terén."
Uo. 79: „A lenyugvás és felkelés, a helyzet és fogyatkozás és ilyen hasonnemű dolgok elméleti ismerete semmivel sem járul hozzá a megismerés boldogságához; csakhogy rémület fogja el azokat, akik ezt látják anélkül, hogy ismernék természetét és fő okait, – ha pedig előre tudnak róla, meglehet, még jobban megrémülnek."

12) Ua. *uo.* 86: „Nem kell sem a lehetetlent erőszakolni, sem mindenre egyformán ugyanazt a szemléletmódot alkalmazni, mint az élet elveire vagy egyéb fizikai problémák tisztázásában, például annak a fejtegetésekor, hogy a mindenség test és nem-tapintható természet, vagy hogy oszthatatlan elemek vannak és minden efféle, vagy ahol csakis egyetlenegy magyarázat felel meg a jelenségeknek; mert a meteóroknál ez nem áll fenn."

13) Ua. *uo.* 86: „Ezek keletkezésének többféle az oka és lényegüknek többféle kategóriája van, amely az érzékleteknek megfelel. Mert a fiziológiát nem üres axiómák és törvényszerűségek alapján kell művelni, hanem ahogy a jelenségek megkövetelik."

14) Ua. *uo.* 92.

15) Ua. *uo.* 94.

16) Ua. *uo.* 95 és 96.

17) Ua. *uo.* 98.

---

* *A kéziratban*: nagy [μακρᾷ] – *Szerk.*

[18] Ua. *uo.* 104: „És, mint feltételezi" (ti. Epikurosz), „több más módon is keletkezhetik villámcsapás. Csak a mítosz maradjon távol tőlünk. Ez pedig akkor marad távol, ha a jelenségeket helyesen nyomonkísérve, belőlük következtetünk a láthatatlan dolgokra."

[19] Ua. *uo.* 80: „Ezért úgy kell az okát kutatnunk az égi jelenségeknek és minden nem világos dolognak, hogy figyelmesen megvizsgáljuk: hasonló jelenség hányféleképpen játszódik le környezetünkben."
Uo. 82.: „Az ataraxia pedig annyi, mint mindezektől szabadnak lenni... Ezért oda kell figyelnünk az összes közvetlenül adott dologra és az érzékletekre, az általános esetében az általánosakra, az egyedi esetében az egyediekre, és valamennyi kritérium esetében az összes közvetlen evidenciára [ἐναργείᾳ]*. Mert ha ezekre figyelünk, helyesen fogjuk megállapítani az okokat, hogy honnan származik a zavar és a félelem, és megszabadulunk tőle, megállapítván az okokat a meteórokkal és a mindig megeső egyéb tüneményekkel és mindazzal kapcsolatban, ami a többi embert a legjobban megfélemlíti."
Uo. 87: „Útbaigazító jelül az égitesteken lejátszódó eseményekre fel lehet használni némelyeket a környezetünkben lejátszódó jelenségek közül, amelyeket megfigyelünk és amelyek olyanok, mint amilyenek az égi jelenségek. Ezek ugyanis többféle módon létrejöhetnek." [88:] „Minden egyes esetben tehát magát a jelenséget kell gondosan megfigyelnünk, majd a vele összefüggésbe hozható jelenségek között döntenünk. A környezetünkben lejátszódó események nem tanúskodnak az ellen, hogy ezek többféleképpen lejátszódhatnak."

[20] Ua. *uo.* 78: „Továbbá az ilyenfélékben a dolog többféleképpen is lehet, feltevés szerint lehet és másféleképpen is lehet."
Uo. 86: „Ezek keletkezésének többféle az oka."
Uo. 87: „Minden megrendíthetetlenül történik tehát minden meteóron, mégpedig többféle módon ... ha ugyan kellőképp elismerjük azt, ami rájuk vonatkozólag meggyőzően megállapítást nyert."

[21] Ua. *uo.* 98: „Akik az Egyet tételezik, azok szembehelyezkednek a jelenségekkel és elesnek az ember számára lehetséges szemlélettől."
Uo. 113: „De egy okát adni meg ezeknek, bár a jelenségek többféle magyarázatot követelnek, őrültség, és illetlenül járnak el a haszontalan asztrológia lelkes hívei, s teljesen alaptalan okokat hoznak fel az egyes jelen-

* *A kéziratban*: hatékonyságra [ἐνεργείᾳ] – *Szerk.*

ségekre, amikor semmiképpen sem hajlandók felmenteni az istenséget a közreműködés alól."

Uo. 97: „A körforgásnak is olyan a rendje, úgy kell felfogni, mint néhány más, a környezetünkben történő dolgot, és magyarázatára semmiképpen sem szabad előrángatni az istenséget, hanem meg kell őt hagyni a világ dolgával nem törődő tökéletes boldogságában. Mert ha ezt nem tesszük, hiábavaló lesz az égi jelenségek magyarázatára fordított összes fáradozásunk, mint egyeseké, akik nem tartották magukat a lehetséges módszerhez, és annál a hiú elképzelésnél kötöttek ki, hogy úgy vélték: ez csak egyféleképpen történhet, és az összes többi lehetséges magyarázatot elvetették; így az emberi elme számára felfoghatatlan területre sodródtak, és a jelenségeket nem voltak képesek, mint kell, jeleknek elfogadni."

Uo. 93: „... nem félve az asztrológusok rabszolgai mesterkedéseitől."

Uo. 87: „... nyilvánvaló, hogy teljesen elhagyja a természetkutatás területét és lesüllyed a mítoszba."

Uo. 80: „Ezért ... a meteórok és minden nem világos dolog okait kell megállapítanunk, megvetve azokat, akik azt tanítják, hogy ez egyféleképpen van vagy lett, és a többféleképpen megtörténőt nem a távolságokból adódó képzet szerint közlik, és még azt sem tudják, hogy milyen körülmények között nincsen ataraxia."

22) Ua. *uo.* 80: „És nem szabad azt hinnünk, hogy az ezekre vonatkozó pontos tudásból nem származik annyi hasznunk, amennyi elegendő zavartalanságunkhoz és boldogságunkhoz."

23) Ua. *uo.* 78: „... az elpusztíthatatlan és boldog lény esetében semmi nincs, ami viszályt vagy zavart okozhatna. Egyszerű dolog azt is felfogni értelmünkkel, hogy ez így van."

24) V. ö. ARISTOT. *de Coel.* I, 10.

25) Ua. *uo.* (I, 10): „Hogyha a világ azelőtt másképpen viselkedő részekből állt össze, ha mindig így viselkedő és másképpen viselkedni képtelen részekből, akkor nem keletkezhetett volna."

26) ATHEN. *Deipnos.* III, 104. [old.]: „Méltán dicsérhető a nemes Khrüszipposz, aki mélyen belelátott Epikurosz természetébe és azt mondta, hogy filozófiájának szülőhelye Arkhesztratosz »Gasztrológiá«-ja."

27) LUCRET. *de Rer. Nat.* I, 63–80.

FÜGGELÉK

Az Epikurosz teológiája elleni plutarkhoszi polémia kritikája[84]

I. Az ember viszonya Istenhez

1. A félelem és a túlvilági lény

1) PLUTARCH. *de eo, quod sec. Epicur. non beate vivi poss.* (Xyl. kiad.) II. köt., 1100. old.: „Mármost a gyönyörről körülbelül ezt mondja" [ti. Epikuroszt illetően]: „Tanításuk megszünteti a félelmet és a babonás rettegést, de vidámságot és istenek nyújtotta örömet nem ad."

2) *Système de la nature* (London 1770), II. rész, 9. old.: „Ezeknek az oly hatalmas hatóerőknek az eszméje mindig a rémületével társult; nevük az embert mindig saját bajaira vagy atyáéira emlékeztette; ma rettegünk, mert őseink több ezer éve rettegnek. Az istenség eszméje mindig nyomasztó eszméket ébreszt bennünk... Mostani félelmeink és gyászos gondolatok [...] támadnak fel elménkben, valahányszor nevüket kiejtik előttünk." V. ö. 78. old.: „Ha a morált egy magatartását változtató Isten kevéssé morális jellemére alapozzuk, az ember sohasem tudhatja, mihez tartsa magát, sem arra nézve, hogy mivel tartozik Istennek, sem arra, hogy mivel tartozik önmagának, sem arra, hogy mivel tartozik másoknak. Mi sem volt tehát veszélyesebb, mint meggyőzni az embert arról, hogy létezik a természetnél felsőbb lény, amely előtt el kell némulnia az észnek, s amelynek, hogy boldogok lehessünk, itt a földön mindent fel kell áldoznunk."[85]

3) PLUTARCH. i. m. 1101. old.: „Mert akik úgy félnek tőle, mint egy uralkodótól, aki a jókhoz kegyes, a gonoszoknak viszont ellensége, e miatt az egy félelem miatt, mely szükségtelenné teszi számukra, hogy sokféle megfontolásból tartózkodjanak a jogtalan cselekedetektől, és a rosszra való hajlamot szinte észrevétlenül elsorvasztja bennük, kevésbé élnek rettegésben, mint azok, akik rászánják magukat a bűnre, utána azonban rögtön reszketnek és bánják tettüket."

FELIX FAUSTUMQUE ESSE IUBEAT
SUMMUM NUMEN
AUCTORITATE
DUCIS LITTERARUM UNIVERSITATIS
AC
FERDINANDO I
IMPERATORE ROMANO GERMANICO
[illegible]
SERENISSIMORUM
MAGNI DUCIS ET DUCUM SAXONIAE
NUTRITORUM ACADEMIAE IENENSIS
MUNIFICENTISSIMORUM
RECTORE ACADEMIAE MAGNIFICENTISSIMO
CAROLO FRIDERICO
[illegible]
PRORECTORE ACADEMIAE MAGNIFICO
ERNESTO REINHOLDO
[illegible]
DECANO ORDINIS PHILOSOPHORUM ET HUMANITATIS
[illegible]
CAROLO FRIDERICO BACHMANNO
[illegible]
ORDO PHILOSOPHORUM
CAROLO HENRICO MARX
DOCTORIS PHILOSOPHIAE HONORES
[illegible]
PUBLICO HOC DIPLOMATE
[illegible]
[illegible]
[illegible]

Marx doktori diplomája

2. A kultusz és az egyén

[4] PLUTARCH. i. m. 1101. old.: „Hanem ahol az istent leginkább jelenlevőnek képzeli és gondolja" (ti. a lélek), „leginkább ott vetkőzi le szomorúságát, félelmét és gondjait, és ott engedi át magát a részegségig a tréfa és a nevetés örömének; szerelem dolgában..."

[5] PLUTARCH. i. m.

[6] PLUTARCH. i. m. 1102. old.: „Mert nem a bor bősége és nem is a sült hús illata az, ami az ünnepeken örömmel tölt el, hanem a jó reménység és az a hit, hogy a jóakaratú isten jelen van és kegyesen fogadja az eseményeket."

3. A gondviselés és a lefokozott isten

[7] PLUTARCH. *uo.* 1102. old.: „Mily nagy és tiszta örömök részesei azok, akik az istenről azt vallják, hogy ő minden jó kútfeje és minden szépnek az atyja, és hogy nem tehet semmi rosszat, mint ahogy nem is érheti semmi rossz. Mert jó, és aki jó, abban semmi miatt sem támad sem irigység, sem félelem, sem harag, sem gyűlölség. A melegnek sem az a tulajdonsága, hogy hűt, hanem hogy melegít, mint ahogy a jónak sem az a jellemzője, hogy árt. A harag és a szeretet; a düh és a jóakarat; a rosszindulat és az ellenszenv, valamint az emberszeretet és a jóság természettől fogva igen távol esnek egymástól. Az előbbiek az erény és az erő, az utóbbiak a gyengeség és a hitványság jelei. Így hát az istenségre nem jellemző a harag is és a szeretet is, mert egyrészt természete folytán szerető és segítőkész, másrészt természete folytán képtelen a haragra és arra, hogy ártson."

[8] *Uo.*: „Valóban azt hiszitek, hogy más büntetést is [érdemelnének] azok, akik tagadják a gondviselést, és nem elegendő nekik az, hogy megfosztják magukat ekkora gyönyörtől és örömtől?"

[9]* „*Gyenge* ész azonban nem az, amely nem ismer objektív istent, hanem az, amely ilyet ismerni *akar*." *Schelling*: Phil. Briefe über Dogmatismus und Kritizismus; „Philosophische Schriften", I. köt., Landshut 1809, 127. old., II. levél. Schelling úrnak egyáltalában azt ajánlhatnánk,** emlékezzék vissza első írásműveire. Így pl. az „Ich als Prinzip der Philo-

* *Ezt a jegyzetet Marx utólag toldta be a kéziratba. – Szerk.*

** *Áthúzva*: vegye elő, – *Szerk.*

sophie"-ről szóló írásban ez olvasható: „Tegyük fel pl., hogy *Isten*, amennyiben objektumként van meghatározva, tudásunk *reális alapja*, akkor azonban, amennyiben objektum, *maga is tudásunk szférájába* esik bele, nem lehet tehát számunkra az utolsó pont, amelyen ez az egész szféra függ." I. m. 5. old. Emlékeztetjük végül Schelling urat fent idézett levelének befejező szavaira: „*Itt az ideje*, hogy a *jobb* emberiségnek a *szellemek szabadságát* hirdessük és *tovább ne tűrjük*, hogy *béklyói elvesztését sirassa.*" I. m. 129. old. Ha már anno 1795 itt volt az ideje ennek, mi van akkor 1841-ben?[86]

Hogy itt alkalmilag megemlékezzünk egy szinte hírhedtté vált témáról, az *Isten létezésének bizonyítékairól*, Hegel ezeket a teológiai bizonyítékokat mind megfordította, azaz elvetette, hogy őket igazolja. Miféle kliensek lehetnek azok, akiket az ügyvéd csak úgy tud megmenteni az elítéltetéstől, hogy maga agyonüti őket? Hegel pl. a világról Istenre következtetést ilyen alakra értelmezi: „Mert a véletlen *nincs*, Isten, vagyis az abszolútum van."[87] De a teológiai bizonyíték megfordítva így szól: „Mert a véletlen igazi léttel bír, van Isten." Isten a véletlen világ garanciája. Magától értetődik, hogy ezzel a megfordítottját is mondtuk.

Isten létezésének bizonyítékai vagy nem egyebek, mint *üres tautológiák* – pl. az ontológiai bizonyíték nem mond mást, csak annyit: „amit valóságosan (realiter) elképzelek, az valóságos elképzelés a számomra", az hat rám, és ebben az értelemben az *összes istenek*, mind a pogányok, mind a keresztények, reális* exisztenciával bírtak. Nem uralkodott-e az öreg Moloch**? Nem volt-e a delphoi-beli Apollón valóságos hatalom a görögök életében? Itt Kant kritikája[88] sem jelent semmit. Ha valaki elképzeli, hogy száz tallérja van, ha ez az elképzelése nem tetszőleges, szubjektív elképzelés a számára, ha hisz benne, akkor a száz képzelt tallérnak ugyanaz az értéke van számára, mint száz valóságosnak. Pl. adósságokat fog csinálni a képzelményére, a képzelmény *hatni* fog, *mint ahogy az egész emberiség adósságokat csinált az isteneire.* Ellenkezőleg. Kant példája[89] megerősíthette volna az ontológiai bizonyítékot. Valóságos talléroknak ugyanolyan exisztenciájuk van, mint a képzelt isteneknek. Van-e egy valóságos tallérnak másutt exisztenciája, mint az elképzelésben, bárha az emberek általános vagy jobban mondva közösségi elképzelésében? Vigyél papírpénzt egy országba, ahol a papírnak ilyen használatát nem ismerik, és mindenki nevetni fog a te szubjektív elképzeléseden.

* *Áthúzva*: hatalommal – *Szerk.*

** *Áthúzva*: akinek az emberáldozatok estek – *Szerk.*

Eredj isteneiddel egy országba, ahol más istenek vannak érvényben, és be fogják neked bizonyítani, hogy képzelődésekben és elvonatkoztatásokban szenvedsz. Jogosan. Ha valaki egy vend istent vitt volna a régi görögöknek, megtalálta volna ezen isten nem-létezésének a bizonyítékát. Mert a görögök számára nem létezett. *Amit egy meghatározott ország jelent meghatározott, idegenből való istenek számára azt jelenti az ész országa egyáltalában az isten számára, olyan táj, ahol* létezése véget ér.* – Vagy isten létezésének bizonyítékai nem egyebek, mint a *lényegi emberi öntudat létezésének bizonyítékai, ennek logikai kifejtései.* Például az ontológiai bizonyíték. Mely lét közvetlen azáltal, hogy elgondoltatik? Az öntudat-lét.

Ebben az értelemben isten létezésének összes bizonyítékai a *nem-létezésének* bizonyítékai, istenről való valamennyi elképzelés *cáfolatai.* A valóságos bizonyítékoknak megfordítva így kellene hangzaniok: „Mert a természet rosszul van berendezve, van isten." „Mert ésszerűtlen világ van, van isten." „Mert a gondolat nincs, van isten." Mi mást mond azonban mindez, mint azt, hogy *akinek számára a világ ésszerűtlen, aki tehát maga ésszerűtlen, annak a számára van isten? Vagyis az ésszerűtlenség isten létezése.*

„Ha előfeltételezitek egy *objektív Isten eszméjét,* akkor hogyan beszélhettek *törvényekről,* amelyeket *az ész önmagából* hoz létre, holott *autonómia* csakis egy *abszolúte szabad lényt* illethet meg?" Schelling, i. m. 198. old. „Bűntett az emberiséggel szemben olyan alapelveket eltitkolni, amelyek általánosan közölhetők." Ugyanő, i. m. 199. old.

* *Áthúzva: nem-létezése bizonyítást nyer – Szerk.*

Előszó[90]

[Új tervezet]

Az értekezés, amelyet ezennel átadok a nyilvánosságnak, egy régebbi munka, amelynek eredetileg az epikuroszi, a sztoikus és a szkeptikus filozófia átfogó bemutatásában kellett volna helyet kapnia*; annak megírására azonban jelenleg egészen más természetű politikai és filozófiai elfoglaltságaim miatt nem gondolhatok**.

Csak most jött el az idő, amikor az epikureusok, sztoikusok és szkeptikusok rendszereit meg fogják érteni. Ezek *az öntudat filozófiái*. E sorok azt legalább megvilágítják, milyen kevéssé megoldott ez a feladat mostanáig.

Vorrede
A megírás ideje: 1841 vége–1842 eleje
Az első megjelenés helye: Marx–Engels Gesamtausgabe, I. rész, 1. köt., 2. félköt., Berlin 1929.

* *A kéziratban a többi között törölve*: Minthogy azonban közvetlenebb érdekű politikai és filozófiai munkák egyelőre akadályoznak abban, hogy azoknak a filozófiáknak az átfogó bemutatását befejezzem, s minthogy nem tudom, mikor lesz alkalmam visszatérni ehhez a témához, megelégszem azzal – *Szerk.*

** *A kéziratban törölve*: Az epikuroszi, a sztoikus, a szkeptikus filozófiát, *az öntudat filozófiáit* elvetették mind az eddigi filozófusok mint nem spekulatív filozófiákat, mind a tudós iskolamesterek, akik filozófiatörténetet *is* írnak, mint – *Szerk.*

Marx levele Karl Friedrich Bachmannhoz[91]

Jénába

Berlin, Schützenstrasse 68.
1841 április 6.

Nagyságos Uram!

Midőn doktorrá avatásom céljából elküldöm Nagyságodnak disszertációmat a démokritoszi és epikuroszi természetfilozófia különbségéről*, csatolva a litterae petitoriaet**, a curriculum vitaet***, a bonni és a berlini egyetemen szerzett végbizonyítványaimat°, végül tizenkét Friedrichsdor°° összegű törvényszabta illetéket, egyben alázatosan arra kérem, hogy amennyiben a fakultás kielégítőnek találná munkámat, szíveskedjék lehetőleg siettetni a doktori cím megadását. Egyrészt már csupán néhány hetet tartózkodhatom Berlinben, másrészt külső körülmények fölöttébb kívánatossá teszik számomra, hogy még elutazásom előtt megszerezzem a doktori címet.

A végbizonyítványokat szeretném visszakapni, minthogy azok eredeti példányok.

Maradok kiváló tisztelettel

Nagyságod alázatos szolgája
Karl Heinrich Marx

---

* *V. ö. 163–247. old. – Szerk.*
** – *kérvényt – Szerk.*
*** – *önéletrajzot – Szerk.*
° *V. ö. 433–436. old. – Szerk.*
°° – Frigyes-arany – *Szerk.*

Marx levele
Oskar Ludwig Bernhard Wolffhoz

Jénába

Berlin, [1841] április 7.
Schützenstrasse 68.

Mélyen tisztelt Professzor Úr!

Midőn leghálásabb köszönetemet fejezem ki Önnek azért, hogy volt szíves jóindulatúlag teljesíteni kérésemet, bátorkodom közölni Nagyságoddal, hogy disszertációmat a mellékletekkel együtt az imént elküldtem a filozófiai fakultásnak, és kérem Nagyságodat, hogy kegyes ígérete szerint szíveskedjék siettetni a diploma elküldését. Úgy véltem, már túlságosan is igénybe vettem az Ön jóságát, semhogy disszertációm közvetlen megküldésével mertem volna még jobban terhelni Önt.

Biztosítva Önt legmélyebb hálámról és kiváló tiszteletemről, maradok

az Ön legalázatosabb szolgája
Karl Heinrich Marx

A centralizáció kérdése, tekintettel önmagára és tekintettel a „Rheinische Zeitung" 1842 május 17-i, keddi, 137. számának mellékletére[92]

„Németország és Franciaország, tekintettel a centralizáció kérdésére" ÷ ÷ jelzéssel: „Hogy az *államhatalom* egyetlen pontból *induljon-e ki*, vagy minden tartomány, minden község önmagát igazgassa, és a központi kormányzat csak ott uralkodjék az egésznek a hatalmaként az állam egyes részei felett is, ahol az államot kifelé kell képviselnie – erről a kérdésről még nagyon megoszlanak a vélemények."

Valamely korkérdés osztozik minden tartalma révén jogosult, tehát észszerű kérdéssel abban a sorsban, hogy nem a *válasz*, hanem a *kérdés* okozza a fő nehézséget. Az igazi kritika ennélfogva nem a válaszokat, hanem a kérdéseket elemzi, Ahogy egy algebrai egyenlet megoldása adva van, mihelyt a feladatot legtisztább és legélesebb viszonyaiban felállították, ugyanúgy minden kérdés meg van válaszolva, mihelyt *valóságos* kérdéssé vált. Magának a világtörténelemnek sincs más módszere, mint az, hogy régi kérdéseket új kérdésekkel válaszol meg és intéz el. Könnyű ezért megtalálni mindegyik kor rejtigéit. A korkérdések ezek, s ha a válaszokban nagy szerepet játszik is az egyes egyén szándéka [Absicht] és megértése [Einsicht], s gyakorlott szem kell ahhoz, hogy el tudjuk választani egymástól azt, ami az egyénhez, s azt, ami a korhoz tartozik, a *kérdések* viszont a kor nyílt, kíméletlen, minden egyéni egyediségen túlnyúló hangjai, a kor mottói, saját lelkiállapotáról tanúskodó nagyon is *gyakorlati* felkiáltásai. Ezért minden kor reakciósai éppoly jó barométerei a kor szellemi állapotának, mint a kutyák az időjárásnak. A közönség szemében ez úgy jelenik meg, hogy a reakciósok *csinálják* a kérdéseket. Ezért azt hiszi, hogy ha ez vagy az az obskurantista nem harcolt volna valamely modern irányzat ellen, ha nem tett volna kérdésessé valamely dolgot, akkor a kérdés nem *léteznék*. Maga a közönség tehát a reakciósokat tartja a haladás igazi embereinek.

„Hogy az államhatalom egyetlen pontból induljon-e ki", azaz hogy *egyetlen pont* kormányozzon-e, vagy minden tartomány stb. önmagát igaz-

gassa és a központi kormányzat csak kifelé, mint az egésznek „kifelé" irányuló hatalma mutatkozzék meg – így lehetetlen megragadni a centralizáció kérdését. A szerző biztosít bennünket arról, hogy „ez a kérdés, magasabb nézőpontból tekintve, önmagában szétfoszlik, mint semmis kérdés", mert „ha az ember valóságosan az, aminek lényege szerint lennie kell, akkor az egyéni szabadság az általános szabadságtól nem is különbözik." „Ha tehát *igazak* népét előfeltételezünk, akkor a szóban forgó kérdést fel sem vethetjük." „A központi hatalom minden tagban benne élne stb. stb." „De ahogy egyáltalában minden külső törvény, minden pozitív intézmény stb., úgy minden központi államhatalom stb. is felesleges lenne. Az ilyen társadalom nem *állam* volna, hanem az emberiség *eszménye*." „Bámulatosan könnyűvé tehetjük magunknak a legnehezebb államproblémák megoldását, ha egy emelkedett filozófiai álláspont magaslatáról tekintünk le társadalmi életünkre. *Elméletileg* a problémák ilyen megoldása teljesen helyes is, sőt az egyedül helyes megoldás. De itt nem arról van szó, hogy elméletileg stb., hanem arról, hogy gyakorlatilag, bár csak empirikusan és viszonylagosan válaszoljuk meg a centralizáció kérdését stb."

A cikk szerzője kérdésének *önkritikájával* kezdi. Magasabb nézőpontból tekintve, mondja, nem létezik a kérdés, de egyszersmind megtudjuk, hogy ebből a magasabb nézőpontból eltűnik minden törvény, pozitív intézmény, a központi államhatalom és végül maga az állam is. Joggal magasztalja a szerző azt a „bámulatos könnyűséget", amellyel ez a nézőpont tájékozódni tud, de jogtalanul nevezi a problémák ilyen megoldását „elméletileg teljesen helyesnek, sőt az egyedül helyes megoldásnak", jogtalanul nevezi ezt az álláspontot „filozófiainak". A filozófiának komolyan tiltakoznia kell az ellen, hogy összetévesszék a képzelődéssel. Az „igazak" népének fikciója ugyanolyan idegen a filozófiától, mint az „imádkozó hiénák" fikciója a természettől. A szerző a „maga absztrakcióit" helyettesíti a filozófia helyébe.

Die Zentralisationsfrage in bezug auf sich selbst
und in bezug auf das Beiblatt der „Rheinischen Zeitung"
zu Nr. 137, Dienstag, 17. Mai 1842

A megírás ideje: 1842 május második fele

Az első megjelenés helye: Marx–Engels Gesamtausgabe,
I. rész, 1. köt., 1. félköt., Berlin 1927.

* * * *jelzéssel*

[A kommunizmusról folyó vitához][93]

Köln, okt. 22. A „Rheinische Zeitung" 292. száma utánnyomásban közölte a „Mannheimer Abendzeitung"-ban[94] „Pfalzból, okt. 12." jelzéssel megjelent cikket, amely e szavakkal kezdődik: „Valóban meg voltam lepve, mikor tegnap az augsburgi »Allgemeine Zeitung«-ban[95] egy aacheni lapból átvett cikket találtam (a kommunizmusról), amely igazán nem érdemli meg, hogy teret kapjon ebben az egyébként olyan jól ellátott lapban." Ennek kapcsán az „Aachener Zeitung"[96] 293. száma választ közöl, amelynek kivonatos ismertetését, e lap szerkesztősége külön óhajának megfelelően, semmiképpen sem kívánjuk megtagadni olvasóinktól, már csak azért sem, mert ez megadja nekünk a kívánt alkalmat egy utólagos helyesbítésre. Az „Aachener Zeitung" jogosan feltételezi a „Rheinische"-ről, „hogy az tudhatta: az augsburgi »Allgemeine Zeitung« csupán néhány részt ragadott ki a kommunistákról szóló cikkéből („Aachener Zeitung", 277. sz.), és hozzáfűzte megjegyzéseit, amelyek a cikket természetesen megmásították".

Mint mondtuk, nemcsak ezt tudta a „Rheinische Zeitung", hanem azt is, hogy az „Aachener Zeitung" teljesen vétlen az augsburgi újság 284. számában ízetlenül és fondorlatosan összeállított töredékekben, amelyekkel csak a „Rheinische Zeitung"-ot akarta célba venni, s ezért, amikor 289. számában rendezte ügyét az augsburgi újsággal, az „Aachener Zeitung"-ot – mint illik – nem is vonta be a vita körébe. De ha már annak az augsburgi cikknek a ritkított felirata: *„Egy aacheni lapban olvassuk"* téves feltevésre csábíthatott valakit Pfalzban, akkor ez mégiscsak arra figyelmeztet, hogy az „Aachener Zeitung" már korábban elejét vehette volna az augsburgi „Allgemeine Zeitung"-gal kapcsolatban ilyen félreértésnek. Ha már a „Rheinische Zeitung" teljesen magára vonatkoztatta azt az augsburgi cikket, akkor bízvást megtehette, hogy útbaigazítás nélkül mellékesen átvegye a „Mannheimer Abendzeitung" ama jegyzetét, hiszen olvasói úgyis tudták már, hogy mit gondoljanak erről. Az „Aachener Zeitung" mai cikkének következő részeihez nincs szükség további megjegyzésre:

„[A »Rheinische Zeitung«] tudja, hogy nem ellenzünk semmiféle szabad

kutatást, hogy nem fogjuk gyengíteni olyan férfiak törekvéseit, akik szívükön viselik emberek valamely osztályának a javát. *Mindenki* iránt liberálisak vagyunk, s ez több, mint amit bizonyos liberálisok zöme eddig elmondhat magáról. Azt azonban elmondtuk, hogy a kommunizmus nálunk nem találhat talajra, Franciaországban és Angliában viszont természetes jelenség. Végül hozzáfűztük, hogy még németországi kommunista törekvésekkel szemben sincs semmi ellenvetésünk, de határozottan állást foglaltunk minden olyanfajta klubista testvériesülés[97] ellen, amilyen állítólag Sziléziában felbukkant. A liberális eszmék még nem vertek nálunk olyan mély gyökeret, még nem értek el nálunk olyan haladást, hogy ne kellene gondosan ápolni minden törekvést. Rendszerint azt látjuk azonban, hogy nálunk az azonos színezetű lapok túlontúl kevéssé haladnak vállvetve, s nem gondolnak arra, hogy ami elszigetelten létezik, sohasem töltheti ki az egész teret, hogy együttes hatás csak akkor érhető el, ha mindegyikük felváltva a másik eszméinek hordozójává és terjesztőjévé válik."

A „Rheinische Zeitung" szerkesztője

A megírás ideje: 1842 október 22.

A megjelenés helye: „Rheinische Zeitung", 1842 október 23. (296.) sz.

Még egy szó dr. O. F. Gruppe „Bruno Bauer und die akademische Lehrfreiheit" c. művéről, Berlin 1842[98]

Ha Németországban valaki meg akarná írni *a dilettantizmus komédiáját*, akkor *dr. O. F. Gruppe* úr nélkülözhetetlen személy lenne ebben. A sors felfegyverezte ezt a férfiút azzal a vaserős szívóssággal, amely nélkül nem lehetnek meg a nagy emberek, legkevésbé a dilettantizmus nagy emberei. Ha kalandjai, akárcsak a Sancho Panzáéi többnyire az elismerés kétértelmű jeleivel végződnek is, a sikernek ezt az egyhangúságát sokrétűvé és változatossá teszi az a komikus gyanútlanság és megindító naivitás, amellyel Gruppe úr átveszi babérait. Sőt, egyfajta lelki nagyság is felismerhető abban a következetességben, amellyel Gruppe úr levonja a tanulságot: Mivelhogy kidobtak a filológia tantermében[99], az lesz a hivatásom, hogy az esztétika bálterméből és a filozófia csarnokaiból is kidobjanak. S ha sok is ez, ámde nem minden. Szerepemet csak akkor játszottam végig, ha a teológia templomából is kidobnak – és Gruppe úr van annyira lelkiismeretes, hogy végigjátssza szerepét.

Csakhogy legutóbbi megnyilatkozásával Gruppe úr némileg megtagadta emelkedett álláspontját. Nem vonjuk ugyan egy pillanatra sem kétségbe, hogy legutóbbi írása – „Bruno Bauer und die akademische Lehrfreiheit" – semmiképpen sem „valamely párt szolgálatában vagy valamilyen befolyás alatt" keletkezett. Gruppe úr szükségét érezte annak, hogy kidobják a teológiából, de az *élettapasztalat* itt a hóna alá nyúlt komikus ösztönének. Gruppe úr eddig, amint ez komikus jellemekhez illik, a legmulatságosabb komolysággal és a legfurcsább fontoskodással munkálkodott. A felemásság, a felületesség, a félreértések – mindez a *végzete* volt, nem pedig a *törekvése*. A nagy férfiú eljátszotta azt, ami a természete, de magának játszotta el, nem másoknak. *Hivatásos paprikajancsi* volt; de nem lehet kétségünk, hogy legutóbbi megnyilatkozásában *rendelésre és ellenszolgáltatásért paprikajancsi*. A rossz szándék, a lelkiismeretlen ferdítés, a galád álnokság az olvasóban sem fog kétséget hagyni efelől.

Ellentétben volna a komikus jellemekről vallott nézetünkkel, ha kiterjedt kritikai apparátust pazarolnánk Gruppe úrra. Ki várna el Eulenspiegelről kritikai történetet? Az emberek *anekdotákat* kívánnak, s mi elmondunk Gruppe úrról egy anekdotát, amely *brosúrájának anekdotája*. Tárgya Máté evangéliuma 12. fej. 38–42. versének Bauer szerinti értelmezése. A nyájas olvasó kénytelen lesz egy pillanatig teológiával bajlódni, de nem fogja elfelejteni, hogy Gruppe úr, nem pedig a teológia a célunk. Jogosnak fogja találni, hogy Bauer ellenfeleinek jellemzése az újságolvasó közönség elé kerül, miután Bauer jelleméből és tanításából újságbeli mítoszt csináltak.

Máté kérdéses passzusát teljes terjedelmében ide írjuk.

„Ekkor felelének néki némelyek az írástudók és farizeusok közül, mondván: Mester, jelt akarnánk látni te tőled.

Ő pedig felelvén, monda nékik: E gonosz és parázna nemzetség jelt kíván, és *nem* adatik *jel* néki, hanemha *Jónás* prófétának jele. Mert amiképpen Jónás három éjjel és három nap volt a cethal gyomrában, azonképpen az embernek Fia is három nap és három éjjel lesz a föld gyomrában. Ninive férfiai az ítéletkor együtt támadnak majd fel ezzel a nemzetséggel, és kárhoztatják ezt: mivelhogy ők *megtértek* a *Jónás prédikálására*; *és ímé nagyobb van itt Jónásnál.* Délnek királyné asszonya felkél majd az ítéletkor e nemzetséggel együtt, és kárhoztatja ezt: mert ő eljött a földnek széléről, hogy hallhassa a *Salamon bölcsességét*; *és ímé, nagyobb van itt Salamonnál.*"*

A protestáns teológusoknak feltűnt az az ellentmondás, hogy Jézus itt elveti a csodákat, holott máskor csodákat művel. Feltűnt nekik az a még nagyobb ellentmondás, hogy az Úr ugyanabban a pillanatban, amikor elutasítja a csodák követelését, csodát ígér, mégpedig nagy csodát, azt, hogy három napig az alvilágban fog tartózkodni.

Minthogy azonban a protestáns teológusok túlságosan istentelenek ahhoz, hogy elismerjék az Írás ellentmondását *az ő* értelmükkel, túlságosan álszentek ahhoz, hogy elismerjék értelmük ellentmondását *az Írással*, hát meghamisítják, elferdítik és kiforgatják az Írás világos szavait és egyszerű értelmét. Azt állítják, hogy Jézus itt nem a maga *tanítását* és *szellemi személyiségét állítja szembe* a jelek követelésével; azt állítják, hogy „ő jelenségének egészéről beszél, amely több, mint Salamon és Jónás jelensége, s amelyhez »kiváltképpen« *az ő csodái* is hozzátartoznak".[100]

Bauer mármost igen alapos szövegmagyarázattal bebizonyítja nekik ennek az értelmezésnek a képtelenségét.[101] Aztán Lukácsot idézi nekik, ahol nincs

* *Az idézetben a kiemelések Marxtól származnak. – Szerk.*

meg a zavaró passzus a cethalról és a földben való háromnapos tartózkodásról. Ott ez áll: „E nemzetség gonosz: jelt kíván, de jel nem adatik néki, hanemha Jónás prófétának ama jele: Mert miképpen Jónás jelül volt a ninivebelieknek, azonképpen lesz az embernek Fia is e nemzetségnek",[102] amire Lukács elmondatja az Úrral, hogy a ninivebeliek megtértek Jónás *prédikálására*, és Dél királynője a föld széléről oda utazott, hogy hallja Salamon *bölcsességét*. Még egyszerűbben, mutatja ki Bauer, található meg a dolog magva Márknál. „Miért", mondta Jézus, „kíván jelt ez a nemzetség? Bizony mondom nektek: Nem adatik jel ennek a nemzetségnek. És otthagyta őket."[103]

Bauer ezután kikel a teológusok téves értelmezése és önkényes Bibliaferdítése ellen, s felhívja a figyelmüket arra, ami *írva van*, vagyis újra összefoglalja *Jézus beszédének értelmét*, a következő szavakkal:

„*Távozz tőlem, teológus*! mert *írva van*: *nagyobb van itt Jónásnál, nagyobb Salamonnál*, vagyis a ninivebeliek Jónás *prédikálására* megtértek, a Dél királynője eljön a föld széléről, hogy hallja Salamon *bölcsességét*, ti azonban nem adtatok hitelt az én szavaimnak, az én beszédemnek, holott e szavakban *olyan személyiség* jut kifejezésre, amelynek *szellemi kiterjedése végtelen*, *Jónás és Salamon viszont még korlátozott személyiségek voltak*. Ám legyen, adassék nektek csupán a Jónás jele, ne lássatok más jelt, mint ezt *az én személyemet* és ennek szóbeli, bár végtelen kifejezését." Bauer, miután így megmagyarázta *Jézus beszédét*, hozzáfűzi: „Hol maradnak *tehát* kiváltképpen a csodák?"

És Gruppe úr? Gruppe úr ezt mondja: „A dologban az a legfurcsább, hogy Bauer a maga barokk *módján önmagát prófétának állítja be*. A 296. oldalon a következő, nagy hévvel előadott passzust olvassuk: *Távozz tőlem, teológus*!" stb. (20. old.)

Gruppe úr szemérmetlenségében azt akarja az olvasónak bemesélni, hogy Bauer *önmagáról* beszél, hogy önmagát tünteti fel *végtelen* személyiségnek, holott Bauer *Jézus beszédének szövegmagyarázatát adja*. Bármennyire szeretnők is, ezt a quiproquót*, ezt az eulenspiegeleskedést nem mentegethetjük Gruppe úr közismert értelmi gyengeségével és dilettáns tudatlanságával. A *csalás* kézenfekvő. Gruppe úr nemcsak elhallgatja az olvasó előtt, hogy miről van szó! Még mindig azt hihetnők, hogy a dilettáns véletlenül ütötte fel Bauer munkájában a 296. oldalt, s könyvcsinálásának virgonc hevenyészettségében nem volt ideje, hogy az előző és az utána következő fejtegetést

* – felcserélést, összecserélést – *Szerk.*

elolvassa. Csakhogy Gruppe úr elsikkasztja a nagy „hévvel előadott passzus" befejezését, ezt a minden félreértést kizáró befejezést: „Ám legyen, adassék nektek *csupán* a Jónás jele, ne lássatok más jelt, *mint ezt az én személyemet* és ennek szóbeli, bár végtelen kifejezését. Hol maradnak tehát »kiváltképpen« a csodák?"

Gruppe úr belátta: az elfogult olvasót, azt az olvasót, aki olyan balga volna, hogy Bauert ne Bauer, hanem Gruppe úr írásaiban keresse, e szavaknak még őt is meg kellene győzniök arról, hogy Bauer nem önmagáról, hanem arról beszél, *ami írva van*. Minden más ízetlenségtől eltekintve, mit jelentenének máskülönben ezek a szavak: „Hol maradnak tehát kiváltképpen a csodák?"

Kételkedünk abban, hogy akad hasonló szemérmetlenség a német irodalomban.

Gruppe úr ezt mondja az előszóban: „Munkám során egyre világosabbá vált előttem, hogy a rétorok és szofisták korában élünk." (IV. old.) Ha ezt *önvallomásnak* szánta, akkor erélyesen tiltakoznunk kell ellene. Gruppe úr sem nem rétor, sem nem szofista. A Bauerről írt brosúra időszakáig *komikus jellem* volt, naiv értelemben vett csirkefogó; azóta semmit sem vesztett el, csak a naivságát, így hát most – de hogy micsoda ő, azt mondja meg neki a lelkiismerete. Bauer egyébként szellemi fölényének elismerését láthatja abban, hogy csak olyan férfiakat állíthatnak ki vele szemben, akik híján vannak minden szellemnek és fölénynek, akiket tehát csak akkor találna el, ha *elejtené* önmagát.

K. M.

Noch ein Wort über: „Bruno Bauer
und die akademische Lehrfreiheit" von
Dr. O. F. Gruppe, Berlin 1842

A megírás ideje: 1842 október vége–november eleje

A megjelenés helye: „Deutsche
Jahrbücher für Wissenschaft und Kunst",
1842 november 16. (273.) sz.

[A hannoveri „liberális ellenzék"[104]]

Minthogy a címben szereplő „*liberális* ellenzék" kifejezés nem a kérdéses cikk szerzőjétől, hanem a szerkesztőségtől származik, ez utóbbi indíttatva érzi magát, hogy egyet-mást az elnevezés magyarázatául előadjon.

Két érvet hoznak fel a szóban forgó kifejezés ellen. Ami a *formát* illeti, mondják, az ellenzék nem liberális, *mert* konzervatív, mert egy fennálló jogállapot fennmaradása a célja – amely dialektika szerint a júliusi forradalom konzervatív, *tehát* nem liberális forradalom volt, hiszen mindenekelőtt a Charte konzerválása volt a célja[105]. Mindazonáltal a liberalizmus magának vindikálta a júliusi forradalmat. A liberalizmus persze konzervatív, konzerválja a szabadságot és a nyers anyagi erőszak támadásaival szemben még a szabadság elsatnyult status quo-alakjait is. Ehhez járul, hogy ha ez az elvonatkoztatás következetes akar lenni, akkor a saját álláspontjáról az 1833-as keletű jogállapot alapján álló ellenzéket haladónak és liberálisnak kell találnia egy olyan reakcióval szemben, amely a 33-as évet erőszakkal a 19-es évbe szorítja vissza.[106]

Ami a *tartalmat* illeti, hozzák fel továbbá, az ellenzékiség tartalma, az 1833-as állami alaptörvény nem a szabadság tartalma. Elismerjük! Amennyire nem a szabadság alakja az 1833-as állami alaptörvény, ha a szabadság eszméjéhez mérjük, annyira a szabadság alakja, ha az 1819-es állami alaptörvény exisztenciájához mérjük. Egyáltalában, mindenekelőtt nem e törvény *meghatározott* tartalmáról volt szó: arról volt szó, hogy a *törvényes* tartalomért opponáljanak a *törvénytelen* bitorlás ellen.

A szerkesztőség már csak azért is fel volt jogosítva arra, hogy liberálisnak nevezze a hannoveri ellenzéket, mert szinte valamennyi német kamara mint liberális ellenzéket, a törvényes szabadság alapján álló ellenzéket üdvözölte. Hogy mármost a *kritika* ítélőszéke előtt megilleti-e ez a predikátum*, hogy a puszta liberális véleményen és a liberalizmus igényén túl áttért-e a *valóságos* liberalizmusra, éppen ennek a vizsgálata volt a kérdéses cikk feladata.

* – cím; olyan tulajdonság, amely valamely fogalomról állítható – *Szerk.*

Mellékesen megjegyezzük, hogy nézetünk szerint a jövőben az igazi liberalizmusnak Hannoverban sem nem az lesz a dolga, hogy az 1833-as állami alaptörvényért síkraszálljon, sem pedig az, hogy visszatérjen az 1819-es törvényhez, hanem az, hogy egy teljesen új – mélyebb, kimunkáltabb és *szabadabb* népi tudatnak megfelelő – államformára törekedjék.

A „Rheinische Zeitung"
szerkesztősége

A megírás ideje: 1842 október 15. és november 7. között
A megjelenés helye: „Rheinische Zeitung",
1842 november 8. (312.) sz., melléklet

A kommunális reform és a „Kölnische Zeitung"[107]

Köln, november 7. Nem tartottuk helyesnek, hogy a kommunális reform kérdésének megtárgyalása során tekintetbe vegyük azt, ami tartományi lapokban és különösen a „Kölnische Zeitung"-ban erről megjelent. Könnyen igazolhatjuk ennek indokoltságát, ha egy példán kimutatjuk annak az okoskodásnak a hozzávetőleges erejét, amely védelmébe akarta venni a városi és a falusi közigazgatás különválasztását.

A „Kölnische Zeitung" 309. számának mellékletében „Rekapitulation"* cím alatt felsorakoztatja a kérdéses különválasztást helyeslő és elvető tekintélyeket[108]. Egyéb furcsaságok között a különválasztás ellen szóló indokképpen található itt „néhány újságcikk", a különválasztás mellett „szintén újságcikkek", mint ahogyan a cenzúra mellett szintén jelentek meg újságcikkek. Mindenesetre arról a mély tiszteletről, amely egy cikket már azért indoknak tart, mert újságcikk, erről, mint az újságsajtónak ugyan igen kritikátlan, de komikus mivolta ellenére is ritka elismeréséről a legnagyobb dicsérettel kell említést tennünk. Korántsem ékesíti hasonlóan dicséretes elfogulatlanság a városi és a falusi közigazgatás különválasztása mellett és ellen szóló két másik tekintély egybevetését. Ellene volt ennek a különválasztásnak, mondja, az 1833-as Landtag, amelyet ráadásul egyetlen erélyes személyiség bírt rá erre, eszerint tehát csak ez az egy személyiség; a különválasztás mellett volt az egész 1827-es Landtag, egy szavazat kivételével.[109] De hát kedves „Rekapitulation", ha az 1833-as Landtag csak annyit számít, mint az az egyetlen személyiség, amelyet követett, akkor miért volna lehetetlen, hogy az 1827-es Landtag sem számít többet, mint az az egy szavazat, amelylyel szembeszállt, meg ezek után egyáltalán tekintély-e még az ennyire ingadozó, ennyire önállótlan Landtag? Ha továbbá Köln, Aachen és Koblenz petícióit mint a városi és a falusi közigazgatás különválasztása mellett szóló

* – „Ismétlés"; „Összefoglalás" – *Szerk.*

petíciókat sorolják fel, mert e petitumok Kölnre, Aachenra és Koblenzre korlátozódnak[110], akkor ezzel a legjobb esetben is csak e petitumok korlátozottságát, de semmi esetre sem ésszerűségüket bizonyítanák; amilyen kevéssé értették meg azonban e városok első sietségükben a kérdés általános érvényét és vették figyelembe az egész tartomány érdekét, éppoly kevéssé állították bárminemű ellentétbe a maguk külön reformját az általános reformmal. Ők csupán a maguk érdekében, de semmiképpen sem a falu ellen peticionáltak. Mindjárt az elején megcsodáltuk a „Rekapitulation" komikus elfogulatlanságát, s ha ehhez nem marad is mindvégig hű, hanem, mint éppen hallottuk, mellesleg nem állta meg, hogy apró szándékos ravaszságokba ne essék, a végén megint diadalmasan helyreáll ez a komikum és ez az elfogulatlanság. Szintén a város és falu különválasztása mellett van — mondja — „a Rajna-tartomány többi városa, amelyeknek petíciói tartalmilag nem ismeretesek, de amelyek azt, amit kívántak, bizonyára csak a maguk számára kívánhatták, mert egy-egy helység nem lehet egy egész tartománynak a szócsöve". Egyszóval nemcsak egy újságcikk in abstracto* tekintély, hanem még egy „bizonyára csak" vitathatatlan középszerűsége is megfejti a többi város petícióinak ismeretlen tartalmát. Hogy ez a próféta, akinek neve „bizonyára csak", hamis próféta, azt bizonyítja Trier város petíciója[111]. A „Rekapitulation" végén kitűnik az a belső ok [Grund], amely város és falu különválasztásának tulajdonképpeni létalapja [Lebensgrund]. Nem csupán a várost akarják elválasztani a falutól, hanem az egyes városokat is egymástól és a tartománytól, el akarják választani a tartományt a saját értelmétől. Egy-egy helység nem lehet egy egész tartománynak a szócsöve? Helyes, egy-egy helység ne legyen az egésznek a szócsöve, de legyen része ennek a szócsőnek, tehát a maga részét illetően legyen az egész és általános érdek szócsöve. Vagy talán az ilyen nézet nem szünteti-e meg még az egyes városok kommunális igazgatásának a lehetőségét is? Ha az egyes helység nem lehet az egész tartomány szócsöve, lehet-e az egyes polgár egy egész városnak a szócsöve? Ez a polgár, mint a fenti okoskodásból következik, ezért csak a maga számára kívánhatja, amit kíván, nem pedig az egész város számára, s mivel az egész város csupán egyes polgárokból áll, egyáltalán semmiféle városi vonatkozású kívánság nem lehetséges. A „Rekapitulation" azzal végződik, amivel a város és falu különválasztásának, ha következetes akar lenni, egyáltalán végződnie kell, azzal, hogy nemcsak a várost, nemcsak a tartományt, hanem még magát az államot is lehetetlenné teszi. Ha valaki

* — elvontan — *Szerk.*

a partikulárisnak az általánossal kibékíthetetlen ellentétben akar érvényt szerezni, akkor végül oda kell jutnia, hogy minden politikai és társadalmi alakulatot eltüntet a végső oszthatatlan partikularitás, az egyes egyén és annak testi vágyai és céljai kedvéért. A csapatok, amelyeket a „Rekapitulation" maga mellett felvonultat, kevés kivétellel Falstaff regrutáihoz hasonlítanak. Csak arra alkalmasak, hogy gondolat-hullákkal megtöltsenek egy árkot[112]. Elég a sírásó mesterségből!

Végül egy jóindulatú figyelmeztetés a „Kölnische Zeitung"-nak. Első ízben fogta el a vezércikket a szerénységnek és a maga ereje iránti bizalmatlanságnak az érzése,[113] jóllehet máskor megfellebbezhetetlen nyilatkozatokba szokott bocsátkozni, de omnibus rerum et de quibusdam aliis*. A „Kölnische Zeitung" ez alkalommal, ha nem is első ízben, de egyszer s mindenkorra meggyőződhet szerkesztőségi elvének tarthatatlanságáról. Minthogy szívesen fogad minden ingyenes munkatársat, néhány írókedvű ujj, amelyeket egy középszerű koponya hoz mozgásba, elegendő a közvélemény megnyilvánulásának meghamisítására. Ha az ember egy pillantást vet a „Kölnische Zeitung" hasábjaira, azt hihetné, hogy a Rajna-tartományban a város és a falu különválasztását támogató nézet uralkodik. Ha az ember a Rajna-tartományra vet egy pillantást, azt hihetné, hogy a Rajna-tartomány nem uralkodik a „Kölnische Zeitung"-ban.

Köln, nov. 11. A felhívás, amelyet a kommunális reform kérdésében a rajnai „tartományi lapokhoz" intéztünk,[115] nem maradt eredménytelen. A „Kölnische Zeitung" indíttatva érezte magát arra, hogy november 11-i számát a megszokott félhomály helyett látszólagos világossággba mártsa, s jóllehet a kedvetlenség félreismerhetetlen jeleivel, tétova fenntartásokkal, gyanúsító félresandításokkal, szándékolt kétértelműséggel, de elismerje város és falu egyenjogúságát.[116] Ma még egyszer megragadjuk az alkalmat, hogy a „Kölnische Zeitung"-ot lelkiállapotának tudatára ébresszük, s nem mondunk le arról a kellemes, bár fantasztikus reményünkről, hogy letesz álláspontjáról, mihelyt annak tudatára ébredt. – „Ami egyébként – így fejezi be mai cikkét a „Kölnische Zeitung" – a kommunális szervezetnek az általános érdeklődést oly nagy mértékben felkeltő kérdését illeti, a »Kölnische Zeitung« szerkesztősége helyénvalónak találja annak kijelentését, hogy ebben a tekintetben is a jogegyenlőség elvének hódol, kötelességének tartja azonban, hogy a lehető legtágabb teret nyissa azon *formák* megvitatásához, amelyek között a jelenleg korántsem szabad, és az összes pártok által

* – minden dologról és másegyébről[114] – *Szerk.*

tovább fenn nem tarthatónak elismert állapotok megjavítását véghez kell vinni." – A „Kölnische Zeitung" eddig egyetlen cikket sem közölt azokról a *formákról*, amelyek között a kommunális reformot, a jogegyenlőség elvének fenntartásával, véghez kell vinni. Lehetetlen volt tehát olyan ellenféllel küzdenünk, aki nem létezik. Vagy talán úgy tartja a „Kölnische Zeitung", hogy „város és falu különválasztása" – az a különválasztás, amelyet több cikkében eltérő kommunális rendszer útján javasolt törvényesen kialakítani, szintén egyike azoknak a *formáknak*, amelyek között a jogegyenlőség elve kikristályosodik? Vajon a lerögzített jogegyenlőtlenséget a jogegyenlőség egyik formájának tartja? A „Kölnische Zeitung"-ban a harc nem egy és ugyanazon elv különböző formái körül, hanem ellenkezőleg, magának az elvnek a különbözősége körül folyt, és ha a „Kölnische Zeitung" cikkeit [Artikel] – a „Kölnische Zeitung" javaslatának megfelelően – mint puszta árucikkeket [Artikel], vagyis számszerű tömegükben tekintjük, akkor a legtöbb csapat ebben a harcban az egyenlőség ellenfeleinek oldalán volt. – Azt mondtuk a „Kölnische Zeitung"-nak: Legyetek tisztességesek, ne hamisítsátok meg a közvélemény megnyilvánulását, teljesítsétek a rajnai lapnak azt a hivatását, hogy a rajnai szellemet kifejezze, vonatkoztassatok el személyi szempontoktól, zárjátok el hasábjaitokat a tartomány egyik életbevágó kérdésében minden olyan egyéni vélemény elől, amelynek az a gyengesége, hogy a népakarattal szemben külön álláspontot akar érvényesíteni. És hogyan válaszol a „Kölnische Zeitung"?

„Helyénvalónak" találja, hogy a kommunális reform vonatkozásában a jogegyenlőség elvének hódoljon, s ezt a „helyénvalónak találást" igen okos dolognak találják majd a Rajna-tartományt illetően, és úgy tekintik, hogy ez nem éppen a „Kölnische Zeitung" találékonyságának bizonyítéka. De a „Kölnische Zeitung", miközben ezt a kimért hódolatot tanúsítja a tartományi szellem iránt, „kötelességének" tartja, hogy a lehető legtágabb teret nyissa meg a kommunális reform „formáiról" folytatandó vitához, s e formákon ő az „egyenlőtlenség" formáit is érti. Magánérdekei és magánmegfontolásai álláspontjáról helyénvalónak tekinthető ez a „kötelességtudat", bármennyire nem helyénvaló is maga ez az álláspont. Hogy minden kibúvót elzárjunk a „Kölnische Zeitung" elől, amely a forma és a tartalom különbsége mögé bújik, feltesszük a kategorikus kérdést: a jogegyenlőség egyik „formájának" nyilvánítja-e a városnak és falunak a kommunális rendszer különválasztásával törvényileg rögzített egyenlőtlenségét, s úgy véli-e, hogy az erre irányuló követelésnek, mint merőben formai kérdésnek, továbbra is megnyithatja hasábjait? Holnap visszatérünk majd a „Kölnische Zeitung" kérdéses cikkére.

Köln, nov. 12. A kommunális szervezetnek az általános érdeklődést oly nagy mértékben felkeltő kérdésével foglalkozó cikk (hogy elegáns, a „Kölnische Zeitung"-ban szokásos szófűzéssel kezdjük) a „Rheinische Zeitung" 314. számában csupán avant-propos* *a városi és falusi kommunális rendszer egyenlőségének* részletes, mellékletünkben folytatólagosan történő megvitatásához.[117] Erre, vagyis magára az ügyre való hivatkozását a „Kölnische Zeitung" az *„Egyébként"* szóval vezeti be, ahogyan a munkásember a kézművesek ünnepségén így kezdi előadását: „Tulajdonképpen"; ez azonban semmiképpen se csökkentse a „Kölnische Zeitung"-nak az eredetiség terén szerzett érdemeit, minthogy, ellenkezőleg, elismerjük azt az éppolyan sajátságos, mint dicséretes szokását, hogy egy közérdekű kérdés megtárgyalása során *„egyébként"* „magát az ügyet" is érinti. A megtárgyalás e módszerének, amelyet bizonyos szándékoltság jellemez, csodálatos hajlékonyság a sajátja, amely a legfurcsább félreértéseket teszi lehetővé, sőt kívülállók számára mint az ügy tulajdonképpeni értelmét valószínűsíti.

Így a „Kölnische Zeitung" szóban forgó, november 11-i cikkét azzal az anekdotával kezdi, hogy egy „szomszédos lap", nevezetesen a „Rheinische Zeitung" felszólítja „az összes rajna-tartományi lapokat", hogy „szilárdan tartsanak össze a városi és falusi községi igazgatás jogegyenlőségét állítólag Berlinből fenyegető veszély" ellen, s kiadja az általános jelszót: „Egyenlőséget mindenkinek, polgároknak és parasztoknak." A „Kölnische Zeitung" kijelenti, hogy kész elfogadni ezt a jelszót, „ha egyenlőségen nem a *kommunisták*** *dőre álma* értendő, hanem, mint *előfeltételezzük*, az egyetlen lehetséges egyenlőség, a jogok egyenlősége". Ez a hamiskás félresandítás a kommunista álmodozásokra éppoly lehetetlen lett volna, amilyen szükségtelen a mi nem kommunista tendenciánk nagylelkű előfeltételezése, ha a „Kölnische Zeitung" *magával az üggyel*, a ténnyel kezdi beszámolóját: azzal, hogy a „Rheinische Zeitung" *egyenlő kommunális rendszert* kíván város és falu számára, sőt idézett cikkében kifejezetten „a városi és falusi községi igazgatás jogegyenlőségének" nevezi ezt az egyenlőséget. Ha azonban a „Kölnische Zeitung" szemében már ez az egyenlőség is kommunista dőreségnek számít, akkor egyszerűen a saját vallomására kell figyelmeztetnünk, amelyet a catoi „caeterum"*** vezet be.

A nevetséges oldalvágás a kommunisták emlegetésével még nem elég. A „Kölnische Zeitung" szükségesnek tartja, hogy jogegyenlőségi hitvallá-

* – előszó, bevezető – *Szerk.*

** *A „Kölnische Zeitung"-ban*: francia kommunisták – *Szerk.*

*** – „egyébként"[118] – *Szerk.*

sával összekössön egy másik hitvallást. „Be kell azonban vallanunk – mondja –, hogy semmiképpen nem *oszthatjuk* azt az *aggályt*, miszerint *IV. Frigyes Vilmos bölcs kormányzata a rajnai jogegyenlőség megsértésének gondolatával foglalkozna.* Ahhoz, hogy erről meggyőződjünk, tényekre van szükségünk, nem pedig állításokra, amelyek, mint reméljük, minden alapot nélkülöznek."

A „Kölnische Zeitung" ezzel az ügyetlen és aljas inszinuációval, amely szerint mi a rajnai jogegyenlőségnek IV. Frigyes Vilmos bölcs kormányzata által való *szándékos* megsértésétől félünk és ezt terjesztjük, az érvek területéről a gyanúsítás és a denunciálás területére menekül, s ismét meggyőz bennünket arról, hogy az értelem tehetetlensége végső soron a jellem tehetetlensége, a demoralizáltság tartalmatlan vakmerősége révén igyekszik tartani magát. Min alapul a „Kölnische Zeitung" inszinuációja? Mi berlini hírek alapján közöltük, hogy a központi bizottságok rajnai küldöttei[119] elé terjesztettek egy olyan kommunális szabályzattervezetet, amely *nem* ismeri el város és falu egyenlőségét: erre az esetre mi az igazságért való erélyes kiállást javasoltuk a rajnai sajtónak.

Ha a kormányzat olyan kommunális szabályzatot terjeszt véleményezésre a *rajnai küldöttek* elé, amely várost és falut különválasztja, akkor már ebből az egyszerű tényből következik, hogy a kormányzat, távol minden rejtett szándéktól, ellenkezőleg, teljességgel *meg van győződve* arról, hogy ezzel a különválasztással *nem* sérti meg a rajnai jogegyenlőséget. Ha a rajnai sajtó, a Rajna-tartomány szócsöve meg van győződve a tartomány ezzel ellenkező nézetéről, akkor ebből éppolyan egyszerűen következik, hogy be kell bizonyítania: város és falu közös kommunális szabályzata szükségszerű következménye a rajnai jogegyenlőségnek; vagy nem éppenséggel *kötelessége-e a sajtónak a kormányzat iránt*, hogy tekintet nélkül egyes egyének különvéleményére, ne csupán kifejezze a nép meggyőződését, hanem be is bizonyítsa e meggyőződés ésszerű tartalmát?

Végül több mint illetlenség a „Kölnische Zeitung" részéről, hogy Őfelsége *legmagasabb személyét ilyen ellentétekbe bevonja. Valóban minimális* értelem és maximális elvtelenség kell ahhoz, hogy egy merőben monarchikus államban minden politikai vitát lehetetlenné tegyenek azzal az egyszerű és könnyű manőverrel, hogy elvonatkoztatnak a vita valódi tartalmától, személyes összefüggésbe hozzák az uralkodóval, s ezzel minden *tárgyi vitát bizalmi vitává* alakítanak át. Kifejeztük azt a reményünket, hogy valamennyi rajnai lap a Rajna-tartomány nézetét fogja képviselni, minthogy az a szilárd meggyőződésünk, hogy Őfelsége nem fogja megtagadni a rajnaiak általános nézetétől nagy jelentőségének elismerését, még ha megalapozottak is berlini

híreink, amiben nincs okunk kételkedni, sőt, ha a rajnai küldöttek jóváhagyják is város és falu különválasztását, ami már csak azért is kétségtelennek tűnik, mivel éppen a „Kölnische Zeitung" cikkei bizonyították be, hogy nem minden Rajna-vidéki képes megérteni és osztani a mérhetetlenül nagy többség meggyőződését.

A „Rheinische Zeitung" kiadta város és falu jogegyenlőségének jelszavát, s a „Kölnische Zeitung" elfogadta ezt a jelszót, azzal az óvatos kikötéssel, hogy „jogegyenlőségen" jogegyenlőséget értünk, nem pedig kommunista álmodozást. A „Rheinische Zeitung" azzal kísérte a berlini híreket, hogy a rajnai lapok meggyőződésére apellált, a „Kölnische Zeitung" pedig denunciálja a „Rheinische Zeitung"-ot, hogy aggályai vannak Őfelsége szándékait illetően. A „Rheinische Zeitung" arra szólította fel különböző tartományi lapjaink szerkesztőségeit, hogy a haza érdekében áldozzák fel az egyéni szempontokat és előítéleteket, a „Kölnische Zeitung" pedig város és falu jogegyenlőségének száraz, minden megalapozást nélkülöző elismerését közli, és ennek az elismerésnek a formális érdemét a lap maga érvényteleníti azzal, hogy város és falu „különválasztását" a jogegyenlőség egyik „formájának" nyilvánítja. Lehet-e ennél logikátlanabbul, jellemtelenebbül és nyomorúságosabban írni? Lehet-e nyilvánvalóbban hirdetni szóban a szabadságot és lélekben a szolgaságot? De a „Kölnische Zeitung" ismeri a shakespeare-i mondást: „Uram, becsületes lenni, ahogy most jár a világ, annyi, mint egynek kétezerből lenni kiszemelve"[120], s a „Kölnische Zeitung"-on nem lett úrrá a kísértés, hogy egy legyen a kétezerből.

Végül még egy szót „város és falu különválasztásáról". Még ha eltekintünk is az általános indokoktól, a *törvény* csak a valóság eszmei, tudatos mása lehet, a gyakorlati életerők *elméleti* önállósult kifejezése. A *Rajna-tartományban* város és falu a valóságban nem különül el egymástól. A törvény tehát nem dekretálhatja ezt a különválasztást anélkül, hogy a saját érvénytelenségét ne dekretálná.

Die Kommunalreform und die „Kölnische Zeitung"
A megírás ideje: 1842 november 7–12.
A megjelenés helye: „Rheinische Zeitung",
1842 november 8., 12., 13. (312., 316., 317.) sz.
* *jelzéssel*

A válási törvény tervezete. A kritika kritikája[121]

A válási törvény tervezetének fenti kritikáját a *rajnai* jogtudomány álláspontjáról írták, ahogy a korábban közölt kritika (lásd a „Rheinische Zeitung" 310. számának mellékletét[122]) az óporosz jogtudomány és gyakorlat álláspontjára helyezkedett. Hátravan még egy harmadik kritika, a kiváltképpen általános, a *jogfilozófiai* álláspontról gyakorolt kritika. Nem lesz többé elegendő, hogy az egyes válóokokat pro és kontra megvizsgálják. Szükség lesz a házasság fogalmának és e fogalom konzekvenciáinak kifejtésére. Mindkét cikk, amelyeket eddig közöltünk, egyaránt elveti a vallás beavatkozását a jogba, anélkül azonban, hogy kifejtené, mennyiben vallási vagy nem vallási a házasság lényege magán- és magáért-valóan, anélkül tehát, hogy ki tudná fejteni, miképpen kell szükségszerűen eljárnia a következetes törvényhozónak, aki a dolgok lényegéhez igazodik és semmiképpen sem érheti be a lényeg egy meghatározásának puszta elvonatkoztatásával. Ha a törvényhozó nem az emberi erkölcsiséget, hanem a papi szentséget tekinti a házasság lényegének, ha tehát az önrendelkezés helyébe a felülről való elrendelést, a belső természeti megszentelés helyébe egy természetfölötti szankciót, a viszony természetének való lojális önalávetés helyébe pedig az e viszony természete fölött álló parancsolatok iránti passzív engedelmességet teszi – lehet-e ezt a vallásos törvényhozót hibáztatni azért, hogy a házasságot is aláveti az egyháznak, amely hivatott a vallás követelményeinek és igényeinek a realizálására, s a világi házasságot a papi hatóság főfelügyelete alá helyezi? Nem egyszerű és szükségszerű konzekvencia-e ez? Téved, aki azt hiszi, megcáfolja a vallásos törvényhozót azzal, hogy kimutatja egyik vagy másik rendelkezésének ellentmondását a házasság világi lényegével. A vallásos törvényhozó nem a világi házasság felbontása ellen polemizál, hanem inkább a házasság világi lényege ellen, és igyekszik részint megtisztítani azt ettől a világiságtól, részint – ott, ahol ez lehetetlen – ezzel a világisággal, mint egy csupán megtűrt oldallal, minden szempillantásban lelkületileg érzékeltetni a korlátait és megtörni konzekvenciáinak bűnös dacát. Teljesen elégtelen

azonban a *rajnai* jogtudomány álláspontja, amelyet a fent közölt kritika éleselméjűen végigvisz. Elégtelen a házasságot két lényegre elosztani, egy egyházi és egy világi lényegre, úgy, hogy az egyik csak az egyházra és az egyes egyének lelkiismeretére tartozik, a másik pedig az államra és az állampolgárok jogtudatára. Nem szüntetjük meg az ellentmondást azzal, hogy két különböző szférára osztjuk fel, sőt éppen ellentmondást és megoldatlan összeütközést teremtünk maguk ezek között az életszférák között; s kötelezhetjük-e a törvényhozót dualizmusra, kötelezhetjük-e kettős világszemléletre? Nem kell-e a vallási álláspontot álló lelkiismeretes törvényhozónak a való világban és világi formákban egyetlen hatalommá emelnie azt, amit az egyházi világban és vallási formákban magának az igazságnak tud, amit az egyetlen hatalomként imád? Míg ezen a ponton megjelenik a rajnai jogtudomány alapfogyatékossága: felemás világszemlélete, amely azzal, hogy felszínes módon elválasztja a lelkiismeretet és a jogtudatot, nem megoldja a legnehezebb összeütközéseket, hanem kettéhasítja őket, amely különválasztja a jog világát a szellem világától, ennélfogva a jogot a szellemtől, ennélfogva a jogtudományt a filozófiától, a szóban forgó törvény elleni oppozícióban viszont még inkább és a lehető legegyértelműbben megnyilatkozott az óporosz jogtudomány teljes tartásnélkülisége. Ha igaz, hogy semmiféle törvényhozás nem rendelheti el az erkölcsösséget, akkor még inkább igaz, hogy semmiféle törvényhozás nem ismerheti el jogként érvényesnek. A porosz Landrecht[123] egy értelmi elvonatkoztatáson alapul, amely önmagában tartalmatlan lévén, felvette a természeti, jogi, erkölcsi tartalmat mint külső, önmagában törvény nélküli anyagot, és aztán megkísérelte, hogy ezt a szellem és törvény nélküli anyagot egy külső cél szerint idomítsa, elrendezze és elrendelje. A tárgyi világot nem annak veleszületett törvényei szerint kezeli, hanem önkényes, szubjektív ötletek és egy magán a dolgon kívül álló szándék szerint. Az óporosz jogászok csak kevéssé látták át a Landrecht e természetét. Nem lényegét, hanem egzisztenciájának egyes külsőlegességeit kritizálták. Ezért nem is az új válási törvénytervezet mibenléte, hanem reformáló tendenciája ellen szálltak hadba. Úgy vélték, a rossz erkölcsökben a rossz törvények igazolását találhatják. A kritikától mindenekelőtt azt kívánjuk, hogy önmagához kritikusan viszonyuljon, és tárgyának nehézsége ne kerülje el figyelmét.

A „Rheinische Zeitung" szerkesztősége

A megírás ideje: 1842 november 6. és 14. között
A megjelenés helye: „Rheinische Zeitung", 1842 november 15. (319.) sz., melléklet

[Kabinetparancs a napisajtóról[124]]

Köln, nov. 15. A mai „Kölnische Zeitung" a következő királyi kabinetparancsot közli, amelyet a múlt hónap folyamán valamennyi főprezidensi hivatalnak megküldtek:

„Már többször rámutattam annak a szükségességére, hogy a napisajtó rossz részének ama tendenciájával, hogy általános ügyeket illetően a közvéleményt valótlanságok vagy eltorzított tények terjesztésével félrevezeti, oly módon kell szembeszállni, hogy minden ilyen hazug közléssel nyomban szembe kell szegezni az igazságot, helyreigazítva a tényeket ugyanazon lapokban, amelyek a hamisítást elkövették. – Nem elegendő, ha egy napilap rossz, a közszellemre kártékony törekvéseivel szembeni ellenhatást a többi, jobb szellemtől irányított lapra bízzuk és csakis ezektől várjuk. Ugyanott kell ártalmatlanná tenni a félrevezetés mérgét, ahol keverték; ez nemcsak kötelessége a felsőbbségnek az olvasók köre iránt, amelynek a mérget beadták, hanem minden eszközök közül egyszersmind ez a leghatásosabb is arra, hogy megsemmisítsük a megtévesztés és a hazugság tendenciáit, amint mutatkoznak, a szerkesztőségek kényszerítése arra, hogy a róluk magukról hozott ítéletet közzétegyék. Nemtetszéssel észleltem ezért, hogy a sajtóban tapasztalt elfajulások megzabolázásának ezt az éppoly jogszerű, mint szükséges eszközét eddig kevéssé vagy egyáltalán nem alkalmazták. Amennyiben az eddigi törvények nem szögezték volna le kellőképpen a belhoni hírlapok kötelezettségét arra, hogy vonakodás nélkül közöljék a hivatali tekintély súlyával nekik megküldött összes ténybeli helyreigazításokat, mégpedig bármiféle megjegyzés vagy bevezető észrevétel mellőzésével, úgy elvárom a kormánytól, hogy haladéktalanul tegyen javaslatokat e törvények szükséges kiegészítésére. Ha viszont már most is megfelelnek e célnak, úgy azt akarom, hogy az Én hatóságaim erélyesen alkalmazzák is őket a jog és az igazság védelmére, s ezt magukon a minisztériumokon kívül különösen a főprezidensek közvetlen gondoskodására bízom, akiknek a kormány adja meg az utasításokat erre.

Minél komolyabban a szívemen viselem azt, hogy a nemes, lojális, méltóságteljesen őszinte érzületet, bárhol nyilatkozzék is meg, a szó szabadságában meg ne rövidítsék, az igazság előtt a nyilvános megtárgyalás terét a lehető legkevésbé szűkítsék le, annál kérlelhetetlenebbül el kell fojtani azt a szellemet, amely a hazugság és a félrevezetés fegyverét használja, nehogy a szó szabadságát a vele való visszaélés megfossza gyümölcseitől és áldásától.
Sanssouci, 1842 október 14.

Frigyes Vilmos s. k."

Már csak azért is sietünk közölni olvasóinkkal a fenti királyi kabinetparancsot, mert *garanciát* látunk benne a porosz sajtó számára. Minden lojális lap csakis jelentős támogatásnak fogja tekinteni a kormány részéről, ha hivatalos forrásból helyreigazítanak olyan *valótlanságokat* vagy *eltorzított tényeket*, amelyeknek a megjelentetése a szerkesztőség legnagyobb körültekintése ellenére sem mindig kerülhető el. A kormány ezekkel a *hivatalos magyarázatokkal* nemcsak a ténybeli tartalom bizonyos *történelmi korrektségét* szavatolja a napisajtónak, hanem, ami még fontosabb, a sajtó nagy jelentőségét is elismeri pozitív részvételével, amely egyre szűkebb korlátok közé fogja parancsolni az *elhallgattatásban*, *betiltásban* és *cenzúrában* kifejezésre jutó negatív részvételt. Ugyanakkor a királyi kabinetparancs a napisajtó bizonyos *függetlenségének* előfeltételezéséből indul ki, minthogy enélkül nemcsak a megtévesztés, a hazugság tendenciái és a kártékony törekvések nem bukkanhatnának fel és honosodhatnának meg az újságokban, hanem még kevésbé a nemes, lojális, méltóságteljesen őszinte érzület. A napisajtó bizonyos függetlenségének e királyi előfeltételezését a porosz újságoknak mint e *függetlenség legkiválóbb garanciáját* és *a királyi akarat félreérthetetlen kinyilvánítását* kell üdvözölniök.

A megírás ideje: 1842 november 15.
A megjelenés helye: „Rheinische Zeitung", 1842 november 16. (320.) sz.

A „Kölnische Zeitung" egyik tudósítója és a „Rheinische Zeitung"

Köln, nov. 16. „Város és falu különválasztásának" legtettrekészebb védelmezője a „Kölnische Zeitung"-ban ma ismét pattogva hallatja szavát[125], de ma nem a vidéket, hanem a *„Rheinische Zeitung"*-ot szemelte ki privát intelligenciájának és privát illúzióinak felmagasztalandó áldozatául. Elhisszük a jó embernek, hogy a „Rheinische Zeitung"-nak a községi szervezetről írott cikkei, amikor reggelizés közben elolvasta őket, elszédítették és „szerfölött zavaros álmokba" vezették vissza. Elhisszük, hogy *Köln* és *Bickendorf*[126] ismerőjének nagyon kellemetlen, ha végighajszolják a Keleten, Görögországon, Rómán, Germánián, Gallián és Franciaországon, sőt még *gondolatokon* is, amelyek a gyakorlati *érintkezés* és a szűk látókörű szemlélet *rutinjának* szükségképpen mint „szofizmák" és „dialektikai műfogások" tűnnek fel. Nem kívánjuk rossz néven venni a *derűs* önelégültségtől azokat a korántsem mértékletes bókokat, amelyeket a saját teljesítményeiről elmondani képes, mert hiszen hozzátartozik a korlátoltság természetéhez, hogy egyéni korlátait a világ korlátainak és oszlopainak tartja. Mármost minthogy tréfás kedvű jó barátunk semmiféle új érvet nem hoz fel, hanem azt a nézetet vallja, hogy egy érv, amelyet első említésekor elutasítottak és megcáfoltak, mint valami tolakodó kérelmező, végül célba érhet, ha van benne annyi kitartás, hogy újra meg újra visszatérjen; minthogy tehát barátunk jól megválogatott és gondosan mérlegelt érveinek a hatását – híven az újságcikkekre vonatkozóan felállított elveihez – nem maguktól az érvektől, hanem ismétlésüktől várja, nincs más hátra, mint hogy néhány agyrémet, amelyek „alvás" közben és „zavaros álomban" lephették meg, végül kiűzzünk a való világból, és ezzel tőlünk telhetően közreműködjünk annak az újra felbukkanó kísértethitnek az eloszlatásában, amely, mint tudjuk, a tárgyakról szőtt ábrándjait összetéveszti magukkal a tárgyakkal. Alvajárónk látta álmában, amint a „Rheinische Zeitung" riasztja a parasztokat, „hogy kapával-kaszával vonuljanak a városok ellen, mert azok zsarnoki szándékokat táplálnak". Alvajárónknak világos pillanataiban meg kell majd értetnie önmagával,

hogy a „városok" nem a „Kölnische Zeitung"-ban terülnek el, hogy mi még vissza is utasítottuk a városok szándékainak a lap által adott önkényes értelmezését, s végül, hogy egy olyan munka, amely még *„Köln és Bickendorf ismerőjének"* a látókörén is túlmegy, még kevésbé bujthatja fel a parasztembert arra, hogy „kapával-kaszával" demonstráljon, amely szerszámoknak itt valószínűleg az a szerepük, hogy „a gyakorlati életből és az érintkezésből" merített „elfogulatlan nézetek" bizonyítékául szolgáljanak. Alvajárónk továbbá felébredésekor bizonyára azt is kétségtelennek tartja majd, hogy a „Kölnische Zeitung" egy állítólagos *„tudósítójának" helyreigazítása* nem „a valóság eltorzítása", hogy a „Kölnische Zeitung"-gal való „elégedetlenség" szorgalmazása és az *állásfoglalás* elmés tudósítójával szemben *nem* jelenti államellenes „elégedetlenség és pártdüh szítását"; különben ugyanis nem csupán „a városok" terülnének el a „Kölnische Zeitung"-ban, hanem maga az *állam* is benne és munkatársaiban testesülne meg! Barátunk akkor azt is meg fogja érteni: megkockáztathatjuk azt a *„határtalan elbizakodottságot"*, hogy a —.— jelzésű írói termékek ellen izgatunk, anélkül, hogy „illetlen kirohanásokra vetemednénk a legfelsőbb állami hatóságok ellen", amelyeket *ő* nemcsak a maga *véleményeiért* akar felelőssé tenni, hanem még *érveléséért* is, és amelyek alighanem dezavuálnák ezt az önjelölt szövetségest.

Tekintve a német tudomány mostani állását, jókora fordulatra lenne szükség ahhoz, hogy azokat az üres elméleteket, amelyek a *világtörténelem* eredményeinek igyekeznek magukat feltüntetni, és a mai doktrína általános szempontjait elérje az a keserű végzet, hogy *„Köln és Bickendorf ismerőjének"* „elfogulatlan", a polgári érintkezésből és a gyakorlati életből merített nézeteiben találjanak kritikai mércére; *ő* maga pedig meg fogja érteni, ha mi addig, amíg elkövetkezik ennek a reformációnak és a —.— jelzés feltehető írói nagyságának a korszaka, mostani szórványos törekvéseit túlságosan töredékeseknek és – engedelmet a szóért – minden tekintetben túl jelentéktelenneknek tartjuk ahhoz, hogy további méltatásukkal tápláljuk és nagyra növeljük a fontosságukról szőtt álmát.

Ein Korrespondent der „Kölnischen Zeitung"
und die „Rheinische Zeitung"

A megírás ideje: 1842 november 16.

A megjelenés helye: „Rheinische Zeitung",
1842 november 17. (321.) sz.

* *jelzéssel*

[Marx levele von Schaper Rajna-tartományi főprezidenshez[127]]

[1842 nov. 12. és 17. között]

Mélyen tisztelt Főprezidens Úr!

Nagyságos Uram!

Nagyságod folyó hó 12-én v. Gerlach úr, kölni kormányprezidens útján eljuttatta hozzám a cenzúra-minisztérium egy leiratát, valamint két rendelkezést, és ezzel kapcsolatban jegyzőkönyvi nyilatkozattételre szólított fel. Tekintettel a tőlem követelt nyilatkozatok fontosságára, a jegyzőkönyvi rögzített nyilatkozattétel helyett a mai napon írásban Nagyságodhoz fordulok.

1. Ami a cenzúra-minisztérium leiratát és különösen azt a felszólítást illeti, hogy a „Rheinische Zeitung" változtassa meg tendenciáját és a kormányzatnak tetszőbb tendenciát kövessen, e követelést csak a *formára* tudom értelmezni, amelynek mérséklése tekintetében, amennyire a tartalom módot nyújt rá, engedmény lehetséges. Az olyan újságnak a tendenciája, amely, mint a „Rheinische Zeitung", nem csupán száraz beszámolók és alantas dicsőítések elvtelen keveréke, hanem a nemes cél tudatában levő* kritikával világítja meg a haza állami viszonyait és berendezkedéseit, Őfelségének a közelmúltban kibocsátott cenzúrautasításában[128] és más úton is gyakran kifejezésre juttatott nézeteiből ítélve, a kormányzatnak csak tetsző tendencia lehet. A felelős szerkesztőnek mostanáig soha nem is hozták a tudomására, hogy ezt a tendenciát helytelenítenék. Minthogy ezenfelül a „Rheinische Zeitung" a legszigorúbb cenzúrának van alávetve, miként lenne igazolható a lap betiltása mint *első figyelmeztetés*?

A „Rheinische Zeitung", efelől biztosíthatom Nagyságodat, amennyire rajta áll, ezentúl is segíteni fog egyengetni a haladás útját, amelyen Poroszország Németország többi része előtt jár. De éppen ezért vissza kell utasítanom azt a szemrehányást, amely a leiratban ér engem, hogy a „Rheinische Zeitung" francia szimpátiákat és eszméket igyekszik terjeszteni a Rajna-

* *A kéziratban törölve*: habár éles – *Szerk.*

vidéken. Ellenkezőleg, a „Rheinische Zeitung"* éppen azt tűzte ki fő feladatául, hogy az oly sokaknál még Franciaországra szegezett pillantásokat Németországra irányítsa, s francia helyett német liberalizmust hívjon életre, amelyet IV. Frigyes Vilmos kormánya bizonnyal nem nézhet rossz szemmel. A „Rheinische Zeitung" ebben mindig Poroszországra mutatott rá, amelynek fejlődésétől Németország többi részének a fejlődése függ. E tendenciának bizonyítékát szolgáltatják az augsburgi „Allgemeine Zeitung" poroszellenes törekvései ellen irányuló polemikus cikkek a „porosz hegemóniáról"[129]. Bizonyítékát szolgáltatják mindazok a cikkek, amelyek a porosz Vámegylet kapcsán a hamburgi „Korrespondent"[130] és más újságok cikkei ellen megjelentek, és amelyekben a „Rheinische Zeitung" a legnagyobb részletességgel kimutatta, hogy Hannover, Mecklenburg és a Hanzavárosok csatlakozása az egyetlen üdvös út. Bizonyítékát szolgáltatja mindenekelőtt az, hogy a lap folyvást utal az északnémet tudományra, szembeállítva azt nemcsak a francia, hanem a délnémet elméletek felületességével is. A „Rheinische Zeitung" volt az első rajnai és egyáltalában délnémet lap, amely bevitte a Rajna-tartományba és Dél-Németországba az északnémet szellemet**, s mi mással lehetne elválaszthatatlanabbul összekötni a szétszakított törzseket, mint a szellemi egységgel, amely a politikai egységnek lelke és egyetlen biztosítéka minden külső viharral szemben!

Ami a „Rheinische Zeitung" állítólagos *vallástalan* tendenciáját illeti, a legfelsőbb hatóságok előtt nem lehet ismeretlen az, hogy egy meghatározott pozitív hit tartalmát illetően – és csakis erről van szó, nem a vallásról, amelyhez soha nem nyúltunk hozzá és soha nem fogunk hozzányúlni – egész Németország és kiváltképp Poroszország két táborra oszlik, s mindkét tábor a tudományban és az államban magas rangot elért férfiakat sorolhat bajnokai közé. Vajon egy újság ne foglaljon vagy csak a hivatali úton számára előírt módon foglaljon-e állást egy el nem döntött korharcban?*** Emellett soha túl nem léptünk az újságírás területén, hanem dogmákat, valamint egyházi tanokat és állapotokat egyáltalában csak annyiban érin-

* *A kéziratban törölve*: nem kevéssé járult hozzá ahhoz – *Szerk.*

** *A kéziratban törölve*: a protestáns szellemet – *Szerk.*

*** *A kéziratban törölve*: Ha Luthernak nem róják fel, hogy a császár és a birodalom ellenében megtámadta a kereszténységnek akkori egyetlen létezési formáját, a katolikus egyházat – mégpedig zabolátlan és minden mértéket túllépő formában –, akkor egy protestáns államban tilos legyen egy olyan nézetet képviselni, mely szembenáll a mostani dogmával – s nem egyes frivol kirohanásokkal képviselni, hanem komoly és kiváltképpen német tudománynak a következetes kifejtéseivel? – *Szerk.*

tettük, amennyiben* más lapok a vallást államjoggá akarták tenni és saját szférájából a politika szférájába áthelyezni. Sőt minden egyes kijelentésünket könnyen fedezhetjük egy porosz királynak, Nagy Frigyesnek hasonló és még erősebb kijelentéseivel, s e tekintélyt olyan tekintélynek tartjuk, amelyre porosz publicistáknak alkalmasint szabad hivatkozniok.

A „Rheinische Zeitung" joggal hiheti tehát, hogy kiváltképpen megvalósította Őfelségének a cenzúrautasításban lefektetett, a független, szabad szellemű sajtóra irányuló óhaját, és ezzel nem kevéssé járult hozzá azokhoz az áldásokhoz, amelyekkel jelenleg egész Németország kíséri királyunk Őfelségét felfelé ívelő pályáján.

A „Rheinische Zeitung"-ot, Nagyságos Uram, nem könyvkereskedői spekulációra, nem valamiféle nyereség kilátására alapították. Köln és a Rajna-tartomány legtekintélyesebb férfiai közül számosan a német sajtó siralmas állapota miatt érzett jogos elégedetlenségükben úgy hitték, nem becsülhetik meg jobban Őfelsége, a király akaratát, mint hogy a „Rheinische Zeitung"-gal egy nemzeti emlékművet alapítanak, olyan lapot, amely jellemesen és félelem nélkül a szabad emberek nyelvén beszél, és – ami kétségtelenül ritka jelenség – eljuttatja a királyhoz a nép igazi hangját. E lap példátlanul gyors elterjedése bizonyítja, mennyire megértette a nép kívánságait. Erre a célra adták oda e férfiak tőkéiket, erre a célra nem sajnáltak semmi áldozatot, s most döntse el Nagyságod maga, hogy nekem mint e férfiak szóvivőjének lehet-e, szabad-e kijelentenem: a „Rheinische Zeitung" meg fogja változtatni tendenciáját; döntse el, hogy a lap betiltása az egyes magánszemélyen tesz-e erőszakot, nem pedig a Rajna-tartományon és egyáltalában a német szellemen?

Hogy egyébként bebizonyítsam a kormányzatnak, mennyire kész vagyok teljesíteni kívánságait, amennyiben azok összeegyeztethetők egy független lap hivatásával, a lehető legteljesebben el fogok vonatkoztatni, amint ez egy idő óta már történik is, minden egyházi és vallási tárgytól, hacsak más lapok és maguk a politikai viszonyok nem teszik szükségessé a rájuk való hivatkozást.**

2. Ami, másodszor, Nagyságodnak dr. Rutenberg azonnali elbocsátására irányuló követelését illeti, már febr. 14-én kijelentettem v. Gerlach kormányprezidensnek, hogy dr. Rutenberg korántsem szerkesztője a „Rheinische Zeitung"-nak, hanem csak fordítóként működik a lapnál. Arra a

* *A kéziratban törölve*: politikai tanokhoz, axiómákhoz és előírásokhoz használták fel őket – *Szerk.*

** *Ezt a bekezdést Marx utólag írta a kéziratra.* – *Szerk.*

fenyegetésre, amelyet v. Gerlach prezidens úr velem közölt, hogy ha Rutenberget haladéktalanul el nem bocsátom, ez az újság azonnali betiltását vonja maga után, Rutenberget, az erőszaknak engedve, egyelőre eltávolítottam az újságnál végzendő minden munkából. Minthogy azonban nem ismerek egyetlen olyan törvényes rendelkezést sem, amellyel a leiratnak ez a pontja igazolható lenne, felkérem Nagyságodat a vonatkozó rendelkezés megnevezésére, vagy esetleg annak mielőbbi eldöntésére, hogy a meghozott határozat érvényben maradjon-e vagy sem, hogy szolgálati úton élhessek törvényes jogommal.

3. Ami a harmadik pontot, egy* szerkesztő személyére vonatkozó javaslattételt illeti, az 1819 október 18-i cenzúratörvény IX. paragrafusa értelmében csak a legfelsőbb cenzúrahatóságok jogosultak egy** szerkesztő személyére vonatkozó javaslattételt megkövetelni. Olyan rendelkezésről, amely ezt a jogosultságot átruházná a főprezidensekre, nem tudok. Kérem ezért ennek a megjelölését, esetleg a cenzúra-minisztériumnak ezt elrendelő határozatát. Készséggel, de csakis ebben az esetben, jóváhagyás végett javaslatot fogok tenni egy szerkesztő személyére.

* *A kéziratban törölve*: új – *Szerk.*
** *A kéziratban törölve*: másik – *Szerk.*

Az „Augsburger Zeitung" polémia-taktikája

Köln, nov. 29.

„Csak annyi ez, hogy szomjazik a vér
és laza az akarat!"[131]

Az augsburgi „Allgemeine Zeitung" a „Rheinische Zeitung" elleni alkalmi polémiáiban éppoly sajátságos, mint dicséretes taktikát alkalmaz, amely, ha következetesen végigviszik, okvetlenül megteszi a hatását a közönség felületes részére. Valahányszor rendreutasítottuk a „Rheinische Zeitung" elve és tendenciája ellen intézett rohamaiért, valahányszor lényeges vitás kérdés merült fel, valahányszor elvi támadás érte a „Rheinische Zeitung" részéről, mindig a hallgatás sokértelmű tógájába burkolózott; így soha nem lehet eldönteni, vajon ez a hallgatás a válaszolni nem *tudó* gyengeség, vagy a válaszolni nem *akaró* erőfölény tudatának köszönheti-e jelentéktelen létezését. Nem is kellene e tekintetben különösebb szemrehányást tennünk az augsburginak, hiszen úgy kezel bennünket, ahogyan *Németországot* kezeli, amellyel való együttérzését hite szerint mélyértelmű hallgatásával fejezheti ki a legüdvösebben, s ezt csak nagy néha szakítja meg útijegyzetekkel, egészségügyi közleményekkel és átköltött lakodalmas versekkel; s az augsburginak, meglehet, igaza van, amikor úgy véli, hogy hallgatásával járul hozzá a közjóhoz.

Csakhogy az augsburgi a hallgatás taktikája mellett még egy másik polémia-modort is alkalmaz, amely terpeszkedő, önelégült és fennen bizonykodó beszédességével mintegy aktív kiegészítője annak a passzív és mélabús csendességnek. Az augsburgi hallgat, ahol elvek harcáról, a lényegért vívott harcról van szó; de rejtekhelyről fülel, távolról figyel, kilesi azt a pillanatot, amikor ellenfele pongyola öltözékben mutatkozik, faux pas-t* vét a táncban, elejti a zsebkendőjét, és akkor — „erényt fitogtat, s elfordul", rendíthetetlen magabiztossággal, a toalettprüdéria teljes haragjával harsogja a levegőbe

* lépéshibát — *Szerk.*

régóta visszafogott jóakaratú bosszúságát, és így kiált Németországhoz: „Láthatjátok, ilyen a jelleme, ilyen a szellemisége, ilyen a következetessége a »Rheinische Zeitung«-nak!" „Ott a pokol, ott a sötétség, ott a kéngödör, mely forr és ég, ott bűz van és enyészet – huj, huj! – Pihá! – Adj egy nehezék pézsmát, jó gyógyszerárus!"[132]

Ilyen komámasszonyos rögtönzések alkalmával az augsburgi nemcsak letűnt erényét, tisztes mivoltát és élemedett korát tudja a feledékeny közönség hűtlen emlékezetébe idézni, beesett halántékát divatjamúlt és fonnyadt emlékekkel ékíteni, hanem a kacérság e kicsiny és ártalmatlan sikerein kívül még más gyakorlati eredmények kicsalásához is ért. Ott áll, quasi re bene gesta*, szemtől szemben a „Rheinische Zeitung"-gal ez a tetterős harcos amazon, pattog, rendreutasít, provokál – és a világ a hetyke provokáció láttán feledi a végelgyengüléses hallgatást, az éppen csak hogy lezajlott visszavonulást. Ráadásul az a szándékosan keltett látszat támad, mintha az augsburgi „Allgemeine Zeitung" és a „Rheinische Zeitung" harca efféle szánalmasságok, kis botrányhistóriák és toalettbűnök körül forogna. A szellemtelenek és elvtelenek hada aztán, mely a lényegi harcot – amelyben mi beszélünk, az augsburgi pedig hallgat – nem érti, ellenben az augsburgi „Allgemeine Zeitung" gáncsoskodó csipkelődéseiben és kritikai kicsinyességeiben a saját szép lelkét látja viszont, elismerően tapsol és hódol a tisztes nőszemélynek, aki a maga tapasztalt és mértékletes módján fenyítésben részesíti féktelen ellenfelét, inkább nevelő, semmint sértő szándékkal. Az augsburgi „Allgemeine Zeitung" 329. számában megint ízelítőt kapunk ebből a koravén, utálatos és kisvárosias polémiából.

Egy majnai tudósító jelenti, hogy az augsburgi „Allgemeine Zeitung" megdicsérte Julius Mosen „Der Kongress von Verona" című politikai regényét, mert az Cotta kiadásában jelent meg.[133] Megvalljuk, hogy az augsburgi „Allgemeine Zeitung" irodalomkritikai rovatára, mivel jelentéktelen, csak elvétve vetünk egy-egy pillantást, Mosenről írt kritikáját sem ismerjük, ebben a dologban à discretion** rábíztuk magunkat a tudósító lelkiismeretére. Előfeltételezve, hogy a tényállás helyes, a tudósítás nem volt híján a belső valószínűségnek, mivel újabb csűrés-csavarással, de nem érvekkel megcáfolt felvilágosítások szerint az augsburgi „Allgemeine Zeitung" kritikai lelkiismeretének a stuttgarti nyomdai intézettől való függetlensége legalábbis kétségbe vonható. Marad tehát annyi, hogy nem tudtuk, hol nyomták

* – mint aki jól végezte dolgát *Szerk.*
** – tetszés(e) szerint – *Szerk.*

ezt a politikai regényt, és enfin*, nem halálos politikai bűn nem tudni, hogy egy regényt hol nyomtak.

Később, miután a szerkesztőséget figyelmeztették, hogy hibásan adta meg a megjelenés helyét, egy jegyzetben kijelentette: „Most tudtuk meg, hogy Julius Mosen költő »Kongress von Veroná«-ja korántsem Cottánál jelent meg, s ezért kérjük olvasóinkat, hogy a f. é. 317. számban megjelent majnai tudósítást e helyesbítés figyelembevételével ítéljék meg."[134] Minthogy a majnai tudósítónak az augsburgi „Allgemeine Zeitung" elleni fő kifogása kizárólag azon a premisszán alapult, hogy a „Kongress von Verona" Cottánál jelent meg, minthogy kijelentettük, hogy nem Cottánál jelent meg, és minthogy premisszájának megszüntetésével minden okoskodás magától megdől, alkalmasint támaszthattuk olvasóink ítélőképességével szemben azt a mértéktelen követelményt, hogy e nyilatkozat nyomán igazítsák helyre azt a tudósítást, és úgy hihettük, hogy ezzel levezekeltük az augsburgi „Allgemeine Zeitung"-gal szemben elkövetett igazságtalanságot. Csakhogy az augsburgi logika! Az augsburgi logika a következőképpen értelmezi helyreigazításunkat: „Ha Mosen »Kongress von Veroná«-ja Cottánál jelent volna meg, akkor a jog és a szabadság minden barátjának úgy kellene tekintenie, mint rossz, eladhatatlan portékát, minthogy azonban utóbb megtudtuk, hogy Berlinben jelent meg, kérjük tisztelt olvasóinkat, hogy a könyvet, a költő saját szavaival, úgy üdvözöljék, mint egyikét az örök ifjúság szellemeinek, amelyek sugárözönű pályájukon vonulnak és az ósdi csürhének kíméletlenül a nyakára hágnak."[135]

„Ez a fickó úgy kezeli íját, mint egy kerti váz. Tégy fel nekem egy rőfös nyilat! – A közepébe, a közepébe! – Zurr!"[136]

„Ezt nevezi", kiáltja diadalmasan az augsburgi, „ezt nevezi a »Rheinische Zeitung« a szellemiségének, a következetességének!" Mondotta-e valaha is a „Rheinische Zeitung", hogy az augsburgi logika következetességei az ő következetessége, vagy éppenséggel, hogy az a szellemiség, amelyen ez a logika alapul, az *ő* szellemisége? Az augsburgi csak így következtethetett volna: „Ez az a mód, ahogy Augsburgban a következetességet és a szellemiséget félreértik!" Vagy komolyan azt hiszi az augsburgi „Allgemeine Zeitung", hogy Mosen pohárköszöntőjének közlésével helyreigazító kommentárt akartunk adni a „Kongress von Verona" megítéléséhez?[137] A Schiller-ünnepélyt tárcában terjedelmesebben ismertettük, utaltunk Schillerre „mint a szellemek új mozgalmának prófétájára" (326. sz., lipcsei tudósítás)

* – végül is – *Szerk.*

és a Schiller-ünnepély ebből adódó jelentőségére, miért utasítottuk volna vissza hát Mosen pohárköszöntőjét, amely ezt a jelentőséget kiemelte? Netán azért, mert kirohanást tartalmaz az augsburgi „Allgemeine Zeitung" ellen, amelyet ez már azért is kiérdemelt, ahogyan Herweghet megítélte? De hát mindennek semmi köze nem volt a majnai tudósításhoz, ha csak azt nem írjuk, amit az *augsburgi el akar hitetni rólunk*: „Az olvasó a 317. számban megjelent majnai tudósítást ítélje meg Mosennak a 320. számban megjelent költeménye alapján." Ezt az értelmetlenséget az augsburgi logika exprès* azért hozza össze, hogy azután a fejünkhöz vághassa. A „Rheinische Zeitung"-nak a 317. sz. tárcájában Mosen „Bernhard von Weimar"-járól mondott ítélete bizonyítja, ami nem szorul bizonyításra, hogy Mosen esetében egy hajszálnyira sem távolodott el szokott tárgyilagos kritikájától.[138]

Egyébként bevalljuk az augsburginak, hogy még a „Rheinische Zeitung" is alig tudja távol tartani magától az irodalmi condottieréket**; ez a tolakodó és visszataszító söpredék az újságírásnak abban a korszakában, amelynek megtestesülése az augsburgi „Allgemeine Zeitung", Németországszerte elburjánzott.

Az augsburgi újság végül arra a hajítólövegre emlékeztet bennünket, amely „nagy szavakkal és frázisokkal dobálódzik, melyek a valóságot érintetlenül hagyják".[139] Az augsburgi „Allgemeine Zeitung" érint ugyan mindenféle valóságot, mexikói valóságot, brazíliai valóságot, de németet nem, még bajor valóságot sem, s ha mégis érint egyszer ilyesmit, akkor feltétlenül a látszatot nézi valóságnak és a valóságot látszatnak. Ha a szellemi és igazi valóságról lenne szó, a „Rheinische Zeitung" Learrel együtt ezt kiálthatná az augsburginak: „... vak Cupido, kövess el, amit csak bírsz... [...] Olvasd ... csak ezen vonásokat!", és az augsburgi, Glosterral, így válaszolna: „Minden betűje egy nap volna bár, nem láthatom."[132]

Die polemische Taktik der Augsburger Zeitung

A megírás ideje: 1842 november 29.

A megjelenés helye: „Rheinische Zeitung", 1842 november 30. (334.) sz.

* * * *jelzéssel*

* – egyenesen; éppen – *Szerk.*

** – zsoldos (kapitány)okat, zsoldosvezéreket; bérenceket – *Szerk.*

Az augsburgi „Allgemeine Zeitung" 335. és 336. számának cikke a poroszországi rendi bizottságokról[140]

Köln, dec. 10. Az augsburgi „Allgemeine Zeitung" 335. számának mellékletében némi érdeklődésre számot tartó cikk található a poroszországi rendi bizottságokról.[119] Minthogy a cikket kritika tárgyává akarjuk tenni, mindenekelőtt egy egyszerű, mindamellett a szenvedélyes pártpolémiában gyakran figyelmen kívül hagyott alapelvet kell előrebocsátanunk. Egy állami intézményről szóló fejtegetés nem maga az állami intézmény. Az e fejtegetés elleni polémia ennélfogva nem is az állami intézmény elleni polémia. A konzervatív sajtó, amely minden pillanatban arra emlékeztet, hogy a kritikai sajtó felfogását el kell vetni, mert az csupán egyéni vélemény és a valóság eltorzítása, minden pillanatban elfelejti, hogy ő maga nem a dolgot, hanem csupán a dologról való egyik véleményt, a vele folytatott harc tehát nem mindig a tárgyával folytatott harcot jelenti. Minden tárgy, amely – ha dicsérőleg, ha elmarasztalólag – belekerül a sajtóba, irodalmi tárggyá, tehát az irodalmi vita tárgyává válik.

Éppen ez teszi a sajtót a kultúra és a szellemi népművelés leghatalmasabb emeltyűjévé, az hogy az anyagi harcot eszmei harccá, a hús-vér harcot szellemek harcává, a szükséglet, a vágy, az empíria harcát az elmélet, az értelem, a forma harcává változtatja.

A szóban forgó cikk a rendi bizottságok intézménye elleni kifogásokat két fő pontra vezeti vissza, az összetételük elleni kifogásokra és a rendeltetésük elleni kifogásokra.

Mármost mindjárt logikai alapfogyatékosságként kell felrónunk, hogy először az összetételről folyik vita, a rendeltetés vizsgálatát pedig egy következő cikkre tartogatják. Az összetétel nem lehet egyéb, mint külső mechanizmus, amelynek a rendeltetésben van az irányító és rendező lelke. Ki mondana azonban ítéletet egy gép összetételének célszerűségéről, mielőtt megvizsgálta és megismerte volna a gép rendeltetését? Meglehet, hogy azért kell bírálni a bizottságok összetételét, mert megfelel rendeltetésüknek,

amennyiben éppen ez a rendeltetés nem ismerhető el igazi rendeltetésnek; meglehet, hogy a bizottságok összetétele azért érdemli meg az elismerést, mert nem felel meg rendeltetésüknek és túlmegy azon. A kifejtésnek ez a menete tehát az első hiba, de olyan első hiba, amely az egész kifejtést elhibázottá teszi.

Szinte mindenfelől – mondja a szóban forgó cikk – érkeznek a figyelemreméltóan egybehangzó panaszok arról, hogy „túlnyomóan csak a földtulajdont ruházták fel a rendi képviselet jogával". Ezzel szemben, mondja, egyrészt az ipar fellendülésére utaltak, másrészt „még nagyobb nyomatékkal" az intelligenciára és „annak a rendi képviseletben való részvételi jogára".

De, mondja, ha a tartományi rendekről hozott organikus törvény[141] a földtulajdont tette is a rendiség feltételévé – s e rendelkezés logikusan kiterjedt a tartományi rendek kebeléből alakított rendi bizottságokra –, a földtulajdon, bár általános feltétele, mégsem egyetlen mércéje a rendi képviselet jogában való részesedésnek. Márpedig e két lényegileg különböző elv összecserélésén nyugszik „azoknak az élénk ellenvetéseknek a nagy része, amelyeket a rendi bizottságok összetétele ellen tettek".

A földbirtok képviseli az összes rendeket. Ez tény, amelyet a szerző elismer, csakhogy, teszi hozzá, nem a földbirtok általában, nem az elvont földbirtok, hanem a bizonyos mellékkörülményekkel kísért földbirtok, a bizonyos jellegű földbirtok. A földbirtok a rendi képviselet általános feltétele, de nem az egyetlen feltétele.

Teljesen egyetértünk a szerzőnek azzal a megállapításával, hogy a földbirtok által való képviselet általános elvét a járulékos feltételek lényegesen módosítják; egyszersmind azonban ki kell jelentenünk, hogy az ellenfelek, akik már az általános elvet is túlságosan korlátozottnak vélik, korántsem érezhetik, hogy megcáfolták őket, ha kimutatják nekik, hogy ezt az önmagában korlátozott elvet még nem tekintették eléggé korlátozottnak, hanem szükségesnek tartották további, a lényegétől idegen korlátok hozzátételét. Ha elvonatkoztatunk a feddhetetlen hírnév és a harmincéves életkor teljesen általános követelményeitől, amelyek közül az első egyrészt magától értetődik, másrészt túlságosan határozatlanul értelmezhető, akkor a következő különleges feltételek: „1. a földbirtoklás tízévi megszakítatlansága; 2. egy keresztény egyház közösségébe való tartozás; 3. az első rend esetében egy valaha közvetlenül a birodalom fennhatósága alá tartozó tartomány birtoklása; 4. a második rend esetében egy birodalmi-lovagi föld birtoklása; 5. a városi rend esetében magisztrátusi tisztség vagy egy polgári ipar űzése; 6. a negyedik rend esetében a földbirtok főfoglalkozásképpen folytatott önálló

megművelése,[142] akkor ezek a feltételek nem olyan feltételek, amelyek a földbirtok lényegéből erednek, hanem olyan feltételek, amelyek tőle idegen szempontokból idegen határokat szabnak eléje, s ezek *korlátozzák* a lényegét, ahelyett, hogy általánosítanák.

A földbirtok által való képviselet általános elve szerint nem lehetne különbséget felfedezni zsidó és keresztény földbirtok, az ügyvéd és a kereskedő földbirtoka, tízéves és egyéves földbirtok között. E szerint az általános elv szerint mindezek a felsorolt megkülönböztetések nem léteznek. Ha tehát azt kérdezzük, mit mutatott ki a szerző, akkor csak ezt válaszolhatjuk: azt, hogy a földbirtok általános feltételét korlátozzák különös feltételek, amelyek nem a földbirtok lényegében rejlenek, korlátozza a *rendi különbség* tekintetbevétele.

És a szerző elismeri: „Közeli összefüggésben áll ezzel az a sokfelől hallható panasz, hogy ezeknél a rendi bizottságoknál is – állítólagos ellentmondásban társadalmi viszonyaink jelenlegi állapotával és a korszellem követelményeivel – megint elővették a rendi különbséget, amely csakis a múltba tartozik, és a rendi szervezet elveként alkalmazták."

A szerző nem vizsgálja meg, hogy a földbirtok általános feltétele nem mond-e ellent a rendek képviseletének, sőt nem teszi-e lehetetlenné! Különben aligha kerülhette volna el a figyelmét, hogy egy olyan feltétel, amely csak a paraszti rend lényegét alkotja, sehogy sem tehető a rendi elv következetes követésével a többi rend képviseletének általános feltételévé, amelyeknek létezését semmiképpen sem a földbirtok szabja meg. Hiszen a rendi képviseletet csakis a rendek közötti lényegi különbség határozhatja meg, tehát semmi olyan, ami kívül esik ezen a lényegen. Ha tehát a földbirtok képviseletének elvét megszüntetik a különös rendi szempontok, a rendi képviseletnek ezt az elvét viszont megszünteti a földbirtok általános feltétele, és ezen elvek egyikének joga sem érvényesül. A szerző továbbá nem vizsgálja meg, hogy a rendeknek a kérdéses intézményben előfeltételezett különbsége a múlt rendjeit vagy a jelen rendjeit jellemzi-e, ha már elfogadjuk, hogy különbség van a rendek között. Ehelyett az egyáltalában való rendi különbséget tárgyalja. Ezt éppúgy nem sikerülhet eltörölni, mondja, „mint az elemeknek a természetben meglevő különbségét megsemmisíteni és a kaotikus egységbe visszajuttatni". Azt lehetne válaszolni a szerzőnek: ahogyan senkinek sem jutna eszébe a természeti elemek különbségét megsemmisíteni és a kaotikus egységbe visszajuttatni, éppúgy nem akarja senki a rendek közötti különbséget *eltörölni*; de ugyanakkor fel kellene szólítani a szerzőt, szenteljen behatóbb tanulmányokat a természetnek, és emelkedjék fel a különböző elemek első érzéki észlelésétől az organikus természeti élet

ésszerű észleléséhez. Akkor a kaotikus egység kísértete helyett az eleven egység szelleme jelennék meg előtte. Maguk az elemek sem vesztegelnek nyugodt különváltságban. Állandóan átváltoznak egymásba, és ez a változás egymaga alkotja a föld fizikai életének első fokát, a meteorológiai folyamatot. Ami pedig az eleven organizmust illeti, abban a különböző elemeknek mint olyanoknak minden nyoma eltűnt. A különbség már nem a különböző elemek elválasztott létezésében létezik, hanem megkülönböztetett funkciók eleven mozgásában, amelyeket mind egy és ugyanaz az élet lelkesít át, úgyhogy maga a különbségük nem készen megelőzi ezt az életet, hanem, ellenkezőleg, állandóan belőle magából fakad és éppily állandóan eltűnik és semlegesítődik benne. Ahogy pedig a természet nem áll meg a meglevő elemeknél, hanem ezt a különbözőséget már életének legalsó fokán is mint puszta érzéki jelenséget bizonyítja, amelynek nincs szellemi igazsága, éppúgy az államnak, ennek a természeti szellembirodalomnak nem szabad és nem lehet az érzéki megjelenés egy tényében keresnie és találnia meg a maga igazi lényegét. A szerző ezért csak felszínesen hatolt be az „isteni világrendbe", ha megállt a rendek közötti különbségnél mint annak végső és döntő eredményénél.

De, véli a szerző, „gondoskodni kell arról, hogy a népet ne mint *nyers, anorganikus tömeget* hozzák mozgásba". Ezért „nem lehet szó arról, hogy egyáltalán *létezzenek-e rendek*, hanem csak annak megállapításáról, hogy mennyiben és milyen arányban hivatottak a *meglevő rendek* a politikai tevékenységben való részvételre". Itt persze nem az a kérdés, mennyiben léteznek a rendek, hanem az a kérdés, mennyiben folytassák a létezésüket egészen az államélet legmagasabb szférájáig. Amint nem volna helyénvaló a népet mint nyers, anorganikus tömeget hozni mozgásba, éppúgy nem érünk el organikus mozgást akkor, ha a népet mechanikusan feloldjuk szilárd és elvont alkotórészekre, és ezektől az anorganikus, erőszakosan rögzített részektől önálló mozgást kívánunk, amely csak konvulzív lehet. A szerző abból a nézetből indul ki, hogy a nép, néhány önkényesen kiragadott rendi különbségen kívül, mint nyers, anorganikus tömeg van jelen a valóságos *államban*. Magában az államéletben tehát nem ismer organizmust, hanem csak különnemű részek egymásmellettiségét, amelyeket az állam felszínes és mechanikus módon átfog. De beszéljünk őszintén. Nem kívánjuk, hogy a népképviseletnél vonatkoztassanak el a valóságosan meglevő különbségektől, ellenkezőleg, azt kívánjuk, hogy kapcsolódjanak a valóságos, az állam belső konstrukciója által megteremtett és megszabott különbségekhez, és az államéletből ne essenek vissza képzelt szférákba, amelyeket az államélet réges-rég megfosztott jelentőségüktől. És most vessünk egy pillantást a

porosz állam mindenki előtt ismert, mindenki előtt nyilvánvaló valóságára. Az igazi szférák, amelyek szerint az állam kormányzása, a törvénykezés, az igazgatás, az adóztatás, a gyakorlatoztatás, az iskolázás folyik, amelyekben egész mozgása végbemegy, ezek a járások, községek, kormányok, tartományi kormányzatok, katonai ügyosztályok, nem pedig a rendek négy kategóriája, amelyek e magasabb egységekben éppenséggel tarkabarkán átmennek egymásba, és amelyeket nem maga az élet, hanem csak akták és lajstromok különböztetnek meg. És ezek a megkülönböztetések, amelyek saját lényegüknél fogva minden pillanatban felolvadnak az egésznek az egységében, ezek a porosz állam szellemének szabad teremtményei, de nem vak természeti szükségszerűség és egy elmúlt kor felbomlási folyamata által a jelenre rákényszerített nyers anyagok! Tagok, de nem részek, mozgások, de nem státusok, az egység megkülönböztetései, de nem a különbség egységei. Mármost ahogy szerzőnk nem akarja majd azt állítani, hogy – mondjuk – az a nagy mozgás, amellyel a porosz állam naponta átmegy állandó hadseregbe és Landwehrbe[143], egy nyers, anorganikus tömeg mozgása, éppúgy nem állíthatja ezt egy népképviseletről, amely hasonló elveken alapul. Még egyszer megismételjük: csak azt kívánjuk, hogy a porosz állam ne szakítsa meg valóságos államéletét egy olyan szféránál, amely ezen államélet tudatos virága kell hogy legyen, csak a porosz alapintézmények következetes és mindenoldalú végigvitelét kívánjuk, azt kívánjuk, hogy ne lépjünk ki hirtelenül a valóságos organikus államéletből és ne süllyedjünk vissza nem-valóságos, mechanikus, alárendelt, államiatlan életszférákba. Azt kívánjuk, hogy az állam ne oldódjék fel abban az aktusban, amelynek belső egyesülése legfőbb aktusának kell lennie. A szóban forgó cikk további bírálatát egy következő cikkünkben adjuk meg.

Köln, dec. 19. A szerző, álláspontjának megfelelően, meg akarja állapítani: „mennyiben hivatottak a meglevő rendek a politikai tevékenységben való részvételre". Szerzőnk, mint már megjegyeztük, nem vizsgálja meg, hogy a választási törvényben előfeltételezett rendek csakugyan *a meglevő rendek-e*, hogy egyáltalában vannak-e rendek, hanem ehelyett vizsgálódásának alapzatává tesz olyan tényt, amelynek bizonyítása vizsgálódásának fő feladata kellett volna hogy legyen, s ekként érvel tovább:

„A bizottságok rendeltetését mind a megalakításukról kiadott f. é. június 21-i rendeletek, mind a központi bizottságként való egybehívásukról kiadott augusztus 19-i királyi kabinetparancs olyan világosan kimondja, hogy e tekintetben semmiféle kétségnek helye nincs. A fent említett kabinetparancs szavai szerint az egyes tartományok *rendi tanácsadó szervét* ki kell egé-

szíteni az *egység* elemével. Eszerint tehát először is a rendi bizottságok általános rendeltetése annyiban ugyanaz, mint maguké a tartományi rendeké, amennyiben itt szintén közügyekben és különösen a törvényhozás ügyeiben való tanácsadó közreműködésről van szó, ezzel szemben a számukra kijelölt tevékenység jellegzetessége a központosításban áll. Ilyképpen a rendi bizottságok összetétele iránt felmerült kétségek kapcsán ki kellett volna mutatni, hogy e bizottságok központi bizottsággá történő egyesítése magában foglal-e olyan indokokat, amelyeknél fogva azok az *elemek*, amelyekből alakították őket, nem képesek megfelelni központi tevékenységük rendeltetésének. Ahelyett, hogy kísérletet tettek volna erre a bizonyításra, beérték annak puszta bizonygatásával, hogy a rendi bizottságok összetétele (amely ugyanazon az elven alapul, mint a tartományi rendeké) alárendelt tartományi érdekek megvitatásához elégséges lehet, de nem elegendő az egész államot átfogó tevékenységhez. Ezzel ellentmondásban adják elő azután az említett panaszokat, amelyeket, ha megalapozottak lennének, a tartományi rendekre is alkalmazni lehetne."

Mindjárt az elején felhívtuk a figyelmet arra, hogy logikátlanság a rendi bizottságok *összetételének* célszerűségét vizsgálni, mielőtt rendeltetésüket bírálták volna. És mint várható volt, szerzőnk egy óvatlan pillanatban előfeltételezi a „rendeltetés" célszerűségét, hogy kikövetkeztethesse az „összetétel" célszerűségét. Azt mondja, hogy a bizottságok rendeltetése világos!

Elismerve a „rendeltetés" világosságát, ezt a formai korrektségét, vajon ez akár csak érinti is annak tartalmát és e tartalom igazságát? A *bizottságok*, mondja szerzőnk, csak a „központosításban" különböznek a „tartományi rendektől". Azt kell tehát kimutatni, „hogy *e bizottságok* központi bizottsággá történő *egyesítése* magában foglal-e olyan indokokat, melyeknél fogva azok az elemek, amelyekből alakították őket, nem képesek megfelelni központi tevékenységük rendeltetésének". Ezt a követelést mint *logikátlant* el kell utasítanunk. Nem az a kérdés, hogy a tartományi rendek központi bizottsággá történő egyesítése foglal-e magában olyan indokokat, amelyeknél fogva alkotóelemeik nem képesek megfelelni központi tevékenységük rendeltetésének, hanem megfordítva, az a kérdés, hogy a tartományi rendi alkotóelemek foglalnak-e magukban olyan indokokat, amelyek megbénítják a valóságos központi bizottsággá történő igazi egyesítést, tehát az igazán központi tevékenységet is. Az egyesítés nem teheti lehetetlenné az alkotóelemeket, de az alkotóelemek lehetetlenné tehetik az egyesítést. Ha azonban *valóságos* egyesítést, igazi központosítást előfeltételezünk, akkor minden értelmét elveszti az a kérdés, hogy lehetséges-e a központi tevékenység, mert a központi tevékenység *csak* a megnyilvánulása, a következménye, az

elevensége az igazi központosításnak. Egy központi bizottság már eleve magában foglalja a központi tevékenységet. Hogyan bizonyítja mármost a szerző, hogy az alkotóelemek, a tartományi rendek alkalmasak központi bizottságok kialakítására? Hogyan bizonyítja tehát egy központi bizottság valóságos, nem illuzórikus *létezését*?

Ezt mondja: „Ha megalapozottak lennének" (a bizottságok összetétele ellen felhozott panaszok), „akkor a tartományi rendekre is alkalmazni lehetne őket." Kétségtelenül, hiszen éppen azt állítják, hogy ezek az elemek egy központi egész kialakítására nem alkalmas elemek. A szerző végtére is nem hiheti, hogy megcáfolta ellenfeleit azzal, hogy csak tudatosítja magában és megfogalmazza ellenvetéseiket.

A szerzőnek nem kellene beérnie azzal, hogy a rendi bizottságok összetétele elleni panaszok egyben a tartományi rendek összetétele elleni panaszok, hanem inkább azt kellene kimutatnia, hogy a tartományi rendekkel szembeni ellenvetések mennyiben szűnnek meg a rendi bizottságokkal szembeni ellenvetések lenni. A szerzőnek nem azt kellene kérdeznie, hogy mi által *nem* felelnek meg a rendi bizottságok a központi tevékenységnek, hanem azt kellene kérdeznie, hogy *mi által* lehetne központi tevékenységre alkalmassá tenni őket. Ezeken a lapokon szerteágazóan és konkrét példákon bemutattuk, milyen kevéssé hivatottak a tartományi rendek a törvényhozásban való részvételre (álljon az akár *tanácsadásban*, akár *tevőleges közreműködésben*, ami különbséget jelenthet az országos rendek *hatalmában*, de semmi esetre sem a *képességében*). Ehhez járul még, hogy a bizottságok még csak nem is a tartományi Landtagokból mint morális személyekből, hanem a mechanikai részeikre felbontott tartományi Landtagokból kerülnek ki. Nem a Landtag választ, hanem a Landtag különböző, elszigetelt részei külön-külön választják meg bizottsági küldötteiket. Ez a választás tehát a Landtag testének az egyes alkotórészeire való mechanikus felbontásán, itio in partesen[144] nyugszik. Ezzel lehetővé válik, hogy a Landtagnak nem a többsége, hanem a kisebbsége van képviselve a bizottságokban, hiszen pl. a lovagság egyik küldöttének lehet többsége a maga rendjében, s közben nem az övé a Landtag többsége, mert ezt talán éppen a lovagi rend kisebbségének a városok vagy a parasztok rendjéhez való csatlakozása alkotja. A Landtag összetételével szembeni ellenvetések tehát nem egyszerűen, hanem *megkétszerezve* hullanak vissza a bizottságokra, mivel itt az egyes rend ki van vonva az egésznek a befolyása alól és vissza van szorítva a maga külön korlátai közé. De még ettől is eltekintünk.

Olyan tényből indulunk ki, amelyet a szerző vitathatatlanul el fog ismerni. Feltesszük, hogy a tartományi rendek összetétele teljességgel meg-

felel rendeltetésüknek, tehát annak a rendeltetésnek, hogy *különös tartományi érdekeiket különös rendi érdekeik* álláspontjáról képviseljék. A Landtagoknak ez a jellege lesz mindegyik cselekedetük jellege, tehát bizottsági *választásaiknak a jellege*, sőt még *maguknak a bizottsági küldötteknek* a jelleme is, hiszen az olyan Landtag, amely megfelel rendeltetésének, legfontosabb cselekedetében, a *maga választotta* képviselőkben bizonnyal hű marad rendeltetéséhez. Ugyan milyen *új* elem változtatja át hirtelen a tartományi érdekek képviselőit az állami érdekek képviselőivé és adja meg *különös* tevékenységüknek egy *általános* tevékenység jellegét? Nyilvánvalóan semmilyen más elem, mint az összejövetel *közös helye*. De képes-e a puszta elvont tér arra, hogy egy jellemmel bíró embernek új jellemet adjon és szellemi lényegét kémiailag szétbontsa? A legmateriálisabb mechanizmusnak hódolnánk, ha a puszta térnek ilyen szervező lelket tulajdonítanánk, s különösen azért, mert a bizottsági gyűlésen a meglevő elkülönülés *térbelileg* is elismerést kap és kifejezésre jut.

Az eddigiek után a további indokokat, amelyekkel szerzőnk a bizottságok összetételét igazolni akarja, csak a *tartományi rendek összetételének* igazolására tett kísérleteknek tekinthetjük.

Köln, dec. 30. A rendi bizottságoknak az augsburgi „Allgemeine Zeitung"-beli dicsőítője, mint egyik előző cikkünkben megmutattuk, nem a rendi bizottságok összetételét, hanem a *tartományi Landtagok összetételét* védelmezi.

„*Megütközést*" kelt benne, „hogy az intelligenciát mint *rendi* képviseletre *szoruló külön* elemet soroljákfel az ipar és a földtulajdon *mellett*." Örvendünk, hogy ez egyszer egyetérthetünk a szerzővel, és arra szorítkozhatunk, hogy szavait ne megcáfoljuk, hanem megmagyarázzuk. Mire korlátozódik ez a megütközés az intelligencia e kívánságain? Az intelligencia *nem* eleme a rendi képviseletnek, vagy talán véljük úgy, hogy a szóban forgó cikk csak azt állítja, hogy nem *külön* eleme? Csakhogy a rendi képviselet *csupán* külön-külön elemeket ismer, amelyek egymás mellett léteznek. Ami tehát nem *külön* elem, az *nem* eleme a rendi képviseletnek. A szóban forgó cikk azt az utat-módot, ahogy az intelligencia a rendi képviseletbe bekerül, igen helyesen úgy jellemzi, mint „az intelligens lények *általános tulajdonságát*", tehát nem mint a rendi képviselők *különös tulajdonságát*, mert az olyan tulajdonság, amelyben mindenkivel osztozom, és amellyel mindenkivel egyenlő fokban rendelkezem, nem képezi az én jellememet, az én erényemet, az én különös lényegemet. Természetbúvárok gyűlésén nem elegendő, ha valaki az intelligens lény „általános tulajdonságában" osztozik, de egy rendi

gyűlésben elegendő, ha valaki az intelligenciával mint általános tulajdonsággal rendelkezik, az „intelligens lények" természetrajzi neméhez tartozik.

Az országos-rendi képviselethez az intelligenciának mint általános emberi tulajdonságnak kell járulnia, de az emberhez az intelligenciának mint különös országos-rendi tulajdonságnak nem kell járulnia, azaz: az intelligencia nem teszi országos-rendi taggá az embert, hanem csak emberré teszi az országos rend tagját. Hogy ez nem biztosít az intelligenciának különös helyzetet a Landtagban, azt szerzőnk alkalmasint elismeri. Minden újsághirdetés az intelligenciának egy ténye.[145] De ki gondolná ennek alapján a hirdetésekben az irodalom reprezentánsait fellelni? A szántóföld nem tud beszélni, csak a szántóföld birtokosa. A szántóföldnek ezért intelligens *formában* kell fellépnie, hogy érvényt szerezzen magának; a kívánságok, az érdekek nem beszélnek, csak az ember beszél; elveszti-e a szántóföld, az érdek, a kívánság a maga korlátozottságát azért, mert mint emberi lény, mint intelligens lény szerzett érvényt magának? Az intelligenciának nem a puszta *formájáról*, hanem a *tartalmáról* van szó. Ha az intelligenciának nemcsak hogy nincs szüksége rendi képviseletre, hanem éppenséggel nem-rendi képviseletre van szüksége, amiben készséggel egyetértünk a szerzővel, akkor, megfordítva, a rendi képviseletnek szüksége van az intelligenciára, de csak igen korlátozott intelligenciára, ahogyan minden embernek annyi értelemre van szüksége, amennyi elég ahhoz, hogy keresztülvigye szándékait és érdekeit, de ezáltal szándékai és érdekei még korántsem válnak „az értelem" szándékaivá és érdekeivé.

A *hasznos* intelligencia, amely a tűzhelyéért harcol, persze különbözik a *szabad* intelligenciától, amely tűzhelye ellenére ki tudja harcolni az igaz ügyet. Más intelligencia az, amely meghatározott célt, meghatározott anyagot szolgál, és megint más intelligencia az, amely minden anyagon uralkodik és csak önmagát szolgálja.

A szerző tehát csak azt akarja mondani: az intelligencia nem rendi tulajdonság; azt nem kérdi, hogy a rendiség intelligens tulajdonság-e! Azzal vigasztalódik, hogy az intelligencia általános tulajdonsága a rendiségnek, de megtagadja tőlünk annak a vigasztaló bizonyítását, hogy a rendiség különös tulajdonsága az intelligenciának!

Egészen *következetes* dolog, nemcsak szerzőnk elvei, hanem a *rendi képviselet* elvei szerint is, ha a szerző „az intelligencia" Landtag-beli képviseleti jogának kérdését átváltoztatja a *tanult rendek*, az intelligenciát *monopolizáló* rendek, a *rendivé* vált intelligencia képviseleti jogának kérdésévé. Szerzőnknek igaza van, amennyiben rendi képviselet esetén csakis renddé

vált intelligenciáról lehet szó, de nincs igaza abban, hogy nem ismeri el a tanult rendek jogát, hiszen ott, ahol a rendi elv uralkodik, az összes rendeknek képviselve kell lenniök. De ahogyan abban téved, hogy a papokat, a tanítókat, a magántudósokat kirekeszti, sőt az ügyvédeket, az orvosokat stb. még mint kérdéses szubjektumokat sem említi, úgy teljesen félreismeri a rendi képviselet lényegét, amikor a kormányzathoz tartozó „állami alkalmazottakat" egy sorba helyezi a fent nevezett rendi tanult személyekkel. Egy rendi államban a kormánytisztviselők az államérdekeknek mint olyanoknak a képviselői, tehát ellenségesen szemben állnak a rendi magánérdekek képviselőivel. Amennyire nem jelentenek ellentmondást kormánytisztviselők egy népképviseletben, annyira azt jelentenek egy rendi képviseletben.

A szóban forgó cikk igyekszik továbbá kimutatni, hogy a francia és az angol alkotmányban a földtulajdon ugyanannyira, ha ugyan nem még inkább képviselve van, mint a porosz rendi alkotmányban. Ha ez valóban így lenne is, megszünteti-e egy fogyatékosság poroszországi fogyatékosság voltát az, hogy Angliában és Franciaországban is létezik? Nem akarjuk kifejteni, mennyire teljességgel megengedhetetlen ez az összehasonlítás már csak azért is, mert a francia és angol küldötteket nem mint a *földbirtok képviselőit*, hanem mint *népképviselőket* választják, és ami a különös érdekeket illeti, pl. egy Fould az ipar képviselője marad, jóllehet Franciaország valamelyik zugában fizet viszonylag jelentéktelen földadót. Nem akarjuk elismételni azt, amire első cikkünkben utaltunk, hogy a rendi képviselet elve megszünteti a földbirtok képviseletének elvét, és megfordítva, ez megszünteti azt, hogy tehát sem valóságos földbirtokképviselet, sem valóságos rendi képviselet nincsen, hanem csak a két elvnek valami következetlen összekeverése megy végbe. Nem akarjuk tovább nyomon követni magának az összehasonlításnak az alaphibáját, amely kiragadja az Angliára és Franciaországra meg Poroszországra vonatkozó különböző *számokat* anélkül, hogy a szükséges összefüggésbe hozná őket ezen országok különböző *viszonyaival*. Csak azt az egy nézőpontot emeljük ki, hogy Franciaországban és Angliában kiszámítják, hogy mit élvez az állam a földtulajdonból és milyen terheket visel a birtokos, Poroszországban pedig, megfordítva, pl. a legtöbb lovagi birtoknál és a mediatizált földeknél[146] azt veszik számba, hogy mennyire *mentesek* az állami terhektől és mennyire függetlenek a magán-haszonélvezetben. Franciaországban és Angliában, amelyeknek a rendszereivel egyébként korántsem értünk egyet, a képviselet jogát nem az adja meg, amije van valakinek, hanem amije az állam számára van, nem a birtok, hanem mintegy a birtok állami tevékenysége.

A szerző igyekszik továbbá bebizonyítani, hogy a nagy földtulajdon a kis-

földtulajdonhoz képest arányosan van képviselve. Erre és az imént tárgyalt pontra vonatkozólag utalunk az „Über die ständische Verfassung in Preussen" című írásra (Stuttgart és Tübingen, a Cotta-féle könyvkereskedés kiadása), valamint Ludwig Buhl írására a porosz tartományi rendekről. Hogy azonban, a nagy és a kis tulajdon különbségétől eltekintve is, menynyire nincsen helyes elosztás, azt a következő példák szemléltethetik. Berlin város földtulajdonának értéke 100 millió tallér, a brandenburgi Mark lovagi birtokaié pedig csak 90 millió tallér, az előbbi mégis csak három küldöttel képviselteti magát, míg az utóbbiak birtokosai 20 küldöttet választanak a soraikból. Még a városok között sem tartják be következetesen a földbirtok elfogadott mércéje szerinti elosztást. Potsdam egy küldöttel képviselteti magát a Landtagban, noha földjeinek értéke aligha éri el a Berlinben levők tizedrészét. Potsdamban 30 000, Berlinben 100 000 lakosra jut egy küldött. Még kirívóbb a kontraszt, ha azokat a kisebb városokat hasonlítjuk össze a fővárossal, amelyeknek történelmi okokból engedélyeztek egy virilis szavazatot.[147]

Hogy egyébként megállapítsuk az intelligencia képviseletének és a földtulajdon rendi képviseletének igazi arányait, térjünk vissza még egyszer a klasszikus fő tételhez, a fent idézett jogos megütközéshez azon, „hogy az intelligenciát mint rendi képviseletre *szoruló külön* elemet sorolják fel az ipar és a földtulajdon *mellett*".

A szerző a tartományi rendek forrását, joggal, nem valamilyen *állami szükségszerűségben* keresi, és nem *állami szükségletnek* tekinti őket, hanem az állammal szemben meglevő *külön érdekek szükségletének*. Nem az organikus államraison*, hanem a magánérdekek szűkössége a *rendi* alkotmány építőmestere, és az intelligencia természetesen nem szűkös, egoista érdek, hanem általános érdek. Az intelligencia képviselete egy rendi gyűlésben tehát ellentmondás, képtelen követelés. Egyébként figyelmeztetjük a szerzőt a konzekvenciákra, amelyek, ha a *rászorultságot* tesszük a népképviselet elvévé, annyira elkerülhetetlenek, hogy szerzőnk maga is visszariad tőlük egy pillanatra, és nemcsak a különérdekek képviselete részéről jelentkező bizonyos követeléseket, hanem magát az e képviseletre irányuló követelést is visszautasítja.

Vagy *valóságos* ugyanis a szükséglet, és akkor az állam nem valóságos, mert olyan külön elemeket foglal magában, amelyek nem találnak benne jogos kielégülésre, s ezért mellette mint külön testek konstituálódnak és

* – államérdek – *Szerk.*

ügyleti viszonyba kell lépniök vele, vagy pedig a szükséglet valóban kielégül az államban, az állammal szembeni képviselete tehát illuzórikus vagy veszedelmes. A szerző egy pillanatra az illúzió oldalára áll. Az *iparra* vonatkozólag megjegyzi, hogy ha a Landtagokon nem lenne is elégségesen képviselve, akkor is maradna elég lehetősége arra, hogy érdekeit az államban és a kormányzatnál érvényesítse. Azt állítja tehát, hogy a *rendi képviselet*, a *rászorultság* elve szerinti képviselet *illúzió*, mert a rászorultság maga illuzórikus. Ami áll ugyanis az ipar rendjére, az áll minden rendre, de a *földtulajdon rendjére* még nagyobb mértékben áll, mint az iparra, mert az már a kerületi főnök, a járási rendek stb. révén, tehát teljesen konstituált állami szervek révén képviselve van.

Az eddigiek után magától értetődik, hogy nemcsak nem csatlakozhatunk a bizottságok *korlátozott ügyrendje* miatti panaszokhoz, hanem ellenkezőleg, komolyan tiltakoznunk kellene annak minden kibővítése mint államellenes lépés ellen. Ugyanilyen fonák az a liberalizmus, amely azt akarja, hogy az *intelligencia* képviselve legyen a Landtagban. Az intelligencia nemcsak hogy nem *külön* eleme a képviseletnek, hanem egyáltalában nem *elem*, hanem *elv*, amely nem vehet részt semmiféle elemek szerinti *összetételben*, hanem csak valamiféle *tagozódást* teremthet meg önmagából. Az intelligenciáról nem lehet szó mint integráló részről, hanem csak mint a szervező lélekről. Nem *kiegészítésről* van itt szó, hanem *ellentétről*. A kérdés ez: „intelligencia-képviselet" vagy „rendi képviselet"? A kérdés az, hogy a külön érdek képviselje-e a politikai intelligenciát, vagy a politikai intelligencia a külön érdekeket. A politikai intelligencia pl. a földtulajdont az állami alapelvek szerint fogja szabályozni, nem pedig az állami alapelveket a földtulajdon szerint; a földtulajdonnak nem annak magánegoizmusa, hanem annak állami természete szerint fog érvényt szerezni; nem e különös lényeg szerint fogja meghatározni az általános lényeget, hanem az általános lényeg szerint ezt a különös lényeget. A földtulajdon-képviselet viszont nem az intelligenciához igazodik, hanem az intelligenciát igazítja önmagához, akárcsak az az órás, aki nem az óráját akarná a Naphoz, hanem a Napot az órájához igazítani. A kérdés két szóban összegeződik: A földtulajdon kritizálja-e és tartsa uralma alatt a politikai intelligenciát, vagy a politikai intelligencia a földtulajdont?

Az intelligencia számára nincsen semmi külsőleges, mert *ő* a belső meghatározó lelke mindennek, míg, megfordítva, egy meghatározott elem számára, amilyen a földtulajdon, minden külsőleges, ami nem *ő* maga. Ezért nemcsak a Landtag összetétele, hanem cselekedetei is *mechanikusak*, hiszen minden általános érdekhez, sőt a tőle különböző különös érdekekhez is szükségképpen mint hozzá nem illőhöz és idegenhez viszonyul. Minden, ami

különös, mint a földtulajdon, magán-valóan korlátozott. Mint korlátozottat kell tehát kezelni, azaz egy általános, felette álló hatalomnak kell kezelnie, de ő nem kezelheti az általános hatalmat a maga szükségletei szerint.

A Landtagok sajátságos összetételüknél fogva nem egyebek, mint külön érdekek társasága, amelyeknek megvan az a kiváltságuk, hogy érvényesíthetik az állammal szemben *különös korlátaikat*; ez tehát államiatlan elemek jogosított önkonstituálása az államban. *Lényegük* szerint ezért *ellenséges* érzületűek az állammal szemben, mert a különös a maga elszigetelt tevékenységében mindig ellensége az egésznek, mert éppen ez az egész érezteti vele *semmiségét*, mivel érezteti korlátait.

Ha a külön érdekeknek ez a politikai önállósulása állami szükségszerűség volna, akkor ez csak az állam belső betegségének tünete volna, ahogy a beteg testnek a természet törvényei szerint polipokat kell sarjasztania. El kellene határoznunk magunkat a két nézet közül az egyikre: vagy arra, hogy a külön érdekek, magukat mindenek fölé helyezve és a politikai államszellemtől elidegenedve, korlátozzák az államot, vagy arra, hogy az állam egyedül a *kormányzatban* összpontosul és a korlátozott népszellemnek csupán egy szférát nyújt kárpótlásul, ahol kiélheti külön érdekeit. Végül pedig egyesíteni lehetne e két nézetet. Ahhoz tehát, hogy az intelligencia képviseletére irányuló kívánságnak értelme legyen, úgy kell értelmeznünk, mint a nép intelligenciájának tudatos képviseletére irányuló kívánságot, amely nem egyes szükségleteket akar érvényesíteni az állammal szemben, hanem amelynek az a legfőbb szükséglete, hogy magát az államot, mégpedig mint a maga tettét, mint a saját államát, érvényre juttassa. Egyáltalán: képviselve lenni – ez passzív valami; csak az szorul képviseletre, ami anyagi, szellem nélkül való, önállótlan, veszélyeztetett; de az állam semmilyen elemének nem szabad anyaginak, szellem nélkül valónak, önállótlannak, veszélyeztetettnek lennie. A képviseletet nem szabad úgy felfogni, mint valami olyan anyagnak a képviseletét, amely nem maga a nép, hanem csak úgy, mint a nép *önképviseletét*, mint állami cselekvést, amely – nem lévén az egyetlen, kivételes állami cselekvése – csak tartalmának általánossága révén különbözik állami életének többi megnyilvánulásától. A képviseletet nem lehet úgy tekinteni, mint a védtelen gyengeségnek, a tehetetlenségnek tett engedményt, hanem úgy kell tekinteni, mint a legfőbb erő magabiztos elevenségét. Egy igazi államban nincs olyan földtulajdon, nincs olyan ipar, nincs olyan materiális anyag, amelyek mint ilyen nyers elemek az állammal megállapodást köthetnének, csak *szellemi hatalmak* vannak, és csak állami feltámadásukban, politikai újjászületésükben szavazatképesek a természeti hatalmak az államban. Az állam szellemi idegekkel hálózza be az egész természetet, és minden pon-

ton ki kell tűnnie annak, hogy nem az anyag, hanem a forma, nem az állam nélküli természet, hanem az állam természete, nem a *szabadság nélküli tárgy*, hanem a *szabad ember* uralkodik.

Der Artikel in Nr. 335 und 336
der Augsburger „Allgemeinen Zeitung"
über die ständischen Ausschüsse in Preussen

A megírás ideje: 1842 december 3. és 30. között

A megjelenés helye: „Rheinische Zeitung",
1842 december 11., 20., 31. (345., 354., 365.) sz.

** *jelzéssel*

[Az augsburgi „Allgemeine Zeitung"-gal folyó vitánkhoz[148]]

Az *augsburgi* abba a stádiumba lépett, amikor a szépnem már *színlelni* sem meri a *fiatalságot*, és testvéreinek már nem tud ijesztőbbet a szemére vetni, mint éppen a fiatalságukat. A 360. számban azonban a korosságmérő furamód megtréfálta a tiszteletreméltó Szibillát. A „Rheinische Zeitung" „ifjonti mérgének" *kitöltéséről* beszél egy olyan tudósítóval kapcsolatban, aki véletlenül a *hatvanas* éveiben jár, és aligha gondolt arra, hogy az augsburgi „Allgemeine Zeitung" hasábjain talál rá fiatalságának bizonyítványára. De így van ez! Hol túl öreg a szabadság, hol túl fiatal, napirenden soha nincs, legalábbis nincs napirenden az augsburgi „Allgemeine Zeitung"-nál, amelyről a szóbeszéd mind határozottabban állítja, hogy *Augsburgban* jelenik meg.

A megírás ideje: 1842 december 26. és
1843 január 2. között

A megjelenés helye: „Rheinische Zeitung",
1843 január 3. (3.) sz.

* *jelzéssel*

[„A Mosel-vidéki ††-tudósító igazolásá"-nak bejelentése[149]]

Köln, jan. 2. Minthogy a sajtó több ízben foglalkozott von Schaper főprezidens úr „helyesbítéseivel" és azzal, hogy nyilatkozatokat követel a „Rheinische Zeitung"-tól, indíttatva érezzük magunkat annak kijelentésére, hogy a jövő héten válaszolni fogunk; a késedelmet csak az okozta, hogy sok pótlólagos kutatás vált szükségessé.

A megírás ideje: 1843 január 2.

A megjelenés helye: „Rheinische Zeitung", 1843 január 3. (3.) sz.

* *jelzéssel*

[A Mosel-vidéki ††-tudósító igazolása]

C[150]

[Töredék]

A Mosel mellől, 1843 januárjában. (A félbeszakadt cikk folytatása.)

C. A Mosel-vidék rákfenéi

Kezdjük először is olyan tényekkel, amelyek a trieri kormányzati kerületben, von Schaper, von Bodelschwingh és von Ladenberg prezidensek idején történtek, s amelyek nemcsak a községgazdálkodásra jellemzők, hanem érdekességüket növeli még az a mód is, ahogy a kormányzat az alárendelt hivatalnokai és igazgatottai közötti helyzetét értelmezendőnek vélte. Facta loquentur*.

1. tény. Mintegy 10 évvel ezelőtt a trieri kerületi főnököt** első fokú ítélettel hathónapos fogházbüntetésre ítélték a következő vád alapján: „Az alárendelt hivatalnokokat önös szándékból törvénytelen, a községek vagyonát megrövidítő cselekményekre bírta rá, s e célból valóságos összeesküvést szervezett az e szándékkal szembeszegülő hivatalnokoknak a szolgálatból való eltávolítására." A fellebbviteli törvényszék végzése folytán azonban felmentették, mert a vádat elévültnek tekintették. A dolgoknak e számára szerencsés fordulatát annak a körülménynek köszönhette, hogy a bírósági vizsgálatot *a kormányzat többéves vizsgálata előzte meg.* A kormányzatnak a királyi minisztériumhoz intézett vádindítványára és egy királyi felsőbíróságnak az ellene lefolytatott bírósági vizsgálatról adott jogi szakvéleményére

* – Beszéljenek a tények – *Szerk.*
** Gustav Joseph Perger. – *Szerk.*

az itteni kormányzat közölte a kerületi főnökkel, hogy a királyi belügyminisztérium és a rendőrség leirata értelmében ez a vádindítvány meg nem engedhetőnek minősíttetik, mert semmiféle törvényes rendelkezés nem támasztja alá. E közléshez a kormányzat még a következő megjegyzést fűzte hozzá: „Szilárd meggyőződésünk szerint Önnek továbbra is gondja lesz rá, hogy szolgálati kötelességeinek lelkiismeretes, körültekintő és buzgó teljesítésével *megőrizze* fölöttes szerveinek *megelégedését és tetszését*, s minden tekintetben igazolja azt a bizalmat, amellyel *eddig* viseltettek Ön iránt." Végül még hozzáfűzöm azt a megjegyzést, hogy úgy látszik, ez a bizalom valóban jogosnak bizonyult, mert később rendjellel jutalmazták őt.[151]

2. tény. Mintegy kilenc évvel ezelőtt M.* bírósági végrehajtó, akit később hatévi kényszermunkára ítéltek, megvásárolt néhány ítéletet, amelyeket Herres leiweni vincellér ellen hoztak – ez utóbbi egy zsidó kezei közé került, s ezért anyagi viszonyai megromlottak –, és, mivel Herres nem tudott fizetni, elárvereztette annak birtokát. Kevéssel az árverés kitűzött időpontja előtt Herres azzal a kéréssel fordult a kormányzathoz, hatalmazza fel a tartományi szegényház igazgatóságát arra, hogy jelzálog-biztosíték ellenében adja át neki az újságban megjelölt 1000 tallér kikiáltási összeget. Minthogy néhányan érdeklődtek a szerencsétlen ember sorsa iránt, a kormányzat azonnal szakvéleményt kért az említett igazgatóságtól; a szakvéleményre, amelyet E.** számvevő és felügyelő adott ki, elutasító válasz következett. Ez az árverés napján történt, E. pedig szinte ugyanabban a pillanatban, ahogy beadta szakvéleményét, beült a kocsijába, hogy Schweichba utazzék, ahol az árverést tartották. Megérkezése után előadta, hogy ő a Herres család érdekében akar részt venni az árverésen, úgyhogy senki sem mert rálicitálni, s a kikiáltási árért, vagyis a tulajdonképpeni érték egyharmadáért neki ítélték oda az egész földbirtokot. Másnap Herres elment E.-hez, hogy megbeszélje vele az ügyeit és megköszönje a neki tett szolgálatot. De mekkora volt a meglepetése, amikor ez galád szavakkal elutasította és kijelentette neki, hogy a maga javára árverezett és semmiképpen nem hajlandó lemondani a hasznáról. Az eljárás miatt tett feljelentésre a kormányzat részéről csak annyi történt, hogy a panaszos megrovásban részesült.

3. tény. 1832-ben, amikor a mi vidékünket is koleraveszély fenyegette, Weisskirchen község az ülnökök tanácsának határozatára 40 tallérért megvásárolt egy telket, hogy temetőként használja a kolerában elhaltak számára.

* Anton Marion. – *Szerk.*

** Eskens. – *Szerk.*

Az adásvételi okiratban határozottan ki volt kötve, hogy ha nem tör ki kolera, az óvatosságból már megvásárolt, de fölöslegessé vált telek a tulajdonosé marad. Később, amikor már nem kellett tartani kolerajárványtól, az ülnökök tanácsa ismét határozatot hozott, amelyben úgy rendelkezett, hogy ha majd kicsinek bizonyul a régi temető, az újonnan épített plébániatemplommal határos parókiaföldön kell újat létesíteni. A régi temető a régi templom szomszédságában volt, a templomot az új felépülése után lebontották, ezzel a temető is jóval nagyobb lett és későbbre tolódott el az újnak a szükségessége. A lelkésznek kárpótlásul azért, hogy lemond az említett parókiaföldről, a régi temetőt kellett volna használatra átadni, s ő egyetértett ezzel. A polgármester azonban, anélkül, hogy ülnöktanácsi határozat felhatalmazta volna erre, a község költségén falat emeltetett a 40 tallérért megvásárolt és eredetileg koleratemetőnek szánt telek köré. A költséget a költségvetésben is feltüntették és a község pénztárából fizették ki. A község keservesen panaszkodott emiatt, egyik folyamodványt nyújtotta be a másik után, s minthogy mindez eredménytelen volt, végül a több faluból álló egész egyházközség valamennyi ülnöke elutazott Trierbe, hogy személyesen adják elő panaszukat a kormányprezidensnek. Von Bodelschwingh főprezidens úr, a merzigi kerületi főnök jelentésére támaszkodva, amelynek a forrásai pedig – az ügymenetnek megfelelően – a polgármester jelentései voltak, tolakodó és konok perlekedőknek tekintette őket és egyenesen azt mondta nekik, hogy állításaik valótlanok. Később az ülnökök még azt is indítványozták, hogy a kormányzat a vesztes fél költségére küldjön ki egy bizottságot az ügy helyszíni kivizsgálása céljából; ezt is megtagadták tőlük. Aztán úgy alakult, hogy a kérdéses telek eladójának egy nagykorúvá lett gyermeke megosztási keresetet indított. A megosztásba a 40 tallérért eladott, 1 $^1/_2$ hold kiterjedésű telket is bevonták és a megtörtént eladást a fent említett eladási feltétel alapján érvénytelennek nyilvánították. A bíróság által kinevezett 3 szakértő megoszthatatlannak nyilvánította a kérdéses telket, s így ez nyilvános árverésre került, de ebben csak az eredeti eladó és a polgármester vett részt, senki más nem licitált. Az árverésben részt vevő tulajdonos azt hitte, hogy a polgármester megbízást kapott a kerületi főnöktől, hogy mindenáron szerezze meg a kérdéses telket, ezért 1700 tallérra felverte az árát, s ezen az áron ítélték oda a község nevében árverező polgármesternek. Így az új temető, a falkerítés költségeivel együtt, 2400 tallérjába kerül a községnek, nem is szólva az igen jelentékeny perköltségekről, amelyek még rá háramolhatnak, ha elveszti a közte és a tulajdonos közötti, még eldöntetlen pert. Ha a községre lett volna bízva, hogy az új plébániatemplom mellett levő, felcserélt temetőt a saját munkájával és járműveivel, a saját anyagaiból fallal vegye

körül és berendezze, akkor legfeljebb 200 tallérjába került volna. Így állt az ügy, amikor 1841-ben a polgármester lezáratta a régi temetőt és kiadta a parancsot, hogy azontúl az újban temessék el a halottakat. A legközelebbi temetésre az egyházközség tagjai mind egy szálig egybegyűltek, s a polgármester minden tiltakozása meg a csendőrök jelenléte ellenére a régi temetőben földelték el a halottat, mondván, hogy mielőtt használatba vennék az új temetőt, megvárják, hogy mit válaszol a király, akihez folyamodtak. A polgármester jegyzőkönyvet vétetett fel erről az ellenszegülésről, aminek következtében bírói vizsgálat indult, és kilenc polgárt, köztük egy ülnököt letartóztattak. Háromnapi fogság után azonban óvadék ellenében szabadon bocsátották és később valami csekély pénzbüntetésre ítélték őket.

Az akkori főprezidens, von Schaper úr elég fontosnak vélte az ügyet ahhoz, hogy a helyszínre menjen, ahol aztán bizonyára meg is győződött arról, hogy a régi temető megfelelt a szükségletnek. Sajnos, akkor már késő volt, hogy helyrehozzák, ami megtörtént.

A községnek arra a kérelmére, hogy a kormányzat távolítsa el a polgármestert és állítson a helyébe olyan embert, aki mindnyájuk bizalmát élvezné, a kormányzat azt válaszolta, hogy a polgármestert áthelyezi, ha ez fizetésének csökkentése nélkül megtörténhet; ez az áthelyezés azonban semmiképpen sem tekinthető büntetésnek, hanem csupán azért kerül rá sor, mert a polgármester nem bírja a polgárok bizalmát, amely az igazgatáshoz elengedhetetlenül szükséges. Aztán ahelyett, hogy a mindenki által óhajtott, neki megnevezett férfiút állította volna erre a posztra a kormányzat, olyan polgármestert küldött oda, akit azok, akiket régebben igazgatott, hasonló visszaélések miatt bepanaszoltak, akit két éve leváltottak hivatalából és végül csak ab instantia* mentettek fel.[152]

A megírás ideje: 1842 december vége
és 1843 január 26. között
Az első megjelenés helye: Karl Heinzen:
Die preussische Bürokratie, 1845.

†† *jelzéssel*

* – bizonyítékok hiányában – *Szerk.*

[Válasz az augsburgi „Allgemeine Zeitung" egy utószavára[153]]

(Ha mármost a „Rheinische Zeitung" szerkesztősége az augsburgi „Allgemeine Zeitung" mintájára utószót akarna fűzni a fenti tudósításhoz, akkor mi – miután volt szíves a „Rheinische Zeitung"-ban *„Pistol"* zászlósra rátalálni – csak *„Lepedő Dolly"* és *„Sürge asszonyság"* között hagyhattunk volna számára választást. *Férfias* hitvallását pedig e hölgyek barátjánál, *Falstaffnál* keresnők: „A becsület ösztökél. De hátha a becsület agyonösztökél? Akkor mi lesz? Lehet-e becsülettel pótolni egy fél lábat? Nem. Vagy egy fél kart? Nem. Vagy enyhíteni egy seb fájdalmát? Nem. Akkor hát a becsület nem ért a sebészethez? Nem. Mi a becsület? Egy szó. És mi ez a szó, ez a becsület? Levegő. Ez tiszta számvetés! És kié a becsület? Aki szerdán meghalt. És érzi a becsületet? Nem. Hát hallja? Nem. Akkor hát a becsület nem érzékelhető? A halottnak nem. Akkor talán az élőkkel együtt él? Nem. Miért? Mert a *rágalom** nem szenvedheti. Akkor hát én nem kérek belőle: a becsület csak festett halotti címer; és ezzel véget ér az én katekizmusom."[154] És ezzel ér véget az augsburgi „Allgemeine Zeitung" politikai katekizmusa, ezzel emlékezteti a „sajtót", hogy *kritikus* időkben az ember karját-lábát veszítheti, ezzel rágalmazza a becsületet, mert ő lemondott minden becsületről, amely rágalmazható.

Az augsburgi „Allgemeine Zeitung" azt ígérte, hogy elvi harcba bocsátkozik velünk, és ezt az ígéretét beváltotta. *Semmiféle* elvet, tehát a *saját* elveit küldte harcba ellenünk; imitt-amott biztosított méltatlankodásáról, kis gyanúsítgatásokat hintett el, kis helyreigazításokkal próbálkozott, nagy képet vágott kis teljesítményeihez és az öregkor uralmát vette igénybe**; erre a pontra, *veteránságának* jogcímére vonatkozólag azonban azt kiálthatjuk neki, amit Dézamy úr kiált oda Cabet úrnak: „Que monsieur Cabet ait

* *Kiemelés Marxtól. – Szerk.*
** *V. ö. 296. old. – Szerk.*

bon courage: avec tant de titres, il ne peut manquer d'obtenir bientôt ses *invalides*!"*

Az augsburgi egy számítási hibából, egy anakronizmusból él. Elveszítette a *formát*, az egyetlen dolgot, amivel korábban rendelkezett, még a formát is, a parfum littéraire-t**, helyébe nyárspolgári, terpeszkedő és fennhéjázó formátlanság lépett, és senki sem fogja elegánsnak tartani a sekélyességet „Puff úrról" és a példázatot a „békáról, amely ökörré fújta fel magát", csak azért, mert ilyesmit az augsburgi „Allgemeine Zeitung"-ban talál.)

A megírás ideje: 1843 január 9. és 11. között
A megjelenés helye: „Rheinische Zeitung",
1843 január 12. (12.) sz.

* – „Cabet úr csak ne csüggedjen: ennyi címmel okvetlenül hamarosan megkapja *rokkantsági nyugdíját*!"[155]

** – az irodalom illatát – *Szerk.*

Széljegyzetek a miniszteri leirat vádjaihoz[156]

I

„Ez" (a rajnai lap) „keletkezésétől kezdve olyan *elvetendő** irányzatot követett" stb. „Az újságban" – írja – „folytonosan az a félreismerhetetlen szándék uralkodott, hogy az állam berendezkedését alapjaiban megtámadja, olyan elméleteket fejtsen ki, amelyek a monarchikus elv megrendítését célozzák, rosszindulatúan meggyanúsítsa a kormányzat eljárását a közvélemény előtt, a nemzet egyes rendjeit egymás ellen izgassa, elégedetlenséget keltsen a fennálló törvényes állapotokkal szemben, és baráti hatalmakkal szemben igen ellenséges irányzatokat pártoljon. A közigazgatás állítólagos fogyatékosságaira vonatkozó nézeteket, eltekintve attól, hogy többnyire légből kapottak voltak és legnagyobbrészt hiányzott belőlük az alaposság és a tárgyismeret, nem komoly, nyugodt és méltóságteljes hangnemben, hanem az államlammal, valamint igazgatási formáival és szerveivel szemben tanúsított gyűlölködő ellenségeskedéssel fejtette ki."

Egy irányzat nyilvánvalóan nem válik már annálfogva *elvetendővé*, hogy a kormányzat elvetendőnek nyilvánítja. A *kopernikuszi világrendszert* is nemcsak elvetendőnek találta az egykorú legfőbb tekintély, hanem valóban el is vetette. Továbbá mindenütt az a jogszerű, hogy a *vádló* bizonyítson. Végül a terhére rótt bűncselekmények *„félreismerhetetlen"** szándékát" tulajdonítják a „Rheinische Zeitung"-nak. Valamely szándék azonban csak akkor *felismerhető*, vagy még inkább *félreismerhetetlen*, amikor *tettekben* megvalósult.

De ha egy pillanatra megengedjük is (amit azonban valójában kétségbe vonunk), hogy a miniszteri leirat összes vádjai megalapozottak, ebből is

---

* *Kiemelés Marxtól.* – *Szerk.*

csak az következik, hogy ezek mostani határozatlan és sokértelmű fogalmazásukban *bármely tetszőleges* újság betiltását éppen annyira és éppoly kevéssé indokolnák, mint a „Rheinische Zeitung"-ét.

Először is a „Rheinische Zeitung"-ban állítólag az a „félreismerhetetlen szándék" uralkodott, hogy „az állam berendezkedését alapjaiban megtámadja". Köztudomásúlag azonban félreismerhetetlenül nagy véleménykülönbség uralkodik a porosz berendezkedést és annak alapját illetően. Egyesek tagadják, hogy az alapnak berendezkedése, mások, hogy a berendezkedésnek alapja van.

Más a nézete Steinnek, Hardenbergnek, Schönnek, s más a nézete Rochownak, Arnimnak, Eichhornnak. Hegel a maga idejében azt hitte, hogy jogfilozófiájában lerakta a porosz berendezkedés alapját, és a kormányzat meg a német közönség vele együtt hitte ezt. A kormányzat többek között Hegel írásainak hivatalos terjesztésével bizonyította ezt; a közönség pedig azzal, hogy a szemére vetette porosz államfilozófus voltát, amint ez a régi lipcsei Konversationslexikonban[157] olvasható. Amit akkoriban Hegel hitt, azt hiszi manapság Stahl.[158] Hegel 1831-ben a kormányzat külön parancsára adott elő jogfilozófiát.[159]

1830-ban a „Staatszeitung"[160] Poroszországot köztársasági intézményekkel körülvett monarchiának nyilvánította. Ma keresztény intézményekkel körülvett monarchiának nyilvánítja.

A porosz berendezkedést és annak alapját illető eme nagy véleménykülönbséget tekintve természetesnek látszik, hogy a „Rheinische Zeitung"-nak is megvolt a *maga* véleménye, amely eltérhet ugyan a kormányzat időleges nézetétől, de felsorakoztathatja maga mellett mind a porosz történelmet, mind a jelenkori állami élet sok elemét, mind, végül, magasrangú tekintélyeket.

A „Rheinische Zeitung" korántsem szándékozott tehát alapjában megtámadni a porosz berendezkedést, ellenkezőleg, meggyőződése szerint csak az ezen alaptól való eltéréseket támadta.

A „Rheinische Zeitung" betiltásával kapcsolatban az „Allgemeine Königsberger Zeitung"-ban[161] egy hivatalos cikk Poroszországot a „liberális szuverenitás" államának nevezi. Ez olyan definíció, amely nem található a porosz Landrechtben[123] és amely minden lehető értelmezést megenged.

„Liberális szuverenitáson" kétfélét lehet érteni, vagy azt, hogy a szabadság csupán *személyes* érzülete a királynak, tehát az ő személyes tulajdonsága, vagy azt, hogy a szabadság a szuverenitás szelleme, tehát szabad intézményekben és törvényekben valósul is meg vagy legalábbis kell megvalósulnia.

Az első esetben a despotisme éclairé-vel* állunk szemben, és a fejedelem *személyét* szembeállítjuk az állam egészével mint szellem nélküli és szabadság nélküli anyaggal. Az utóbbi esetben, és ez volt a „Rheinische Zeitung" nézete, nem szorítjuk a fejedelmet személyének határai közé, hanem az egész államot az ő testének tekintjük, úgyhogy az intézmények a szervek, amelyekben él és hat, s a törvények a szemek, amelyekkel lát.

Állítólag szándéka volt továbbá a „Rheinische Zeitung"-nak, hogy „olyan elméleteket fejtsen ki, amelyek a monarchikus elv megrendítését célozzák".

Megint az a kérdés, mit értünk „monarchikus elven". A „Rheinische Zeitung" pl. azt állította, hogy a rendi különbségek dominálása, az egyoldalú bürokrácia, a cenzúra stb. ellentmond a monarchikus elvnek, s állításait mindenkor *bizonyítani* igyekezett, nem mint puszta ötleteket állította oda őket. De egyáltalában, a „Rheinische Zeitung" soha nem kezelt különös előszeretettel egy *különös államformát*. Számára az *erkölcsös és ésszerű közösség* volt a fontos; az ilyen közösség követelményeit *minden* államformában megvalósítandó és megvalósítható követelményeknek tekintette. Nem *különálló* elvként kezelte tehát a *monarchikus elvet*, hanem a monarchiát kezelte úgy, mint az egyáltalában való állami elv megvalósulását. Ha ez tévedés volt, akkor nem a lebecsülésből, hanem a túlbecsülésből fakadó tévedés.

A „Rheinische Zeitung" továbbá sohasem igyekezett rosszindulatúan meggyanúsítani a kormányzat eljárását a közvélemény előtt. Ellenkezőleg, jóindulatúan maga a kormányzat előtt igyekezett meggyanúsítani a népszellemmel ellenkező intézkedéseket. Továbbá sohasem állította szembe elvontan a kormányzatot a néppel, hanem az állam fogyatkozásait éppannyira tekintette a nép, mint a kormányzat fogyatkozásainak.

Ami a „Rheinische Zeitung" alaposságát és tárgyismeretét, valamint hangnemét illeti, több alaposságról és tárgyismeretről legalábbis Németországban egyetlen újság sem tett tanúságot. Hangneme pedig igazán komoly, nyugodt és méltóságteljes, ha összehasonlítjuk a szervilis** (konzervatív) lapok szájtépő hangnemével. A „Rheinische Zeitung"-nak e tekintetben szemére vetették, bizonyára nem jogtalanul, hogy *nem népszerű*, hogy túlságosan *tudományos* formában ír, ami szögesen ellentmond a minisztérium szemrehányásának.

Ugyanígy a „Rheinische Zeitung" nem igyekezett egymás ellen izgatni a nemzet egyes rendjeit, hanem mindegyik rendet a saját egoizmusa és kor-

* – felvilágosult despotizmussal – *Szerk.*

** *A kéziratban ez a szó a* konzervatív *szó fölött áll.* – *Szerk.*

látoltsága ellen igyekezett megmozgatni, mindenütt az állampolgári ésszerűséget juttatta érvényre a rendi ésszerűtlenséggel és az emberi szeretetet a rendi gyűlölettel szemben. Ha egyébként ezzel bűnt követett el, csak olyan bűn ez, amelyet a Rajna-tartomány törvénye és szokása szentesít.

Az a szemrehányás, hogy igyekezett „elégedetlenséget kelteni a fennálló törvényes állapotokkal szemben", ebben a határozatlan fogalmazásban még szemrehányásnak sem tekinthető.

A kormányzat is igyekezett elégedetlenséget kelteni a fennálló törvényes állapotokkal, pl. az óporosz házassági állapotokkal szemben. Minden törvényreform és -revízió, minden haladás ilyen elégedetlenségen alapul.

Minthogy törvényes fejlődés nem lehetséges a törvények fejlődése nélkül, minthogy a törvények fejlődése lehetetlen a törvények kritikája nélkül, minthogy a törvények minden kritikája az állampolgárok fejében, tehát a szívükben is a fennálló törvényekkel való meghasonlást szül, minthogy ez a meghasonlás elégedetlenségként érzékelődik, ezért a sajtónak lehetetlen lojálisan részt vennie az államfejlődésben, ha nem szabad elégedetlenséget keltenie a fennálló törvényes állapotokkal szemben.

Az a szemrehányás, hogy a „Rheinische Zeitung" lojális szerveket méltatlan gúnnyal üldöz, amely bizonyára az újságpolémiára vonatkozik, nem adhat okot a betiltásra. A „Rheinische Zeitung"-ot minden oldalról denunciálták, sárral dobálták, támadták. Kötelessége volt, hogy megvédje magát. Azonfelül nincsen *hivatalos* sajtó.

A „Rheinische Zeitung" nem sértett meg *külső* hatalmakat, hanem csak Németország ellen elkövetett sértéseiket rótta fel.[162] Ebben csak *nemzeti* politikát folytatott. Ami a német szövetségi államokat illeti, itt csak az ezen államokbeli népképviselők többségének a nézetét fejezte ki.

Végül a vallás tekintetében az 1819-es cenzúraediktum II. cikkelye szerint cselekedett, nevezetesen fellépett az ellen, hogy vallási igazságokat fanatikusan bevonjanak a politikába, s a fogalmak ebből fakadó zűrzavara ellen is.[163]

II

Ha a „Rheinische Zeitung" rendszeres ellenzéket akart volna kialakítani a kormányzat ellen, akkor egészen *ellenkező taktikát* kellett volna követnie.

Hízelgett volna a Rajna-tartomány előítéleteinek ahelyett, hogy szemben áll velük. Mindenekelőtt hódolt volna a *vallási előítéleteknek* és az ultramontánok módjára kiaknázta volna az észak- és délnémet művelődés ellenté-

tét[164] ahelyett, hogy bevezeti az északnémet művelődést a Rajna-tartományban.

Francia elméletekre támaszkodott volna, nem pedig németekre.

Az állameszme egységével szembehelyezte volna a tartományi szellem különös korlátait, tehát mindenekelőtt, ahogy Görres teszi,[165] védelmébe vette volna a tartományi Landtagokat[109].

Minden jót a rendek oldalán és minden rosszat a kormányzat oldalán látott volna, ahogy a közönséges liberalizmus teszi. A rajnai rendeket bírálva nem emelte volna ki – ami ellentétbe állította sok rajnai liberálissal – a kormányzat általános bölcsességét a rendek magánegoizmusával szemben. Végül más lapokkal kórusban szélesebb körű jogokat kívánt volna a bizottságok számára ahelyett, hogy az ilyen kívánságot mint állam ellenest ábrázolja.

III

Végül furcsa túlzás az *egész tendencia rosszindulatú voltáról* beszélni, mert eszerint

1. a harc a Vámegyletért,[166]
2. Poroszországért az orosz kartell-ügyben,[167]
3. a porosz hegemóniáért,[168]
4. az állandó utalás Poroszországra mint a haladás államára,
5. a porosz népi intézmények, úgymint hadsereg, igazgatás stb. dicsérete szintén rosszindulatú lenne.

Így a „Rheinische Zeitung" a bürokrácia ellen sem harcolt egyoldalúan. Sőt elismerte érvényességét

1. Bülow-Cummerow[169] ellen,
2. a romantikus irányzat[170] ellen.

Sőt a „Rheinische Zeitung" volt az egyetlen *liberális* lap, amely a bürokrácia jó oldalát, akárcsak a régi porosz törvényhozás jó oldalát is elismerte.

Így a „Rheinische Zeitung" egymaga védelmezte az új válási törvény fő alapelvét, ellentétben csaknem valamennyi többi lappal.

Így, végül, elsőként és szinte egyedül üdvözölte haladásként a *helyreigazításokról* kiadott kabinetparancsot.*

Ezeket a példákat csak annak bizonyítására soroljuk fel, hogy a „Rhei-

* *V. ö. 270–271. old. – Szerk.*

nische Zeitung" nem fejtett ki *rendszeres*, elvont ellenzékiséget, hanem mindig csak amellett szállt síkra, ami meggyőződése szerint ésszerű, bármely oldalról indult is ki az.

Randglossen zu den Anklagen des Ministerialreskripts

A megírás ideje: 1843 február 4. és 7. között

A megjelenés helye: „Rheinische Briefe und Akten zur Geschichte der politischen Bewegung 1830–1850", I. köt.

[„A Mosel-vidéki ††-tudósító igazolása" további közlésének elmaradásáról[171]]

Alulírott szerkesztőség a „Trier'sche Zeitung"[172] kérdése által indíttatva érzi magát annak kijelentésére, hogy a *moseli tudósítás* folytatása olyan akadályokba ütközött, amelyek nem róhatók fel sem a tudósítónak, sem a szerkesztőségnek.

A „Rheinische Zeitung" szerkesztősége

A megírás ideje: 1843 február 8. és 21. között
A megjelenés helye: „Trier'sche Zeitung",
1843 február 25. (55.) sz.

A Landtag itteni képviselőinek megválasztása

Köln, márc. 9. A „*Rhein- und Moselzeitung*", amely, mint szerényen mondja, sem nem „a Rajna-tartomány legolvasottabb lapja", sem nem „a politikai gondolat hordozója", Köln város képviselőválasztásával kapcsolatban[173] többek között megjegyzi:

„Készséggel elismerjük, hogy *Merkens** és *Camphausen** urak igen *becsületes** férfiak" („s a többi is mind, mind becsületes", mondja a tragédia[174]) „és még" (gondoljuk csak el!), „*még** *a* »Rheinische Zeitung«-nak is helyesléssel adózunk" (szerfelett értékes adó!), „amikor diadalmasan szembeállítja őket tartományunk jogainak ellenfeleivel, de annál élesebben és határozottabban kifogásolnunk kell azokat az *indítékokat**, amelyekkel befolyást igyekeztek gyakorolni ezeknek az uraknak a megválasztására, nem mintha ezek az indítékok *nem* érdemelnének tekintetbevételt, de mert nem ilyen *kizárólagos*, hanem *csak** másodlagos tekintetbevételt érdemelnek." Köln város *különböző* választói között ugyanis a következő kőnyomatos iratot osztották szét:

„Vitathatatlan, hogy Köln városának a küszöbönálló Landtagon mindenekelőtt és a legnyomatékosabban kereskedelmi és ipari állapotait kell képviselnie, ezért a választásnak olyan férfiakra kell esnie, akik azonkívül, hogy tisztességes érzületűek és független, polgári állást foglalnak el közöttünk, minden oldalról pontosan ismerik e viszonyok menetét és képesek helyes álláspontról felfogni, megvilágítani és kifejteni őket."

Következik az utalás a fent nevezett, bizonnyal igen becsületes férfiakra. – Majd végül ez olvasható:

„Városunk már ma is roppant nagy helyet foglal el a kereskedelmi világban; de kereskedelmének és iparának még sokkal nagyobb kiterjedése várható, és a kibontakozás ideje nem is távoli. – A vitorlás és gőzhajózás, a vontatóhajózás és a vasút visszahozzák városunknak a régi Hanza korát –

* *Kiemelés Marxtól.* – *Szerk.*

csak értelemmel és körültekintéssel kell képviselni igazi érdekeit a küszöbönálló Landtagon.

Köln, febr. 24.

Több választó"

Ez az irat a következő prédikációra készteti az igen spirituális „Rhein- und Moselzeitung"-ot:

„Ha valahol annyira eluralkodnak a helyi anyagi érdekek, hogy szellemi és általános szükségletek még halványan sem tetszenek át rajtuk, csodálkozhatunk-e, ha azok, akik a kormány gyeplőjét a kezükben tartják, szintén csak az előbbieket veszik tekintetbe, az utóbbiakban pedig kizárólag a saját tetszésük szerint rendelkeznek? Ó, Köln, te nagy város, Köln, te szent város, Köln, te elmés város, mi lett némely gyermeked szellemi állapotából és történelmi emlékeiből! Olyan óhajok és remények megvalósításával, amelyek legfeljebb egy nagy pénzes zacskóvá tehetnek téged, úgy vélik, hogy visszahozzák a régi Hanza korát!!!"

A „Rhein- und Moselzeitung" nem a képviselők megválasztását kifogásolja, hanem azokat az *indítékokat*, amelyek erre a választásra állítólag „befolyást gyakoroltak". És mik voltak ezek az indítékok? A „Rhein- und Moselzeitung" a *különböző* választókhoz intézett *egyetlen* köriratot idéz, amely a „kereskedelmi és ipari állapotokat" nevezi a kölni képviselet legfontosabb tárgyainak a küszöbönálló Landtagon. Honnan tudja a „Rhein- und Moselzeitung", hogy ez a körirat – amely egyébként, mint a „Rhein- und Moselzeitung" maga megvallja, csak „különböző" választókhoz jutott el – olyan hatást tett a választók kedélyére, hogy kiváltképpen és kizárólag ez döntötte el Camphausen és Merkens urak megválasztását? Abból, hogy egy körirat egészen *különös* indítékokból ajánlja ezeknek az uraknak a megválasztását, és abból, hogy ezeket az urakat valóban megválasztották, következik-e valami módon az, hogy ezeknek az uraknak a megválasztása ennek az ajánlásnak és különös indokolásának a következménye?

A „Rhein- und Moselzeitung" helyesléssel adózik a „Rheinische Zeitung"-nak, amikor az Camphausen és Merkens urakat „diadalmasan szembeállítja tartományunk jogainak ellenfeleivel". Mi indítja erre a „helyeslés-adózásra"? Nyilvánvalóan a megválasztottak jelleme. Kölnben talán kevésbé ismerték ezt a jellemet, mint Koblenzben? A Landtagon képviselendő érdekek közül a „Rhein- und Moselzeitung" *csak* a *„szabadabb községi berendezkedést"* és a „rendi jogok kibővítését" nevezi meg. Azt hiszi, Kölnben nem tudják, hogy Merkens úr különböző Landtagokon kitüntette

magát a „szabad községi berendezkedésért" vívott harcával, sőt hogy az egyik Landtagon csaknem az egész gyűléssel szemben férfiasan és állhatatosan védelmezte a szabad községi berendezkedést? Ami pedig a „rendi érdekek kibővítését" illeti, Kölnben nagyon jól tudják, hogy Merkens úr kiváltképpen ezeknek az érdekeknek az autonómiával[175] való csorbítása ellen tiltakozott, hogy azonban ugyanilyen határozottan síkraszállt a rendi érdek korlátozása mellett is ott, ahol az szembekerült az általános érdekkel, az általános joggal és az ésszel, mint a falopási és a vadászati törvényről folytatott vitákban[176]. Ha tehát Merkens úrnak a Landtag-képviselőségre való általános elhivatottságát egész parlamenti pályafutása teljesen kétségtelenné teszi, ha Camphausen úr kivételes, egyetemes műveltségét, nagy intelligenciáját és komoly, becsületes jellemét általánosan ismerik és elismerik, ugyan honnan tudja a „Rhein- und Moselzeitung", hogy ezeknek az uraknak a megválasztása nem e szembeszökő indítékoknak, hanem inkább az idézett köriratnak köszönhető?

Nem! nem! – fogja válaszolni a becsületes lap –, ezt én nem állítom, a világért sem! Gyengéd spiritualisztikus szellemiségem csak e körirat *szerzőin* háborodik fel, azokon a materialistákon, akik a szellemi és igazi népérdekek helyett egészen más és sokkal alantasabb indokokkal hozakodtak elő, akik oda nem illő indítékokkal befolyást igyekeztek gyakorolni ezeknek az uraknak a megválasztására, „Kölnnek azokra a gyermekeire", akiknek a „szellemi állapota és történelmi emlékei" oly mélyre süllyedtek!

Ha a „Rhein- und Moselzeitung"-nak csak e névtelen irat *szerzőivel* van baja, miért csap ekkora lármát? Miért mondja: „Ha *valahol* annyira *eluralkodnak* a helyi anyagi érdekek, hogy *szellemi és általános szükségletek még halványan sem tetszenek át rajtuk*, csodálkozhatunk-e, ha azok, akik a kormány gyeplőjét a kezükben tartják, szintén csak az előbbieket veszik tekintetbe, az utóbbiakban pedig kizárólag a saját tetszésük szerint rendelkeznek"?* De hát kizárólagosan a helyi anyagi érdekek uralkodnak-e Kölnben, mert egy névtelen köriratban kizárólagosan uralkodnak? Éppoly kevéssé, ahogy a *jogi* érdekek sem uralkodnak kizárólagosan Kölnben azért, mert egy másik, ugyancsak *különböző* választókhoz eljuttatott köriratban kizárólagosan ezek jutnak érvényre! Nem akadnak-e minden városban, akárcsak minden családban, *szellem nélküli* gyermekek? Méltányos volna-e ezekről a gyermekekről következtetni a város vagy a család jellegére?

De napvilágnál szemügyre véve, a körirat valójában nem is annyira elve-

* *Kiemelés Marxtól. – Szerk.*

tendő, mint azt a becsületes *koblenzi* lap el akarja hitetni velünk. Sőt az országos rendek törvényileg megszabott hivatása teljesen igazolja is. A rendek törvényes hivatása egyrészt abban áll, hogy a *tartomány általános érdekét*, másrészt abban, hogy a *maguk különös rendi érdekét* érvényesítsék. Hogy Camphausen és Merkens urak méltó képviselői a *Rajna-tartományi érdekeknek*, az általános meggyőződés, amelyet a körirat szerzőinek sem megerősíteniök, sem akár csak megemlíteniök nem kellett.

Minthogy ezeknek az uraknak a Landtag-képviselőségre való *általános* elhivatottsága vitán felül állt, már csak a *kölni* képviselővel szemben támasztandó különös követelményekről volt szó, arról, hogy Kölnnek milyen *városi érdeket* kell a *„küszöbönálló Landtagon"* „mindenekelőtt és a legnyomatékosabban" képviselnie! Tagadja-e valaki, hogy ez az érdek a „kereskedelmi és ipari állapotok"? Az egyszerű tagadás azonban nem is elegendő, *bizonyítékkal* kell szolgálni.

A „Rhein- und Moselzeitung" különösen ezen a passzuson botránkozik meg: „A vitorlás és gőzhajózás, a vontatóhajózás és a vasút visszahozzák városunknak a *régi Hanza korát**." Ó, jaj szegény Köln városának! Mennyire megtévesztik! Mennyire megtéveszti önmagát! „Olyan óhajok és remények megvalósításával", siránkozik a „Rhein- und Moselzeitung", „amelyek legfeljebb egy nagy pénzes zacskóvá tehetnek téged, úgy vélik, hogy visszahozzák a régi Hanza korát!!"

Szegény „Rhein- und Moselzeitung"! Nem érti, hogy a „régi Hanza korán" csak a régi kereskedelmi virágzás kora értendő, hogy valóban megkondulna a lélekharang „minden *szellemi és általános* szükséglet felett, hogy a „szellemi állapotok" teljesen *kizökkentek*, az összes „történelmi emlékek" teljesen kihunytak volna, ha Köln vissza óhajtaná hozni a Hanza-városok korának, a *középkornak* a politikai, társadalmi és szellemi viszonyait! Nem kellene-e a kormányzatnak a maga kizárólagos magánuradalmához csatolnia a „szellemi és általános szükségleteket", ha egy város ilyen tökéletesen elidegenedne a jelenkor minden ésszerű és egészséges nézetétől, hogy ezután már csak a múltról való álmodozásban éljen? Sőt nem lenne-e kötelessége, önfenntartási kötelessége a kormányzatnak, hogy szorosra húzza a gyeplőt ott, ahol teljes komolysággal arra törekednek, hogy *elmúlt és elavult állapotok* helyreállításáért az egész jelent és a jövőt a levegőbe röpítsék?!

Tiszta vizet akarunk önteni olvasóink poharába. Kölnben – s ez tanúskodik a legmeggyőzőbben a város politikai mozgékonyságáról – komoly *vá-*

* *Kiemelés Marxtól.* – *Szerk.*

lasztási harc folyt, harc a jelen emberei és a múlt emberei között. A múlt embereit, azokat az embereket, akik *szőröstül-bőröstül* restaurálni szeretnék a „régi Hanza-városok korát", minden mesterkedés ellenére teljesen kiütötték a nyeregből. És akkor jönnek ezek a fantázia-materialisták, akiknek minden gőzhajó és minden vasút ad oculos* demonstrálhatná rikító szellemnélküliségüket, és képmutatóan „szellemi állapotokról" és „történelmi emlékekről" beszélnek, és Babilon vizeinél siratják „Kölnt, a nagy várost, Kölnt, a szent várost, Kölnt, az elmés várost" – s könnyeik remélhetőleg nem egyhamar apadnak el!

Die hiesige Landtagsabgeordnetenwahl

A megírás ideje: 1843 március 8.

A megjelenés helye: „Rheinische Zeitung", 1843 március 9. (68.) sz.

* – szemmel láthatoan: világosan – *Szerk.*

A „Rhein- und Moselzeitung" mint főinkvizítor

Köln, márc. 11. A *„Rhein- und Moselzeitung"* néhány nappal ezelőtt vallási kiközösítő bullát közölt a jámbor *„Kölnische Zeitung"* ellen, ma a *„Trier'sche Zeitung"* áll a koblenzi inkvizíciós bíróság előtt, és – joggal.[177]

A „Trier'sche Zeitung" ugyanis többek között ezt mondja Friedrich v. Sallet kapcsán: „Előttünk fekszik műve, a »Laienevangelium«, *amely hamisítatlanul kinyilatkoztatja az Evangélium szent, örök igazságait.*" „Ő" (Sallet) „arra törekedett, hogy ember legyen abban a magasztos értelemben, amelyre Jézus adott példát, *és mint az Úr igaz bajnoka örök igazságot nyilatkoztatott ki.*"

„Aki ezt olvassa", mondja a „Rhein- und Moselzeitung", „és semmi egyebet nem tud a magasztaltról, annak, nemde, azt kellene hinnie, hogy v. Sallet úr bizonyára hivő keresztény volt és »Laienevangelium«-ában lángoló buzgalommal hirdette az Úr igéjét! De valójában mi ennek az evangéliumnak a tartalma? Az a hamis és kárhozatos tan, amelyet egy Strauss, egy Feuerbach, egy Bruno Bauer, meg mindahányan csak vannak, a modern pogányság apostolai auditóriumokban és írásokban előadnak a tudósok szűkebb körének stb."

Állításának hiteles bizonyítékaként a „Rhein- und Moselzeitung" idéz *„egy* passzust ebből a »Laienevangelium«-ból, mégpedig azt, amely párhuzamot von az áruló Júdás és az evangéliumi Krisztus, vagyis a Bibliában ábrázolt Krisztus között". Az idézett bizonyítékok csattanósan példázzák, hogy mennyire tudatos ellentétbe helyezkedett Sallet a *történelmi* kereszténységgel szemben.

A fonák humanitást talán sérti az a kíméletlen polémia, amelyet a „Rhein- und Moselzeitung" az alighogy elhalálozott ellen folytat; de vajon nem sokkal inhumánusabb, nem összehasonlíthatatlanul sértőbb-e a „Trier'sche Zeitung" apológiája? Megbecsülöm-e a halottat, ha szellemi személyiségét *meghamisítom*? Sallet csakugyan arra törekedett, hogy igazságot nyilatkoztasson ki, de korántsem az Evangélium igazságát. Sallet csakugyan arra

törekedett, hogy *igaz* ember, de korántsem arra, hogy az egyházi igazság bajnoka legyen.

Sallet, ellenkezőleg, azt hitte, hogy az ésszerű igazságot csak a szent igazsággal ellentétben, az erkölcsös embert csak a keresztényi emberrel ellentétben lehet érvényre juttatni – és ezért írta meg „Laienevangelium"-át. De hát hogyan? Megbecsülte-e őt „Trier'sche Zeitung"-beli apologétája, amikor egyenest a feje tetejére állítja egész törekvését? Megbecsülnétek-e Luthert, ha azt mondanátok róla, hogy jó katolikus volt, s Ganganelli pápát, ha a jezsuiták mecénásának neveznétek?[178] Micsoda képmutatás! Micsoda gyengeség! Sallet republikánus volt; barátja vagy-e, ha hivalkodva royalistának kürtölöd ki? Sallet mindenekfelett az igazságot szerette, s ti azt hiszitek, nem hódolhattok neki jobban, mint a valótlansággal? Vagy tüzel bennetek a kereszténység és a barátság? Jó! Valljátok hát be, mondjátok hát: Sallet jó ember stb. volt – de rossz *keresztény*! Sajnálkozzatok ezen, ha akartok, sajnálkozzatok nyilvánosan, de a műveit ne tüntessétek fel kereszténysége világló bizonyságainak. Ha *kárhoztatjátok* barátotok törekvését, kárhoztassátok sans gêne*, mint a „Rhein- und Moselzeitung", de ne képmutató kerülőúton, ne azzal, hogy azt dicséritek benne, ami ő *nem* volt, tehát éppen azt vetitek el benne, ami *valóban* volt.

Ha elismerjük is, hogy maga a „Laienevangelium" alkalmat adhatott ilyen értelmezésre, hogy Sallet *itt* még korántsincs tisztában önmagával, hogy ő maga is azt *hiszi*, az Evangelium igazi értelmét tanítja, hogy könnyű dolog a „Rhein- und Moselzeitung" idézetével egészen keresztényien hangzó, ellentmondó idézeteket szembeállítani, a „Rhein- und Moselzeitung"-nak abban továbbra is igaza van, hogy Sallet a *történelmi* kereszténység helyébe *maga csinálta* kereszténységet állít.

Végül még egy szót a „Rhein- und Moselzeitung" által idézett passzusokról! Egy alapvető fogyatékosságuk van: a *költőietlenség*; s egyáltalában, micsoda fonák ötlet, hogy teológiai vitákat költőileg akarjon megtárgyalni valaki! Jutott-e valaha eszébe zeneszerzőnek, hogy a dogmatikát megzenésítse?

Ettől a művészet elleni eretnekségtől eltekintve, mi az idézett passzus tartalma? *Sallet* Krisztus istenségével *összeférhetetlennek* tartja, hogy Krisztus ismeri Júdás áruló szándékát, de mégsem igyekszik megjavítani őt vagy meghiúsítani a gaztettet. Sallet ezért így kiált fel (így idézi a „Rhein- und Moselzeitung"):

* – fesztelenül; tartózkodás nélkül; szókimondóan – *Szerk.*

„Weh' dem Verblendeten! wer es auch sei,
Der solche Züge von dem Herrn erdacht,
Und, ihm dies bisschen Menschenkennerei
Zu retten, ihn zum Zerrbild uns gemacht."*

Sallet ítélete arról tanúskodik, hogy ő sem *teológus*, sem *filozófus* nem volt. Mint *teológust* nem nyugtalaníthatta volna az *emberi* ésszel és erkölcsiséggel való ellentmondás, hiszen a teológus nem az emberi észen és erkölcsiségen méri az Evangéliumot, hanem megfordítva, az emberi észt és erkölcsiséget méri az Evangéliumon. Mint *filozófus* viszont az ilyen ellentmondásokat a *vallásos gondolkodás természetében* megalapozottaknak találta, ezért az ellentmondást úgy fogta volna fel, mint a keresztény szemlélet *szükségszerű termékét*, és semmiképp sem ítéli el mint *annak meghamisítását*.

A „Rhein- und Moselzeitung" folytassa csak erélyesen hitbeli tevékenységét, húzza csak rá a sanbenitót[179] valamennyi rajnai újságra. Meglátjuk, hogy a *felemások*, a langyosak, akik sem nem hidegek, sem nem melegek,[180] jobban megférnek-e a *hit terrorizmusával*, mint az *ész terrorizmusával*.

Die „Rhein- und Moselzeitung" als Grossinquisitor

A megírás ideje: 1843 március 11.

A megjelenés helye: „Rheinische Zeitung", 1843 március 12. (71.) sz.

* – „Jaj az elvakultnak! bárki legyen ő,
Ki ily vonást az Úrra ráfogott,
S hogy mondhassa róla: emberismerő,
Belőle ím torzképet faragott." – *Szerk.*

A „Rhein- und Moselzeitung" stílusgyakorlatai

Köln, márc. 13. A Landtag-képviselőkről szóló márc. 9-i cikkünkre* válaszol a mai „Rhein- und Moselzeitung".[181] Nem akarjuk megfosztani olvasóinkat attól, hogy némi ízelítőt kapjanak e *stilisztikai* mesterműből, Egyéb csemegék között található a következő:

„Így a »Rheinische Zeitung« nem alabárdot ugyan, hanem *szokásos bunkóját*** forgatva, nagy lendületű csapásokkal odasújtott egy kísértetre" (gondoljuk csak meg! *Szokásos bunkó! Bunkót forgatva csapásokkal odasújtani!*), „amelyet a »Rhein- und Moselzeitung« egyik cikkében megpillantani vélt, és, miként ez magától értetődik" (micsoda luxus, szót vesztegetni maguktól értetődő dolgokra!), „valamennyi csapása mellément" (*mellément*! a „Rhein- und Moselzeitung" mellé, vagyis talán a szerkesztőjére!) „*és a megtámadott*** lap" (de hiszen csak a kísértetet támadták meg!) „teljesen ép és sértetlen állapotban van." Micsoda bőkezű logika, amely még csak azt a következtetést sem bízza olvasóinak eszességére, hogy olyan csapások, amelyek a megtámadott lap *mellé* sújtottak, nem sújtottak *rá* a megtámadott lapra! Micsoda értelmi luxus, micsoda alapos elbeszélése a történteknek! De mérlegeljük azt is, mennyire érdekesnek láthatta a „Rhein- und Moselzeitung", hogy közhírré tegye hátának sértetlenségét. Hogy mennyire meggyötri a „Rhein- und Moselzeitung" fantáziáját a „kísértet" és a rá lesújtó „Rheinische Zeitung", valamint a félrement ütlegek pompás ötlete, azt hadd bizonyítsák e legeslegnagyobb téma következő, éppoly szellemdús, mint meglepő variációi, amelyeknek felsorolásakor nem mulasztjuk el felhívni a figyelmet a finom fokozatokra és árnyalatokra. Tehát:

1. „Így a március 9-i »Rheinische Zeitung« szokásos bunkóját forgatva, nagy lendületű csapásokkal odasújtott egy *kísértetre*, amelyet a »Rhein- und

* *V. ö. 311–315. old. – Szerk.*

** *Kiemelés Marxtól. – Szerk.*

Moselzeitung« egyik cikkében megpillantani vélt, és, miként ez magától értetődik, valamennyi csapása mellément."

2. „Az a cikk pedig, amely a »Rheinische Zeitung«-ot *szellemlátóvá* tette" (a szellem az előbb kísértet volt, meg hát mikor is látott a „Rheinische Zeitung" ebben az ultramontán[164] zuglapban *szellemet*!) „és ennélfogva egy *árnyon* diadalmaskodó hőssé ...."* Ezúttal tehát legalább az árnyékát eltaláltuk a „Rhein- und Moselzeitung"-nak!

3. „Csakhogy a »Rheinische Zeitung«, amely *alkalmasint szintén* tudatában van annak, hogy erői minden *szubsztanciális*, igaz és *magvas* dolgon" (a „Rhein- und Moselzeitung" *hátán*?) „nevetséggé válnak" (és milyen szellemi erő ne válnék nevetséggé egy háton?), „és amely *azért mégiscsak* meg akarja mutatni, hogy van *szarva* (a „szokásos bunkó" kézen-közön „szarvvá" változott), „és tud bökni" (az előbb még nagy lendületű csapásokkal odasújtani), „*kiagyalt magának*" (az előbb még „látott" vagy „*látni vélt*") „egy kísértetet, amelyet cikkünk voltaképpeni szellemének szeretne feltüntetni" (ismétlés, hogy az olvasó emlékezetébe idézze a tényállást!), „amelyen kedvére kiadja dühét és próbára teszi erejét" (derekas retorikai kifejtés), „ugyanúgy, ahogy a bikaviadalon a *felingerelt* bestia" (fentebb a „Rheinische Zeitung" volt a „bunkós ember", tehát nyilván a „Rhein- und Moselzeitung" a „bestia") „az eléje vetett szalmabábon tölti ki dühét, és miután szétszaggatta, magát *tekinti* győzőnek."* Csakugyan homéroszi! Vegyük csak fontolóra az epikai hömpölygést. És bizonyára aiszóposzi is ez a mély behatolás a bestia-pszichológiába! Ez a finom értelmezése a bika lelkiállapotainak, aki magát győzőnek *tekinti*!

„Igen gyermeki és ártatlan", de nem kevésbé „ízetlen és triviális" dolog volna, ha egy ilyen „eminens publicistával" belebocsátkoznánk magának a dolognak a megvitatásába. Tehát csak emberünk jellemzésére még a következőket:

A „Rhein- und Moselzeitung" oly szerencsétlenül megtámadott cikkében „*csak*" azt a „kételyt" nyilvánította, „hogy ha teljesülnének reményeik" (ti. a Camphausen és Merkens urak megválasztását ajánló körirat szerzőinek reményei), „akkor ez *valóban visszahozza-e majd a régi Hanzák korát*", de „elmúlt és elavult állapotok *helyreállításáról*" a „cikkben *szó sincsen*". Értse, aki tudja!

Továbbá: A „Rheinische Zeitung" „nyilvánvaló *hazugságot* akart *elhitetni*, amikor azt mondja: »A Landtagon képviselendő érdekek közül a

* *Kiemelés Marxtól. – Szerk.*

‚Rhein- und Moselzeitung' *csak* a szabadabb községi berendezkedést és a rendi jogok kibővítését *nevezi meg*«*, holott a »Rhein- und Moselzeitung«-ban még ez a kiegészítés olvasható: »*a népélet fejlődésebeli megannyi más függő kérdés megállapítása*«." De hát tisztázta vagy csak *megnevezte* is a „Rhein- und Moselzeitung" e „függő kérdések" bármelyikét? Azt hiszi, hogy az afféle határozatlanul lebegő szólamok, mint a „*megannyi más függő kérdés* megállapítása", e kérdések *megnevezésének* tekinthetők a Landtag-képviselőkkel szemben támasztandó meghatározott követelés céljából? S most vessen olvasónk még egy pillantást a „Rhein- und Moselzeitung" stilisztikai eredetiségére: Azon „érdekekhez, amelyek ott" (ti. a Landtagon) „képviselendők", hozzátartozik „a népélet fejlődésebeli megannyi függő kérdés *megállapítása*"! Egy a népélet fejlődésebeli függő kérdés! Egy képviselendő megállapítás!

Stilistische Übungen der „Rhein- und Moselzeitung"

A megírás ideje: 1843 március 13.

A megjelenés helye: „Rheinische Zeitung", 1843 március 14. (72–73.) sz.

* *V. ö. 312. old. – Szerk.*

[Hegel nézetei az állam konkrét-történelmi formáinak és elvont eszméjének egymáshoz való viszonyáról] [A „Kreuznachi füzetek"-ből[182]]

XVIII. Lajos alatt a király kegyelméből való alkotmány (a király által oktrojált Charte), *Lajos Fülöp* alatt az alkotmány kegyelméből való király (oktrojált királyság). Egyáltalában megjegyezhetjük, hogy a szubjektum átváltozása predikátummá és a predikátumé szubjektummá, a meghatározónak és a meghatározottnak a felcserélése mindig a legközelebbi forradalom. Nem csupán a forradalmi oldalon. A király csinálja a törvényt (régi monarchia), a törvény a királyt (új monarchia). Ugyanígy áll a dolog az alkotmánnyal. A reakcióssal is. A majorátus államtörvény. Az állam majorátustörvényt akar. Hegel azzal, hogy ezért az államеszme mozzanatait teszi szubjektummá és az állam régi exisztenciáit predikátummá – holott a történelmi valóságban a viszony ennek a fordítottja volt, az államеszme mindig predikátuma volt ezeknek az exisztenciáknak –, csak a kor általános jellegét, *politikai teleológiáját* mondja ki. Ugyanúgy áll a dolog, mint az ő filozófiai-vallási panteizmusával. Ezáltal az ésszerűtlenség minden alakja az ész alakjává válik. Elvileg azonban a vallásban az ész, az államban az államеszme van itt meghatározóvá téve. Ez a metafizika a reakciónak, a régi világ mint az új világszemlélet igazságának a metafizikai kifejezése.

A megírás ideje: 1843 július–augusztus

Az első megjelenés helye: Marx–Engels Gesamtausgabe, I. rész, 1. köt., 1. félköt., LXXIV–LXXV. old.

[A „Deutsch-Französische Jahrbücher" programjának változata[183]]

Évkönyvünk cikkei, amelyeket németek vagy franciák fognak írni, foglalkoznak majd:

1. olyan emberekkel és rendszerekkel, akik és amelyek hasznos vagy veszélyes befolyásra tettek szert, és napi politikai kérdésekkel, vonatkozzanak bár az alkotmányokra, a politikai gazdaságtanra, a közintézményekre és az erkölcsökre;

2. folyóiratszemlét fogunk közölni, amely egyfajta fenyítése és megrovása lesz egyesek szervilizmusának és hitványságának, s egyben rámutat majd másoknak az emberiességért és a szabadságért tett erőfeszítéseire;

3. kiegészítjük ezt a jelenleg felbomlása és megsemmisülése felé haladó németországi ancien régime* irodalmi és egyéb kiadványainak szemléjével és végül a két országban megjelenő olyan könyvek szemléjével, amelyek a küszöbönálló új korszak kezdetét és folytatását jelzik.

A megírás ideje: 1843 augusztus–szeptember
Az első megjelenés helye: Karl Marx–Frederick Engels: Collected Works. Volume 3, Moskow 1975.
Eredeti nyelve: francia

* – régi rend(szer) – *Szerk.*

[Nyilatkozat a „Démocratie pacifique" c. lapban[184]]

A „Bien public" 28. számában megjelentek a következő sorok:

„A »Kölnische Zeitung« egy Lipcséből keltezett levélben beszámol arról, hogy Párizsban dr. Ruge szerkesztésében hamarosan francia és német nyelvű folyóirat jelenik majd meg, és hogy de Lamartine úr és de Lamennais úr megígérték közreműködésüket a folyóiratban.[185]

Nem felel meg a valóságnak, hogy de Lamartine úr kötelezte volna magát arra, hogy bármilyen folyóiratban, így nevezetesen az említettben együtt ír de Lamennais úrral.

De Lamartine úr, akit teljesen lefoglal parlamenti tevékenysége, az »Histoire des Girondins« megírására tartja fenn azt a kevés szabad időt, amely a politika mellett marad neki."

De Lamartine úr csakugyan nem kötelezte magát arra, hogy de Lamennais úrral együtt ír az említett folyóiratba, de igenis reménlünk engedte, hogy közreműködik majd a folyóiratban, amelyet kiadni szándékozunk.

Amikor külön-külön megkerestük e két hírességet, ezt abban a hitben tettük, hogy egy olyan ügyhöz, mint Franciaország és Németország szellemi szövetsége, igyekezni kell megszerezni a haladás valamennyi kiváló képviselőjének támogatását Franciaországban.

Egyébként kijelentjük, hogy a „Kölnische Zeitung"-ban közzétett lipcsei levél, amely a „Bien public" cikkének indítékául szolgált, nem indult ki sem tőlünk, sem bármelyik barátunktól.

Arnold Ruge
a „Deutsche Jahrbücher"[186] volt szerkesztője
Karl Marx
a „Rheinische Zeitung" volt szerkesztője

Párizs, 1843 december 10.

A megjelenés helye: „Démocratie pacifique", 1843 december 11.
Eredeti nyelve: francia

[A hegypártiak és a girondisták harca]

R. Levasseur (de la Sarthe) emlékiratai, Párizs 1829 stb., I–IV. kötet

[Kivonatok]

I. kötet[187]

„Amit tehát ma néhány egzaltált mániákus őrjöngésének tekintenek, egy egész nép közös érzése és bizonyos fokig létezési módja volt." (21. old.)

„*Később a véleménykülönbségek megosztották a nemzetet; de 1788-ban ez nem így volt*: mindazok, akik Franciaországban nem követtek el visszaéléseket, egyesültek az önkényuralom megsemmisítésének közös vágyában; mindazok, akik nem pusztították a közvagyont, annak igazgatását a nép képviselőire akarták bízni; mindazok, akik nem voltak a kiváltságos kasztok tagjai, azt akarták, hogy a törvény előtt mindenki legyen egyenlő és hogy minden állampolgárnak egyenlő kötelezettségei legyenek." (27. old.)

„Az alkotmány revíziója" (a király szökése után) „kevésbé demokratikus szellemben történt, mint korábban elképzelték: a módosítások jelentéktelenek, ahhoz azonban elegendők voltak, hogy a nemzetgyűlés elveszítse miattuk népszerűségét, az alkotmány pedig a legkívánatosabb szentesítést, a nemzet szentesítését." (32. old.)

„A törvényhozó nemzetgyűlés ülésszaka csupán a népi hatalom rosszul leplezett háborúja volt a királyi tekintély ellen. Olyan háború volt ez, amelyben a szembenálló felek mindegyike felváltva kardként vagy pajzsként használta az alkotmányt. Ádáz háború, amelyben mindkét fél szüntelenül hivatkozott az alkotmányra, de egyikük számára sem volt több puszta szónál, amelyben nem hittek. Egyébként ez a tehetetlen nemzetgyűlés, amelyet korlátoztak az alkotmány pólyaszalagjai, *semmi hasznosat* nem volt képes cselekedni ... *a fennállásának ideje alatt* végbement rengeteg esemény pedig *nem az ő köréből indult ki*. Az udvar és a nemzetgyűlés az alkotmány szemszögéből, vagyis törvényes hatalmuk korlátait tekintve *nem tehettek és nem tettek semmit*. Ez a két nagy kolosszus csendben szemlélte egymást és

titkos összeesküvésektől várta el azt, amit nem várhatott a törvénytől." (37., 38. old.)

„Sem az egyik, sem a másik" (fél) „nem volt őszinte... Éppen ezért a válságból, amelyben az alkotmányozó nemzetgyűlés Franciaországot hagyta, csak két kiút adódhatott: a trón megdöntése vagy az ancien régime* visszatérése. Mindkét fél számára tehát magáról a létről volt szó." (38. old.)

„Ez az 1791-től 1792-ig tartó nagy korszak, amely eldöntötte Franciaország sorsát, nem mutatott fel egyetlen figyelemreméltó parlamenti harcot sem. A háború a *nép* és a *hatalom* között folytatódott. Június 20-a, Pétion július 14-i győzelme, azok a megmozdulások, amelyek a marseille-i föderáltak párizsi bevonulását jelezték, mind jelentős eredményekkel jártak,[188] de a nemzetgyűlésnek a legcsekélyebb része sem volt bennük. A képviselők ott *összeesküvők*, nem pedig *képviselők* szerepét játszották. Sőt a hadüzenetet, e korszak legnagyobb eseményét is a jakobinus klubban[189] döntötték el." (39. old.)

Lafayette. 40. old.

Augusztus 10-e [190]. 41. old.

„A *felkelés*, amely augusztus 10-én *elfoglalta minden hatalom helyét*, fennmaradt ... aktív erő volt ez, és földre sújtotta a szabadság ellenségeit." (43. old.)

„Az egyetlen erő, amely Franciaországban az augusztus 10-én megkezdődött interregnum[191] idején létezett, a nép lendülete, a felkelés, az anarchia volt... A menekvés utolsó lehetősége tehát az volt, hogy felhasználjuk az anarchia nyújtotta eszközöket és ellenségeink ellen fordítsuk azt a nyers erőt, amelyet mozgásba hozott." (43., 44. old.)

„A dekrétumoknak, amelyeket" (a törvényhozó nemzetgyűlés) „kibocsátott, semmi hatályuk nem volt. A kormány, a tehetetlen nemzetgyűlés sarjadéka, szintén nem volt igazi hatalom... A kormányzás tehát azoknak a kezébe ment át, akik el tudtak különülni tőle, vagyis a *népi gyülekezetek* és a *városi önkormányzatok* kezébe. De ezek a rögtönzött kormányzati központok – *magának az anarchiának a sarjadékai* –, amelyeknek nem volt semmiféle törvény- vagy alkotmányadta joguk, csak annyiban voltak a népnek hatalommal rendelkező képviselői, amennyiben arra szorítkoztak, hogy irányt adjanak a népnek és érvényt szerezzenek akaratának; nem kényszeríthették volna ki az engedelmességet, ha szembehelyezkednek vele és *a törvény fékező erejét* kívánják vele szemben alkalmazni." (44., 45. old.)

---

* – régi rend(szer) – *Szerk.*

„A *Gironde* elkülönült tőlünk. Buzot elhagyta a helyet, amelyet az alkotmányozó nemzetgyűlésben elfoglalt; Vergniaud feladta a helyet, amely nemrégiben még az övé volt a törvényhozó nemzetgyűlésben" (nevezetesen a baloldalon). (49. old.) „Mi korántsem kerestük az *egyenetlenséget*... Pétiont csaknem egyhangúlag megválasztották elnöknek; az iroda[192] többi tagját a legutóbbi gyűlés befolyásos tagjai közül választották." (49. old.)

Az új (hegypárti) képviselők mit sem tudtak a belső szakadásról. – 50. old.

„Ülésünk idején az új képviselők ... akik a hegypárt többségét alkották, azt sem tudták, hogy két tábor létezik és hogy nem minden republikánust hatnak át azonos érzések és azonos vágyak." (51. old.)

„A *centrum* mind olyanokból állt, akiknek állandó szokása, hogy a győző párt mellett nyilatkozzanak meg és akik, mielőtt állást foglalnak, igyekeznek megtalálni a módját, hogy ne kompromittálják magukat és veszélytelenül bevárják az események alakulását. Volt olyan képviselő, aki kezdetben elbújt a centrumban, aztán tüzes hegypárti, majd még tüzesebb reakciós lett. Akadtak köztük ... tehetséges emberek is: *Barère* ... Sieyès, Dulaure ... Boissy d'Anglas." (52. old.)

„Az egyetlen párt, amely kész rendszerrel és előre szabályozott eljárási tervvel lép be a konventbe, a jobb oldali padokon foglal helyet." (A girondisták.) (52. old.) „Tömegesen megrohanni a velük szemben levő padokat annyit jelentett, hogy hadat üzennek nekünk, még mielőtt ismernének bennünket." (53. old.)

A girondisták fő szónokai ügyvédek, a bordeaux-i kamara tagjai; a girondisták mindenhatók voltak a törvényhozó nemzetgyűlésben, ahol uralták a többséget; ugyanakkor ők voltak a jakobinus klub, vagyis a közvélemény urai; az augusztus 10-i felkelés idején úgy vélték, Franciaország a kezükben van; a nemzeti konvent összehívásakor ezért úgy gondolták, nem alakulhat ki tőlük független többség. De a 42 napos interregnum megváltoztatja a tényállást. Az az erély, amelyet a törvényhozó nemzetgyűlés, vagyis a girondisták a koronával folytatott harcban tanúsítottak, augusztus 10-ével kihunyt. „Gyengéknek és tehetetleneknek bizonyultak, mihelyt az állam kormányrúdja kétségbevonhatatlanul a kezükbe került..." beszélnek, szónokolnak, elszakadnak a közvéleménytől, de nem képesek megakadályozni a zűrzavart, „csak megfosztották magukat azoktól az eszközeiktől, amelyekkel irányt szabhattak volna az áradatnak. A jakobinus klub akkor a közvélemény fokmérője volt. Igen ritkán fordult elő, hogy a franciák többsége érvénytelenítse döntéseit." Hosszú ideig itt a girondisták diktálták a törvényt, már az alkotmányozó nemzetgyűlés feloszlatása előtt elkergették a Lameth fivéreket és a konstitucionalistákat belehajtották „a feuillant-ok népszerűtlen

csarnokába"[193]. Augusztus 10-e után túlhaladottak, ellenzékben vannak a jakobinusokkal. Az ideiglenes minisztertanács, amelyet a girondisták augusztus 10-én megbíztak a végrehajtó hatalommal, tehetetlen volt, „mihelyt a párt, amelyhez tartozott, népszerűtlenné tette magát", „a végrehajtó hatalmat ténylegesen a községtanácsok és főképpen *a párizsi községtanács* gyakorolta, amely a nép tetterős és kedvelt embereiből állt. A fővárosi *választások* a községtanács befolyása alatt zajlottak le, annak legfontosabb tagjait választották meg [a konvent képviselőinek]." (53., 54. old.) Ezzel magyarázható a girondisták ellenséges magatartása. „Mindazokat a képviselőket, akikről tudták, hogy van bennük valamelyes erély és hazafias érzés, Párizsba érkezésük után felvették a jakobinus klubba, ahol a községtanácsnak nagy befolyása volt. Ugyanezek a küldöttek a bal oldalon foglaltak helyet; ez elegendő volt ahhoz, hogy a girondisták a jobb oldali padokra igyekezzenek. A jakobinusok azzal, hogy elutasították hatalmukat, ellenségeik lettek", éppígy azok a képviselők is, akik a párizsi küldöttek sorában a községtanács oldalán ültek. (55. old.)

„Ily módon az ülésszak *elején* a konvent nem oszlott pártokra... Csak éppen egy becsvágyó klikk támadt a sorain belül, amely nézeteit rá akarta kényszeríteni a gyűlésre és hadra készülődött, hogy megbosszulja a hiúságát ért sérelmeket és kitöltse magánharagját." (55. old.)

Danton, 56., 57. old. *Robespierre*, *Marat*, 57., 58. old.[194]

„A girondista párt többségében szintén nem árulókból állt, de rejtegetett árulókat a soraiban. Nem, nem akarta a köztársaság bukását, de elméletei e bukáshoz vezettek." (59. old.) A girondisták voltak a támadók, a hegypártiak eleinte védekezésben voltak. (Uo.)

1792 szeptember 21-én a konvent megnyitja üléseit. Elnök: *Pétion*.

Danton, 60., 61., 62. old. A gyűlés első két dekrétuma, amelyeket *Danton* javaslatára fogadott el: 1. „Csak olyan alkotmány lehetséges, amelyet a nép is elfogad." 2. „A személyi és tulajdonbiztonság a nemzet védelme alatt áll." Grégoire indítványára egyhangúlag kimondják: 3. a királyság eltörlését.

A girondisták megkezdik a harcot. – 63. old.

Szeptember 24-én Kersaint, a konventet a fővárosban fenyegető veszélyekről szólva, javasolja, hogy a védelmére a département-okból hívjanak be fegyveres erőket. (63. old.) A girondisták a községtanács ellen foglalnak állást, amely augusztus 10-e óta megsemmisítette befolyásukat, éppígy Danton ellen, aki uralkodott a végrehajtó tanácsban. A párizsi küldöttek a konvent összehívása előtt csaknem mind tagjai voltak az augusztus 10-én megalakult községtanácsnak. (63. old.)

A girondisták haragja tehát „e félelmetes községtanács és különösen a párizsi küldöttek" ellen fordul. (63., 64. old.) Látható tehát: a girondisták bosszút akartak állni vereségükért és azért a siralmas szerepért, amelyet az augusztus 10-ével kezdődött interregnum idején játszottak.

Joseph Egalité Orléans és *Jean-Paul Marat.* – 64., 65. old.

„Az olyan ember, mint ő" (Marat), „soha nem tett volna szert a legcsekélyebb befolyásra sem, ha a girondisták, akik az ő személyében magát az erély elvét üldözték, nem sokszorozzák meg jelentőségét és nem szolgáltatnak neki alkalmat arra, hogy legalábbis nyugalmat, kitartást, hidegvért és a sértések iránti megvetést tanúsítson, amelyek az igazi meggyőződést és az odaadást jellemzik." (65. old.)

Szeptember 24-én közvetett támadás éri a községtanácsot és több párizsi képviselőt, hogy „meg akarják szervezni a diktatúrát".

Szeptember 25. Barbaroux és Rebecqui megvádolják Robespierre-t. *Danton* egyetértést prédikál. – 66., 67. old. A girondisták folytatják a vádaskodást. Vergniaud Marat ellen. – 67. old.

Marat, 68., 69. old.[195]

Az összetűzések napról napra folytatódnak: „a Roland és Danton miniszterek közötti viszály, a párizsi községtanácsra ráfogott igaztalanságok, Marat falragaszai szolgáltak ürügyül e haszontalan csatározásokra". (69. old.) Úgy látszott, a győzelem csaknem mindig a girondisták oldalán volt. (70. old.) A többség még nem volt módszeresen megszervezve, bizonytalanul ingadozott. „Ily módon számos erélyes republikánus hosszú időn át a jobboldallal szavazott; köztük volt Phelippeaux, Cambon, Cambacérès stb." (70. old.)

Szeptember 29. Roland, akit Somme département képviselőjévé választottak, bejelenti a konventnek, hogy lemond belügyminiszteri funkcióiról. *Buzot* felszólítja a konventet, „kérjék meg a minisztert, hogy maradjon a posztján; valamennyi girondista támogatja". Phelippeaux javasolja, hogy „a kérést terjesszék ki Dantonra"; Danton szembehelyezkedik ezzel: „az egyetlen mód arra, hogy Roland-t visszatartsuk a posztján, ha megválasztását érvénytelennek nyilvánítjuk", harc, Roland levele stb., 70., 71. old.*

Megjelenik a párizsi községtanács feloszlatását kimondó dekrétum, 73., 74., 75. old.**

„A kölcsönös vádaskodások nap mint nap újult dühvel ismétlődtek; a jobboldal kezdte mindig a támadást, olyan tényekre támaszkodva, amelyek

* *V. ö. 336. old. – Szerk.*

** *V. ö. uo. – Szerk.*

megelőzték a konvent összehívását, és azt a fajta ellenszenvet, amelyet Marat keltett az egész gyűlésben, állandóan felhasználta az egész hegypárt bevádolására." (78. old., v. ö. 79. old.) „... pártviszályok, amelyekben a nép képviselői értékes időt fecséreltek el és olyan erőket, amelyeket mindenestül Franciaország ellenségei ellen kellett volna fordítaniok". (79. old.)

Október 29. Roland, Louvet megvádolják Robespierre-t. 80. skk. old.

„... nem kétséges, hogy egyedül ő" (*Louvet*) „*és Barbaroux* voltak *a cselekvés emberei* pártjukban". (81. old.)

„Ez utóbbinak" (Robespierre-nek) „a *terjengős és szószátyár ékesszólása*" (82. old).[196]

„A konvent bizottságai és maga a konvent a közigazgatás minden ágával foglalkozott és dekrétumok útján számos esetben s gyakran mint végrehajtó hatalom ténykedett. Másrészt a községtanácsok is kezükbe kaparintották a közigazgatás jelentős részét. Sem a polgári, sem a katonai, de még a bírói hatalom, vagyis semmi sem volt megfelelően szabályozva... Mihelyt bárki felhívta polgárok valamely gyülekezetét arra, hogy foglalkozzanak a közügyekkel, az egybegyűltek egyidejűleg olyan dolgokba is beavatkoztak, amelyeknek a legcsekélyebb közük sem volt a rájuk bízott feladathoz... Míg *ténylegesen* számtalan *hatalom* létezett, *jogilag* egyetlen kollektív lény, *a konvent egyesítette a társadalmi szervezet egész hatalmát*, és gyakran élt is vele; a *törvényhozó* hatalmat dekrétumai útján, a közigazgatásit bizottságai útján gyakorolta, s még a bírói hatalmat is oly módon, hogy kiterjesztette a vádemelés jogát." (85. old.)

„Mint átmeneti állapot a megszüntetett monarchia és a megteremtendő köztársaság között, mint az arisztokrácia, az emigráció és a külföld elleni háború eszköze valamennyi hatalomnak ez a koncentrációja szerencsés, sőt azt mondanám: nélkülözhetetlen tünet volt." (86. old.)

„Ők" (azaz a *girondisták*) „követeltek vádindítványt kollégáik ellen; ők sértették meg – azzal, hogy Marat-t kiszolgáltatták a forradalmi törvényszéknek – a nép képviselőinek sérthetetlenségét." (87. old.)*

December 16-án Buzot indítványozza Orléans hercegének és fiainak kiűzését; Louvet és Lanjuinais támogatják Buzot-t.[197]

Roland üzelmei. – 88., 89. old.**

„Bár előítéletet tápláltak velünk szemben, *Louvet, Roland, Guadet, Pétion, Gensonné* igaz és őszinte republikánusok voltak." (90. old.) A girondistákról 90., 91. old.[198]

---

* *V. ö. 339–340. old. – Szerk.*

** *V. ö. 337. old. – Szerk.*

„A széthúzások, amelyek a nemzeti konvent tanácskozásait zavarták, hamarosan a *végrehajtó tanácsban* is meghonosodtak. Miután Servan rossz egészségi állapota miatt kénytelen volt megválni a hadügyminiszteri posztól, a helyére a konvent bizalomból – Roland javaslatára – Pache polgártársat nevezte ki, aki addig a belügyminisztériumban tevékenykedett. Az új miniszter nem osztotta pártfogójának ellenszenveit és nézeteit." (91. old.)

„A konvent *bizottságai* e folytonos viszályok alatt nem voltak olyan tétlenek, mint a konvent; az általános védelmi bizottság *Carnot* befolyására segítséget nyújtott seregeinknek és előkészítette győzelmeinket; a pénzügyi bizottság, amelynek előadója rendszerint *Cambon* volt, pénzeszközöket teremtett elő annak a papírpénznek a kibocsátásával, amely asszignáta néven olyan nagyon és olyan gyakran elértéktelenedett, valamint nemzeti javak eladásával." (92., 93. old.)

„1793 január végén ... a hegypártiak felhagytak a védekezéssel, amelyben talán túl hosszú ideig voltak, és támadásba mentek át a Gironde ellen." (100. old.)

Michel Lepelletier Saint-Fargeau halála után „... a girondistáknak már nem volt biztos többségük". (101. old.)

Danton, 163. skk. old.*

* *V. ö. 340. old. – Szerk.*

A hegypártiak és a girondisták harca

R. Levasseur (de la Sarthe) emlékiratai, Párizs 1829 stb., I–IV. kötet

[Konspektus]

I. kötet

1792 augusztus 10-ével interregnum kezdődik. Tehetetlen a törvényhozó nemzetgyűlés, tehetetlen a belőle sarjadt kormány. A kormányzás a *népi gyülekezetek* és a *városi önkormányzatok* kezébe megy át, amelyeknek, lévén rögtönzött kormányzati központok, az anarchia sarjadékai, a népi mozgalom kifejezésének kellett lenniök, mert hatalmuk a nép véleményének hatalma volt. (44., 45. old.)

Ettől kezdve egyenetlenség a befolyásosok között.

Az egyik párt helyre akarja állítani az augusztus 10-e által megzavart rendet, érvényt akar szerezni a hatályban levő törvényeknek. A kormány és a törvényhozó nemzetgyűlés legfontosabb emberei e párt vezetői.

A másik párt az anarchiában ismeri fel az egyetlen mozgatóerőt, a lelkesedésben, amelyet kivált, egy kész szervezet helyettesítőjét, a külső és a belső ellenállás egyetlen erejét. Ezek az emberek vezetik a párizsi községtanácsot, Franciaország csaknem valamennyi helyi önkormányzatát, és egy szavazatuk (Danton) van a kormányban. (45., 46. old.)

A *girondisták* (az előbbi párt) semmiféle hatékony eszközt nem helyeznek szembe a népi áradattal. Elméleteik a gyakorlatban beszédekre és szónoklatokra korlátozódnak, amelyek betetőzik népszerűtlenségüket, de a legcsekélyebb befolyással sincsenek a fejleményekre.

Ez idő alatt a párizsi községtanács a határokhoz küldi a polgárokat; az óráról órára megdördülő riasztóágyú hírül adja, hogy a haza veszélyben van; a polgártársak mind feliratkoznak a szekciókban, hogy az ellenség ellen vonuljanak.

Ezekben a napokban történnek a *szeptemberi események*.[199]

Ha ezt a mozgalmat elfojtják, kihunyt volna a közélet. (46., 47. old.)

Vidéken az emberek undorodnak a szeptemberi gyilkosságoktól, de hálásak azoknak, akik fenntartják a *felkelés lázát*, hogy a katonai táborokat megtöltsék polgárokból toborzott katonákkal. Megvetik a girondistákat, akikben nincs annyi bátorság, hogy a polgárokat az idegen csapatok ellen irányítsák, de még csak erélyes ellenállást sem képesek szembeszegezni a bűnökkel, amelyeket átkoznak ugyan, de ellenvádak forrásaként használnak fel erőteljes ellenfeleikkel szemben.

E viharos időben zajlanak le a választások.

A konvent megnyitása idején Párizsban még folytatódik a népfelkelés, a községtanács mindenható.

Először a girondisták különülnek el a hegypártiaktól. Hogy az újonnan bekerülő hegypártiak mennyire nem törekszenek szakadásra, bizonyítja *Pétion* csaknem egyhangú megválasztása a konvent elnökévé; az iroda többi tagját is a legutóbbi gyűlés* befolyásos tagjai közül választják. Az újonnan bekerülő képviselők közül szinte senki sem tudott a belső viszályokról. Robespierre és Pétion, Danton és Guadet egyaránt élvezik megbecsülésüket.

Az egyetlen párt, amely kész rendszerrel és előre szabályozott tervvel lép be a konventbe (a girondisták), a jobb oldalon foglal helyet. Azzal, hogy otthagyják régebbi (a bal oldalon levő) üléseiket és tömegesen megrohanják a jobb oldaliakat, hadat üzennek az újonnan bekerült republikánusoknak, akik a bal oldalra — a hazafiság hagyományos oldalára — igyekeznek.

A girondisták uralták a törvényhozó nemzetgyűlés többségét és egyben a jakobinus klubot. Augusztus 10-e idején úgy vélték, a kezükben tartják Franciaországot. Amikor összehívták a nemzeti konventet, egy pillanatig sem sejtették, hogy kialakulhat egy tőlük független többség. De a 42 napos interregnum megváltoztatta a dolgok állását és a választások jellegét. A törvényhozó nemzetgyűlés, tehát a girondisták tanúsítottak némi erélyt az udvar elleni harcban. Gyengéknek és tehetetleneknek bizonyultak, mihelyt az állam kormányrúdja kétségbevonhatatlanul a kezükbe került. Nem voltak képesek feltartóztatni az augusztus 10-ével nekiszabadult áradatot; elkövették azt az ügyetlenséget, hogy szónoklatokban szembehelyezkedtek vele. Elszakadtak a közvéleménytől, de a zűrzavart semmi módon nem tudták megakadályozni. Csak megfosztották magukat azoktól az eszközeiktől, amelyekkel irányíthatták volna az eseményeket. A *jakobinus klub* akkor a közvélemény fokmérője volt. Régóta itt a girondisták diktálták a törvénye-

* A törvényhozó nemzetgyűlés. — *Szerk.*

ket. Már az alkotmányozó nemzetgyűlés feloszlatása előtt megdöntötték a Lameth fivéreket és a konstitucionalistákat bekergették a feillant-ok népszerűtlen csarnokába. Augusztus 10-e után viszont ők váltak túlhaladottá: elvesztették népszerűségüket és csaknem valamennyien kiváltak abból a társaságból, amelynek érdemeit világgá kürtölték mindaddig, amíg helyeselte nézeteiket; mihelyt azonban másként gondolkodott, mint ők, már csak felforgatók fészkének tekintették.

A girondisták ezenkívül augusztus 10-én egy ideiglenes minisztertanácsot ruháztak fel a végrehajtó hatalommal. Ez a tanács, amelynek nem volt támasza a nemzetben, tehetetlen volt, mihelyt a párt, amelyhez tartozott, népszerűtlenné vált. A végrehajtó hatalmat ténylegesen a községtanácsok és főképpen a párizsi községtanács gyakorolta, amely a nép tetterős embereiből állt. A fővárosi választások a községtanács befolyása alatt zajlottak le, annak legfontosabb tagjait választották meg.

Ezzel magyarázható a girondisták ellenséges magatartása a konvent fennállásának első perceitől kezdve. Mindazokat az új képviselőket, akikről tudták, hogy van bennük valamelyes erély és hazafias érzés, megérkezésükkor bevonták a jakobinus klubba, ahol a községtanácsnak nagy befolyása volt. Ugyanezek a küldöttek a bal oldalon foglaltak helyet. Ez elegendő volt ahhoz, hogy a girondisták a jobb oldalra igyekezzenek. A jakobinusok az ellenségeik lettek, új ellenfeleiket jakobinusoknak nevezték. Eredetileg csak a párizsi községtanácsot és a párizsi küldötteket tekintették ellenségüknek, most viszont kiterjesztették gyűlöletüket mindazokra, akik azon az oldalon ültek, ahol a jakobinusok, és akik szenvedélyes republikánusok voltak. Ilymódon az ülésszak elején a konvent nem oszlott meg, republikánusok kompakt tömegét alkotta, akiket közös érzés fűzött össze, bár egyébként sok pontban nézeteltérés volt közöttük. Csak éppen egy becsvágyó klikk támadt a sorain belül, amely nézeteit rá akarta kényszeríteni a gyűlésre és hadra készülődött, hogy megbosszulja a hiúságát ért sérelmeket és kitöltse magánharagját.

A girondisták többsége nem volt áruló, de voltak árulók a soraikban; a köztársaság bukása nem szándékuk, hanem elméleteik következménye volt; ezért is csatlakozott hozzájuk a konvent kevés számú royalistája. Ők voltak a támadók: a hegypártiak sokáig védekezésben voltak; a girondisták képtelenek voltak arra, hogy hiúságukat feláldozzák a közügynek. (47–59. old.)

1792 *szeptember* 21-én nyílt meg a konvent. Pétion az elnök. *Danton* leteszi igazságügy-miniszteri tisztét. Békülékeny beszéd. Csak olyan alkotmány lehetséges, amelyet a választógyűlések többsége elfogadott. A tulajdon biztonságára vonatkozó nyiltakozatról dekrétumot kell kiadni. Danton mind-

két javaslatából dekrétum lett (a konvent első dekrétumai). Beszédében Danton a nép nyugtalanságát átmenetileg szükségszerűnek nevezi, annak helyére most a konvent törvényes hatalmának kell lépnie, a túlzások pedig szűnjenek meg.

Grégoire indítványára egyhangúlag kimondják a királyság eltörlését.

Már a konvent első ülése mutatja a hegypártnak azt az óhaját, hogy általános megbékélés jöjjön létre a rend és a szabadság érdekében. A girondisták nyomban bosszúvágyat tanúsítanak.

Szeptember 24-én Kersaint, a fővárost fenyegető veszélyekről szólva, javasolja, hogy a védelmére *a département-okból* hívjanak be számottevő *fegyveres erőket*. Ez a girondisták első hadüzenete; tele vannak haraggal a párizsi küldöttek ellen, mert a községtanács ténykedése és Danton uralma a végrehajtó tanácsban megsemmisítette azoknak a girondistáknak a befolyását, akik a törvényhozó nemzetgyűlés tagjai voltak.

Jean-Paul Marat és *Joseph Egalité* különösen alkalmat szolgáltatnak a girondistáknak arra, hogy gyűlölködve vádolják a hegypártot egyrészt vérszomjjal és anarchiával, másrészt becsvággyal és royalizmussal.

Szeptember 24-én az a közvetett vád éri a párizsi községtanácsot, hogy diktatúrára tör.

Szeptember 25.: *Rebecqui és Barbaroux* diktátorjelöltnek nevezik Robespierre-t. Danton ismét egyetértést prédikál, mentegeti a községtanácsot: törvényen kívüli hatalomra volt szükség a törvényhozó nemzetgyűlés gyenge vezetésének idején, most vissza kell térni a rendhez. A girondisták nem hajlanak Danton intelmeire, vissza-visszatérnek a múltra, hogy ott folyvást okot keressenek a panaszra.

Vergniaud és Boileau támadása Marat ellen. Marat bátor válasza. A gyűlés áttér a napirendre. De a megkezdett ellenségeskedések folytatódnak. Miközben egy döntő tettet és a Roland és Danton közti szakadást várták, e haszontalan csatározások ürügyéül a párizsi községtanács állítólagos vétkei és Marat falragaszai szolgáltak. Úgy látszott, a győzelem csaknem mindig a girondisták felé hajlik. A többség ezeknek az első harcoknak az idején még nem volt megszervezve, bizonytalanul ingadozott. Számos erélyes republikánus hosszú időn át a jobboldallal szavaz: így *Phelippeaux*, *Cambon*, *Cambacérès* stb.

Szeptember 29.: Roland, akit Somme département képviselőjévé választottak, bejelenti a gyűlésnek, hogy lemond belügyminiszteri funkcióiról. A jobboldal sajnálkozását fejezi ki: Buzot javasolja, kérjék meg Roland-t, hogy maradjon a posztján, Phelippeaux: terjesszék ki a felkérést Dantonra; ez utóbbi szembehelyezkedik ezzel, mondván, hogy az ilyen felkérés a kon-

vent méltóságán alul van; az egyetlen mód arra, hogy Roland-t visszatartsák a posztján, az, ha megválasztását érvénytelennek nyilvánítják. A girondisták ragaszkodnak a felkéréshez. Valazé kijelenti, hogy számára Roland neve szent. Louvet és Barbaroux elhalmozzák dicsérettel. A centrum képviselői, Barère, Lacroix és Tureau, akik bár nem tartoznak a jobboldalhoz, azt gyakran többséghez juttatták, ezúttal Buzot javaslata ellen foglalnak állást.

Szeptember 30.: Roland levelet ír a konventnek, amelyben kijelenti, hogy miniszter kíván maradni; nagyon dicséri önmagát a levélben, kioktatja ellenfeleit és közvetve megvádolja Dantont; mindezek a Dantont és a községtanácsot ért szemrehányások a konvent összehívását megelőző tényekre vonatkoznak, egy legyőzött párt gyűlöletét tanúsítják a győzők ellen.

A jobboldal naponta támadásokat intéz a községtanács ellen, amelyet a párizsi küldöttek védelmeznek. Végül elrendelik ennek a forradalmi hatóságnak a feloszlatását; felszólítják, hogy nyújtsa be elszámolását. Újabb vitapont merül fel. A községtanács ellenőrző bizottsága bejelenti a konventnek, hogy fontos okmányokat foglalt le, amelyek fényt derítenek az udvar árulásaira és ezzel kapcsolatban több képviselőt is kompromittálnak. Követelte, hogy ezeket az okmányokat megtarthassa és funkciójában mindaddig megmaradhasson, amíg alkalmas pillanat adódik az előbbiek felhasználására. A girondisták ebben a községtanács nyílt óhaját látják, hogy örökké megmaradjon funkcióiban, a hegypártiak viszont olyan embereket látnak ellenfeleikben, akiknek érdeke, hogy elfojtsák az igazságot. A vita során mindegyik párt megmarad előítéletei mellett. Az okmányokat végül egy 25 tagú bizottságnak adják át, amelyben nem foglalnak helyet sem a községtanács, sem a párizsi képviselet, sem az alkotmányozó, sem pedig a törvényhozó nemzetgyűlés tagjai. Nem kerül napvilágra semmi, ami a községtanács, vagy ami a girondisták ellen szólna. Még *Joseph Delaunay* (girondista) képviselő jelentése is lényegében a községtanács mellett szól. A kölcsönös vádaskodások nap mint nap újult dühvel ismétlődnek, a jobboldal kezdi mindig a támadást, olyan tényekre támaszkodva, amelyek megelőzték a konvent összehívását. A véleménynyilvánítás szabadságát másként értelmezték, valahányszor a baloldal valamelyik tagja kívánt szólni; Robespierre-t kiabálással és sértegetésekkel lekergették a szónoki emelvényről; Marat csak csökönyössége révén jutott a válaszadás lehetőségéhez.

Eddig állandóan a jobboldalnak volt többsége; a hegypárt vele szavazott, valahányszor elvi kérdésekről, a rend helyreállításáról, a törvények végrehajtásáról volt szó.

Roland a konventben tartott beszámolóiban folyton elismétli, hogy az

interregnum idején elkövetett bűnök megbüntetése még várat magára, s ehhez közvetett vádakat elegyít Robespierre, Danton és a párizsi küldöttek ellen.

Roland dühös amiatt, hogy Danton a fölényével megsemmisítette őt a tanácsban.

Október 29-én Roland jelentést terjeszt a konvent elé, amelyben újra megnevezi Robespierre-t. Robespierre a szónoki emelvényen, hogy védekezzék, de félbeszakítja a girondisták zajongása és *Guadet* elnök folytonos közbevágásai. *Louvet* támadása Robespierre ellen.

*November 5.** Robespierre válasza. Mindenfelől követelik, hogy térjenek át a napirendre, még Vergniaud, Guadet és Pétion is támogatják ezt. Csak Salles, Barbaroux, Lanjuinais és Larivière maradtak meg Louvet mellett. A napirendre térést csaknem egyhangúlag kimondják. Barbaroux még szót kér, hogy támogassa a vádat, utána lemegy az ülésterem korlátjához és mint peticionáló, sőt mint megtámadott beszélni kíván. Ez a visszataszító jelenet elhúzódik és, mint rendesen, úgy ér véget, hogy a gyűlés nem hoz semmiféle határozatot. (60–83. old.)

December 16. Thuriot javaslatára kimondják a köztársaság egységét és oszthatatlanságát. *Buzot* indítványt terjeszt be az orléans-i hercegnek és fiainak kiűzésére; Louvet és Lanjuinais támogatják. A girondisták ilymódon megteszik az első kísérletet a nemzetgyűlés megtizedelésére. A girondisták egyébként barátságban vannak Orléans kreatúráival: Dumouriez-vel, Silleryvel, Bironnal és Valence-szal.

Nyíltan megmutatkozik a miniszterek elfogultsága a girondisták javára. Amikor Louvet megvádolta Robespierre-t, a konvent elrendelte a vád- és védőbeszédek kinyomtatását. Roland úgy intézkedett, hogy Louvet beszédét tömegesen terjesszék e szavakkal: „Kinyomatott a konvent rendeletére", Robespierre beszédének terjesztését viszont a konvent tagjaira korlátozta. Ezzel azt a látszatot akarták kelteni a közönség előtt, mintha Robespierre-t valamiféle megrovással sújtották volna. Ugyanezt a szélhámosságot megismételték a Bourbonok elűzését kimondó dekrétum esetében. Mielőtt felolvasták volna e dekrétum elfogadását megállapító jegyzőkönyvet — azaz mielőtt annak szövegét a szabályoknak megfelelően a többség jóváhagyta volna —, Roland gondoskodott arról, hogy gyorsan kinyomtassák és szétküldjék a 84 département-ba; ugyanakkor a Philippe Egalité sorsára vonatkozó döntés elnapolása nem kapta meg ugyanezt a nyilvánosságot. Így azt

* *A kéziratban*: 6. – *Szerk.*

hihették az emberek, hogy Orléans híveinek másnap rajtaütéssel sikerült elérniök egy őt érintő dekrétum visszavonását.

Az egyenetlenség, amely zavarta a nemzeti konvent tanácskozásait, hamarosan a *végrehajtó tanácsba* is befészkelte magát. Miután Servan betegeskedése miatt visszavonult, a konvent *Roland* javaslatára a belügyminisztériumban tevékenykedő *Pache-t* nevezte ki a helyére. Pache önálló akar lenni, amellett sokat érintkezik a jakobinusokkal. Pache jó hazafi, de rossz hadügyminiszter. A girondisták azzal, hogy árulással vádolták, ráduplázták a Roland ellen régóta emelt ellenvádakra.

Asszignáták, törvény a vallás gyakorlásáról (v. ö. 93. old.), *törvény az élelmiszerekről*, v. ö. Levasseur beszédét, 94. skk. old.[200]

Rövid idővel a *létszükségleti cikkekre* vonatkozó dekrétum elfogadása után kerül sor a XVI. Lajos perével kapcsolatos vitákra. Ez alkalommal újabb felbőszülés.

1793 január végén, mint a konvent ülésezésének elején, tartalmatlan ellenségeskedések. Ezzel szemben nagy változás a gyűlés hangulatában. A hegypárt védekezésből támadásba ment át. Dúl a pártok harca, érződik, hogy ezentúl a köztársaság egyetlen szervezetéhez sem lehet hozzányúlni anélkül, hogy a két párt egyike teljesen meg ne semmisülne.

A Michel Lepelletier Saint-Fargeau ellen elkövetett orgyilkosság szóváltásra és nyílt szakadásra vezetett a szélsőségek között.

A *mocsár*, megunva a girondisták cselszövő szeszélyeit és hiúságát, gyakran összefog a hegypárttal az előbbiek ellen. Roland lemondását elfogadják.

Január 28.: *Buzot* megvádolja a *közbiztonsági bizottságot* (amelyben a girondistákon kívül helyet foglal több hegypárti, Tallien, Chabot, Bazire) egy újságíró letartóztatása miatt, és követeli a bizottság feloszlatását. A girondistáknak az volt a szokása, hogy egy intézményt inkább feláldoztak, semhogy ellenfeleik kezében felvirágozni lássák. (84–103. old.)

Március 8. Nagy izgatottság a Dumouriez vezette sereg belgiumi hadi kudarcai miatt. Minden párizsi szekcióhoz és a département-okba biztosokat küldtek, hogy fegyverbe szólítsák az állampolgárokat.

Március 9. A biztosok jelentést tesznek. Az emberek garanciákat követelnek a belső összeesküvések ellen. Dekrétumot fogadnak el az árulók, összeesküvők és ellenforradalmárok ügyében ítélkező rendkívüli büntetőtörvényszék létesítéséről, amelynek ítéletei ellen nincs helye fellebbezésnek. Nagy izgatottság a fővárosban. Gorsas nyomdáját tönkreteszik, ő maga szökni kényszerül. A nép körében olyan nagy volt az izgatottság, hogy a konvent rendeletével kellett a pékeket a pékségekbe, a postai alkalmazottakat pedig a postai küldemények kézbesítéséhez visszairányítani.

Március 10. Viták a forradalmi törvényszék megszervezéséről.

Nagy izgatottság Párizsban. A konvent este 9 órakor ülésezik. A jobboldal padjai csaknem teljesen üresek. Éjfél után a Champs-Elysées-n összeverődött csoportok lázongó jelleget öltenek. A jakobinus és a cordelier klubba vonulnak, a konvent ellen felkelést hirdetnek. Ezeket a javaslatokat a hegypártiak visszautasítják.[201]

Március 11. Dekrétum a forradalmi törvényszékről.

Március 12. Marat fellép a tizediki próbálkozások ellen.

Március 13. A girondisták panaszai és támadásai március 10-ével kapcsolatban.

A párizsi március 10-i lázongó megmozdulásokat valamennyi párt táplálta, mert valamennyi párt részt vett az izgatásban, amely arra irányult, hogy a nép a határokra siessen; a március 10-i jelenetek e felindult állapot szükségszerű következményei voltak; a hegypárt, amely egyedül ült a gyűlésben, néhány óra alatt lecsillapította a fenyegetővé váló rendzavarást. Pache és Santerre dicséretben részesültek buzgalmukért; Marat és Dubois-Crancé lecsendesítették a két klubot — a jakobinusok klubját és a cordelier klubot — és rávették sötét terveik feladására; Marat leplezte le elsőként a március 10-i zavargásokat; ő indította el a vádemelési dekrétumot Fournier l'Américain*, a zavargások egyik kezdeményezője ellen; Lasource, szenvedélyes girondista, a március 12-i ülésen dicséretet zeng neki; végül a jobboldal egyik tagját, aki ugyanezen az ülésen megsértette Marat-t, egyhangú döntéssel jegyzőkönyvi megrovásban részesítették, jóllehet szokás volt felháborító részrehajlást tanúsítani a „nép barátjával" szemben.

A közjóléti bizottság első megszervezésének idején nagy többségében girondistákból állt.

Néhány nappal március 10-e után a girondisták a felelősséget a hegypártra akarják hárítani.

A vihar lett a megszokott állapottá a konventben. Zajos jelenetek. A karzat gyakran beavatkozik az üléseknek ezekbe a botrányos megszakításaiba. Akkor a girondisták azt kiabálják, hogy Párizsban nincsenek többé biztonságban, a département-ok fegyveres erőit hívják segítségül. Másfelől a hegypártiak azzal vádolják ellenfeleiket, hogy polgárháborút hirdetnek. Néha egész napok és éjszakák telnek el ilyen gyászos vitákkal.

Mindeddig azonban a képviselők sérthetetlenségét minden részről tiszteletben tartották. Először a jobboldal tér el ettől a szabálytól. Marat-t

* — az amerikai Fournier – *Szerk.*

Guadet indítványára vád alá helyezték. A törvényhozási bizottság olyan vádiratot szerkesztett, amely előlegezte az elítélést. Marat-t a forradalmi törvényszék egyhangúlag felmentette, a nép diadalmenetben vitte vissza a konventbe. Ennek az eseménynek fontos következményei voltak. A képviselők pártviszályainak bírósági eljárások formáját adták; Marat perbe fogása május 31-ének közvetlen előjátéka volt.[202]

Március 18. Dumouriez veresége Neerwindennél. A végrehajtó tanácsnak küldött leveleiben sértegeti a konventet. (Danton véleményét Dumouriezről lásd 133. old.[203]) A girondisták megtapsolják arcátlan leveleit.

Március 29. Dumouriez egyik levele rendkívüli méltatlankodást vált ki. Dekrétumot adnak ki arról, hogy Dumouriez jelenjék meg a konvent előtt stb. Dumouriez árulása.

Április 3. Lasource Dumouriez bűntársának merészeli nevezni Dantont. (V. ö. 137. old.) Danton hadat üzen a girondistáknak. Beszéde nagy hatást kelt. Danton korábban igyekezett kibékíteni egymással a gyűlés két pártját.

Bár a hegy csúcsán foglalt helyet, bizonyos értelemben a mocsár vezére volt. Gyakran ostorozta a hegypártiak szenvedélyességét, küzdött Robespierre bizalmatlansága ellen; fenntartotta azt a véleményét, hogy nem háborúzni kell a girondisták ellen, hanem arra kényszeríteni őket, hogy támogassák a hegyet és így együttesen megmentsék a közös ügyet. Danton még néhány nappal Lasource támadása előtt is tanácskozott a jobboldal legfőbb vezetőivel; itt megállapodtak abban, hogy egységesen járnak el és már csak az idegenek és az arisztokraták elleni harcra gondolnak. A hegypártban mindenki szerette Dantont, de a legtöbben úgy vélték, hogy rosszul ítéli meg a dolgok állását, ha abban reménykedik, hogy szövetséget hozhat létre a hegypárt és a girondisták között.

Április végén és május elején a viták sokkal komolyabb jellegűvé váltak. Ezek már nem szónoki viszálykodások voltak, hanem élethalálharc. Mindkét oldal a kívülről várt támogatásban kereste a győzelmet. De a hegypárt e belső viszály ellenére komolyan foglalkozott Franciaország ügyeivel, míg a Gironde csupán ellenfeleinek megsemmisítésére gondolt és teljesen kiengedte kezéből a kormánykereket. E két hónap folyamán a *maximum* kérdésével foglalkoztak[204]. A jobboldal szidalmakkal küzd e rendszabály ellen. A tulajdonjog megsértését és a tulajdonosok létének veszélyeztetettségét hánytorgatta fel. Ezeknek a fellengző kijelentéseknek az volt a céljuk, hogy a *középosztályt* a hegypárt ellen fordítsák. A maximumot elfogadták.

A girondistáknak mindig többségük volt, amikor pártviszályokról volt szó, így például, amikor Marat vád alá helyezéséről, a márciusi zavargásokról, a szekciók petícióiról, a tizenkettők bizottságáról[205] folyt a vita. A hegy-

pártnak akkor volt többsége, amikor a közérdeket érintő nagy kérdésekről volt szó, így például a maximumról, a forradalmi toborzás eszközeiről, a rendkívüli törvényszékről, a kényszerkölcsönről stb.

A maximum megvitatása alatt a következő eset történt. *Ducos* a szónoki emelvényről elítélte a javasolt rendszabályt és a sans-culotte-okat szembeállította a középosztályokkal; közben a közönség számára fenntartott egyik karzaton óriási lárma támadt. Guadet követeli, hogy a konvent székhelyét tegyék át Versailles-ba. Tetszésnyilvánítás a jobboldalon. Levasseur követeli a szabályzat betartását, a karzat megtisztítását; ellenállás a jobboldal részéről. Phelippeaux, Danton, Lacroix hasztalanul szólítják fel a gyűlést, hogy gondoljon méltóságára és parancsoló kötelezettségeire. Hasztalanul követelik, hogy a legfontosabb érdekek megvitatását ne szakítsák félbe egy jelentéktelen incidens miatt. A girondistáknak szabadjára kellett engedniök dühüket, hogy az lecsillapodjék. Élénk viták, támadás a párizsi hatóságok ellen, fenyegetőzés azzal, hogy a provinciák majd megbosszulják magukat. Így tehát éppen abban a pillanatban verték félre a polgárháború vészharangját, amikor olyan érdekről volt szó, amely forrongásba hozta a népet. A nép két osztályát egymás ellen akarták uszítani. A hegypárt a néptömegek pártjával haladt, az izmos karok, az erély és odaadás pártjával.

A vendéebeli zavargások valódi polgárháborúvá alakultak át; újabb toborzásokra, újabb pénzösszegek kiadására volt szükség. Danton, Desmoulins, Phelippeaux, Couthon keresik ezek előteremtésének módjait. A sürgős kiadások fedezésének egyetlen lehetséges módja a nemzeti javak pénzzé tétele volt. Kényszerkölcsön (v. ö. 161. skk. old.) azoktól a polgároktól, akik fölösleggel rendelkeztek.

A girondisták, akik kifogásolták a hegypárt intézkedéseit, még csak egy másik tervet sem állítottak szembe ezekkel. Semmit sem tettek.

MELLÉKLETEK

I

Az ifjúkori költeményekből[206]

Ajánlás
A p á m n a k

I

Teremtés

Lágy hullámzás messze ringat
Alkotó ős-szellemet,
Lét fakad, világok ingnak,
Szemén öröklét lebeg.
Pillantása mindent-lelkesítve
Bűvszilárdan ég, alak-hevítve.

Tér lüktet, korok remegnek,
Imádva színét az Úrnak,
Ár zúg, szférák zengedeznek,
Arany csillagok húznak.
S ő, jó atya, bólint, s hagyja, áldón:
A Mindenség üdve körbejárjon.

Érzőn tudva, meddig érhet,
Munkál az Örökvaló.
Szent, ős eszmék burka éled:
Forma és költői szó.
S akkor messzi dörejtől remeg a felhő,
Sejtelmes szózatot zeng a Teremtő:

„Csillag vonul, fénye szelíd,
Ős-hegy rejt világokat,
Szellememnek üdvképei,
A Szellem újra áthat,
Hogyha szívek felétek repesnek,
Értelmét adjátok meg szeretve.

Szeretetre nyíljatok csak,
Öröklét szent helyei!
Legyetek szelíd valómnak
Villámleheletei.
»Harmónia csak rokont kegyelhet,
Lelkek köthetik le csak a lelket.«

Lelketek lényem tüzén lett
Sugallathozó alak,
A Mesterhez visszatértek,
Kép-sorsotok megszakad,
Ember szerető tekintetében:
Benne ti, ő elmerülve bennem."

II

Költészet

Teremtőként lángsziporkát
Zúdított rám kebeled,
S bármi mélyen felkavarták,
Keblemen mind élhetett.
Képed tündökölt, mint hárfazengzet
Vad tűzből szelidít szép szerelmet.

Surrogások, villogások,
Egek, egyre távolabb,
Áradáskor már apályok,
Hullván, hogy felszálljanak.
S ím, a belső harcok csendesültén
Láttam kínt s kéjt dalban egyesülvén.

Szelíd formákhoz simulva,
Bűvölten a lélek áll,
Belső képeim áradatja,
Tüzet fogott lángodnál.
Vágy-béklyóink szellemoldozói
Megtérnek, teremtőn hordozódni.

Szertelen dalok[207]

I

A regős

Regős hegedülget,
Gesztenye-fürtök szétterülnek,
Kard az oldalán
Ráncos-táncos bő ruhán.

„Regős, regős, mért nyüszít a húr,
Regős, mért nézegetsz körbe vadul?
Mért szökken a vér, mi forr s kavarog?
Vonód szétszaggatod."

„Mért játszom, ember! Mért vágtat a hullám?
Hogy mennydörgőn széthulljon a sziklán;
Vakuljon a szem, pattanjon a szív,
Csendüljön a lélek – poklokig!"

„Regős, gúny tépi szét szivedet,
Nagy Isten adta művészeted,
Lényed hangok hulláma emelje,
Csillagtáncok egébe szökellve!"

„Mit, mit! Kardommal átdöföm én
Lelked, ne félj, vérfeketén!
Isten művészettel nem gondol,
Gőzként száll az fejbe, pokolból,

Agyat őrjít, hogy a szív belerokkan:
Az ördög volt, akitől kialkudtam!
Ő ver ritmust nekem, jelez, beint,
Húzzam haláltáncát – kedve szerint.

Játsszam vígat, játsszam komorat,
Míg húr s vonó és szív szakad."

Regős hegedülget,
Gesztenye-fürtök szétterülnek,
Kard az oldalán
Ráncos-táncos bő ruhán.

II

Éji szerelem

Szorítja, szorítja szivéhez,
Szemébe néz sötéten:
„Fájdalom éget-e, édes,
Reszkettet a sóhaj is, érzem."

„Ittad a lelkem, a lelkem!
Izzásod a szívemig ér!
Ragyogj, rubin szerelmem,
Ragyogj, ifjúi vér!"

„»Kedves, sápadt az arcod,
Szavad lázas, zilált;
Mily zengőn húznak, hallod,
Világok az égen át!«"

„Húznak, kincsem, húznak,
Csillag, izzál, eredj
Föl! futamodva azúrnak,
Lelkünk tajtéka: egy!"

Suttog tompán, magába,
Borzadva körbeles;
Pillantás lángropogása;
Szeme izzó, üres.

„Édes, te mérget ittál,
El kell jönnöd velem,
Az éj örökre itt áll,
Nappal több nem leszen."

Szorítja, szorítja szivéhez,
A halál reszketteti még,
Még kínra szerelme felérez,
Nem nyitja ki többé szemét.

K. Marx.

A vízi agg

Ballada

I

Víz, az zúg oly furcsán ott,
Vet gyűrűs hullámot,
Higgyétek, meg sem érzi,
Tajtéka mire végzi,
Jég szív, hideg agy, hová-hova,
Így surrog, így zúg tova.

2

Ám a vízben forró szakadék;
Aszott kis agg ül ott épp,
És táncol föl-le, ha hold ragyog
S felbukkannak a csillagok.
Szökell, jár fura köröket,
Szomja pataknyi lehet.

3

És a hullám mind: gyilkosa,
Vén csontot rág-mar a víznek foga,
Velőig hatol jég-vigyor,
Mikor a hullám szökdösve forr,
Arcára kiül a torz bánat,
Míg nap vet véget holdtáncnak.

4

Víz zúg aztán oly furcsán ott,
Vet gyűrűs hullámot,
Higgyétek, meg sem érzi,
Tajtéka mire végzi,
Jég szív, hideg agy, hová-hova,
Így surrog, így zúg tova.

Epigrammák

I

Terpeszkedve üli a zsöllyét
S szótlan bambul a német közönség.
Hoz-visz a szél vad viharokat,
A felhős ég zordabb és komorabb,
Vagy bősz villámok fenn cikáznak,
Nagyérdeműnknek ez sem árthat.
De ha már a vihar elcsitult,
Szellők suttognak, s a nap kibújt:
Kél a publikum, harsonázva,
Könyvet ír, hogy: „Elült a lárma."
Kezd az ügyről képet koholni,
Alapjáig akar hatolni,
Úgy véli, nincsen rendjén ez itt,
Hogy az ég csak úgy tréfálkozik;
A Mindenségnek a rendszer a lelke
A láb előtt a fej legyen kezelve!
A Nagyérdemű ily gyermeteg,
Így hánytorgat fel holt ügyeket,
S jelenünknek kijáró figyelmet
Balgán ég-föld dolgára terelget,
Hisz föld s ég nélküle is megy az útján,
S békén csapdossa a partot a hullám.

II

Hegel. Epigrammák

1

Mert feltártam a mélyet, s elmémé a magasság,
Isteni-durva vagyok, s rejt is égi homály.
Gondolatok tengere hányt-vetett, szívós kutatóként,
Míg megleltem a szót. El nem eresztem. Enyém.

2

Szó a tanom, nagy igék kusza démonisága,
Szóljon bárkihez is: értse a kedve szerint.
Jobb is, hogy szűk korlát már nem béklyózza az elmét;

Mert mint zúgó áradat szikla-szöktette nyomán
Költő érez a kedves gondolatára-szavára,
S mit maga gondol, azt érti, s mit érez, azt költi,
Bölcselmem nektárját ki-ki szívhatja magába,
Mindent mondok! mert mit se fejez ki szavam.

3

Kant és Fichte az éter körében
Jár, bízván, új földre lel;
Én csak azt kívánom: jól megértsem,
Ami – az úton hever!

4

Mi epigrammák esdünk: bocsánat,
Ha zengünk ily végzetes danákat,
Hegel a kottánk, s mi meg is tanultuk,
Ám esztétikája még meg nem – – – –
hajtott.

III

Ha a német nép egyszer nekibuzdul,
Lesz népcsata[208] győztese, úgy dúl,
S hogy ez tényleg valóra is vált,
Úton-útfélen e szózat állt:
„Estek e föld színén igen csuda dolgok,
Kis idő, s három lábon gyalogoltok."
Nekibúsult erre igencsak a német,
Úrrá lett rajta a szégyenérzet,
„Túl sok minden jött itt egyhuzatra,
Térjünk meg illőbb, régi utakra,
A többit kössük könyvbe-bőrbe,
Nem kell félni, lesz majd vevője."

IV

Ha lehozod nekik a csillagokat,
Hol túl kevés fényt adsz, hol túl sokat.
Ma vakulnak a nap sugarától,
Holnap meg túl messze világol.

V

Így Schillernél kifogásolható,
Hogy nem elég emberi nála a jó,
  Túlontúl magas a röpte, így hát
  Nem elég feszesen húzza az igát.
Villámlón és mennykövezve játszik,
De a paraszti ész nála hiányzik.

VI

  Ez a Goethe, túl szép biz' ő,
  Nem koldust, inkább Venust szívlelő,
Bár jobban tenné, ha lenn kezdené,
Neki ez kellett, törni felfelé,
  Túl magas formát adott a dolgoknak,
  Híjával minden lelki tartalomnak,
Az a Schiller mégiscsak különb volt, igen,
Eszméket lelhettünk betűiben,
  Nyomtatva vannak, elmondhattad ím',
  Ha átnézni nem is tudsz mélyein.

VII

Bizonyos kopasz fejre

Ahogy, mint a dics-szülte villám,
Nagy-messze felhőfészke nyíltán
  Pallasz Athéné győztes indulatban
  Zeusz gondterhelt fejéből kipattan,
Úgy szökkent a hölgy, epedőn,
Hogy célját elérje e főn,
  S gazdája, ha nem győzött is mélységben,
  Biztosan tudja, hogy rajta nyugszik szépen.

VIII

Pustkuchen (Hamis vándorévek)[209]

1

Schiller – úgy véli – elviselhető,
Csak Bibliát olvasna többet ő,
„A harang" jól sikerült műve lenne,
Ha a feltámadásról is szólna benne,
Meg arról, hogy felülve szamarára
Krisztus hogyan vonult be városába,
És Wallensteinhez is toldhatna még –
Dávid győzelme odaillenék.

2

Goethe a nőknek tiszta borzalom,
Öreg nőknek nem is való nagyon,
Hisz' csak a természetet fogta meg,
De hát morállal nem csiszolta meg,
Luthert kellett volna forgatnia,
S tanaiból verset faragnia.
Hogy néha szépet gondolt, bár igaz,
De nem mondta, hogy „Isten műve az".

3

Beteg ügy, ferde valami,
Goethét ily nagyra tartani,
Egész lényével a földhöz tapadt.
Versében textus beszédhez nem akadt.
Mutassatok egy szilárd magot benne,
Melyből paraszt, tanító meríthetne!
Nem látsz rajta egy isteni szikrát se,
Nem oldott meg – egy számtani példát se.

4

Hogy is volt Fausttal, halljátok tehát
Nem a költött, hamis históriát.
E Faustnak tenger adóssága volt,
Nagyban kártyázott, szerette a bort,
S hogy látta, nem segíti meg az ég,
Azt kívánta, jöjjön már el a vég,
Ezért hát a pokoltól félelem,
S bősz kétségek gyötörték szüntelen.

Gondolkozott hát életről, halálról,
Tudásról, tettről, megrontásról,
  Minderről fecsegett sokat,
  Sötétértelmű titkokat.
Hát költőnk rímbe nem szedhette volna,
Adósságok hogy visznek a pokolba,
  S aki számára nincs többé hitel,
  Lelke üdvét is könnyen veszti el?

5

  Hisz ez a Faust húsvétkor gondolkozni mer,
  Hogy az ördögé legyen, több se kell!
Ki ily napon gondolkozni merészel,
Magától a pokol zsákmánya lészen.

6

A valószínűség, nincs az se rendben,
  A rendőrség őt hogy is tűrhette meg?
Nem ülne-e már rég sötét börtönben,
  Ki adósságait csúful hagyta cserben?

7

Faustot csak a bűn ösztönözheti,
Az élet csak üres önzés neki,
  Istenben s a világban kételkedve
  Mózes dicséreteit elfeledte.
S a buta Grete – Faustot csak szerette
S nem a lelkét ébresztgette,
  Hogy az ördögnek lett immár zsákmánya,
  S a végítélet eljő nemsokára.

8

A „szép lelket", lám, azt még használhatnánk,
Csak rá ókulárét s apácák főkötőjét adnánk.
„Mit isten végez, mindig kész siker!"
Igazi költő csak így énekel.

Záró epigramma Pustkuchen mesterhez

Csak gyúrd a tésztát, míg dagasztasz,
Legalább pékinas maradhatsz.
  Tőled azt ugyan ki kérné,
  Hogy Goethének légy hívévé?
Hisz ő nem ismerte a te iparod,
Zsenihez, észhez hogy is juthatott?

Hajós dala a tengeren

„Verhetitek-hányhatjátok
Játszi kedvvel a csónakot,
Úgyis célba juttatjátok!
Itt most én parancsolok!

Ott alant, kék hullámok,
Hever az én öcsém.
Csalárdul mélybe húztátok;
Már csak pár csont szegény.

Gyermek voltam még akkor.
Vakmerőn vízre szállt,
Evez, s a homokpadról
Már les rá a halál.

Megesküdtem szivemben,
Partotokon kék vizek,
Hogy bosszulón szünetlen
Korbácsollak titeket.

És megtartottam, mondhatom,
Lelkem szent esküszavát,
Korbácsollak, nincs irgalom!
A part csak nagyritkán ha lát.

Valahányszor a mély felcsattan,
S a torony harangja remeg,
És tompa orkáni zajban
Vágtatnak a vad, dúlt szelek:

Kivet a csend, az otthon,
Ágyam lágy melege,
Már vitorláim bontom,
Hív szelek serege.

Küzdök; szél hány és vad hullám,
Az Úrhoz imádkozom.
Hadd dagadjon vitorlám!
Vezérel jó csillagom.

Az erő szinte szétvet;
Tombolhat itt a halál!
Tüzével vakmerésnek
Keblem hő dala száll.

Verhetitek-hányhatjátok
Játszi kedvvel a csónakot,
Úgyis célba juttatjátok!
Itt most én parancsolok."

Zárószonettek

Jennyhez

I

Vedd hát e dalokat, szerelmem
Hordja mind a lábad elé,
Hol lírahangon nyílt terekben
Parázsfény jár, a léleké.
Ó, ha visszhangjuk szivedben
Vágyak izgalmát keltené,
Lüktetne véred sebesebben,
Hogy szívem megdobog belé:
Rámzendülnének messzeségek,
Hol ott szállsz győztes éneken,
Lenne küzdő dalom merészebb,
Szabadabban, dicsőbb azúron
Nagy magasba törne velem,
S nosztalgiáktól sírna húrom.

II

Hírnév, mely országokon át száll,
Melyet, míg lényén ott remeg,
Ki-ki örömittasan táplál,
Ily dics nekem nem adja meg,
Amit szemed, ha üdv honán jár,
S parázsba öltöző szived,
Amit két könnycsepped reám tár,
Ha énekem tükrözteted.
A szellem mind elhagyna? hagynám
Tűntük mély lírahangokon.

Mester vagyok, érezném, halván!
S hogy ily magasztos célt elérek,
Nincs ennél méltóbb jutalom,
Ha kín s gyönyör megoldja lényed.

III

Ó! e lapok most szétröpülve,
Remegve közelítsenek,
Szellemeim porig gyötörje
Válás: kín s őrület.
S fantáziáim bármi büszke
Pályát futnak, lehűtenek,
Nem lesz enyém az álmok üdve,
S jön már a Leggyötrelmesebb.
S ha a távolból visszatérek,
Bízva-vágyva: egy hely örök,
Férj ölel át, ó drága, Téged,
Büszkén szoríthat kebelére,
És rajtam végigmennydörög,
Hogy nincs remény, hogy vége, vége.

IV

Bocsáss meg, ha merész szavakra
– Lelke tüzét megvallani –
Forrón kigyúl a dalnok ajka,
S meglobognak lángkínjai.
Bírnék, magamtól elszakadva,
Némán magamba hullani?
S legyen dalom bár gúnykacajra,
Drága képed hogy oltsa ki?
Bármily nagyralátó a lelkem,
Fölöttem állsz fenségesen.
De én csak könnyeidért esdem,
Hogy részvéttel figyelj a dalra,
Szent és ékes ettől legyen,
Mielőtt a semmibe halna.

II

Levelek Marxhoz

1835–1843

Heinrich Marx Marxhoz

Bonnba

Trier, 1835 november 8.

Kedves Karl!

Több mint három hét telt el azóta, hogy elmentél[210], és semmi hír rólad! Ismered Anyádat, tudod, *mennyire* aggódik, és *mégis* ilyen *határtalanul* hanyag vagy! Ez sajnos nagyon is megerősíti azt a véleményemet, amely sok jó tulajdonságod ellenére kialakult bennem, hogy szívedben az önzés uralkodik.

A Mama nem tud erről a levélről. Nem akarom még inkább növelni az aggodalmát. De ismétlem, ez felelőtlenség tőled.

Én a magam részéről tudok várni – de azt elvárom, hogy a Mamát azonnal megnyugtasd.

Apád
Marx

Heinrich és Henriette Marx Marxhoz

Bonnba[211]

Kedves Karl!

Mindenekelőtt néhány szót a levelemről, mely talán némi bosszúságot okozott neked. Tudod, hogy én nem óvom pedánsan a tekintélyemet, s a gyermekemnek is bevallom, ha nincs igazam. Valóban azt mondtam neked, hogy akkor írjál, amikor már egy kissé alaposabban körülnéztél. De azért, minthogy a dolog oly sokáig tartott, mégsem kellett volna annyira betű szerint venned a szavaimat, kivált mert tudod, milyen aggódó és nyugtalan jó Anyád. Erről ennyi elég.

Leveled, melyet csak nehezen tudtam elolvasni, nagy örömet szerzett nekem.[212] Bár nem kételkedem jó szándékodban, szorgalmadban, sem abban a szilárd elhatározásodban, hogy valami derekasat vigyél véghez, mégis örülök, hogy a kezdet kellemes és könnyű számodra, s hogy választott szakmádban kedvedet leled.

Kilenc kollégium szerintem egy kissé sok, nem szeretném, ha többet teljesítenél, mint amennyit a test és a szellem elbírni képes. De ha ez nem okoz neked nehézséget, akkor ám legyen. A tudás birodalma felmérhetetlen, s az idő rövid. Következő leveledben bizonyára valamivel többet és részletesebben beszámolsz majd nekem. Hiszen tudod, *mennyire érdekel minden, ami téged közelebbről érint.*

A jogi előadásoktól nem kíván[hatod] meg, hogy olvadékonyak és költőiek legyenek. Az anyag kizárja [...] a költőiséget, ehhez alkalmazkodnod kell és [...] méltónak találnod az elmélyült gondolkodásra. Bocsáss meg [...] szakoknak.

De mit is mondjak még neked? Prédikáljak? Hogy [...] elmondjam neked azt, amit magad nem tudsz? Hiszen már a természet is [...] olyan adományokkal látott el, hogy ha valóban [...] éles eszed, tiszta érzelmeid, romlatlan [...] arra indítanak, hogy ne térj le a helyes útról [...], s hogy én mit kívánok, azt nagyon is jól tudod. Azt kívánom, hogy [...] elérd azt, amit én kevésbé kedvező körülmények között nem érhettem el. Azt szeretném látni benned, ami talán belőlem lehetett volna, ha ugyanilyen kedvező csillagzat alatt pillantom meg a világot. Legszebb reményeimet válthatod valóra vagy teheted semmivé. Talán helytelen s egyszersmind oktalan dolog egyetlen emberre építeni legszebb reményeinket, s ezzel talán aláásni önnön nyugalmunkat. De ugyan ki más, mint a természet tehet arról, hogy a máskülönben nem is olyan gyenge férfiak mégis gyenge apák?

Neked olyan szerencse adatott meg, kedves Karl, mint csak kevésnek a korodbeli ifjak közül. Életed első fontos szakaszában barátra leltél, éspedig nagyon érdemes

barátra, nálad idősebbre és tapasztaltabbra. Tanuld meg becsülni ezt a szerencsét. Az igazi, klasszikus értelemben vett barátság az élet legszebb drágaköve, s ebben a korban az egész életre kihat. Az lesz jellemed, szellemed és szíved, sőt erkölcsösséged legbiztosabb próbaköve, ha meg tudod tartani barátodat és méltó maradsz hozzá.

Abban, hogy erkölcsileg tiszta maradsz, igazán nem kételkedem. Ám az erkölcs legfőbb mozgatója a tiszta hit Istenben. Tudod, hogy mennyire nem vagyok fanatikus. De ez a hit előbb vagy utóbb az embernek valóságos szükség[lete], s vannak az életnek olyan pillanatai, amelyekben az istentagadó is akarat[lanul] a Legmagasabb imádására kényszerül. S így van ez általában [...], mert annak, amiben Newton, Locke és Leibniz hitt, mindenki [...] alávetheti magát.

Loers [úr] igen zokon vette tőled, hogy nem tettél nála búcsú[látogatást].[213] Csupán te és Clemens mulasztottátok ezt el, mond[ta] Schlick úrnak. Kénytelen voltam egy ártatlan hazugságra rászánni magamat, mondván [...] távollétében ott voltunk. A társaság, az, hogy Clemensszel együtt [...] nem nagyon tetszett nekem.

Loers urat igazgatóhelyettessé nevezték ki, és tegnap itt volt [Brügge]mann úr felügyelői minőségben a beiktatáson. Nagy ünnep[ség] volt, amelyen B[rüggemann] úr és Loers úr mondtak beszédet. Loers úr nagy ebédet adott, melyen én is részt vettem. Itt többekkel beszélgettem, akik érdeklődtek felőled, és sokan gratuláltak ahhoz, hogy Wienenbrügge urat a barátodnak nevezheted. Igazán vágyom már megismerni őt, s nagyon örülni fogok, ha húsvétkor mindketten meglátogattok bennünket és természetesen nálunk laktok. Ebben kiváltképpen bizonyítékát látnám iránt való barátságának.

És most, kedves jó Karl, Isten veled, s amikor elmédnek erőteljes és egészséges táplálékot nyújtasz, ne feledkezz meg arról sem, hogy e nyomorúságos földön a test mindvégig a szellem útitársa, és az egész gépezet jó állapota tőle függ. Nincs szerencsétlenebb lény a földön, mint a beteges tudós. Ne tanulj hát többet, mint amennyi az egészségednek jót tesz. Hozzá naponkénti testmozgás és mértékletesség – és én bízom abban, hogy minden alkalommal testben és lélekben gyarapodva zárhatlak a karomba.

Trier, 1835 november 18.
Hűséges apád
Marx

Apropó! Versedet betűzve olvastam el. Kertelés nélkül bevallom neked, kedves Karl, nem értem sem igazi jelentését, sem célzatát. A mindennapi életben kétségbevonhatatlan tétel, hogy leghőbb vágyaink beteljesülésével nagyon megcsappan a vágy tárgyának értéke, sőt gyakran teljesen meg is szűnik. Ezt bizonyára nem akartad mondani. Egyébként ez legfeljebb morális alapelvként volna megszívlelendő, mert az ember, ha ez a gondolat vezérli, előzi magától az erkölcstelen élvezeteket, sőt még a megengedetteket is későbbre halasztja, hogy az elhalasztással ébren tartsa magában a vágyat, vagy akár magasabbrendű élvezetet érjen el. Valami effélét mond, azt hiszem, Kant az „Antropológiá"-jában.[214]

Vagy csupán az elvont idealizálásban (mely némiképpen a rajongás[hoz] hasonlít) kívánod megtalálni boldogságodat? Egyszóval, add meg a megfejtés kulcsát, bevallom korlátaimat.

Loers úr ünneplésekor rendkívül kínosan érintett a jó Wyttenbach úr helyzete. Sírni tudtam volna, látva, milyen sértően bánnak ezzel az emberrel, akinek egyetlen hibája túlzott jószívűsége. Minden tőlem telhetőt elkövettem, hogy kifejezzem iránta érzett nagyrabecsülésemet; többek között elmondtam neki, hogy te is mennyire becsülöd őt és verset akartál írni a tiszteletére, de nem jutott rá időd. Ez boldoggá tette őt. Nem küldenél neki néhány verset az én kedvemért?

Ui. A kedves Mama nem ért rá egészen a mai napig, november 29-ig. – Furcsa, hogy még a pontos címedet sem tudjuk.

[Henriette Marx november 29-i utóirata]

Forrón szeretett drága Carl!

Nagy örömmel ragadok tollat, hogy írjak neked, kedves Apád levele már rég elkészült, én meg mindig akadályozva vagyok, s közben szeretném, ha már megint levelet kapnék tőled, amelyből megtudnám, hogy jól vagy. Mert azt elhiheted nekem, hogy nagyon-nagyon vágyódom utánad. Mi hála az égnek még mindnyájan jó egészségben vagyunk, mindenki szorgalmasan dolgozik, még Eduard is annyira igyekszik, hogy reméljük, egyszer belőle is sikerül derék embert faragnunk. Ne tekintsd a női nem gyengeségének, ha kíváncsi vagyok, hogyan rendezted be kis háztartásodat, vajon a takarékosság játssza-e benne a fő szerepet, mert arra akár nagy, akár kis háztartásban feltétlenül szükség van. Hadd jegyezzem meg, kedves Carl, hogy a tisztaságot és rendet sose tekintsd mellékes dolognak, mert ettől függ az egészség és a jókedv. Ragaszkodj hozzá, hogy szobáidat gyakran súrolják, kösd ki, hogy ez mikor legyen – és te is súrold le magadat, kedves Carlom, hetente szivaccsal és szappannal. – Mi van a kávéval, magad készíted el vagy hogyan van ez, kérlek, írj meg mindent, ami a háztartásra vonatkozik, szeretetreméltó múzsádat bizonyára nem fogja sérteni anyád prózája, mondd meg neki, hogy az alantasabb dolgok segítenek bennünket a magasabbrendűekhez és jobbakhoz. Így hát légy jól, ha volna karácsonyra valami kívánságod, amelyet teljesíthetek, örömmel megteszem. Ég áldjon, kedves, drága [Car]lom, légy becsületes és jó és ne feledkezz meg soha Istenről és a szüleidről, adieu!

Szerető anyád
Henriette Marx

[A gyerekek mind] üdvözölnek és csókolnak téged, s ahogy [az már] lenni szokott, [te vagy] a legkedvesebb és a [legjobb].

Heinrich és Henriette Marx Marxhoz

Bonnba[211]

[Trier, 1836 február–március eleje]

Kedves [Karl!]

Ha állapotod leírása nem volt némileg költői, mint szeretném,[212] akkor igencsak alkalmas arra, hogy nyugtalanítson bennünket. Mindenesetre remélem, a szomorú tapasztalat megmutatja neked annak a szükségességét, hogy valamivel jobban ügyelj az egészségedre. A tiszta lelkiismeret után ez a legfőbb kincse az embernek, s az ifjúkor bűnei, a mértéktelen vagy már önmagukban is káros élvezetek rettenetesen megbosszulják magukat. Szomorú példája itt ennek Günster úr. Bűnös szenvedélyről ugyan nincs szó nála, ám a dohányzás és az ivás tönkretette amúgy is gyenge tüdejét, s aligha éli meg a nyarat. Csupa szenvedés az élete, pedig kiváló elmét veszítünk el benne.

Ilyen esetben még a túlzásba vitt tanulás is esztelenség. A mérsékelt moz[gás] viszont, mint például a séta, sőt időnként a lovaglás, persze, nem eszeveszettül, igen hasznos, a jókedv, és mindenféle hóbort mel[lőzése] pedig még ennél is jobb.

A számvetésed, kedves Karl, à la Carl készült, összefüggés és végeredmény nélkül. Ha rövidebbre és tömörebbre fogod, és a számjegyeket szabályosan oszlopokba írod, igen egyszerű lett volna a művelet; a tudósoktól is megkövetelik a *rendet*, kivált pedig egy gyakorló jogásztól.

Egészben véve semmi ellenvetésem nincs, csupán azt hiszem, sok könyv beszerzése pillanatnyilag célszerűtlen és alkalmatlan, különösen terjedelmes történeti műveké.

Utazásod[215] célirányos volt, ha használt az egészségednek, csak megemlíthetted volna előzőleg néhány sorban.

Bár *két* levelet írtál (láthatod, számon lehet tartani őket), még mindig nem ismerem a tantervedet, ami pedig természetesen nagyon érdekel. Azt látom, hogy természettudományi tárgyakat nem hallgatsz, s ha a fizikát és a kémiát valóban olyan rosszul adják elő, akkor persze jobban teszed, ha ezeket Berlinben hallgatod majd. Azt hiszem azonban, célszerű volna, ha felvennéd az általános bevezetést a kameralisztikába, mert mindig jó, ha az ember áttekintést szerez arról, amivel egykor majd foglalkoznia kell.

Apropó! Az itteni Gratz úr küldött nekem egy ajánlást Walter úrhoz, melyet én egy levél kíséretében továbbítottam. Hallottál erről valamit? Én azért örülnék ennek, mert éppen ez a professzor tetszett neked annyira.

Az egyleted[216], ezt elhiheted, inkább a kedvemre van, mint a kocsmázás. Az olyan fiatalok, akik efféle összejövetelekben örömüket lelik, szükségképpen művelt emberek és jobban tudatában vannak annak az értéknek, amelyet mint jövőbeli kiváló állampolgárok képviselnek, mint azok, akik kiváló értéküket kiváló nyerseségükben találják meg.

Jól teszed, ha vársz a kinyomatással. Manapság egy költőnek, egy írónak derekas teljesítményt kell nyújtania, ha a nyilvánosság elé akar lépni. Máskülönben hódolhat ugyan a múzsáknak, ez mindenképpen a nőknek bemutatott hódolat egyik legnemesebb módja. De ha az első fellépés a világ előtt mindenütt nagyjából döntő, kiváltképpen így van ez ezeknél a félisteneknél. Fölényüknek már első versükben meg kell mutatkoznia, hogy mindenki felismerje bennük az isteni szikrát. Nem titkolom, hogy nagyon örülök képességeidnek és sokat várok tőlük, de elszomorítana, ha azt látnám, hogy mint közönséges költőcske lépsz fel; még mindig megmaradna számodra az, hogy legszűkebb környezetedet mulattathatod családi körben. Csupán a kiválónak van joga igénybe venni az elkényeztetett világ érdeklődését, mely egy Schillert – költői lelkek valószínűleg azt mondanák: „Goethét" – mondhat magáénak.

Egyébként köszönöm, kedves Karl, azt az igazán gyermeki megjegyzésedet, hogy első munkádat először az én bírálatomnak veted alá. Ez már csak azért is gyengéd figyelem tőled, mert tudod, hogy a természet nemigen oltott belém költői hajlamot, hiszen egyetlen valamelyest elviselhető verset sem tudtam soha életemben összehozni, még az első szerelem szép napjaiban[217] sem. De gondolni fogok rá, meglátom, nem pusztán bók volt-e?

Hogy lehet az, kedves Karl, hogy utazásod nem szerepel a kiadások között? Talán csak nem másokat vágtál meg?

Mellékelek egy 50 talléros bankjegyet és ezzel kapcsolatban csak annyit mondhatok neked, hogy kizárólag tanulmányaidra legyen gondod s ne költs többet, mint amennyi szükséges, tartózkodj mindenféle hóborttól. Az a remény, hogy egykor támasza lehetsz testvéreidnek, túlságosan is szép, túlságosan is megörvendezteti a jó szívet, semhogy meg akarnálak fosztani tőle.

Egyelőre nincs mit hozzátennem, csupán ismételten azt ajánlom neked, hogy kíméld és tartsd meg az egészségedet. Nincs sajnálatraméltóbb lény, mint a beteges tudós, s szerencsétlenebb szülők, mint akik nagy reményű s áldozatok árán nevelt fiukat sorvadozni látják. Szívleld meg ezt. Csak a szívedhez fordulhatok, mert hiszem, hogy az jó és nemes. Szívvel-lélekkel ölellek

apád
Marx

Kedves, drága Carlom! Betegséged nagyon elszomorított bennünket, de remélem és kívánom, hogy azóta ismét jó egészségnek örvendj – s bár én nagyon aggódom kedves gyermekeim egészségéért, mégis meg vagyok győződve arról, hogy ha te, kedves Carl, okosan élsz, magas kort érhetsz meg – de ehhez kerülnöd kell mindent, ami súlyosbíthatja a bajt, nem szabad túlságosan [felhevülnöd], sok bort vagy kávét

innod, és semmi csípőset, sok borsost vagy egyéb fűszereset fogyasztanod, nem szabad dohányoznod, este túl sokáig fennmaradnod és korán felkelned. A megfázástól is óvakodj s ne táncolj, kedves Carl addig, amíg teljesen rendbe nem jöttél. Bizonyára nevetségesnek fogod találni, kedves Carl, hogy itt a doktort játszom, de hát [...] nem tudod, mennyire fáj a szülőknek, ha gyermekeik nem egészségesek és hogy ez már mennyi szomorú órát okozott nekünk. Csak ti, gyerekek, maradjatok testileg-lelkileg egészségesek, a többivel ne is törődjetek, kedves Apád hála Istennek egész télen jól volt és munkában sem volt hiány, s eddig mindnyájan igen jól voltunk. Hogy tetszik neked a szülővárosom? A fekvése igen [...] szép, s remélem, fellelkesített annyira, hogy anyagot nyújt majd neked egy költeményhez. Írjál mielőbb, kedves Carl, inkább keveset, de ne várass meg túl sokáig! Adieu, kedves Carlom, gondolatban csókol

szerető anyád
Henriette Marx

Heinrich Marx Marxhoz

Bonnba[211]

Kedves [Karl]!

Épp az imént kaptam meg leveledet,[212] és be kell vallanom, kissé meglepett.

Ami a számvetést tartalmazó leveledet illeti, én már akkor megmondtam neked, hogy nem tudok eligazodni rajta. Annyit kivettem belőle, hogy pénzre van szükséged, s ezért küldtem is neked 50 tallért. Ez azzal együtt, amit magaddal vittél, akárhogy is, 160 tallérra rúg. Kerek öt hónapja vagy távol, s még most sem közlöd, hogy *mire* van szükséged. Ez mindenesetre furcsa. Kedves Karl, ismétlem, hogy mindent nagyon szívesen megteszek, de hogy mint sok gyermek apja – s nagyon jól tudod, hogy nem vagyok gazdag – nem akarok többet sem tenni, mint amennyi a javadat szolgálja és boldogulásodhoz szükséges.

Ezért, ha kissé elvetetted a sulykot, ám borítsunk rá fátylat, mert ezt kell tennünk. De biztosítlak, hogy a *kifizetett összeg* „a *nec plus ultra*"*. Meggyőződésem, hogy kevesebbel is ki lehet jönni, az itteni Müller jegyző úr kevesebbet ad, pedig talán inkább megtehetné, de többet semmi körülmények között sem; különösen szerencsés véletlennek kellene történnie velem, ilyenek azonban ez idő szerint nincsenek, ellenkezőleg, a jövedelmem csökkent. Ezt egyáltalán nem azért mondom, hogy elszomorítsalak, korántsem, hanem azért hogy szilárd elhatározásomat egyszer s mindenkorra feltárjam előtted.

Mellékelek egy utalványt Kaufmann úrra, aki, mint Hofmann úr mondja, sorsjegyárus az egyetem épületében; tőle felvehetsz annyi pénzt, [amennyire] szükséged van.

Ég veled hát, és gyere mielőbb. Mindnyájan türelmetlenül várunk.

Hűséges apád
Marx

Trier, 1836 március 19.

* – (valaminek „a) *netovább*"-(ja) – *Szerk.*

Heinrich Marx Marxhoz

Bonnba

[Trier, 1836 május–június.]

Kedves Karl!

Leveled, melyet csak 7-én kaptam meg,[212] megerősített abban a hitemben, hogy jellemed őszinte, nyílt és becsületes, ami fontosabb számomra, mint a pénz, s erről ezért ne is beszéljünk többet. Mellékelten küldök 100 tallért, s ha szükséged van rá, többet is kapsz. Egyébként nyilván valamelyest meg kell okosodnod és alacsonyabbrendű dolgokkal is foglalkoznod, mert ezekbe – Isten a tudója – minden filozófia ellenére sokan beleőszülnek.

De hát annyira összeszövődött a filozófia a párbajozással?[218] Ez tisztelet mások véleménye iránt, sőt félelem attól, de kiknek a véleményétől? Nem éppen a legjobbakétól – és mégis!!! Az emberek általában oly kevéssé következetesek. – Ne engedd, hogy ez a hajlam, s ha nem hajlam volna, ez a szenvedély gyökeret verjen benned. Ez végül arra vezethet, hogy megfosztod magadat és szüleidet a legszebb reményektől. Azt hiszem, hogy értelmes ember könnyen és illendően túlteheti magát ezen, tout en imposant*.

Kedves Karl, ha lehet, szerezz ottani jó és ismert orvosoktól jó bizonyítványokat, ezt nyugodt lelkiismerettel megteheted. A tüdőd gyenge, legalábbis ez idő szerint. – Ha akarod, küldök neked egyet Berncastel úrtól, aki kezelt téged. De hallgass a lelkiismeretedre, ne dohányozz sokat.

Nem tartottad meg a szavadat – emlékszel, mit ígértél, s én, úgy látszik, mégiscsak túl nagyra voltam bírálatom elismerésével. De hát, mint a politikai optimisták, elfogadom a tényleges állapotot úgy, ahogy van, csak szerettem volna némileg [mag]am is tájékozódni a dologban, vagyis a lefolytatott tárgyalásokban – amelyeket talán jobban meg tudtam volna ítélni, mint Schäfer –, s lehetőleg a tárgyban is, de ha az utóbbi túl sok fáradságodba kerülne, megvárom, amíg hazajössz. Isten veled, kedves Karl, légy mindig ilyen nyíltszívű és hűséges, tekintsd mindig apádat a legjobb barátodnak és jó Anyádat legjobb barátnődnek. Semmit sem hallgathattam el előtte, mert külön-

* – imponálóan – *Szerk.*

ben aggódott volna hosszú hallgatásod miatt. Takarékos asszony, de a szeretet az életelve, amely mögött minden egyéb háttérbe szorul. Szeretettel ölel

hűséges apád
Marx

Még valami furcsa dologról kell beszámolnom neked.

Kleinerz barátod megírta nekem, hogy alaposan meggyötrik (valószínűleg azért, mert kilép), s ráadásul még a vizsgát is le kellett tennie, amely azonban legnagyobb meglepetésére ragyogóan sikerült. Attól tart, hogy sok nehézsége lesz. Hathatós segítséget jelentene számára, ha püspökünk* beajánlaná őt az orvosi kar dékánjához, Müller professzor úrhoz, akit ifjúkorában ez az érdemes férfiú sok jóban részesített.

S lám, a jó Görgen úr vállalkozott arra, hogy beszél a püspökkel, aki rögtön beleegyezett a dologba, azt mondta, hogy én magam írjam meg a fogalmazványt (Müller úrhoz való kapcsolatát azonban egyetlen szóval sem fedte fel). Az ajánlást bérmentesítve elküldtem Müller úrnak és értesítettem róla Kleinerz urat.

Kleinerz úr nagy tapintatról tett tanúságot, mert nyomban – s hogy barátom előtt, aki a puszta szavamban is megbízott, legalább valamelyes mértékben biztosítson engem –, az eredményt meg sem várva azonnal elküldte nekem szolgálati bizonyítványait, amelyek valóban kitűnőek. Egyébként a jelek szerint nem is kételkedett a sikerben.

Micsoda játékokat űz a véletlen az emberrel, ugye?

A kedves Mama üdvözöl és csókol. Túl késő van, semhogy ő is írjon – majd legközelebb –

Pillanatnyilag nem tudtam többet küldeni. A napokban valószínűleg még 20 tallért fogsz kapni Rabe útján.

* J. L. A. Hommer. – *Szerk.*

Heinrich Marx Marxhoz

Berlinbe

Trier, 1836 november 9.

Kedves Karl!

Már leveled[212] érkezése előtt volt hírünk rólad, mert Jaehnigen úr volt olyan kedves és írt nekem. Levele nagyon lekötelező rád és rám nézve is. Sőt igen meleg hangon arra is felkér, javasoljam neked, hogy teljesítsd kívánságát, s őt és családját sans gêne* látogasd meg minél gyakrabban. S minthogy olyan csekély szerepet játszom a világban, aligha kételkedhetem ennek az embernek az őszinteségében, már csak azért sem, mert láttam, hogy mindenkor mint a legtiszteletreméltóbb és legnemesebb emberek egyike cselekedett. Mindenkinek jólesik, ha egy ilyen férfiú nagyrabecsülését élvezheti, akit szíve és elméje a kiváltságosok közé emel.

Hogy Esser úr olyan kitüntetően bánt veled, az inkább meglepett, és becsületedre szolgál, mert arról tanúskodik, hogy szigorú elveid ellenére is tudsz emberi kapcsolatot létesíteni a legkülönfélébb emberekkel. Elveid hajdani ifjúkorom elveire emlékeztetnek engem, amelyek annál szigorúbbak voltak, minthogy egyetlen vagyonomat képezték. A jártasság nem volt meg bennem, és ez érthető is. A Mama azt mondja, hogy te a szerencse gyermeke vagy. Nincs ellenvetésem. Adja Isten, hogy te is így hidd! Legalábbis ebben a vonatkozásban egyetlen pillanatig sem kételkedem érzéseidben, hogy valóban boldognak vallod magad szüleid gyermekeként. És némi túlzás bizonnyal sehol sem megbocsáthatóbb, mint ezen a téren, és egyáltalán nem baj, ha itt a szív uralkodik az ész fölött.

Ha beteg is Reinhard úr, alkalmazottja bizonyára van, s annak csak tudnia kell az ügyemről.

Sandt úr nem *von* [Sandt], ő Sandt kölni főügyész-helyettes fivére és a semmítőszéknél van alkalmazásban. Meurin úr jól ismeri. Szükség esetén felvilágosítással szolgálhat neked az ügyemmel kapcsolatban, amelyben valószínűleg ő az ellenfelem.[219]

Hogy Meurin úr annyira tetszik neked, annak igen örülök, mert nagyon szeretem őt. Azon ritka emberek közé tartozik, akik nagyvilági modoruk mellett megőrizték jó szívüket. Gyakorlatias eszét minden bizonnyal nem egy tudós úr megirigyelhetné.

---

* – fesztelenül; kötetlenül – *Szerk.*

Annak meg különösen nagyon örülök, hogy művelt embereknél laksz és fiatalokkal, legalábbis éretlenekkel, keveset érintkezel. Az egyetlen dolog, amire kérlek: ne vidd túlzásba a tanulást sem, hanem kíméld testi erőidet és olyan nagyon megviselt arcodat! Sok és fontos előadást hallgatsz, így okod van rá, hogy sokat dolgozz, de ne őröld fel magadat. Neked, ha Isten is úgy akarja, még sokáig kell élned a magad, a családod, és ha sejtelmeim nem csalnak, az emberiség javára.

Pillanatnyilag még nem döntöttem a cég dolgában.[220] Szeretném megbeszélni v. Nell úrral. Addig is itt küldök 50 tallért. Most már nagyjából fel kell tudnod mérni, hogy mennyire van szükséged évente, s ezt mégiscsak szeretném tudni.

Írtam neked Frankfurtból, ahol Hermann miatt jártam. A levelet Donner úr továbbította az udvari tanácsoshoz. Ez október 20-án történt.[212] Úgy látszik, még nem kaptad meg. E levelemben kissé sokat prédikáltam neked, s ezért most jó ideig nem is akarom többé megtenni. De arra a levelemre választ szeretnék kapni tőled. Sőt az egyik s persze olyan nagyon fontos pontja miatt arra kérlek, hogy a nekem szóló külön levélhez csatolj majd még egyet. Bár általában semmit sem titkolok el jó Anyád előtt, de e téren most még tartok túlzott aggodalmaskodásától, melyet nem küzd le eléggé – mint a férfiembernél – a szigorú kötelesség még erősebb érzése.

Nem vagyok ugyan angyal, és tudom, hogy nem csak kenyérrel él az ember; ám ha egy szent kötelesség teljesítéséről van szó, akkor minden mellékes szándéknak háttérbe kell szorulnia. És ismétlem, nincs szentebb kötelesség a férfi számára, mint amit a nálánál gyengébb nővel szemben vállal. Légy tehát ebben, mint minden más vonatkozásban, egészen őszinte hozzám, akár egy baráthoz. De ha önvizsgálatot tartván valóban kitartasz elhatározásod mellett – akkor nyomban férfi módjára is kell cselekedned. Hiszen ez nem vet gátat a költői lendületnek, a kötelességteljesítésre való eltökélés is nagyon költői –.[221]

Hermann ma Brüsszelbe utazott, ahol belép egy jó céghez, de a belépésért rögtön 1000 frankot kellett fizetni. Ennek fejében a cég csupán arra kötelezi magát, hogy bevezeti őt a kereskedelmi üzletvitel minden előforduló ágazatába, időtartam nincs megszabva, úgyhogy az ő szorgalmától és értelmességétől függ, képes lesz-e minél előbb önállósítani magát. Szorgalmától sokat várok, intelligenciájától annál kevesebbet. Magától értetődően nem a cégtulajdonosnál lakik, és ez idő szerint különben is teljesen magának kell fenntartania magát. Kár, hogy ennek a jólelkű fiúnak nincs egy kicsivel több esze!

Menni* gimnáziumba jár, s mintha most kicsit jobban igyekezne. – A lányok jók és szorgalmasak. A hajam is égnek áll, ha meggondolom, hogy manapság ezt az árut csak aranyba foglalva keresik, és hogy én milyen kevéssé értek ehhez a művészethez.

Miért nem írtál bővebben Kleinerzről? Igazán nagyon érdekelne, mi történt vele.

Nos, kedves, jó Karlom, Isten áldjon, szeresd apádat mindig úgy, ahogyan ő szeret téged.

Marx

* Eduard Marx. – *Szerk.*

Heinrich, Henriette és Sophie Marx Marxhoz

Berlinbe

Trier, 1836 dec. 28.

Kedves Karl!

Ha nem volnék ilyen elnéző, ha egyáltalán sokáig tudnék neheztelni, különösen a kedvenceimre, akkor bizony megvolna az okom rá, hogy egyáltalán ne válaszoljak neked. Önmagában véve sem dicséretes dolog a túlzott érzékenység, és legkevésbé egy olyan apával szemben, akinek hibája éppenséggel nem a szigorúság.

Ha meggondoltad volna, hogy akkor, amikor legutóbbi levelemet elküldtem neked, első leveleden kívül mást még nem kaptam tőled, hogy kissé sok idő telt el közben – még innen írott második levelemtől* számítva is –, hogy engem, aki egy számomra önmagában véve nem éppen örvendetes dologba keveredtem bele, egy valóban fölöttébb tiszteletreméltó személy** iránti kötelességérzettől vezettetve, szükségképpen rendkívül érzékenyen érintett megmagyarázhatatlan hallgatásod. S hogy ha akkor használtam néhány olyan kifejezést, amelyek talán keményen csengenek, először is tulajdonképpen nem gondoltam arra, hogy szavaimat mérlegeljem, ámde nem is egészen ok nélkül voltam érzékeny. Egyébként biztosítlak, nem volt bennem animus calumniandi***.

Ha nem tartanám olyan nagyra a jó szívedet, egyáltalán nem csüggnék ennyire rajtad és nem is szenvednék ennyire az ilyen eltévelyedésektől, hiszen tudod, hogy bármilyen nagyra becsülöm is intellektuális képességeidet, ha jó szívvel nem párosulnának, egyáltalán nem érdekelnének. De hát magad beismered, hogy azelőtt szolgáltattál némi okot arra, hogy bizonyos kétségeim legyenek önmegtagadásod iránt. Ha mindezt figyelembe veszed, bizony nem lett volna szabad ennyire érzékenynek lenned a papáddal szemben.

Nos, mindenképpen itt az ideje, hogy megszüntesd azt a feszültséget, mely rombolja szellemedet és testedet, s én joggal megkívánhatom, hogy itt valamelyest tartsd

* *V. ö. 373–374. old. – Szerk.*

** Jenny von Westphalen. – *Szerk.*

*** – vádló szándék – *Szerk.*

szem előtt az én és jó Anyád érdekeit, akik bizony nem élünk elíziumi nyugalomban, és fontos nekünk az egészséged.

De ismétlem, nagy kötelezettségeket vállaltál magadra, és, kedves Karl, megkockáztatva, hogy megbántom az érzékenységedet, a magam kissé prózai módján kimondom a véleményemet: a szerelem minden költői szertelenségével és túlfűtöttségével sem adhatod vissza a nyugalmat annak a lénynek, akin teljes odaadással csüggsz, sőt ellenkezőleg, az a veszély fenyeget, hogy egészen megfosztod tőle, és csupán a legpéldásabb magatartással, férfias, szilárd, de az emberek jóakaratára és kegyére érdemesítő igyekezettel érheted el azt, hogy a dolgok rendeződjenek, s hogy ő megnyugodjon és a maga meg a világ szemében felemelkedjék.

Beszéltem J[enny]vel és szerettem volna teljesen megnyugtatni. Minden tőlem telhetőt megtettem, de mindent nem lehet bölcselkedéssel elintézni. Még nem tudja, hogy a szülei hogyan fogadják majd kapcsolatotokat. A rokonok és a világ véleménye szintén nem semmiség. Tartok a te nem mindig jogos érzékenységedtől, és ezért rád magadra bízom, hogy méltányold ezt a helyzetet. Ha hatalmamban állna, hogy ezt a nemes teremtést erőteljes beavatkozással mindenféle vonatkozásban oltalmazzam és megnyugtassam, semmilyen áldozattól nem riadnék vissza. – De sajnos, minden tekintetben gyenge vagyok.

Ő felbecsülhetetlen áldozatot hoz érted – olyan önmegtagadásról tesz tanúbizonyságot, amelyet igazán méltányolni csupán a hideg ész képes. Jaj neked, ha erről életedben valaha is megfeledkeznél! Most azonban csak te magad avatkozhatsz be hathatósan. Belőled magadból kell a bizonyosságnak áradnia, hogy ifjú voltod ellenére férfi vagy, aki méltó a világ megbecsülésére, s azt mintegy rohammal vívja ki; aki biztosítékát nyújtja állhatatosságának és jövőbeni komoly törekvésének, s az elkövetett hibákról hallgatni készteti a rossz nyelveket.

Hogy ehhez hogyan fogsz hozzá legjobban, azt csak magad mérheted fel. Ezzel kapcsolatban meg kell hogy kérdezzelek, tudod-e, milyen életkor kívántatik meg egy egyetemi állás betöltéséhez? Ezt igen fontos tudni – hiszen terved, úgy gondolom, bizonyára az, hogy ezt az állást, ha valamelyik alsóbb fokozaton is, mielőbb elnyerd és írói tevékenységgel remélhess, illetve tudjál hírnévre szert tenni.

Az első ösztönzést bizonnyal a költészetnek kell adnia, magától értetődik, hogy itt a költőé az első szó. Ámde a költészetnek az a fajtája, amely varázslatos hatásra képes, inkább a bölcs és tapasztalt férfi dolga. A hétköznapi életben ezzel alighanem túl sokat kívánnánk egy alig felnőtt ifjútól, de aki magasabbrendű kötelezettségeket vállal, annak következetesnek kell lennie, és akkor a bölcsességet, a politikát még maga a költő szemében is szentté teszi a nemes és szép kötelességteljesítés.

Könyörögve kérlek tehát, hiszen lényegében jók az alapjaid, csupán a forma nem csiszolódott még ki, nyugodj meg, mérsékeld e viharokat, és ne is kelts viharokat annak a lénynek a lelkében, aki nyugalmat érdemel s kíván. Anyád, én, Sophie, ez a jó gyermek, aki olyan nagyon önfeláldozó, szívünkön viseljük a dolgodat, amennyire ezt a helyzet lehetővé teszi, és erőfeszítéseidért olyan boldogsággal kecsegtet a jövő, melyet kiérdemelni minden fáradozást kiegyenlít.

Jogi nézeteidben van némi igazság, de rendszerre egyesítve igen alkalmasak arra,

hogy vihart keltsenek, s te nem tudod, milyen hevesek a tudományos viharok. Ha a lényegben nem lehet teljesen kiküszöbölni azt, amin megbotránkozhatnak, akkor legalább a formának kellene enyhítőnek és kellemesnek lennie.

Meurinról egy szót sem mondasz nekem – arról sem, voltál-e Eichhorn úrnál.

Írni most nem akarok J[aehnige]n úrnak, s mivel e pillanatban nem is sürget semmi, bevárhatod, amíg alkalom adódik.

Ha közönséges küldeményként vastag leveleket adsz postára, akkor igen sokba kerülnek. – Az utolsó előttiért egy tallért kellett fizetni. – A gyorspostával küldött csomagok is drágák – a legutóbbi szintén egy tallérba került.

Ha a jövőben sokat akarsz írni, akkor csak írjál minden elképzelhetőről, hogy sok és sokféle dologról halljunk. Aztán gyűjts össze egy csomagra valót és küldd el a csomagszállító kocsival. Gondolom, nem veszed zokon ezeket a kis takarékossági megjegyzéseket.

Remélem, hogy a bort most már megkaptad. Meríts vidámságot belőle és hagyj fel minden elkalandozással, minden kétségbeeséssel – hagyd a költészetet is, ha nem teszi szebbé és boldogabbá az életedet!

Kedves Carl, kedves Apád annyira siet postára adni a levelet, hogy nekem nem marad egyéb, mint hogy szívélyes üdvözleteimet és csókjaimat küldjem neked, szerető anyád

Henriette Marx

[Heinrich Marx utóirata]

Mellékelek egy 50 tallérról szóló pénztári utalványt. Ha jobban szeretnéd, hogy keressek neked ott egy céget, akkor meg kell mondanod, körülbelül mennyit állapítsak meg neked havonta. Most már bizonyára meg tudod nagyjából mondani.

[Sophie Marx utóirata]

Legutóbbi leveled, kedves Karl, keserű könnyekre fakasztott; hogyan is gondolhattad, hogy elmulasztok hírt adni neked a te Jennydről!? Hiszen csakis rólatok ábrándozom és rátok gondolok. Jenny szeret téged; ha bánkódik a korkülönbségen, ez a szülei miatt van. Most megpróbálja lassanként előkészíteni őket; akkor aztán majd írj nekik te magad, hiszen sokra tartanak téged. *Jenny* gyakran meglátogat bennünket. Éppen tegnap is nálunk volt s az öröm és fájdalom könnyeit hullatta, amikor megkapta verseidet.[222] Szüleink és testvéreink nagyon szeretik őt, ez utóbbiak határtalanul; tíz óra előtt *soha* nem mehet el tőlünk, mit szólsz ehhez? Adieu, kedves, jó Karl, szívből kívánom, teljesüljön leghőbb kívánságod.

Heinrich Marx Marxhoz

Berlinbe

Trier, 1837 febr. 3.

Kedves Karl!

Legutóbbi leveledtek[212] egészen különösen megörültem, mert bebizonyítja nekem, hogy azokat a kis gyöngeségeket, amelyek egyébként nyugtalanítottak engem, leküzdöd, hogy felismered helyzetedet, s erélyesen és méltósággal törekszel jövőd megszilárdítására. De azért ne ess a másik végletbe, kedves Karl!

Eltekintve attól, hogy a társas élet igen nagy előnyöket kínál az ember – és különösen a fiatalember – felvidítása, felüdítése és kimüvelése szempontjából, amellett még észokok – s ezeket, minthogy már nem vagy egyedül, nem szabad elhanyagolnod – is azt kívánják, hogy az ember, magától értetődően becsületes és méltó módon, némi támogatást szerezzen magának. Előkelő emberek, vagy akik annak tartják magukat – kivált, mert nem mindig hajlamosak utánajárni a mégoly tiszteletreméltó okoknak –, nem egykönnyen bocsátják meg, ha *elhanyagolják* őket –, különösen akkor nem, ha kegyesen némileg leereszkedtek az emberhez. – J[aehnige]n úr és E[sse]r úr nemcsak derék, hanem számodra valószínűleg fontos emberek is, s fölöttébb oktalan és igazán illetlen lenne, ha elhanyagolnád őket, minthogy nagyon udvariasan fogadtak. A te korodban és a te helyzetedben nem kívánhatsz meg kölcsönösséget.

De a testet sem szabad elhanyagolni. Az egészség a legfőbb kincse mindenkinek, de kivált a tudósoknak.

Semmit se vigyél túlzásba. Természetes adottságaiddal és mostani szorgalmaddal eléred majd célodat, s itt egy szemeszter nem számít.

Bármennyi tapasztalatom van is, mégsem tudok minden árnyalatában világosan áttekinthető tervet felvázolni neked.

Mindamellett azt a szándékodat, hogy a tanszakokban kiemelkedj, kétségtelenül nagyon jónak és számodra megfelelőnek tartom, feltéve, hogy nem hagyod figyelmen kívül azt a csekélységet, hogy orgánumodat kissé kiképezd.

De ez persze elég hosszú időt vehet igénybe, az adott helyzetben viszont kívánatos lenne, ha ez ellen tehetnénk valamit. E vonatkozásban tehát éppenséggel nincs más hátra, mint *írni*. De hogyan jelentkezzél írásaiddal? Ez nehéz kérdés, de van még ennél is nehezebb: sikerül-e mindjárt elnyerned egy ügyes könyvkereskedő bizalmát? Mert minden bizonnyal ez lesz a legnehezebb. Ha ez sikerül neked – s te mindenben

a szerencse gyermeke vagy –, akkor következik a második kérdés. Filozófiai vagy jogi munkák vagy a kettő együtt, úgy tűnik, kiválóan alkalmas lehet az alap lerakására. Szolid költészet bizonnyal elfoglalhatja a második helyet, s nem is árt a hírnévnek, hacsak néhány szőrszálhasogató szemében nem. A könnyed vitacikkek a leghasznosabbak, és néhány jó címmel, ha eredetiek és újmódiak, tisztességgel és bizonyossággal kivárhatsz egy professzori állást etc. etc. etc. Ám szilárdan el kell határoznod magadat – ha nem is most rögtön, de ebben az évben, s ha elhatározásra jutottál, akkor nem szabad szem elől tévesztened és rendíthetetlenül követned kell. Neked még korántsem olyan nehéz, mint a papádnak volt, amikor ügyvéd akart lenni.

Azt tudod, kedves Karl, hogy irántad való szeretetből olyasvalamibe bocsátkoztam bele, ami a jellememnek nem egészen felel meg s ami bizony olykor nyomaszt engem. De semmilyen áldozatot nem sokallok, ha a gyermekeim java így kívánja. J[enny]d korlátlan bizalmát is kivívtam. De ez a jóságos, szeretetreméltó leány szüntelenül gyötrődik – attól fél, hogy árt neked, hogy túlzott erőfeszítésekre késztet etc. etc. etc. Nyomasztóan hat rá, hogy szülei semmiről sem tudnak, vagy, amint én gondolom, semmiről sem akarnak tudni. Saját magának sem tudja megmagyarázni, miként történhetett meg, hogy ő, aki eddig tisztára észlénynek tartotta magát, így elragadtatta magát. Lehet, hogy ebben némi félénkség is közrejátszik.

Egy leveled – csatolhatod az enyémhez –, amelyet azonban nem diktálhat a fantaszta költő, meg tudná vigasztalni. Ám hassa át, ebben egyébként nem is kételkedem, gyengéd, odaadó érzelem és tiszta szerelem, de szóljon világosan és egyértelműen kapcsolatotokról, fejtse ki, világítsa meg a kilátásokat. A már kifejezett reményeket kertelés nélkül, világosan és szilárd meggyőződéssel kell megfogalmaznod, hogy ismét meggyőzően hassanak.

Határozottan biztosítanod kell őt arról, hogy ez a kapcsolat korántsem volt károdra, hanem a legszerencsésebb hatással volt rád, és bizonyos tekintetben magam is ezt hiszem. Ellenben határozottan, s azzal a férfias szilajsággal, amely ezt a szegény teremtést olyan váratlanul érte, követeld meg, hogy most már ne tétovázzon, ne nézzen hátra, hanem nyugodtan, bizalommal és szilárdan tekintsen a jövő elébe.

Mit szólsz apádhoz? Nem találod, hogy meglepően átalakulok közvetítővé? S hogy sokan milyen tévesen ítélnének meg, ha tudomást szereznének a közreműködésemről? S hogy milyen tisztességtelen indítékokat tulajdonítanának talán nekem? De én nem teszek szemrehányást magamnak – adja az ég, hogy minden sikerüljön, s akkor én nagyon boldog leszek.

Illendő volna, ha elmennél Eichhorn úrhoz, de ezt rád bízom. Megismétlem viszont azt az óhajomat, hogy gyakrabban [fordulj] meg J[aehnige]n és E[sse]r uraknál.

Ugyancsak nagyon jó volna, ha legalább a legbefolyásosabb professzorok egyikénél valamelyest bejáratos lennél.

A fiatal Schriever úrral nem találkoztál többet? Minthogy igen jó kapcsolatban vagyunk velük, és Schriever kisasszony valószínűleg feleségül fog menni barátodhoz, Karl von Westphalenhez, örülnék neki – amúgy is hamarosan idejön –, ha néhányszor felkeresnéd.

Nem hallottál közelebbit dr. Kleinerzről? Igazán szeretnék tudni róla valamit.

Mellékelten küldök egy hitellevelet. Magasabb összegre szól, mint amennyit magad kértél. De már nem akartam ezért megváltoztatni, hiszen most megbízom benned, hogy nem fogsz többet költeni, mint amennyi szükséges.

Most pedig ég áldjon, kedves Karl, írjál mielőbb, ha ugyan még nem küldtél el egy olyan levelet, amilyent kértem tőled. Írjál arról is, hogy mit csinál a házigazdád, aki nagyon érdekel.

Von Notz úr mondta, hogy az őszi szünetben hazajössz. Ezzel egyáltalán nem értek egyet, s ha fontolóra veszed a neked olyan drága személyekhez fűződő kapcsolatodat, akkor magad is osztani fogod véleményemet. De talán én utazhatnék Berlinbe. Mit szólsz ehhez?

Hűséges apád
Marx

Kedves barátomnak, Meurinnak és szeretetreméltó feleségének add át szívélyes üdvözletemet. Mondd meg Meurinnak, hogy nagyon jól tenné, ha szánna rám egy kis időt.

Ui. Nem venném rossz néven tőled, kedves Karl, ha kissé olvashatóbban írnál.

J[enn]yt ritkán látom, nem teheti azt, amit akar. Nyugodt lehetsz, szerelme hűséges. – Ha már írtál neki úgy, ahogy kívánom, akkor majd megkérem, hogy válaszoljon.

Heinrich Marx Marxhoz

Berlinbe

Trier, 1837 március 2.

Csodálatos, hogy én, a természettől fogva lusta levélíró, egészen kifogyhatatlan vagyok, ha arról van szó, hogy neked írjak. Nem tudom és nem is akarom takargatni irántad való gyengeségemet. Szívem olykor dúskál a veled és jövőddel kapcsolatos gondolatokban. És mégis: olykor nem tudok szabadulni a szomorú, baljós, félelmet keltő képzetektől, amikor mintegy villámcsapásként meglep a gondolat: vajon a szíved összhangban van-e agyaddal, adottságaiddal? – Jut-e benne hely a földi, ám szelídebb érzéseknek, melyek ebben a siralomvölgyben olyan nagy vigaszt nyújtanak az érző embernek? S minthogy e szívet nyilvánvalóan egy démon élteti s tartja uralma alatt, vajon ez a démon, amely nem minden embernek adatik meg, égi vagy fausti természetű-e? Vajon fogékony leszel-e valaha is – s ez szívem legkínzóbb kételyei közé tartozik – az igazán emberi, a családi boldogságra? Vajon képes leszel-e valaha is – s ez a kétely egy idő óta nem kevésbé mardos, azóta, hogy egy bizonyos valakit* úgy szeretek, mintha saját gyermekem volna – boldoggá tenni közvetlen környezetedet?

Azt fogod kérdezni, mi indított erre a gondolatmenetre? Efféle képzelődések már azelőtt is gyakran rohantak meg, de könnyűszerrel elhessegettem őket, hiszen mindig szükségét éreztem annak, hogy mindazzal a szeretettel és megbecsüléssel vegyelek körül, amelyre a szívem csak képes, s én amúgy is szívesen felejtek mindent. De feltűnő jelenséget veszek észre J[enny]nél. Ő, aki olyan fenntartás nélkül, gyermekien tiszta odaadással viseltetik irántad, néha önkéntelenül és akarata ellenére valamiféle félelmet, balsejtelmekkel terhes félelmet árul el, amely nem kerüli el a figyelmemet, amelyre nem tudok magyarázatot találni, és amelynek ő még a nyomát is igyekezett kitörölni a szívemből, mihelyt figyelmeztettem rá. – Mi ez, mi lehet ez? Nem találok rá magyarázatot, de sajnos, a tapasztalataim nem teszik lehetővé, hogy egykönnyen hagyjam félrevezetni magamat.

Igaz, fényes előmeneteled, a kecsegtető remény, hogy nevedet egykor hír övezi majd, s földi boldogulásod nem egyedül a szívemnek olyan kedves; régóta táplált

* Jenny von Westphalen. – *Szerk.*

illúziók ezek, melyek mély gyökeret vertek. Ám alapjában véve ezek az érzések nagyrészt a gyenge ember érzései és nem mentesek a büszkeség, a hiúság, az önzés stb. salakjától. Biztosíthatlak azonban, hogy ezeknek az illúzióknak a valóra válása nem tudna boldoggá tenni engem. Csak ha a szíved tiszta marad, ha tiszta emberséggel dobog, s ha semmiféle démoni géniusz nem tudja elidegeníteni szívedet a jó érzésektől, csak akkor lelném meg azt a boldogságot, amelyről hosszú évek óta ábrándozom veled kapcsolatban; ha nem így történne, életem legszebb célját látnám porba omlani. De miért e túlságos ellágyulás, s miért szomorítsalak el talán téged? Hiszen alapjában véve nem kételkedem irántam és kedves jó Anyád iránti gyermeki szeretetedben, s te nagyon is jól tudod, melyik a mi legsebezhetőbb pontunk.

Most áttérek a pozitív dolgokra. J[enny] néhány nappal azután, hogy megkapta leveledet, melyet Sophie vitt el neki, meglátogatott bennünket és beszélt szándékodról.[223] Úgy látszik, indokaiddal egyetért, de magától a lépéstől fél, s ez igen érthető. Én a magam részéről jónak és dicséretesnek tartom. Utalt arra, hogy meg fogja írni neked, ne közvetlenül küldd a levelet – ezzel én nem tudok egyetérteni. Annyit megtehetsz a megnyugtatására, hogy egy héttel korábban tudatod velünk, melyik nap adod postára a levelet. Ez a jó teremtés minden tapintatot megérdemel, s ismétlem, egy gyengéd szerelemmel teli élet kárpótolhatja csak mindazért, amit máris szenvedett, s amit még szenvedni fog, mert fura szerzetekkel van dolga.

Főként rá való tekintettel kívánom olyan nagyon, hogy mihamarabb sikeresen a nyilvánosság elé lépj, mert ez megnyugtatná őt, legalábbis én így gondolom. És esküszöm neked, kedves Karl, hogy ha nincs ez az indítóok, most inkább arra törekednék, hogy minden nyilvános fellépéstől visszatartsalak, semhogy erre ösztönözzelek. De lásd, ez a varázslónő egy kissé az én vén fejemet is elcsavarta, és semmit sem kívánok annyira, mint hogy őt nyugodtnak és boldognak lássam. Erre csak te vagy képes, és a cél megérdemli a teljes figyelmedet; talán még nagyon jó és üdvös is, hogy mindjárt a világba való belépésedkor emberies tapintatra, sőt okosságra, elővigyázatosságra és megfontolt viselkedésre kényszerülsz – az összes démonok ellenére. Hálát adok érte az égnek, mert mindenkor az embert akarom szeretni benned, s te tudod, hogy én, a gyakorlati ember, bár nem vagyok olyan eltompult, hogy érzéketlen legyek a magasabbrendű és a jó iránt, ámde nem szívesen távolodom el egészen a földtől, ahol alapjaim vannak, s lebegek kizárólagosan légi szférákban, ahol nem érzek szilárd talajt a lábam alatt. Mindez természetesen arra indít engem, hogy még inkább, mint különben tettem volna, elgondolkozzam a rendelkezésedre álló eszközökön. Te a drámát választottad, s persze sok ebben a helyes. Ám fontosságával, nagy nyilvánosságával egészen természetesen együtt jár a kudarc veszélye is. És, különösen a nagy városokban, nem mindig szükségképpen a belső érték a döntő. Intrika, ármány, féltékenység – talán éppen azok körében, akik a legtöbbre vitték – gyakran felülmúlják a jót, kivált, ha azt még nem fémjelzi és támasztja alá valamely ismert név.

Mi volna hát ezek után a legokosabb? Lehetőleg arra törekedni, hogy ezt a nagy próbát megelőzze egy kisebb, mely csekélyebb veszéllyel járna együtt, ám elég jelentős volna ahhoz, hogy siker esetén valamelyes nevet szerezzen neked. Ha viszont egy kisebb dolog segítségével akarod ezt elérni, akkor bizonnyal az anyagban, a tárgyban,

a körülményekben kell valami kivételesnek lennie. Sokat töprengtem azon, hogy melyik ez a tárgy, s a következő ötletet láttam alkalmasnak.

Legyen a tárgy a porosz történelem egy kiragadott szakasza – nem olyan hosszantartó, amilyet az eposz megkíván, hanem egy sűrített pillanat, amely azonban sorsdöntő.

E tárgy legyen dicsőséges Poroszországra nézve, s lehetőleg szerephez kell juttatnia a monarchia géniuszát – esetleg a legnemesebb Lujza királyné szelleme által.

Ilyen pillanat a Belle Alliance–Waterloo melletti nagy csata.[224] A veszély óriási – nemcsak Poroszország és uralkodója*, hanem egész Németország szempontjából is stb. stb. stb. Itt valóban Poroszország volt a döntő tényező – ez tehát esetleg alkalmas egy nagyszabású ódára vagy másra, ehhez te jobban értesz, mint én.

A dolog önmagában nem is volna túlságosan nehéz. A legnehezebb mindenképpen az volna, hogy egy nagy festményt kell kis keretbe szorítanod és szerencsésen s ügyesen megragadnod a nagy pillanatot. Ám ha hazafiasan, érzelmesen és német szellemben írod meg, egy ilyen óda egymagában is elegendő lenne a hír és a név megalapozásához, kiépítéséhez.

De én csak javasolhatok, tanácsod adhatok neked, te kinőttél a szárnyaim alól, egyáltalán, ebben a tekintetben fölényben vagy velem szemben, s ezért rád kell bíznom, mit akarsz határozni.

A tárgynak, amelyet említettem, megvolna az a nagy előnye, hogy igen hamar itt van az alkalom, amikor elő lehetne adni, minthogy ugyanis az évforduló június 18-án lesz. A költségek nem rúghatnak túl sokra, s ha így kell lennie, majd én viselem őket. – Olyan nagyon szeretném, ha a kedves J[enny] nyugodt lehetne és büszkén tekinthetne a világba. Nem szabad, hogy ez a jó teremtés felőrlődjön. S ha ez sikerülne neked – márpedig a követelmény nem haladja meg az erőidet –, akkor biztonságban vagy és idővel némileg feladhatod üvegházi életmódodat.

És valóban nem lehet nem lelkesedni ezért a pillanatért, hiszen a balsiker örökös béklyóba verte volna az emberiséget és kivált a szellemet. Csak a mai korcs liberálisok istenithetnek egy Napóleont. Az ő uralma alatt bizony senki nem merte volna hangosan gondolni sem azt, amit ma Németország-szerte és különösen Poroszországban naponta és zavartalanul leírnak. S aki tanulmányozta Napóleon történetét és azt, hogy mit értett azon az őrült kifejezésen, hogy ideológia, az nyugodt lelkiismerettel ünnepelheti bukását és Poroszország győzelmét.

Add át szívélyes üdvözletemet Meurin barátomnak. Mondd meg neki, hogy abban a dologban, amivel megbízott, máig sem tudtam eljárni. Egy hétig voltam náthalázban, s egyelőre legfeljebb az ülésekre merészkedem el.

Hűséges apád
Marx

* III. Frigyes Vilmos. – *Szerk.*

Heinrich Marx Marxhoz
és Henriette Marxhoz

Berlinbe és Trierbe

Bad Ems, 1837 augusztus 12–14.

Kedves Karl!

Levelem, melyet nagyon izgatott állapotban írtam, némileg talán kegyetlenül érintett, és szívből sajnálom, ha csakugyan így volt. Nem mintha jogtalanul jártam volna el, rád magadra bízom annak a kérdésnek a megítélését, volt-e alapos okom arra, hogy indulatos legyek. Hiszen tudod, tudnod kell, milyen szeretettel csüggök rajtad. A leveleid valóságos szükségletet jelentenek nekem (hacsak nem a beteges érzékenység és a fantasztikus sötét gondolatok nyomait találom bennük), s különösen ezen a nyáron valóságos szükségletet jelentettek volna nekem és mélyen érző Anyádnak. Eduard hat hónapja betegeskedik és [egészen] lefogyott, igen kétséges, hogy felépül-e és, ami gyermekeknél oly ritka és annyira szívszorító, mély búskomorság tölti el, tulajdonképpen félelem a haláltól. – És hát ismered Anyádat – pillanatra sem mozdul el mellőle, éjjel-nappal gyötrődik miatta, én pedig örökösen félek, hogy Anyád összeroppan a megerőltetések súlya alatt.

Engem magamat már 7–8 hónapja fájdalmas köhögés kínoz, melyet az állandó beszéd még csak ingerel. Sophie sincs soha teljesen jól, a gyógyszerei soha nem hatnak; és ebben a helyzetben, amikor a te kapcsolatod, Jenny hosszú betegeskedése, mélységes bánata, az a kétértelmű helyzet, amelybe W[estphalen]ékkel szemben kerültem – én, aki mindig csak a legegyenesebb úton jártam –, mindez mélységesen hatott rám és olykor annyira lehangolt, hogy már magam sem ismertem magamra – kérdelek hát, vajon e mélységesen letört kedélyállapotomban valóban túl kegyetlen voltam-e hozzád?

Amennyire igaz, hogy – Anyádat kivéve – mindenkinél jobban szeretlek, éppen annyira nem vagyok vak sem, és még kevésbé akarok az lenni. Sok mindent méltányolok benned, de nem tudok teljesen szabadulni attól a gondolattól, hogy nem vagy mentes az önzéstől, kissé több van benned belőle, mint amennyi az önfenntartáshoz szükséges. Nem mindig tudom elűzni azt a gondolatot, hogy én a te helyedben több kímélettel, önfeláldozóbb szeretettel viseltettem volna a szüleim iránt. Bár én az életemen kívül mit sem kaptam az enyémektől – de ne legyek igazságtalan: Anyámtól

szeretetet – s mégis, mennyire küzdöttem és szenvedtem, hogy ameddig csak le[het], ne bántsam meg őket.

Ne mentegetőzz azzal, hogy ilyen a jellemed. Ne vádold a természetet, amely bizonnyal nem bánt veled mostohán. Erőt adott neked elegendőt, akarat pedig adatott az embernek. De a legkisebb viharra átadni magunkat a fájdalomnak, minden szenvedésre lemezteleníteni összetört szívünket, s ezzel összetörni kedveseink szívét – ez lenne hát a költészet? Isten óvjon a természet e legszebb adományától, ha ez a közvetlen hatása. Nem, csakis a gyengeség, az elpuhultság, az önszeretet és a gőg redukál mindent önmagára és szor[ítja] háttérbe azt is, ami a legdrágább!

Minden emberi erény között legelső az erő és akarat az önfeláldozáshoz, ahhoz, hogy saját énünket háttérbe helyezzük, ha a kötelesség vagy a szeretet úgy kívánja, s itt nem azokra a ragyogó, romantikus vagy hősies áldozatokra gondolok, melyek egyetlen rajongó vagy heroikus pillanat művei. Ezekre még a legönzőbb ember is képes, mert hiszen olyankor éppen *az Én* fennen ragyog. Nem, azokról a naponként és óránként megújuló áldozatokról van szó, melyek a jó ember, a szerető apa, a gyengéd anya, a szerető férj, a hálás gyermek tiszta szívéből fakadnak; csupán ezek teszik az életet vonzóvá és minden kellemetlenség ellenére széppé.

Hiszen te magad írtad le olyan szépen Anyád, e kiváló asszony életét, érezted át olyan mélyen, hogy egész élete a szeretet és a hűség oltárán bemutatott folytonos áldozat, és igazán nem túloztál. De mi haszna a szép példaképeknek, ha nem buzdítanak követésre? De – tedd a szívedre a kezedet – eldicsekedhetsz-e te magad mindmáig ilyesmivel?

Nem akarlak megbántani, hidd el, nem akarlak megsérteni, hiszen tulajdonképpen vagyok annyira gyenge, hogy megbánjam, ha megbántottalak. De nem is csak arról van szó, hogy én s jó Anyád szenvedünk emiatt – ezt talán még eltűrném. Hiszen minden ember közül a jó szülők szívében van a legkevesebb önzés. De a te saját érdekedben nem szabad, s nem is fogom abbahagyni ennek emlegetését mindaddig, amíg meg nem győződtem arról, hogy eltűnt ez a folt különben oly nemes jellemedből. Te korán leszel családapává, korán kell azzá lenned. De sem a megbecsülés, sem a gazdagság, sem a hírnév nem teheti boldoggá a feleségedet és gyermekeidet, csupán te magad teheted azzá, a te jobbik éned, a szereteted, gyengéd viselkedésed, az, ha legyűröd szilaj tulajdonságaidat, heves kitöréseidet, beteges érzékenységedet stb. stb. stb. Már nem is annyira magamért szólok, a kötendő frigyre hívom fel a figyelmedet.

Magad mondod, hogy a szerencse gyermekévé fogadott. Adja a jóságos Isten, hogy maradjon is hűséges kísérője lépteidnek, amennyire ezt a gyarló emberi természet engedi. Ám a legszerencsésebb embernek is vannak szomorú órái; nincs halandó, aki mindvégig az élet napos oldalán járhat. De éppen a szerencse kegyeltjétől várhatjuk el teljes joggal, hogy férfias bátorsággal, higgadtsággal, belenyugvással és derűsen szálljon szembe a viharokkal. Méltán megkövetelhetjük, hogy a korábban élvezett szerencse páncélként védje a pillanatnyi szenvedésektől. A szerencsés ember szíve nagy és fogékony és erős, nem szabad egykönnyen megtörnie.

A kedves Mama ideküldte nekem a leveledet.[212] A felvázolt terv szép, s ha jól megvalósítják, bizonyosan alkalmas lesz arra, hogy maradandó helyet foglaljon el az

irodalomban, bár nagy nehézségek tornyosulnak elébe, kivált a hiúságukban megsértettek részéről, s abban a tekintetben, hogy nem egy kifejezetten kritikusi hírnévnek örvendő ember áll az élén.[225] Ezzel szemben a lap alkalmas a hírnév megalapozására. És itt felvetődik a kérdés, hogy te név szerint szerepelsz-e benne? Mert számodra éppen az a lényeges, hogy hírnevet, kritikusi hírnevet szerezz magadnak, s ezzel elősegítsd a professzori állás megszerzését. Leveledből azonban nem tudtam bizonyosságot meríteni. Isten adja, hogy sikerüljön.

Berlini utamból valószínűleg nem lesz semmi. Túlságosan is igénybe venné a pénztárcámat azok után, hogy az idén olyan sok kiadásom volt. Aztán meg bevallom, volt olyan szándékom (ha nem is határozottan), hogy lehetőleg megpróbálok átmenni a magisztratúrához. Előbb azonban szerettem volna megtudni, hogy mi erről Jaehnigen úr véleménye, mert az ő segítsége valóban nagyon hasznos lehetne. De minthogy erre nem került sor, nem sok reményt fűzök a dologhoz. Semmi olyat nem akartam kérni tőled, ami az érzéseiddel ellenkezne, de talán okosabban járhattál volna el. – Egyébként azt hallottam, hogy J[aehnige]n úr és felesége Párizsba utaznak, s átutaznak Trieren. Sokat vesztettél, mert Jaehnigenné a nyáron egészen különlegesen kedves leveleket írt Jennydnek.

Nagyon türelmetlenül várok levelet tőled, hogy újabb híreket halljak vállalkozásodról. De kérlek, hogy akkor kissé jobban menj bele a részletekbe.

Ma feláldoztam a kedvedért a reggeli sétámat, de még éppen annyi időm van, hogy egy rövid sétát tehessek és írjak néhány sort jó Anyádnak, akinek ezt a levelet elküldöm. Mert még egyszer hosszan írni nehe[zemre] esne, így viszont mégis hosszú levelet kap Anyád.

Ég áldjon, jó Karlom, szeress továbbra is úgy, ahogyan mondod, de ne szégyenits meg a hízelgéseiddel. Az nem baj, hogy nagyra becsülöd apádat. A magam helyzetében én is tettem valamit, eleget ahhoz, hogy téged a magaménak mondhassalak. de korántsem eleget ahhoz, hogy engem magamat kielégítsen.

Apád
Marx

Ui. Az úgynevezett gyászbeszéd, melyet kérsz tőlem, körülbelül tízsornyi mű, már nincs meg nekem, azt hiszem, Sophie-nál van, és végső megfogalmazásában néhány változtatás történt rajta.

[Heinrich Marx Henriette Marxhoz]

Kedves Jó Hansjém! Lásd, milyen takarékos lettem itt. Hosszú levelet kapsz, pedig csupán néhány sort írok neked. Az eredmény számodra egyre megy, hiszen Karlnak *írtam, aki a te húsod és véred, bizonnyal a te szíved szerint is írtam*, így hát mindenben részt veszel. Valószínűleg még te sem írtál, s így minden a legnagyobb rendben lesz.

Ég áldjon, te drága második, jobbik énem. Örülök, hogy a mai nappal túl vagyok a

kúra nagyobbik felén, mert három hétnél tovább nem maradok, akár elmúlik a köhögésem, akár nem. Bár azt hiszem, valamelyest már enyhül.

Add át szívélyes üdvözleteimet és csókjaimat kedves sógornőmnek* és gyermekeinek, valamint a mieinknek, meg neked magadnak. Jobbat úgysem találsz.

Marxod

14-én. Be akartam várni még egy levelet és csak akkor lezárni a magamét. De mivel úgy látom, ma nincs levelem, mégis elküldöm ezt. Tegnap Müllerékkel Koblenzben voltam. Spankernéknél ebédeltem, akik nagyon örültek. Ebéd után felkerestem Küpperéket. Csak a háziasszony volt otthon, és Julius, meg Mme Preusse. Küpperné szombaton találkozott Westphalennal és Jennyvel a gőzhajón vagy inkább Bingenben. Mint mondta, [...] mentek [...]**

* Michle Marx. – *Szerk.*

** *A levél vége elveszett.* – *Szerk.*

Heinrich Marx Marxhoz

Berlinbe

Bad Ems [,1837 augusztus 20. körül].

Kedves, jó Karl!

Nem tudom, hogy amikor megkapod ezt a levelemet, már megkaptad-e azt, amelyet a kedves Mamához [küldtem], de azt hiszem, igen. Ám mivel szívesen csevegek veled, s mivel talán kellemes számo[dra], ha olyasvalakivel találkozol, akivel én több napon át baráti érintkezést tartottam fenn, felhasználom e levél átadójának készséges jóindulatát és küldök neked néhány sort.

A levél átadója derék fiatalember, Károly herceg fiának* nevelője. Itt ismerkedtem meg vele, ahol többnyire magam vagyok, minthogy nem egykönnyen barátkozom. Sok kellemes órát töltöttem Heim úr társaságában, s amennyire ilyen rövid idő alatt meg lehet ismerni valakit, úgy vélem, igen jóravaló, kellemes és becsületes emberre találtam benne. Heim úr, mint mondta, felkeres majd téged, és ör[ülnék, ha] igaznak találná az atyai önszeretet által felvázolt képet.

A közelgő szünidőben talán szívesen megtekintenél egynémely nevezetességet, és Heim úr állásánál fogva valószínűleg könnyen hozzásegíthet ehhez.

Ha lesz időd írni nekem, nagyon örülnék, ha röviden felvázolnád, hogy ebben az évben milyen tételes jogi tanulmányokat folytattál. Eddigi vázlataid alapján fölöslegesnek tartom, hogy kameralisztikával foglalkozz. Csak a természettudományokat ne hanyagold el, mert nem bizonyos, hogy az ember ezt valaha pótolhatja, és akkor már késő a bánat.

Talán néhány év múlva kedvező alkalom kínálkozik arra, hogy a jogi [...] lépj, ha Bonnt tűzöd ki célodul, mert ott ebben teljes a hiány – hiányzik egy olyan ember, aki az átlagosnál többet teljesít. Tudom, hogy a tudomány szempontjából Berlinnek sok előnye és nagy vonzereje van. De azon kívül, hogy ott nagyobb nehézségek merülnek fel, valamelyest a szüleidre is kell gondolnod, akiknek vérmes reményeit nagyon lerombolná, ha ily messze lennél tőlük. Ez persze nem akadályozhatja tervezett életpályádat, a szülői szeretet bizonnyal a legkevésbé önző minden érzelem közül. De talán mégis. Ha életpályád tervét testvérien egyesíteni lehetne az ő reményeikkel,

* Frigyes Károly. – *Szerk.*

abban én életem legfőbb örömét lelném meg, s hát az örömök száma az évek múlásával olyan nagyon csökken.

Itteni tartózkodásom mostanáig igen kevés eredményt hozott, és mégis, a leggyötrőbb unalom ellenére is, kénytelen leszek meghosszabbítani, hogy jó Anyád kívánságának eleget tegyek, aki esdekelve kér erre.

Rég táplált szép óhajomról, hogy ebben a szünidőben láthassalak, alighanem le kell mondanom. Nagy önmegtartóztatásomba kerül, de azt hiszem, nincs mit tenni. Ez a kellemetlen köhögés minden tekintetben gyötör engem!

Most pedig Isten áldjon, kedves Karl, élj boldogul és ne feledkezz meg arról, hogy – ezt nem tudom elég gyakran ismételni – kíméld az egészségedet, miközben szellemedet gyarapítod.

Szívvel-lélekkel apád

Marx

Heinrich Marx
és Henriette Marx Marxhoz

Berlinbe

Trier, 1837 szeptember 16.

Kedves Karl!

Legutóbbi leveled[212] szerint ugyan, melyet körülbelül egy hete kaptunk meg, egy terjedelmesebb kiegészítés várható, méghozzá hamarosan, s én szívesen vártam volna, amíg az egészet áttekinthetem. De neked talán kínos lenne, ha még túl sokáig kellene várnod, annál is inkább, mert olyan tervről van szó, amely talán meghatározza legközelebbi lépéseidet.

Ismersz engem, kedves Karl, tudod, hogy sem makacs nem vagyok, sem pedig előítéletek rabja. Hogy pályádat ezen vagy azon a szakterületen alakítod ki, az alapjában véve mindegy nekem. Csak hogy azt válaszd, ami szellemi adottságaidnak a leginkább megfelel, azt természetesen a te érdekedben a szívemen viselem. Kezdetben a szokásos pályára gondoltunk, de ez, úgy látszott, ellenedre van, s bevallom, miután koraérett nézeteid engem is megnyertek, helyeseltem neked, amikor a tanári pályát választottad célodul, legyen az a jog vagy a filozófia területén, és végeredményképpen még inkább ez utóbbira gondoltam. E pálya nehézségeit ismertem egy kevéssé, s különösen az utóbbi időben Emsben ismertem meg őket, ahol alkalmam nyílt gyakran együtt lenni egy bonni professzorral. Egy dolognak azonban tuda[tában] kell lenni, nevezetesen, hogy ha valaki alkalmasnak érzi magát erre, akkor a jog professzoraként Bonnban nagy szerepet játszhatna; könnyebb is Berlinből Bonnba kerülni, persze némi protekcióval. Ezt a protekciót a költészetnek kellene megszereznie számodra. De bármennyi szerencséd legyen is, néhány évet ez igénybe vesz, téged pedig sajátos helyzeted sürget –.

Lássuk most a másik oldalt (és itt fontos megjegyezni, hogy jó klasszikus stúdiumok esetén a professzori állás mindig is végcél maradhat). Vajon a gyakorlati pályán olyan gyorsan előre lehet-e jutni? Általában nem, s a tapasztalat nagyon is ezt bizonyítja. A protekció itt is nagyon sokat jelent. Protekció nélkül még csak nem is panaszkodhatnál, ha tanulmányaid befejezése után néhány évig fizetés nélküli joggyakornok lennél, aztán pedig évekig joggyakornok [maradnál]. De a legszigorúbb erkölcs és a legfinomabb tapintat mellett is megengedhető, hogy valaki a saját értéke által protektort szerezzen, aki meggyőződve védence rátermettségéről, lelkiismeretesen előnyben

részesíti őt és egyengeti útját. Nos, a természet valóban elhalmozott téged olyan adományokkal, amelyek nagyon alkalmasak erre. Hogy miként használod fel ezeket a legjobban, az a te dolgod, ezt egy harmadik személy nehezen ítélheti meg, már csak azért is, mert itt nagyon is tekintetbe kell venni az egyéniséget. S bármihez fogsz is, szükségképpen ebből a nézőpontból kell szemlélned, *ezt* a mércét kell alkalmaznod, hiszen sietős a dolgod, ezt érzed te, s ezt érzem én is.

Bizonyos vonatkozásban ez persze sajnálatos, ám a legszebb festménynek is vannak árnyoldalai, s itt bizonyos belenyugvással kell élned. Ez a belenyugvás egyébként olyan ragyogó előnyökön alapul, olyannyira a saját akaratodból, szív és ész által irányított akaratodból fakad, hogy inkább élvezetnek, semmint áldozatnak kell tekinteni.

De visszatérek a kérdéshez: mit tanácsoljak? Elsősorban pedig, ami a színikritikával kapcsolatos tervedet illeti, mindenekelőtt be kell vallanom, hogy magában a dologban nemigen vagyok mérvadó. A dramaturgiai kritika sok időt és nagy körültekintést kíván. Lehet, hogy a művészet szempontjából a legérdemesebb munkák egyike korunkban. Hírnév szempontjából pedig a tudományos rang elnyeréséhez is elvezethet.

S hogyan fogadják majd? Gondolom, inkább ellenségesen, mintsem kedvezően, s tudomásom szerint a kiváló, nagy tudományú Lessing életútja sem volt rózsás, hanem szegény könyvtárosként élt és halt meg.

S vajon különösebb pénzügyi előnyökkel jár-e majd ez a pálya? Ez a kérdés összefügg az előbbivel, s én nem tudok határozott választ adni rá. Még mindig azt gondolom, hogy egy-egy kiváló munka, egy sikerült költemény, egy jó tragédia vagy komédia sokkal inkább megfelel a céljaidnak. – De hát te magad jelölted ki az utadat, s megteheted ezentúl is. Én csupán azért fohászkodhatom az Éghez, hogy valamilyen módon a lehető leghamarább elérkezzél tulajdonképpeni célodhoz.

Csak egyet akarok még mondani. Ha azzal, hogy a három tanulmányi éved letelte után otthonról már semmit sem kérsz, nagyon is arra kényszerülsz, hogy olyasmivel foglalkozz, ami árthat neked, akkor legyen, aminek lennie kell, s ha igaz is, hogy ez áldozatokat kíván tőlem, mégis sokkal szívesebben hozok áldozatot, semhogy a pályádon hátrány érjen. De ha ésszerűen és pályád hátráltatása nélkül meg tudod ezt tenni, ezzel természetesen nagy könnyebbséget szereznél nekem, mert valóban a bíróság kettéválasztása[226] óta, s most, hogy a fiúk felcseperednek, jövedelmem a kiadások növekedésének arányában csökken. De mint mondtam, ennek a szempontnak nem szabad zavarólag kihatnia pályádra.

De ha már visszatérsz a gyakorlati pálya gondolatához, miért nem beszélsz egyáltalán a kameralisztikáról? Lehet, hogy tévedek, de azt hiszem, a költészet és az irodalom hamarább talál támogatókra a közigazgatásban, mint az igazságszolgáltatásban, s valahogy természetesebbnek tűnik nekem egy verselő kormánytanácsos, mint egy verselő bíró. S alapjában véve a kameralisztika az, amire neked, mint igazi jogásznak a természettudományokon kívül még szükséged van. A természettudományokat azonban semmiképpen sem szabad elhanyagolnod, ez felelőtlenség volna.

De hát te ott vagy a forrásnál, ahol eligazítást lelhetsz, és a dolognak éppen az az

oldala, amelyet normális körülmények között valószínűleg még sokáig nem méltattál volna figyelmedre, *a tulajdonképpeni létkérdés* vetődik fel előtted, bizonyára elgondolkozol tehát ezen, megvizsgálod és cselekszel. Amiatt nem aggódom, hogy ezek a szempontok, bármennyire szorongatóak legyenek is, téged valaha is alantas, megalázkodó cselekedetekre indítanának. Noha már fehér a hajam, kissé megtört a kedélyem és elborítottak a gondok, de én is dacolnék még és megvetném azt, ami alantas. Neked, akinek ereje töretlen, s akit elhalmozott áldásaival a természet, az ilyesmi lehetetlennek tűnhet. Ám életereje teljében a büszke ifjúság bizonnyal lealacsonyítónak vél sok mindent, amit parancsolóan megkövetel az ész és a kötelességérzet önmagunk, s kivált olyan személyek iránt, akiknek javát kötelességünkké tettük. Talán túl nagy kívánság egy 19 éves emberrel szemben, hogy életbölcsessége legyen, ám aki 19 éves korában –

Legutóbbi leveledet nem mutattam meg Westphalenéknek. Ezek a nagyon jó emberek olyan sajátos fajtába tartoznak, mindent olyan sokoldalúan és szakadatlanul megvitatnak, hogy az ember jól teszi, ha a lehető legkevesebb tápot nyújtja ehhez. Minthogy tanulmányaidban ebben az évben nem következik be változás, miért szolgáltassak nekik anyagot újabb képzelgésekhez.

J[enn]y még nincs itt, de hamarosan jönnie kell. Hogy nem ír neked, az – nem nevezhetem másként – gyermekded önfejűség. Mert az, hogy a legönfeláldozóbb szerelemmel van irántad, egyáltalán nem lehet kétséges, és nem sok választotta el attól, hogy ezt halálával pecsételje meg.

Az a gondolata támadt, hogy írni fölösleges, vagy valami efféle homályos elképzelés, de van benne valami zseniális; és különben is, mit változtat ez a dolgon? Abban bizonyos lehetsz, és én is bizonyos vagyok benne (pedig tudod, hogy nem vagyok hiszékeny), hogy egy herceg sem tudná eltántorítani tőled. Szívvel-lélekkel a tiéd, és – erről soha nem szabad megfeledkezned – olyan áldozatot hoz érted, amelyre az ő korában egy átlagos leány bizonyosan nem volna képes. Ha most az a gondolata támadt, hogy nem akar vagy nem tud írni neked, fogadd el Isten nevében. Hiszen ez alapjában véve csupán egy jel, és erről igazán lemondhat az ember, ha a lényeget illetően bizonysága van. Ha alkalom kínálkozik, beszélni [fogok] vele erről, noha nem szívesen teszem.

Egész évben örültem annak, hogy láthatlak, és így él az ember örökös csalódásban. Az egyetlen, amiben nem csalatkozik, a szív jósága, s a szívből áradó szeretet, és e tekintetben igazán a gazdagok közé számíthatom magam, hiszen egy páratlan asszony és jó gyermekek szeretetét bírom!

Ne várass meg minket ilyen sokáig a leveleiddel. Jó Anyádnak szüksége van a bátorításra, s a te leveleid csodálatos hatással vannak a kedélyére. Annyit szenvedett ezen a nyáron, hogy csak egy olyan önfeláldozó lény, mint ő, volt képes mindezt elviselni, és ez még mindig folytatódik. Adja Isten, hogy hamarosan megmeneküljünk ebből a hosszú küzdelemből! Írjál néha pár sort Eduardnak is, de tégy úgy, mintha ismét teljesen egészséges lenne.

Ha J[aehnige]n úrral közelebbi kapcsolatba tudnál kerülni anélkül, hogy erőszakot tennél magadon, ezzel szívességet tennél nekem, én nagyon szeretném. A te szá-

modra nagyon előnyös volna, ha Esser úrral érintkeznél, s mint hallom, ő barátságban van Meurinnel.

Arra kérlek továbbá, hogy menj el Reinhard titkos jogügyi tanácsos úrhoz és kérd meg a nevemben, járjon már közbe, hogy történjék végre valami az ügyemben. Akár megnyerem, akár elvesztem, van gondom elég, és ezt a gondot szeretném már letudni.

Nos, kedves jó Karlom, azt hiszem, eleget írtam. Nemigen szoktam kis adagokra osztani a mondanivalómat, mert szerintem a felmelegített étel nem ér fel a frissen készülttel. Ég áldjon, öreg apád kedvéért ne feledkezz meg arról, hogy ifjú vér buzog benned; s ha vagy olyan szerencsés, hogy megóvhatod azt a viharos és pusztító szenvedélyektől, akkor legalább frissítsd fel ifjonti vidámsággal és derűs kedéllyel meg ifjú korodhoz illő olyan élvezetekkel, melyekhez szív és ész társ[ul]. Szívvel-lélekkel ölel

hű apád
Marx

Kedves drága Carl!

Az, hogy a jó Isten tartson meg téged egészségben, alighanem leghőbb óhajom, s hogy mértékletes légy életmódodban, s amennyire lehet, a kívánságaidban és a reményeidben is. Most, hogy a legfontosabbat már elérted, nyugodtabban és megfontoltabban cselekedhetsz. W[estphalen]né ma beszélt a gyerekekkel, J[enny] talán ma vagy holnap érkezik, azt írja, nagyon vágyik vissza Trierbe és szeretne már valamit hallani rólad. Azt hiszem, annak, hogy Jenny nem ír neked, az alapja szűzies szemérmesség, amelyet már máskor is megfigyeltem rajta, s ez bizonyosan nem válik hátrányára, sőt egyéb bájait és jó tulajdonságait csak még fokozza – Edgar valószínűleg Heidelbergbe megy tanulmányai folytatására.* Arról biztosan meg vagy győződve, mennyire szívünkön viseljük a javadat és a sikeredet mindenben, amit teszel. Csak mutassa meg neked a mindenható és jóságos Isten a helyes utat, ami számodra a legüdvösebb. Ezért arra kérünk, csak légy szilárd és bátor és győzd le [...] Aki kitart, az elnyeri az élet koronáját. Gondolatban szívből csókollak, őszre készíttess magadnak meleg gyapjúkabátot, hogy védjen a megfázástól. Írj mielőbb, kedves Carl, örökké szerető anyád

Henriette Marx

Írjál egyszer Hermann-nak is néhány sort a mi levelünkhöz, nagyon jól viseli magát, igen elégedettek vele. –

* *A következő mintegy öt szó nehezen olvasható. – Szerk.*

Heinrich Marx Marxhoz

Berlinbe

Trier, 1837 nov. 17.

Kedves Karl!

Vajon még mindig Stralow-ban van a főhadiszállásod? Ebben az évszakban, s abban a honban, ahol nem virágzik a citrom,[227] ez aligha elképzelhető! De hát akkor hol? Ez a kérdés, s gyakorlati ember számára ez a levelezés első feltétele, hogy tudja a címet – ezért mások szívességét kell igénybe vennem.

Ám a cím formai dolog, s úgy látom, éppen ez a te gyenge oldalad. A tartalommal talán másként áll a dolog? Legalábbis ezt kell az embernek feltételeznie, ha meggondolja, 1. hogy anyagban nincs hiányod, 2. hogy helyzeted elég komoly ahhoz, hogy nagy érdeklődést keltsen, 3. hogy apád talán kissé részrehajlóan ragaszkodik hozzád stb. stb. stb., s mégis két hónap letelte után – amelyből a második aggodalommal teli, kellemetlen órákat hozott nekem – csupán egy minden formát és tartalmat nélkülöző levelet kapok tőled, egy szaggatott, semmitmondó töredéket, amely az előzményekkel semminemű kapcsolatban nem állt és a jövőhöz sem kapcsolódott!

A levelezés csak úgy érdekes és értékes, ha van benne következetesség; a levél írójának szem előtt kell tartania a *saját* előző levelét, valamint az arra kapott választ is. Utolsó előtti leveledben sok olyan dolog volt, amely feszült várakozást keltett bennem. Több levelet is írtam, amelyekben némi felvilágosítást kértem. S mindezek helyett egy töredékesen szaggatott, és ami még sokkal rosszabb: egy *meghasonlott* levél. –

Őszintén szólva, kedves Karlom, én nem szeretem ezt az újmódi szót, mellyel a gyenge akaratúak takaróznak, ha perbe szállnak a világgal, amiért nem jutnak hozzá munka és fáradság nélkül jól berendezett palotákhoz, milliókhoz és fogatokhoz. Ezt a meghasonlottságot én visszataszítónak találom, és tőled várom el a legkevésbé. Mi okod lehet erre? Hát nem mosolygott rád a bölcsőtől fogva minden? Hát nem halmozott el ragyogó adományaival a természet? Nem vettek körül pazarlóan szeretetükkel szüleid? Előfordult-e eddig valaha is, hogy nem elégíthetted ki ésszerű kívánságaidat? Nem nyerted-e el megfoghatatlan módon egy olyan leány szívét, akiért ezrek irigyelnek? És mégis: az első kellemetlenség, az első teljesületlen óhaj meghasonlást idéz elő! Erő ez? Férfias jellem ez? –

Te magad jelentetted ki – méghozzá kereken –, hogy beéred a jövőre vonatkozó ígérettel és ennek fejében lemondasz a jelent illetően minden külső jelről. Nem volt-e

ez a szó szoros értelmében lemondás a levelekről? És csak gyermekek panaszkodnak, ha érezni kezdik adott szavuk rájuk nehezedő súlyát.

Ám szerencséd ezúttal sem hagyott cserben. Jó Anyád, aki lágyabb szívű, mint én, és akinek még igen gyakran eszébe jut, hogy egykor mi is játékszerei voltunk ama kis vak csínytevőnek, jó Anyád tüzet kiabált, és a te J[enny]d nagyon is jóságos szülei alig várták a pillanatot, amikor a szegény megsebzett szív vigaszt nyerhet. A recept bizonyára már a kezedben van, ha ugyan a pontos cím hiánya miatt utat nem tévesztett az episztola.

Az idő rövid, Sophie-nak ugyanis még postaindulás előtt el kell vinnie a levelet v. W[estphale]n úrékhoz, akik most messze laknak innen, s e kedvező alkalmat is csak ma tudtam meg, ezért be kell fejeznem. Valójában nem is tudnék már mit mondani, legfeljebb kérdezhetnék, de nem akarok tolakodó lenni. Annyit azonban bizonyára még megenged nekem fiamuram, hogy kifejezzem csodálkozásomat, amiért még nem kaptam meghagyást! Vagy talán már most ki akarod egyenlíteni a korábban igénybe vett többletösszeget? Ez még kissé korai volna –

A kedves Mama nem igen tudott belenyugodni abba, hogy ősszel nem jöttél haza, mint a többiek. Ha te és a kedves Mama jövő őszig túl hosszúnak találjátok az időt, akkor a húsvéti szünetre hazajöhetsz.

Hű apád
Marx

[Sophie Marx utóirata]

[. . .] Ég áldjon, kedves Karl, adj hírt nekünk mielőbb, hogy most már elégedett és nyugodt vagy. Húsvétig, Karl, addig örökkévalóságnak tűnnek nekem az órák!

Heinrich Marx Marxhoz

Berlinbe

Trier, 1837 december 9.

Kedves Karl!

Ha az ember ismeri önnön gyengeségét, akkor rendszabályokat kell foganatosítania ellene. Ha, mint rendesen, most is összefüggően írnék, akkor iránted érzett szeretetem végül rávenne, hogy érzelmes hangot üssek meg, s ezzel veszendőbe menne mindaz, amit korábban mondtam neked, annál is inkább, mert – legalábbis így tűnik – te sohasem veszel még egyszer kézbe egy levelet, mégpedig teljesen logikusan, hiszen minek újra elolvasni, amikor a következő leveled sohasem válasz?

Panaszaimat tehát aforizmák formájában óhajtom elébed árasztani, ugyanis valóban panaszokat fogok előadni. Ezért, hogy saját magam számára is helyesen megvilágítsam, neked pedig mintegy pirulánként beadjam őket, kérdéseket fogok feltenni, melyekre egészen a posteriori[228] szándékozom válaszolni.

1. Mi a feladata egy fiatalembernek, akit a természet vitathatatlanul rendkívüli tehetséggel ajándékozott meg, különösen,

a) ha ez az ifjú, mint maga állítja, s én egyébként készséggel elhiszem, tiszteli apját és bálványozza anyját;

b) ha tekintet nélkül korára és helyzetére, a legnemesebb leányok egyikének sorsát kötötte a magáéhoz és

c) ezzel egy igen tiszteletreméltó családot abba a helyzetbe hozott, hogy beleegyezni kénytelen egy olyan frigybe, mely a jelek és a világ szokásos folyása szerint sok veszélyt és szomorúságot tartogat szeretett gyermekük számára.

2. Volt-e a szüleidnek némi joga elvárni azt, hogy viselkedésed, életmódod örömöt, de legalábbis örömteli pillanatokat szerezzen nekik és lehetőleg előzze tőlük a bánat perceit?

3. Nagyszerű természeti adottságaidnak milyen gyümölcseivel ajándékoztad meg eddig szüleidet?

4. Milyen gyümölcsöket takarítottál be a magad számára?

Itt tulajdonképpen abbahagyhatnám, abba kellene talán hagynom levelemet, s rád bízni a választ és a részletes kifejtést. De félnék ezúttal minden költői hevülettől. Prózaian akarok válaszolni, a való életből merítve, úgy, ahogy az van, vállalva azt a veszélyt, hogy még saját fiamuram előtt is túl prózainak fogok feltűnni.

Az a hangulat, amelyben most vagyok, valóban mindennek inkább nevezhető, mint költőinek. Egy év óta tartó köhögésem, amely nyomasztóan megnehezíti hivatásom gyakorlását, s amelyhez nemrégiben még köszvény is társult, jobban lehangol, mint amennyire indokolt lenne, és bosszankodom jellememnek gyengesége miatt. Ezért persze csak egy öregedő, mogorva ember fejtegetéseit várhatod tőlem, akit bosszantanak az örökös csalódások, s legfőképpen az, hogy csupa torzképet mutató tükröt kénytelen saját bálványa elé tartani.

Feleletek, illetve panaszok

1. Ahhoz, hogy adományokra érdemessé váljék valaki, hála kívántatik; és minthogy a természetadta tehetség bizonnyal a legkiválóbb minden adomány közül, nagyobb hálát is kíván meg. A természet iránt azonban csak azzal mutathatjuk ki hálánkat, ha megfelelően gyümölcsöztetjük adományait, vagyis, ha élhetek e közkeletű kifejezéssel: ha jól sáfárkodunk velük.

Jól tudom, hogy kissé emelkedettebb stílusban hogyan illik és kell válaszolni erre, nevezetesen, hogy az ilyen adományokat önmagunk megnemesítésére kell fordítanunk, s ezt én igazán nem is vonom kétségbe. Igen, önmagunk megnemesítésére kell fordítanunk őket. De hogyan? Emberek vagyunk, szellemi lények és a társadalom tagjai, állampolgárok. Következésképpen fizikai, morális, intellektuális és politikai vonatkozásban kell megnemesítenünk magunkat. De csak ha e nagy célra irányuló törekvéseinket összhang és harmónia egyesíti, csak akkor válhat mindebből szép, vonzó egész, melyben Isten, az emberek, a szülők és a választott leány is kedvüket lelik, és amelyet igazság és természet szerint inkább nevezhetünk valóban plasztikus festménynek, mint találkozásunkat egy hajdani iskolatárssal.

Ám mint mondtam, csupán az alkotó részek mindegyikét kellő s egyenlő arányban megnemesíteni kívánó törekvés bizonyítja azt az akaratunkat, hogy méltók legyünk ezen adományokra; csupán ez az arányosság eredményezheti a szép egészet, az igazi harmóniát.

Valóban, a legbecsületesebb törekvés sem hoz jó eredményt, ha egyes részekre korlátozódik, sőt karikatúrákat szül; a külső megjelenésben piperkőcöket, erkölcsi vonatkozásban túlfűtött rajongókat, a politikában cselszövőket, szellemi téren meg tudálékos medvéket.

a) Igen, ezt kellett volna célul maga elé tűznie annak a fiatalembernek, ha szüleinek – s hogy ők mit tettek érte, annak megítélését az ő szívére bízzuk – igazán örömet akart volna szerezni; különösen, ha tudott arról, hogy ezek a szülők legszebb reményeiket beléje helyezték;

b) igen, meg kellett volna fontolnia, hogy éveinek számát tekintve talán erejét meghaladó, ám annál szentebb kötelezettséget vállalt: hogy magát egy leány boldogságának áldozza, aki nagyszerű adottságait és társadalmi rangját tekintve nagy áldozatot hozott azzal, hogy ragyogó helyzetét és kilátásait feladta egy bizonytalan és ködösebb jövő kedvéért és egy nálánál fiatalabb férfi sorsához kötötte a magáét. Megteremteni számára a hozzá méltó jövőt – ez az egyszerű és gyakorlati megoldása a kérdésnek,

mégpedig a való világban, nem pedig egy telepöfékelt szobában, füstölgő olajlámpa mellett, egy elvadult tudós oldalán.

c) igen, a fiatalembernek nagy adósságot kell lerónia, s az a nemes család joggal kíván nagy jóvátételt azért, hogy lemondott szépséges és, tekintve gyermeke kiváló személyét, nagyon is megalapozott reményeiről. Mert való igaz, sok ezer szülő megtagadta volna beleegyezését. És komor pillanataiban a saját apád szinte azt kívánja, bárcsak ezt tették volna – hiszen túlságosan is a szívemen viselem ennek az angyalnak a sorsát, akit leányomként szeretek, de éppen ezért aggódom is annyira a boldogságáért.

Mindezek a kötelezettségek együttesen olyan szoros köteléket képeznek, amelynek már önmagában is elegendőnek kell lennie ahhoz, hogy minden rossz szellemet elűzzön, minden eltévelyedést elriasszon, minden hiányosságot kiegyenlítsen, új és jobb hajlamokat ébresszen; hogy az elvadult fiúból kiegyensúlyozott embert, a mindent tagadó zseniből jeles gondolkodót, zabolátlan fickók zabolátlan hangadójából társas lényt formáljon, akiben marad ugyan elég büszkeség, hogy ne legyen angolnamód hajlékony, ám elég gyakorlati ész és tapintat van benne ahhoz, hogy érezze: csupán a pallérozott emberekkel való érintkezésben sajátíthatja el azt a művészetet, hogy a legkellemesebb és a legelőnyösebb oldaláról mutatkozzék a világnak, hogy megbecsülést, szeretetet és tekintélyt vívjon ki magának, mégpedig amilyen hamar csak lehet, és gyakorlatilag hasznosítsa azokat a képességeket, amelyekkel az anyatermészet valóban olyan pazarlóan ajándékozta meg.

Röviden összefoglalva ez volt a *feladat*. S milyen lett a megoldása?

Egek ura!!! Rendezetlenség, tétova csapongás a tudás minden területén, tétova töprengés a homályos olajlámpa mellett; nekivadult korhelykedés helyett a tudósi hálóköntös és a fésületlen haj nekivadultsága; visszariasztó emberkerülés, mely semmibe vesz minden illemet és tapintatot – még az *apa* iránti tapintatot is. – A világgal való érintkezés művészete a piszkos szobára korlátozódik, melynek klasszikus rendetlenségében J[enny] szerelmes leveleiből s az apa jó szándékú és tán könnyek között írott figyelmeztetéseiből talán fidibusz lesz, ami egyébként jobb volna, mintha még felelőtlenebb rendetlenség folytán avatatlan kezekbe kerülnének. – És itt, az esztelen és céltalan tudóskodásnak ebben a műhelyében érnének be a téged és szeretteidet felüdítő gyümölcsök, itt aratnád majd le azt a termést, amely arra szolgál, hogy teljesítsd szent kötelességeidet!?

3. Szándékom ellenére nagyon mélyen érint, szinte fojtogat az az érzés, hogy fájdalmat okozok neked, s máris elfog szokott gyengeségem, de hogy segítsek magamon – egészen szó szerint –, beveszem *a számomra* rendelt igazi pirulákat, mindet lenyelem, mert végre egyszer kemény akarok lenni és kiönteni minden panaszomat. Nem akarok ellágyulni, mert érzem, hogy túlságosan elnéző voltam, túl keveset róttam fel neked, s ezáltal bizonyos fokig bűnrészességet vállaltam veled. Meg akarom, meg kell mondanom neked, hogy sok bosszúságot és kevés, vagy éppen semmi örömet nem okoztál szüleidnek.

Alighogy véget ért bonni vad szertelenkedésed, alighogy töröltettek adósságaid – – s szavamra, akadt belőlük egynémely vonatkozásban –, amikor megdöbbenésünkre

jöttek a szerelmi gyötrődések; s mi igazi regénybeli szülők jóindulatával szerelmed hirvivői és kereszthordozói lettünk. Mélyen átérezve azt, hogy ebben sűrűsödik össze életed boldogsága, tudomásul vettük a megváltoztathatatlant és talán önmagunkhoz méltatlan szerepet is játszottunk. Oly fiatal voltál még, amikor távol kerültél családodtól, ám szülői szemmel nézve ennek reád való jótékony befolyását reméltük, hogy hamarosan tapasztalhatjuk a jó hatást, minthogy valóban emellett szólt mind a megfontolás, mind a szükségszerűség. És milyen gyümölcsöket takarítottunk be?

Sohasem élvezhettük az értelmes levélváltást, amely többnyire vigasza a távollétnek. A levelezés feltétele ugyanis a következetes és folyamatos eszmecsere, melyet egymáshoz kapcsolódva és összehangolva folytat a két fél. Mi sohasem kaptunk választ a leveleinkre; következő leveled soha nem kapcsolódott sem a te előző leveledhez, sem a miénkhez.

Ha ma egy új ismeretségről kaptunk hírt, akkor ez aztán egyszersmind örökre el is tűnt, akár egy halva született gyermek.

Hogy a mi túlságosan is szeretett fiunk tulajdonképpen mivel foglalkozik, miről gondolkodik, mit csinál, arról alig kaptunk nagy néha egy-egy odavetett, szaggatott frázist, és a tartalmas lajstrom, mintegy varázsszóra, máris bezárult.

Többször is előfordult, hogy hónapokon át nem kaptunk levelet tőled, így legutóbb is, amikor pedig tudtad, hogy Eduard beteg, hogy mit kell elviselnie Anyádnak, s hogy én is betegeskedem, és ráadásul Berlinben kolerajárvány dühöngött; s mintha ezért még mentségre sem lenne szükséged, következő leveledben egyetlen szót sem ejtesz mindezekről, hanem alig néhány odavetett sort küldesz s egy „Látogatás"[6] című naplórészletet, melyet őszintén szólva szívesebben kihajítanék, semhogy eltegyem; ez az őrült tákolmány csupán arról tanúskodik, hogy mint pazarlod el képességeidet, mint virrasztasz át éjszakákat azért, hogy ilyen szörnyszülötteket hozzál a világra; hogy azon mai szörnyetegek nyomdokába lépsz, akik addig csűrik-csavarják szavaikat, míg már maguk sem értik; akik a lángész szüleményeként üdvözlik a szavak áradatát, mert zavaros gondolatokat, vagy éppen semmiféle gondolatot nem fejez ki. –

Valamit azonban mégis tartalmaz a levél: panaszokat, hogy Jenny nem ír, noha alapjában véve bizonyos voltál abban, hogy minden oldalról kedvez neked a szerencse – arra legalábbis semmi okod nem volt, hogy kétségbeesett és meghasonlott légy –, ám ez nem volt elég, a kedves Én azon élvezet után epekedett, hogy olvashassa azt, amit amúgy is tudott (ami persze az adott esetben teljesen jogos), és csaknem ennyi és nem több mondanivalója volt fiamuramnak a szülei számára, akikről tudta, hogy betegek, s hogy értelmetlen hallgatásával nyomasztja őket.

Mintha csak krőzusok volnánk, fiamuram, fittyet hányva megállapodásnak, szokásnak, egy év alatt majd 700 tallér fölött diszponál, holott a legtehetősebbek 500 tallért sem költenek. És miért? Én elhiszem neki, hogy nem tékozló, nem pazarló. De valaki, aki hetenként vagy kéthetenként új szisztémákat agyal ki és akinek meg kell semmisítenie korábbi, fáradsággal megalkotott munkáit, kérdem én, miként törődhet ez az ember apróságokkal? Hogyan alkalmazkodhat a kicsinyes rendhez? Mindenki belenyúlhat a zsebébe, és mindenki becsaphatja, csak ne zavarja a köreit[229]

– hiszen hamarosan meg lehet írni egy új utalványt. Hogy kicsinyes emberek, mint G. R. és Evers törődnek az effélével, az lehet, ők közönséges fickók! S ráadásul még oly együgyűek, hogy megpróbálják befogadni az előadásokat, ha mást nem, legalább azok szavait, s olykor pártfogókat és barátokat szerezni maguknak, hiszen a vizsgáztatók is emberek, professzorok, szőrszálhasogatók, sőt időnként bosszúvágyó gazfickók, akik éppen a külön úton járót szégyenítik meg szívesen, hiszen abban áll az ember nagysága, hogy teremt és rombol!!!

Ezeknek a szegény fiatalembereknek igen nyugodt az álmuk, kivéve ha olykor-olykor a fél vagy az egész éjszakát a szórakozásnak szentelik, az én derék, tehetséges Karlom viszont siralmas éjszakákon át virraszt, komoly stúdiumokkal kimeríti testét s szellemét, minden szórakozásról lemond, hogy valóban elvont, elmélyült tanulmányokat folytasson, ám amit ma megalkot, azt holnap megsemmisíti, míg végül mindazt megsemmisíti, ami az övé volt, a másét pedig nem sajátítja el. Végül beteg lesz a test, és zavart a szellem, a közönséges emberkék pedig háborítatlanul siklanak előre pályájukon és olykor jobban, de legalábbis kényelmesebben érnek célhoz, mint azok, akik hátat fordítanak az ifjúkori örömöknek és tönkreteszik egészségüket, hogy elkaphassák a tudomány köntösének csücskét, amelyet, ha csak egyetlen órát töltenek megfelelő emberek társaságában, valószínűleg inkább megragadhattak volna, s ráadásul még a társasági élet élvezeteiben is részesülnek!!!!

Befejezem levelemet, mert hevesebb érverésemen érzem, hogy közel vagyok az ellágyuláshoz, s ma könyörtelen akarok lenni.

Testvéreid panaszait is fel kell rónom neked. Leveleidből alig tűnik ki, hogy testvéreid is vannak; még a jó Sophie-ra, aki oly sokat szenvedett érted és Jennyért, s aki oly odaadó rajongással szeret téged, még őrá is csak akkor gondolsz, ha szükséged van rá.

160 tallérról szóló utalványodat kifizettem. Semmiképpen, vagy csak nehezen tudom a múlt egyetemi évre beszámítani, az már amúgy is teljesen meg van terhelve. A következőben pedig nem sok effélét óhajtok kézhez kapni. –

Most idejönni esztelenség volna! Bár tudom, hogy nem sokat törődsz az előadásokkal – a tandíjat ugyan valószínűleg kifizeted –, de én legalább a látszatot meg akarom őrizni. Nem vagyok ugyan mások véleményének rabja, ám azt sem szeretem, ha az én rovásomra pletykálnak. A húsvéti szünetben – vagy akár két héttel korábban, ennyire mégsem vagyok szőrszálhasogató – gyere, és jelen episztolám ellenére is bizonyos lehetsz abban, hogy tárt karokkal várlak és érted dobog apai szívem, melyet tulajdonképpen csak túlságos izgatottsága tesz beteggé.

Apád
Marx

Heinrich, Henriette és Sophie Marx Marxhoz

Trier, 1838 febr. 10.

Kedves Karl!

Már két hónapja őrzöm a szobát, s egy hónapja az ágyat, ezért nem írtam neked. Ma néhány óra hosszat fenn akarok maradni, s megpróbálkozom az írással. Bár kissé reszketősen, de mégis megy a dolog, csak ezúttal valamelyest rövidebbre kell fognom, mint amennyire kívánatos volna, s mint szeretném.

Amikor kissé keményebb hangú levelet írtam neked, természetesen közrejátszott benne akkori hangulatom is, s bár ebben a hangulatban nem találtam ki semmit, a levelet alighanem súlyosabbá tette.

Arra, hogy minden egyes panaszt illetően újra fejtegetésekbe bocsátkozzam, most csöppet sem érzem képesnek magamat, s egyáltalán: az elvont okoskodás művészetében nem is óhajtom felvenni veled a versenyt, mert akkor mindenekelőtt tanulmányoznom kellene a terminológiát, mielőtt behatolhatnék a szentek szentjébe, s ehhez már túl öreg vagyok.

Az nagyon jó, ha lelkiismereted szerényen egyezségre jut s megfér filozófiáddal. – Csupán egy ponton nem segített át a transzcendencia – s te igen bölcsen jónak láttad, hogy efelől előkelő hallgatásba burkolózz –, a hitvány pénzről van szó; úgy látszik, még mindig nem vagy tisztában azzal, hogy ennek mi az értéke egy családapa számára, én azonban annál inkább, és nem tagadom, néha szemrehányást teszek magamnak azért, hogy túlságosan szabadjára engedtelek. Most a tanév negyedik hónapjában vagyunk, s már *280* tallért vettél fel. Ennyit ezen a télen még nem is kerestem.

De nincs igazad akkor, amikor azt mondod vagy feltételezed, hogy rosszul ismerlek vagy félreismerlek téged. Sem az egyikről, sem a másikról nincs szó. A szívedet is, a moralitásodat is teljes mértékben elismerem. Már jogászi pályafutásod első esztendejében cáfolhatatlan bizonyítékát adtam ennek, amikor egy nagyon homályos pontról még felvilágosítást sem kértem, bár a dolog igen problematikus volt. Csakis azért voltam képes erre, mert valóban hittem magas moralitásodban, s hála Istennek, ettől nem tántorodtam el. – De vak nem vagyok, és csak azért teszem le a fegyvert, mert elfáradtam. Azt azonban bízvást hiheted, és sose kételkedj benne, hogy tiszta szívből szeretlek, s hogy életem egyik legfőbb mozgatója vagy.

Legutóbbi elhatározásod[230] fölöttébb dicséretreméltó s jól megfontolt, okos és dicséretes, s ha meg is valósítod, amit ígértél, bizonyára gyümölcsöző is lesz. És hidd el, nem csupán te hozol nagy áldozatot. Mi mindnyájan így vagyunk ezzel, de az észnek kell győzedelmeskednie.

Kimerültem, kedves Karl, és zárnom kell levelemet. Sajnálom, hogy nem tudtam úgy írni, ahogyan szerettem volna, szívem egész szeretetével akartalak körülvenni, de a betegségem, amely még nem múlt el, lehetetlenné teszi ezt. –

Rám vonatkozó legutóbbi javaslatod nagy nehézségekbe ütközik. Milyen jogokat érvényesíthetek én? Milyen támaszom van nekem? –

Hűséges apád
Marx

Kedves drága Carl!

Drága Apád a kedvedért ma először megerőltette magát az írással. Jó Apád igen gyenge, adja a jó Isten, hogy nemes jó Apád mielőbb ismét erőre kapjon. Én még mindig egészséges vagyok, kedves Carl, és megadással és türelemmel viselem sorsomat. A kedves Jenny úgy viseltetik irántunk, mint szerető gyermek a szülei iránt, mindenben szívből részt vesz, és gyakran felvidít bennünket szeretetteljes gyermeki kedélyével, ért hozzá, hogy mindennek meglássa a jó oldalát. Írd meg nekem, kedves Carl, mi bajod volt és hogy ismét teljesen rendben vagy-e már – én vagyok a legbánatosabb, hogy húsvétkor nem jössz haza. Nálam az érzelem uralkodik az ész fölött, és nagyon sajnálom, kedves Carl, hogy te túlságosan is az ész embere vagy. Az én forró szeretetemet ne levelem hosszán mérd le, hisz van úgy, hogy olyan sokat érez az ember s olyan keveset tud elmondani belőle. Ég áldjon hát, kedves Carl, írj hamarosan jó Apádnak, leveled bizonyára hozzájárul majd mielőbbi gyógyulásához.

Örökké szerető anyád
Henriette Marx

[Sophie Marx utóirata]

Bizonyára örülni fogsz, kedves Karl, hogy hallasz valamit Apáról: az én hosszú levelem most oly jelentéktelennek tűnik, hogy nem is tudom, elküldjem-e azt is, tartok attól, hogy nem érné meg a bérmentesítés díját.

Apácska jobban van; ideje is már: lassan nyolc hete már, hogy fekszik, s csupán néhány napja kel fel, hogy a hálószobát kiszellőztethessék. Ma nagy erőfeszítésre vállalkozott, hogy reszkető kézzel néhány sort írjon neked. Szegény Apácska most igen türelmetlen; nem is csoda: egész télen minden ügye elmaradt, pénz pedig most négyszer annyi kell, mint különben. Naponta énekelek Apácskának és fel is olvasok neki. Küldd el végre a már oly régen megígért románcot. Írjál rögtön, leveled mindnyájunknak kellemes szórakozás lesz. Caroline nincs jól, és Louise is ágyban fekszik, minden valószínűség szerint skarlátja van; Emilie vidám és jól van, Jette viszont nincs a legszeretetreméltóbb kedvében.

Henriette Marx Marxhoz

Berlinbe

[Trier, 1838 február 15–16.]

Kedves drága Carl!

Nagyon reméljük, hogy kedves Apád most már javul, a köhögése már majdnem teljesen elmúlt, csak a köszvény igen kínozza, úgyhogy az orvosok úgy gondolják, hogy a köhögés is a köszvénytől van. Csak az a baj, hogy jó Apádnak egyáltalán semmi étvágya nincs és ezért nehezen áll talpra. Már két hónapja ágyban kell feküdnie és betegsége meglehetősen ingerlékennyé tette, ezért nem tudom eléggé figyelmedbe ajánlani, kedves Carl, hogy nagyon gyengéden írj neki, akkor jó Apád többször is elolvassa leveleidet. Jó Carlom, igazán minden tekintetben túl sokat kívánunk tőled, az emberi szív nem képes mindent átfogni. S ha már a szívről van szó, azt írod, hogy szívtágulásod van, ez igen nyugtalanít, kérlek, írd meg, kedves Carl, hogy teljesen rendben vagy-e már, vagy még mindig betegeskedsz. Ne erőltesd meg magadat túlságosan, tudnod kell, hogy az egészség a legfontosabb, ha az nincs, elveszett az ember. Nyugtass meg e tekintetben, egyébként minden közvetlenül nekem szóló levél írása alól felmentelek, hogy ez ne rabolja el az idődet, hiszen én ismerem szerető szívedet és tudom, hogy nem felejtesz el. – Ha a kedves Jenny eljön hozzánk, rendszerint egész nap nálunk marad és igyekszik elszórakoztatni Apádat. Igen szeretetreméltó gyermek, és remélem, boldoggá fog majd tenni téged. Ég áldjon, kedves jó Carl, csak már egészséges volnál!

Szerető anyád
Henriette Marx

Febr. 16.

Mivel a levél még nem ment el, még utólagosan szeretném tudatni veled, hogy drága Apád köhögése már lényegesen javult, a köszvény azonban erősen kínozza, az orvosok szerint lappangó köszvénye van. A te betegséged nagyon nyugtalanít, kedves Carl, s hogy megfelelő orvost választottál-e, hiszen egy fiatalembernek még nincsenek meg azok a gyakorlati ismeretei, mint egy tapasztaltabbnak, kérlek, vedd ezt figyelembe.

Itt küldöm az igazolásokat, használj fel mindent, hogy felmentsenek a szolgálati éved alól, s erre teljes jogod is van, ne hagyd figyelmen kívül a szembetegségedet sem, sok bosszúságot és pénzt megtakaríthatsz. A kedves Jenny ma nálunk van, itt is ebédel és néhány órára elszórakoztat bennünket. Ég áldjon, kedvesem, gondolatban sokszor csókol szerető anyád.

[Heinrich Marx utóirata]

Kedves Karl, néhány szónyi üdvözletet küldök, sokat még nem tudok írni.

Apád
Marx

Jenny von Westphalen Marxhoz

Berlinbe

[Trier, 1838 május 10. után][231]

[...] „alávaló lány vagyok". Csak ennyit mondtam. Ó Karl, Karl, az a tekintet, amellyel akkor rámnéztél, még most is átjárja egész bensőmet. Úgy éreztem, megszakad a szívem. E fájdalmat még most is gyakran érzem, csak tompábban, már nem oly hevesen, de még mindig elég mélyen. Ám te nem érted be azzal a pillantással, te egészen le akartál sújtani, s ezt mondtad: „S ha én a fivéreknek nővéreikről, akik így viselkednek, azt mondanám, hogy alávalók?" Karl, mondtam-e én neked valaha is ilyesmit? Nem szóltam, elállt a szívverésem; ekkor megérezted, hogy mit tettél, és bocsánatot kértél. Ha ezt tudtad tenni a legnagyobb szerelem pillanataiban, mire számíthatok, ha majd egyszer kihűl a szerelmed? Lásd Karl, ez a gondolat magát a poklot rejti magában.

Tovább szőni ezt a gondolatot öngyilkosság volna, és ott még nem tartunk. Bocsáss meg, hogy ezt írtam, de időnként még most is belémnyilall a fájdalom. Ez május 3-án történt, 7-én elutaztál, s 10-én Ő már nem volt többé. Túl sok volt ez. A halál előérzete volt ez, de még szörnyűbb, mert még nem jött el a vég és minden nap újabb gondot, újabb fájdalmat, újabb félelmet hozott. Bár az, amit azon a napon éreztem, még nem ismétlődött meg. Ha másodszor érezném, az a halálomat jelentené.

Karl, hogy azt tudtad mondani nekem: alávaló lány vagyok, hogy éppen akkor tudtad ezt mondani nekem – ez nem volt rendjén.

Nem haragszom rád ezért, hiszen talán igazad van; de nagyon fáj. Lásd Karl, ha Edgar* mondaná ezt nekem, nem érezném ezt a halálos fájdalmat, amelyet a te szavaid okoztak. Ha ez annyit jelent, hogy ez az érzés kisebb, akkor igazad van. Másként ezt nem tudom mondani. Ó Karl, hiszen én egészen másképp szeretlek téged, mint Edgart. Emlékszel még arra, hogy kezdetben mindig azt mondtam, igen, kedvellek téged, soha nem tudtam rászánni magamat arra, hogy azt mondjam, *szeretlek*? A *kedvelni* szóban még egy kis barátság, testvéri érzelem is bennefoglaltatik, ezzel akartam szépíteni a dolgot. Lásd, Edgart kedvelem, *téged szeretlek*. Érted, mit akarok mondani? Ez talán csak nem sértő rád nézve? Folytonosan töprengek, nem írtam-e

* Edgar von Westphalen. – *Szerk.*

legutóbbi levelemben valamit, amivel megbántottalak! Semmi effélét nem találok, nem is volt szándékomban ez; de akkor sem volt, Isten a tanúm, de olyannyira sértve éreztem magamat, olyan izgatott voltam – hiszen tudod, milyen hiú vagyok – Karl, bocsáss meg nekem csak még az egyszer, égesd el a levelet és felejtsd el. Megint csak kissé izgatottan írtam, a te leveled az oka ennek. Bárcsak újra egészséges volnál már, egyetlen, egyetlen Szívem! Hát epelázad volt? Szóval nem hideglelés? Az a kedves, kedves doktor! Miattam ne aggódj, én most egészen [...]

Jenny von Westphalen Marxhoz

Berlinbe

Niederbronn, [1838] június 24.

Hogy elhagytam a siralom városát, a vén papi fészket[232] a maga miniatűr-emberiségével, azt elárulja neked e levélke keltezésének helye; hadd meséljen tovább utazásunkról a Vogézek földjére, belső és külső életemről e barátságos kis fürdőhelyen[233], de előbb még légy csendben, és hallgasd, szívem drága kedvese, a szerelem meghitt üzenetét, melyet tolmácsol neked, az édes, gyengéd szavakat, melyeket hozzád suttog. – Drága Karl, ha most nálam lehetnél, ha a szívedre hajthatnám fejemet, veled összefonódva tekinthetnék ki a derűs, barátságos völgybe, a bájos rétekre, az erdő borította hegycsúcsokra! De oly messze, oly elérhetetlenül messze vagy; hiába keresselek tekintetemmel, hiába tárul feléd karom, hiába szólongatlak a leggyengédebb szerelem édes szavaival; csak szerelmed néma tanúit halmozhatom el forró csókjaimmal, őket kell helyetted könnyeimmel áztatva szívemre szorítanom. Karl, küldd gyakran szerelmednek ezeket az édes követeit, írj gyakran nekem; szükségem van rá, nagyobb szükségem, mintsem elmondhatnám; hiszen ez az egyetlen, amim van, ami csüggedő lelkemet felemelni képes, az egyetlen, ami megóv attól, hogy teljesen belesüllyedjek a bánatba, a kétségbeesésbe. Még mindig nem találom a helyemet, még mindig nem tudom higgadtan és fegyelmezetten elviselni a pótolhatatlan veszteség gondolatát[234]; minden olyan szomorúnak, olyan baljósnak tűnik, az egész jövő oly sötétnek, nincs semmi, ami felderíthetne, semmi, ami reménnyel kecsegtet. Még a derűs múltból is csupán fájdalmas emlékek merülnek fel, és az örömtelen jelen minden egyes órája újból és újból arra kényszerít, hogy fájó összehasonlítást tegyek hajdani gazdagságunk és mostani elszegényedésünk között. Minden nap, minden pillanat arra figyelmeztet, hogy ami egykor volt, elmúlt, hogy már soha-soha nem lehet úgy, hogy ő már nincs köztünk, a nagyszerű ember, aki megáldotta szerelmünket, hogy a jelen sötétségét már nem derítheti fel az áldásos, éltető napsugárral, hogy már örökre eltávozott tőlünk, örökre itthagyott bennünket.

A mai nap különösen felidézi bennem drága, nagyszerű képét. Ma van éppen egy éve, hogy együtt voltunk Kürenzben[235]; mi ketten egészen egyedül voltunk és két-három órán át az élet legfontosabb dolgairól beszélgettünk, a legnemesebb, legszentebb vonzalmakról, vallásról és szeretetről. Nagyszerű, csodálatos szavakat mondott, örök értékű tanításokat plántált szívembe, olyan szeretettel, olyan szívélyesen, olyan

bensőségesen szólt hozzám, ahogyan csupán az övéhez foghatóan gazdag érzelemvilágú ember képes. E szeretet szívemben hű viszonzásra talált, s örökre megmarad benne! – Létezik olyan szeretet, amely tovább tart, mint ez az élet, amely *végtelen*, s ez a szeretet az övé. Azon a napon igen szomorú és komoly hangulatban volt, sokat beszélt Edumännchen aggasztó állapotáról, akkor már teljesen tisztán látta a várható szomorú következményeket,[236] és saját testi gyengeségéről is panaszkodott; aznap igen erősen köhögött és nagyon megviseltnek látszott.

Egy csokorra való szamócát szedtem neki, s mindig a legszebbekkel kínáltam, ha láttad volna, hogy örült, hogy köszönte, hogy mosolygott rám! Soha-soha nem fogom elfelejteni azt az angyali mosolyt! – Később felvidult, sőt még tréfálkozott és évődött is velem, egyre csak elnökné asszonynak nevezett; Rive elnök felesége ugyanis olyan súlyos beteg volt akkor, hogy halála bármely nap bekövetkezhetett, s Apácskád erre azt mondta, hogy én foglalhatnám el a helyét, válasszam az elnököt ideiglenes férjemül, hisz veled még túlságosan soká elhúzódhat a dolog s e hosszú közbeeső időben szerepeljek mint elnökné asszony. Soká-soká elmulatott ezzel a játékos gondolattal, s amikor csak felnéztem rá, huncutul megszólalt: „Hogy van, nagyságos főnökné asszonyom?" Minden nap, minden pillanat őrá, a nagyszerűre emlékeztet, forró vágyakozás érzéseit kelti fel a szeretett eltávozott után s a szebb napok után, amikor még körünkben időzött. És mégsem kívánom őt vissza ebbe a nyomorúságos világba, hanem áldom, irigylem sorsát – örvendek boldog nyugalmának, melyet Istenének karjaiban élvez, örülök, hogy megvívta harcát, túl van szenvedésein, hogy odaát meglelte szép életének gazdag jutalmát! –

Bocsásd meg nekem, Karl, a fájdalomnak ezeket a kitöréseit, bocsásd meg, hogy oly soká időztem a te s mindnyájunk gyászának örökké feledhetetlen, szentséges tárgyánál, hogy ezzel újból felzaklatok alig elcsitult érzéseket, hogy nem tudom jobban elfojtani panaszom áradatát, bocsásd meg, hogy nem vidáman és barátságosan közeledem hozzád, de még nem tudok egészen úrrá lenni hangulatomon, még nem tudok egészen uralkodni fájdalmamon. S van-e jobb és méltóbb gyászszertartás, mint az, ha állandóan gondolunk rá, a nagyszerűre, örökké eleven emlékezetünkben tartjuk tiszta életét, fennkölt erényeit, angyali szeretetét; hiszen ez egyben mindnyájunk számára a legédesebb vigasz, a legfelemelőbb megnyugvás.

Itt küldöm neked Drágánk néhány hajszálát, mindössze ennyink maradt földi porhüvelyéből, bánat és gond fehérítette meg e szálakat. Csókjaimmal borítottam, könnyeimmel öntöztem őket.

Legyen e néhány hajszál talizmánod életed során, [emlékeztessenek] mindig [...] erényeire [...]

Henriette Marx Marxhoz

Berlinbe

Kedves Carl!

Mellékelten küldök 160 tallért, amennyi a beiratkozáshoz szükséges, értesíts rögtön, hogy rendben megkaptad-e. – A jó Isten adjon neked szerencsét minden vállalkozásaidban és vezessen a helyes úton – válaszolj a könyvek miatt is, hogy tudjuk, mihez tartsuk magunkat. Ég áldjon és gondolj néha anyádra és testvéreidre. –

Trier, 1838 okt. 22.

Szerető anyád
Henriette Marx

Jenny von Westphalen Marxhoz

Berlinbe

[Trier, 1839–1840.]

Kedves egyetlen Kedvesem! Ugye, Szívem, már nem haragszol rám, nem is aggódsz miattam? Amikor legutóbb írtam, olyan izgatott voltam, s ilyen pillanatokban aztán mindent sokkal sötétebbnek és borzasztóbbnak látok, mint amilyen valójában.

Bocsásd meg nekem, egyetlen Kedvesem, hogy ilyen aggodalmat okoztam neked, de nagyon lesújtott, hogy kételkedtél szerelmemben és hűségemben. Mondd Karl, hogyan is tudtad oly szárazon leírni azt, hogyan is tudtál gyanúsítani engem, csak mert valamivel tovább hallgattam, mint máskor, mert tovább magamba zártam a leveled okozta fájdalmat, az Edgarral* és még oly sok mindennel kapcsolatos fájdalmat, ami elmondhatatlan bánattal töltött el. Hiszen csak azért tettem, hogy kíméljelek téged, s magamnak is megtakarítsam az izgalmat, csupán tapintatból, hiszen azzal tartozom neked és az enyéimnek is. Ó Karl, milyen kevéssé ismersz engem, milyen kevéssé látod a helyzetemet, mennyire nem érzed, mi okozza bánatomat, mi sebzi meg a szívemet.

A lány szerelme más, mint a férfié, másnak is kell lennie. Hiszen a lány semmi mást nem adhat a férfinak, mint a szerelmet és önmagát és egész lényét, úgy, ahogy van, osztatlanul és mindörökre. Rendes körülmények között a lánynak is teljes kielégülést kell nyernie a férfi szerelmében, minden másról el kell feledkeznie a szerelemben.

De gondolj bele, Karl, az én helyzetembe. Te nem becsülsz engem, nem bízol bennem, s hogy mostani rajongó ifjúi szerelmedet nem leszek képes megtartani, azt én már kezdettől fogva tudtam, mélyen éreztem, még mielőtt ezt oly hidegen és okosan és józanul megmagyarázták volna nekem.

Ó Karl, hiszen éppen az az én bánatom – hogy az, ami minden más lányt kimondhatatlan elragadtatással töltene el, a te szép, megható, szenvedélyes szerelmed, leírhatatlanul szép szerelmes szavaid, képzeleted lelkesítő képzeményei, hogy mindez bennem csupán aggodalmat kelt s gyakorta kétségbeesésbe sodor.

Minél inkább átadnám magamat a boldogságnak, annál szörnyűbb lenne a sorsom, ha kihűlne lángoló szerelmed, ha hűvös és tartózkodó lennél velem. Lásd Karl, a

* Edgar von Westphalen. – *Szerk.*

szerelmed tartósságának gondja minden örömömet elrabolja, nem tudok olyan teljesen örülni szerelmednek, mert nem érzem már olyan bizonyosnak magamat felőle, és semmi sem lehetne szörnyűbb számomra, mint ez.

Látod, Karl, ezért nem vagyok annyira hálás szerelmedért, ezért nem tud annyira boldoggá tenni, mint ahogyan valóban megérdemelné, ezért emlékeztetlek téged gyakran külső dolgokra, az életre, a valóságra, ahelyett, hogy, mint te meg tudod tenni, egészen megkapaszkodnék a szerelem világában, feloldódva benne s a veled való magasabbrendű szellemi egyesülésben, hogy általa minden másról megfeledkezzem, vigaszomat és üdvösségemet csak benne leljem föl. Karl, ha át tudnád érezni kínlódásomat, elnézőbb lennél irántam, és nem rút prózát és hétköznapiságot látnál mindenben, nem az igaz szerelemnek s az érzelmek mélységének hiányát fedeznéd fel mindenben. Ó Karl, ha biztos maradhatnék szerelmedben, nem tüzelne így a homlokom, nem fájna s vérezne így a szívem. Ha örökre bizton nyugodhatnék a szíveden, Karl, Isten a tanúm, mit sem törődnék az élettel és a rideg prózával. De te, Angyalom, nem becsülsz engem, nem bízol bennem, s én nem tudom frissnek és ifjúinak megtartani a szerelmedet, amelyért mindent-mindent odaadnék. Ez a gondolat maga a halál – ha csak egyszer megértenéd, hogy mi megy végbe a lelkemben, kíméletesebb lennél irántam, ha olyan vigasz után vágyom, amely nem a te szerelmedből fakad. Nagyon is átérzem, hogy neked mindenben igazad van, de gondold el az én helyzetemet is, hajlamomat a borongós gondolatokra, gondold végig mindezt egyszer úgy, ahogy van, és biztosan nem leszel többé olyan kemény hozzám. Csak egyszer, csak egy rövid időre lennél leány, s méghozzá olyan különös, mint én vagyok. Lásd, Szívem, a legutóbbi leveled óta folyton az a félelem gyötört, hogy talán valami afférod volt s párbajba keveredtél miattam. Ébren és álmomban sebesülten és vérezve és betegen láttalak, és Karl, hadd mondok el neked mindent, mégsem voltam teljesen boldogtalan e gondolattól, mert szinte elképzeltem, hogy elvesztetted a jobb kezedet, s Karl, erről ábrándoztam, ez a gondolat boldoggá tett engem. Tudod, Szívem, gondoltam magamban, akkor igazán nélkülözhetetlen lehetnék a számodra, akkor mindig azt kívánnád, hogy melletted legyek és mindig szeretnél engemet. Akkor, gondoltam, én írhatnám le minden kedves, angyali gondolatodat és igazán hasznodra lehetnék. Képzeletem mindezt oly élethűen és eleven színekkel festette elém, hogy folyvást hallani véltem kedves hangodat, a felém áradó kedves szavakat, s én figyelmesen hallgattam s mások számára gondosan feljegyeztem őket. Látod, mindig ilyesmiket képzelek, s ilyenkor boldog vagyok, mert ilyenkor veled vagyok, egészen a tiéd vagyok. Ha csak azt gondolhatnám, hogy ez így lehetséges, már ezzel is elégedett lennék.

Kedves egyetlen Szívem, írj nekem mielőbb, írd azt, hogy egészséges vagy, s hogy mindig fogsz szeretni. De Karlchen, most mégis egy kicsit komolyra kell fordítanom a szót, mondd, hogyan is kételkedhettél a hűségemben. De Karl, hát ki homályosíthatna el téged, nem mintha nem ismerném fel mások jó s kitűnő tulajdonságait, s mintha úgy vélekednék, hogy felülmúlhatatlan vagy, de hiszen én olyan kimondhatatlanul szeretlek téged, Karl, és másokban legfeljebb találok valami szeretetreméltót. Óh Karlchen, én soha-sohasem vétettem ellened, és te mégsem bízol bennem, de

furcsa, hogy éppen azt az embert említették neked, akit alig láttak Trierben, akit alig ismerhettek, holott egyébként gyakran láthattak engem élénken és vidáman társalogni a legkülönbözőbb férfiakkal.

Gyakran tudok nagyon vidám lenni és évődni, gyakran egészen idegenekkel is eltréfálkozom és élénken beszélgetek – veled mindezt nem tudom. Látod, Karl, én mindenkivel tudnék csevegni és társalogni, s ha te csak rámnézel, már szólni sem tudok a félelemtől, megdermed a vér az ereimben és remeg a lelkem. Gyakran vagyok úgy, hogy amikor hirtelen rád gondolok, csak elhallgatok, megborzongok és aztán a világért sem tudnék egy szót sem szólni, nem is tudom, mi lehet ez, de olyan furcsán érzem magam, ha rád gondolok, pedig nem külön gondolok rád – nem, egész életem és létem egyetlen rádgondolás. Gyakran eszembe jut egy és más, amit mondtál nekem vagy kérdeztél tőlem, s akkor szeretnék belesüllyedni megnevezhetetlen, csodálatosan különös érzéseimbe. És amikor megcsókoltál és magadhoz szorítottál és oly szorosan átöleltél, és a félelemtől és borzongástól nem kaptam levegőt, s amikor úgy rám néztél, olyan különösen, olyan lágyan, ó Szívem, te nem is tudod, gyakran hogyan néztél rám! Ó Karlchen, ha tudnád, milyen különös érzés tölt el, én nem is tudom ezt igazán leírni. Némelykor arra is gondolok, amikor már végre mindig veled leszek és te asszonykádnak nevezel majd, milyen kedves is lehet az. Úgye, Szívem, akkor aztán mindent elmondhatok majd neked, amit gondolok, akkor az ember már nem szégyelli magát olyan rettenetesen, mint most. Karlchen, mégiscsak jó dolog, ha az embernek ilyen kedvese van. Ha tudnád, hogyan is van ez, akkor nem gondolnád, hogy valaki mást szerethetek. Édes Szívem, te biztosan már nem is tudod, mi mindent mondtál nekem, ha rágondolok... Egyszer valami olyan kedveset mondtál nekem, amit csak akkor mond az ember, ha nagyon szeret valakit, s ha egészen egynek érzi magát a kedvesével. Sokszor mondtál nekem ilyen kedveseket. Karlchen, emlékszel még ezekre? S amikor mindent pontosan el kellett mondanom neked, amit gondoltam, de te kis kópé, te bizonyára azt gondolod, hogy már mindent elmondtam neked, ebben azonban alaposan tévedsz, mert ha már nem a kedvesed leszek, akkor azt is elmondom neked, amit senkinek sem mondhat el az ember, csak ha egészen a kedveséhez tartozik. Úgye, Karlchen, akkor majd te is elmondasz nekem mindent és megint olyan kedvesen nézel majd rám. Ez volt a világon a legszebb számomra. Ó Szívem, amikor először néztél rám úgy, aztán gyorsan elkaptad a tekintetedet, aztán megint rám, és én éppen így tettem, míg végül egészen hosszan és egészen mélyen néztünk egymás szemébe és már nem is tudtunk másfelé nézni.

Kedvesem, ne haragudj már rám és írj egy kissé gyengéden, akkor én olyan boldog vagyok, és ne aggódj annyira az egészségem miatt. Gyakran rosszabbnak képzelem, mint amilyen valójában. *Most valóban jobban érzem magamat*, mint *hosszú idő óta*. A gyógyszert sem szedem már, és az étvágyam is igen jó megint. Sokat járok Wettendorfék kertjébe és egész nap nagyon szorgalmasan munkálkodom. De sajnos nem vagyok képes olvasni. Csak volna valami könyvem, amiben rendesen el tudnék mélyedni s ami kissé elterelné a figyelmemet. Gyakran egy óra hosszat olvasok egy oldalt, s aztán mégsem értek belőle semmit. Úgye, Szívem, ezt be tudom majd pótolni, s ha most egy kicsit vissza is esem, te majd segítesz, hogy haladhassak, hisz gyors a fel-

fogásom. Talán tudnál nekem valamilyen könyvet, de egészen sajátos fajtának kell lennie, egy kissé tudományosnak, hogy ne értsem meg egészen, de azért mintegy ködfátyolon át eligazodjam, olyasmit, amit nem mindenki olvas szívesen, és mesék ne legyenek és versek sem, azokat egyáltalán nem bírom elviselni. Azt hiszem, igen jót tenne nekem, ha kissé foglalkoztatnám a fejecskémet. A kétkezi munka mellett az embernek túl sok ideje marad gondolkozni. Karlchen, csak te légy egészséges! Az én furcsa kedveském már megint máshol lakik. Nagyon örülök, hogy változás [...]

[Utóirat Edgar von Westphalenhez]

Légy oly jó, kedves Edgarom, és továbbítsd ezt a levelemet, én is kész vagyok bármikor bármilyen szerelmi üzenetet továbbítani neked.

Henriette Marx Marxhoz

Berlinbe

Kedves Carl!

Hogy milyen sok fájdalmas és keserű könnyet hullattam, amikor egyszerre mindenről le kellett mondanom, ami neked azelőtt oly értékes és drága volt, azt bízvást megítélheti az, aki ismerte korábbi itthoni körülményeinket -- rendkívül elnézőnek kell lenni, mérhetetlen anyai szeretetre van szükség ahhoz, hogy azok iránt a személyek iránt, akiket mindezen bánat okozóinak kellett felismernünk, ilyen elnézőek, kíméletesek és barátságosak tudjunk lenni. Hat héttel azután, hogy kedves jó Apádat elragadta tőlünk a halál, a Westphalen családból már senki sem mutatkozott nálunk. Sem vigasztalásban, sem barátságban nem részesültünk tőlük, mintha soha nem is láttak volna bennünket. Pedig akkor még H. Schlink nem követett el semmit. Jenny, ha minden 4–5 hétben egyszer eljött, csak panaszkodott, siránkozott, ahelyett, hogy vigasztalt volna bennünket. H. S. azután utazott Berlinbe, s akkor volt a te részedről az a szerencsétlen história, a büszkeség és a hiúság sérelmet szenvedett, s a mi családunknak már egyetlen sor sem jutott. Engem kellett mindenért okolni, hogy nem megfelelően állítottam be a dolgot – [...] nélkül, az én szomorú körülményeim minden *tekintetben*, [...] meggyötörve, megkínozva, megalázva, mintha [...] nem *érzem úgy, hogy véleményük szerint ez csupán az örök[ség]* [...] *családok* – egyszóval, ha kedves jó Apádnak mindezt el kellett volna tűrnie – ő [...] összekülönbözött volna – s mit tettem én, [...] úgy tettem, mintha nem [...] annyira – és mi okból és miért – mindig az a veszély fenyegetett, hogy felbontják a kapcsolatot, s ez boldogtalanná tenne téged – csak ez a túlzó anyai szeretet, amiért eltűrtem mindezeket a kínzásokat és gyötrelmeket – ez megbocsáthatatlan, azt kellett volna mondanom, hogy cselekedjen úgy, ahogyan azt érzelmei és szíve diktálja, én nem törődöm vele, akkor bizonyára nagyobb tiszteletet mutattak volna irántam. – Így csupán a gyenge anyát látják bennem és kétségbevonják érzelmeimet – pedig ezekre való tekintettel viseltem el drága Apád halála óta annyi sérelmet, tettem meg oly sok engem érzékenyen érintő utat, cselekedtem sokszor úgy, hogy később megbántam – de semmit sem bánok annyira, mint azt, hogy eltűrtem, hogy W[estphalen]ék így bánjanak velem és az enyéimmel – és itt nem a férfi személyek cselekszenek. – Sokkal többre tartottam magamat, semhogy erről neked valaha is említést tettem volna levelemben. Háromnegyed éve H. S.-sel kíméletesen bántak és mindenért engem kellett okolni – fél éve senki sem lépte át a küszöbünket –, még újévkor sem jött el senki és a jó törvényszéki

tanácsos* sem látogathatott meg bennünket többé. Amikor a W. családot az a szerencsétlenség érte[237], én odamentem, hogy vigasztaljam őket, a lányok két hét [...] mentek, hogy együttérzésüket kifejezzék, amikor Hermann [...] elment Edgart** meglátogatni, egyszer Edgar szobájában találta Jennyt is [...] de a család egyáltalán nem fogadta – úgy viselkedett, mint valami előkelő idegen és [...] beszélt [...] – olyan viselkedés ez, amit le lehet nyelni? Te sohasem fogsz olyan erkölcsi áldozatot hozni a családomért, amilyent mi mindnyájan hoztunk érted. – Lehet, hogy rád mosolyog a szerencse és mert jószívű vagy [...] amiről gondolod, hogy tartozol a testvéreidnek [...] de azt, amit mi mindnyájan eltűrtünk és elszenvedtünk érted, azért sohasem tudsz kárpótolni ——— meg kell mondanom, Carl [...] értsd meg, egy leányban, akit az ember [...] szeret, a legszebb és legfennköltebb erényeket fedezheti fel, [...] ám minden családnak van egy olyan alapvonása, amely [...] körülmények között változatlan marad – a W. családra az egzaltáltság jellemző, juste milieu-ről*** itt szó sincs – vagy égi szférákba emelik az embert, vagy be kell érnie a feneketlen mélységgel – így van ez H. S.-sel, a levél, amit nekem írt, olyan volt, hogy azzal minden értelmes ember elégedett lehet, különben nem közöltem volna W.-ékkel és én emlékszem arra a kifejezésre, amikor H. S. azt mondja, hogy távol áll tőle megsérteni egy olyan hölgyet, akit mindenki szeret és tisztel – (kérdezlek téged, mi köze van ennek az illető jó híréhez), így áll a dolog, és elolvashatod a levelet, ha eljössz –. Ha pletykás volnék, mindezt és még sokkal többet már régen elmondtam volna neked. Bármennyire sajnálom is, hogy mindezt el kell mondanom, egyszer már könnyítenem kellett a szívemen, s az ég is kiderül, kitisztul, ha megszabadul a viharától. – S így ismét mindent türelmesen el tudok viselni, ha már megkönnyebbült a szívem – s ez a varázslat lelkeink belső egyezéséből fakad, Carl, különben képtelen volnék egy rossz szót is mondani Jennyre, mindig úgy érzem, mintha ezzel kettétörném a szívedet – ezt emberfölötti türelmemnek tulajdonítom – – –

[De most] térjünk vissza a rideg valósághoz, nem tehetek róla, meg kell jegyeznem, hogy én csupán azt a levelet kapom meg, amelynek tartalma [...], s talán gondjaim lesznek, ha megtudom [...] – Itt küldök neked egy bizonyítványt H.-tól.[238] Ha ezen az úton nem tudnál megszabadulni, akkor azt tanácsolom neked, ne adj pénzt előre, hiszen miféle garanciád van rá, hogy megkapod, azt is tudni szeretném, mennyit gondolsz adni – sokat a helyedben nem ígérnék –, hiszen ha valaki effélét megtesz, azt kevésért is megteszi.

Ég áldjon hát, Carl
anyád
Henriette Marx

Trier, 1840 május 29.
Szeretném tudni, beiratkoztál-e a következő félévre.

---

* Carl Hans Werner von Westphalen. – *Szerk.*
** Hermann Marx és Edgar von Westphalen. – *Szerk.*
*** – arany középútról – *Szerk.*

Sophie Marx Marxhoz

Berlinbe

[Trier, 1841 márciusa előtt]

Kedves Carl!

Nem tudom, Anya megírta-e neked, hogy Hollandiába szándékozik utazni a szemét kúráltatni; annyit mindenesetre tudjál, hogy Anyácska csak Bonnig ment el, ott megvizsgáltatta magát Wutzer professzorral és azt a megnyugtató választ kapta, hogy csak egy kisebb kezelésre van szüksége, úgyhogy most már mindennap várhatjuk haza. Anya elutazása előtt nyomatékosan megkért, hogy közöljem veled, ha elutazásodhoz vagy egyéb kiadásokra pénzre van szükséged, csak írd meg nekem. Igyekezz az ottani dolgaidat minél gyorsabban lebonyolítani, s mihelyt lehet, lepd meg Anyácskát és még valakit*, aki alighanem ugyancsak epedve vár. -- Egy hűséges, szerető fivérnek bizonnyal sokat, nagyon sokat tudnék elmondani saját ügyeimről, de így is jó.

Testvéred
Sophie

* Jenny von Westhalen. – *Szerk.*

Jenny von Westphalen Marxhoz

Bonnba

[Trier, 1841 augusztus 10. körül]

Kis mackóm, mennyire örülök, hogy jókedvű vagy s hogy levelem felvidított, hogy vágyódsz utánam, hogy tapétás szobákban laksz, hogy Kölnben pezsgőt ittál, hogy vannak ott Hegel-klubok, hogy álmodtál, egyszóval: hogy az enyém vagy, az én kedvesem, az én kis mackóm. Egyet azonban mégis hiányolok: egy kicsit igazán megdicsérhettél volna a görög tudásomért és szentelhettél volna egy kis méltató cikket az olvasottságomnak; de hát hiába, ti már csak ilyenek vagytok, ti hegelenc urak – semmit sem ismertek el, akár ha a legkiválóbb is, ha nem éppen a ti szellemetekben fogant, így tehát nekem is be kell érnem azzal, hogy a *saját* babéraimon pihenek. Igen, Szívecském, pihennem sajnos még mindig kell, méghozzá ágyban, párnák közt, s még ezt a kis levélkét is ágyacskámból indítom útnak.

Vasárnap végre vállalkoztam egy merész kirándulásra az elülső szobákba – de nem tett jót nekem, s most vezekelnem kell érte. Schleicher épp az imént mondta nekem, hogy levelet kapott egy ifjú forradalmártól, aki bizony csalatkozni fog honfitársaiban. Ő úgy véli, hogy sem részvényeket, sem más effélét nem tud szerezni. Jaj, Édes Kedvesem, most meg még a politikába is belebonyolódsz! Pedig az a legnyaktörőbb dolog. Karlchen, gondolj mindig arra, hogy van egy kedvesed odahaza, aki reménykedik és kesereg és teljesen a te sorsodtól függ. Drága, kedves Szívecském, csak már viszontláthatnálak végre!

Sajnos, a napot még nem lehet, nem szabad meghatároznom. Amíg nem érzem teljesen jól magamat, addig nem kapok útlevelet. A héthez azonban még szilárdan ragaszkodom, hiszen különben végül elmenne a mi kedves szinoptikusunk*, és én nem látnám Őtiszteletreméltóságát. Ma korán reggel már tanulmányoztam az Augsburgert, van benne három Hegel-cikk és Bruno könyvhirdetése![239] –

Kedves Szívecském, tulajdonképpen már vale faveque-t** kellene mondanom neked, hiszen mindössze két sort kértél tőlem, és máris majdnem megtelt a papír. Ma azonban nem akarok oly szigorúan ragaszkodni a törvény betűjéhez és a kívánt

* Bruno Bauer. – *Szerk.*

** – istenhozzádot – *Szerk.*

sorokat ugyanannyi oldalra szándékozom kiterjeszteni. És úgye, Szívecském, ezért nem haragszol a te Jennydre, ami pedig magát a tartalmat illeti, nos hát ebben azon a véleményen vagy, hogy csak a huncut adhat többet annál, amije van. Ma igazán siralmasan üresen zúg és zsibong a fejem, mintha nem is volna benne más, mint egy kerepelve forgó malomkerék. A gondolatok mind odavannak, ám a szívem csordultig teli szerelemmel és vágyakozással és forró kívánkozással teutánad, akit oly végtelenül szeretek.

A közbeeső időben nem kaptál ceruzával írott küldeményt Vauban útján? Végül is ez a közvetítő állomás már nem ér semmit, s a jövőben közvetlenül uramhoz és parancsolómhoz kell intéznem írott üzeneteimet.

Épp most vonul el Napier admirális fehér egyenruhában. – Az ember szeme-szája eláll e jelenség láttán. Olyan ez, mintha csak a „Bűvös vadász"[240] farkasszakadékát látnám, ahogy itt egyszeriben elvonul a vadak serege s mindezek a furcsa, fantasztikus alakok. Csakhogy a mi nyomorúságos kis színpadunkon mindig a köteleket is látni lehetett, amelyekkel a sasokat meg baglyokat meg krokodilusokat odaerősítették – itt azért kissé más a mechanizmus.

Apácskát holnap fogják először kényszerfekvéséből egy székre kiültetni. A gyógyulás nagyon lassú, ez kissé elkedvetlenítette, de azért szüntelenül derekasan parancsolgat, úgyhogy nem telik bele sok idő, s megkapja a parancsnoki rend nagykeresztjét.

Ha most nem feküdnék itt ilyen nyomorult állapotban, hamarosan fognám magamat és becsomagolnék. Minden készen van, ruhák meg gallérok meg főkötők a legnagyobb rendben – csupán a viselőjük nincs készenléti állapotban. Drága Kedvesem, álmatlan éjszakáimon mennyit gondolok rád és szerelmedre, milyen gyakran imádkoztam érted, áldottalak s kértem áldást rád odafentről, és milyen gyakran szőttem aztán édes álmokat eddigi s jövőbeli boldogságunkról. – Haizinger ma este Bonnban játszik. Megnézed? Láttam őt Donna Diana szerepében.

Karlchen, oly sokat – mindent – szeretnék még mondani neked, de Anya nem engedélyez többet, különben elveszi tőlem a tollat, s akkor még forró, szerelmes búcsúszavamat sem küldhetem neked. Minden ujjamra egy csók, így küldöm őket a messzi távolba. Szálljatok, szálljatok az én Karlomhoz és simuljatok oly forrón ajkára, amilyen melegen és gyengéden tőlem érkeztetek; aztán ne legyetek többé a szerelem néma követei, hanem suttogjátok fülébe mindazokat az édes, apró, titkos gyengédségeket, amelyeket a szerelem sugall nektek – mondjatok el neki mindent – de mégsem! hagyjatok *valamit* úrnőtöknek is.

Ég áldjon, drága Egyetlenem.

Nem tudok többet írni, máris zúg a fejem [...*] tudod még és quadrupedante putrem sonitu** stb. stb. – Ég veled, kedves utazó emberkém. Ég veled, drága uracskám. – Úgye, azért még hozzád mehetek?

Isten veled, Isten veled, Kedvesem.

---

* *Itt néhány tartalmi összefüggés nélküli latin szó következik.* – *Szerk.*

** – a patás paripák dübörögve rohannak[241] – *Szerk.*

Jenny von Westphalen Marxhoz

Bonnba

Neuss, [1841] szeptember 13.

Hogy te micsoda kedves, édes, egyetlen Szívecském vagy! S milyen boldoggá tettek, hogy megvigasztaltak, milyen csendes ujjongással töltöttek el leveleid! – Képzeld csak, Szívem, még ábrándozva és gondolataimba merülten feküdtem ágyamban, amikor Thekla belépett hozzám kis megtépázott levélkéddel, és máris zengő, meleg, mennyeien édes hangjaival áradt felém a csupán megálmodott, megsejtett reggeli köszöntés. Mennyire örültem, hogy eltöltött a hála és a szerelem! Hát igazán örülsz a leveleimnek? Ezt még mindig nem tudom igazán elképzelni. És milyen büszkévé, milyen hiúvá teszel engem, te kis hízelgő! Kedves Szívem, antiporosz leveledben humorról, szellemességről, élénkségről beszélsz. – Ma, kedves Angyalom, mindebben nem lesz részed; néhány napja ugyanis megint oly bánatos és nyomott a hangulatom, annyira letört és szorongó, teli félelemmel és gonddal. Tegnap levelet kaptam Anyámtól. Edgar* kérte a Richard-féle 10 tallért és azt, hogy előre megkaphassa októberi apanázsát. Az előbbit azonnal megkapta, az utóbbit megtagadták tőle. Eddig szándékosan hallgattam Edgarchen zilált pénzügyi helyzetéről, később akartam az egészet személyesen előadni. Ez annál is nyomasztóbb volt számomra, mert alighogy megkaptam a 40 tallért, máris küldtek megint 30-at, ezt az összeget azonban a Salm-féle adósság rendezése és egyéb szükséges kiadások újból annyira leapasztották, hogy sokkal kevesebb marad, mint amennyi a visszautazáshoz kell.

A derék emberek ugyan mindent felajánlanak à discretion** és mondogatják, csak szóljak, bármilyen összegre van szükségem, de gondolhatod, mennyire nyomaszt engem, hogy mindezt elfogadjam s akkor még Edgar adósságaival is előhozakodjam, annál is inkább, mert a kiadások ebben az évben azonkívül is úgy megszaporodtak. Ezen a kellemetlen ponton kívül pedig Anyám megint elkezdte az intelmeket, vagyis újból mindent a szememre vet és Edgart felszólította, hogy feltétlenül menjen értem Kölnbe, ügyeljen a külső és a belső illemre, mert különben nem látogathatlak meg

* Edgar von Westphalen. – *Szerk.*

** – tetszés szerint – *Szerk.*

Bonnban. Ó Szívem, milyen mázsás súllyal nehezedik mindez a lelkemre! Külső és belső illem!! – Ó én Karlom, édes egyetlen Karlom!

És mégis: Karl, én nem érzek, nem tudok semmi bűnbánatot érezni, ha egészen, egészen behunyom a szememet és magam előtt látom boldogan mosolygó szemedet – látod, Karl, akkor már arra a gondolatra is boldog vagyok – hogy mindened lehettem – s hogy mások számára már nem vagyok semmi. Ó Karl, nagyon jól tudom én, hogy mit tettem, s hogy a világ kiközösítene engem, mindezt tudom és mégis örülök és boldog vagyok és még azoknak az óráknak az emlékét sem adnám oda a világ minden kincséért sem. Ez a legdrágább számomra és örökre az is maradjon. Csak ha arra gondolok, hogy még oly sokáig kell tőled elválasztva élnem, újra bánat és szomorúság közepette, akkor beleborzongok. De te oly kedvesen, oly jóságosan írsz nekem, Karl, agyoncsókoltam a leveleidet! Mindig a szívem fölött hordom őket, hogy érezzem megváltó erejüket. Milyen angyalian jó vagy te, Karl, ha most hallgatnál, ha most nem volnál olyan szeretetteljes és kedves és elismerő irántam, kétségbe kellene esnem. De még soha, soha nem voltál ilyen kedves és gyengéd, és úgye, Kedvesem, ez így is marad, és soha nem csókolsz meg egy másik lányt úgy, mint engem, és Karlchen, én nem haragszom rád, hogy úgy csókoltad meg az asszonykádat, sőt még egy kicsit örülök is neki, hogy te örültél, annyira szeretlek, de arra, hogy a legnagyobb boldogságot, amit magamnak is alig merek sejteni, hogy azt másoknak is át kelljen engednem, nem, Karl, arra képtelen vagyok. Úgye, Karl, most már mindigmindig hű maradsz hozzám és azon leszel, hogy mielőbb az asszonykád lehessek. Szerelmem, én lesni fogom minden kívánságodat és mindig csak azon fogok töprengeni, hogyan szerezhetek örömet neked. Karlchen, tulajdonképpen nem is kellene Kölnbe értem jönnöd. Azt hiszem, itthon aggályoskodni fognak emiatt, de úgye, Szívem, eljössz ide, kérlek, kérlek, tedd meg, úgy örülök neki! Ezen a héten még nem gondolhatok az elutazásra, de a jövő hét vége felé már alighanem szedem a sátorfámat. Mondd, Szívem, el tudsz jönni akkor, vagy ez megzavarna a munkádban? Írjál minderről, s ha tudsz valamit Bauerről*, Edgarról, hazulról stb. stb. Ó Szívem, el sem hiszed, milyen zűrzavar közepette írok neked és milyen környezetben. Odakünn Ham[eyerné] már órák óta előadást tart a vasfazekak legcélszerűbb tisztítási módjáról – közben a három neveletlen gyermek bömböl, Fritz és August egy halászhorgot kalapál, Thekla a legifjabb sarjat altatja a „Drága angyal, aludj már" stb. kezdetű dallal, kutya, tyúk, mókus, nyúl, kanárimadár zúg és morog és csipog és nyivákol körülöttem, fölöttem és mindenfelé. Ráadásul most még egy levelibékával is megszaporodtunk: egy nagy üvegben csücsül és fel-alá mászik egy létrán. Istenem, micsoda hangzavar, micsoda nyüzsgés. – Gyakran már szinte félelmetes érzést kelt bennem.

Néhány nappal ezelőtt már nagyon szűknek éreztem a kastélyt, s mivel Hameyerné nem óhajtott megválni három csemetéjétől, férjeura nem tudott elszakadni közönyétől és kertjétől, káposztáitól, zellerjeitől, petrezselymétől, póréjától, hagymájától,

* Bruno Bauer. – *Szerk.*

gyökereitől és bokraitól, Thekla pedig írd és mondd nyolc tyúkszemet visel elefántméretű lábán s emiatt járásképtelen, önhatalmúlag önálló utazásra határoztam el magamat és elmentem Düsseldorfba. Ciceroneként magammal vittem Fritzet, reggel végigjártam vele az utcákat, felkerestem Dandekenmülleréket, Heinééket, egy öreg holland kereskedőt, von Meyerink asszonyt, akivel sokat beszélgettem barátnőjéről, Siebelről, ebédre pedig elmentem a kamarási kastélyba. Itt megint csak vázák, kínai porcelán, öntvények, udvari szellemességek, lazac, ananász bíboros módra, és máris beköszöntött az este szelíd, bíborszín egével. A kamarásnéval kikocsiztunk a Rajnapartig, onnan pedig kis kísérőmmel hazasétáltam. Istenien szép este volt. Az égbolt csillagos, a másnapi szép idő ígéretével. A szerelem csillaga fényesen és tisztán ragyogott a magas égboltozaton, mintha csak az én kedvemért erősítették volna oda, hogy világítson hazáig és boldogságot és békét sugározzon szívembe és ünnepelje szerelmemet. Mennyit gondoltam rád s a te szerelmedre. Újból átéltem minden boldog órát, megint a szíveden pihentem, megittasulva a szerelemtől és üdvözülten! Hogyan mosolyogtál rám, milyen boldog voltál. Karl, Karl, mennyire szeretlek! Ma képtelen vagyok írni, a kifejezésre való készség csaknem hiányzik belőlem, s minden, amit a szívemben őrzök, minden, amit érzek és gondolok, minden-minden, múlt, jelen, jövő csupán egyetlen hangban, egyetlen jelben, egyetlen szóban csendül ki, s ez csak ennyi: szeretlek téged, kimondhatatlanul, határtalanul, időtlenül és felmérhetetlenül. – – Minden benne van ebben. Karl, Karl, ha minderre gondolok, és milyen kedvesen, milyen édesen emlékeztetsz rá! Mennyire értetted, hogyan kell szellemmel és lélekkel megtölteni szerelmünket, te angyal, hogy szívem felmagasztosult önnön mámorában. Bizony, Karl, amikor olyan boldognak láttalak téged, hittem, hogy képes volnék életemet, üdvösségemet, az örökkévalóságot odaadni ezért. Örömmel elviselném a világ gúnyját és megvetését, ha csak egyetlen boldog pillanatot tudok szerezni neked! És mégis, Karl, – most oly gyakran félek, de nem, nem, aztán megint látom a szemedet, olvasom a leveleidet, és megint jól van minden, megint béke költözik a szívembe. Nevetnem kellett, ahogyan a „Moseli gőzhajót" úgy megskalpoltad vagy skandáltad, rögtön eszembe jutott a kis Bryen gyerek, meg a kezecskéje és szemecskéje! – Ha Job most itt lenne, itt bizonyára nem mondaná, hogy kevés itt a zöldség. Ó Istenem, micsoda [...] babot és káposztát és gyökérféléket lát itt az ember, na Szívecském, majd [...] még rajtam is elámulsz. Minden ruhám szűk lett, és folyton ki kell engednem a varrásokat.

Kedves, édes Angyalom, gondolsz-e még gyakran mindarra, ami olyan boldoggá tett bennünket, kedves, drága Szívem, milyen boldog, milyen eszményien boldog is voltam! A te feleségednek lenni, Karl, – micsoda gondolat, ó Istenem, egészen beleszédülök! De úgye, már egy kissé nagyon az asszonykád vagyok? Karlchen, mondd, úgye egészen, egészen a tiéd leszek! Ó, ha Trierre gondolok, végigfut rajtam a borzongás – pedig ott laknak a szüleim, az én öreg szüleim, *akik úgy szeretnek téged*, ó Karl, én nagyon rossz vagyok, már semmi sem jó bennem, csupán iránt való szerelmem – de az mindennél nagyobb és erős és örök. Karl, írj nekem hamarosan, minél hamarabb, mihelyt tudsz. Még sohasem vártam ennyire a leveleidet, még sohasem volt nagyobb szükségem gyógyító erejükre – gondold csak meg, Karlchen, ha most elfe-

lednél – nem, nem, ezt nem teheted – ezt sohasem teheted meg. A te szerelmed vége az én életem végét is jelenti. És ez után a halál után nincs feltámadás – mert csupán a szerelem tesz képessé arra, hogy higgyünk a fennmaradásban. Ó Karl, zúg és forog körülöttem a szoba. Nem tudok tovább írni – ég áldjon, Angyalom, írj hamar, hamar, már nem tudok élni a leveleid nélkül. A következőben bővebben írok találkozásunkról. Angyalom, mennyire szeretlek téged. Ez az én kedélyem és elmésségem, az életem és az életem értelme. Isten veled, Isten veled.

Jenny von Westphalen Marxhoz

Kölnbe

[Kreuznach, 1843 március eleje]

Bár a két nagyhatalom legutóbbi konferenciáján bizonyos pontot illetően nem történt megállapodás, s a levelezés megindításának kötelezettségéről szerződés sem köttetett, következésképpen külső kényszerítő eszköz nem áll fenn, mégis a bodros fürtű íródeák belülről indíttatva érzi magát, hogy megnyissa a táncot, mégpedig az irántad való mélységes, bensőséges szerelem és hála érzéseivel, kedves, jó, egyetlen párom. Azt hiszem, még sohasem voltál kedvesebb és édesebb és helyesebb, s én mégis minden alkalommal el voltam ragadtatva, amikor elmentél tőlem és mindig újból azt szerettem volna, hogy visszajöjj, hogy még egyszer megmondhassam neked, menynyire, milyen nagyon szeretlek. De mégis legutóbbi távozásod volt a legdiadalmasabb; el sem mondhatom, milyen szerelmet éreztem irántad szívem legmélyén, amikor testileg már nem láttalak, és csak egyetlen, hűséges képedet láttam oly elevenen magam előtt, angyali szelídségében és jóságában, szerelmed fenségében és szellemed fényében ragyogva. Bárcsak itt lennél most, drága kis Karlom, a boldogságra milyen nagyon fogékonyan lelnéd bátor kis asszonykádat, s ha mégoly rossz, mégoly *gonosz* szándékkal hozakodnál is elő, mégsem folyamodnék semmiféle megtorló rendszabályhoz; türelmesen lehajtanám fejemet, kiszolgáltatnám a gonosz fiúnak. „Mi"? Hogyan? – Fényt, mi, hogyan, fényt. Gondolsz még beszélgetéseinkre a félhomályban, jelbeszédeinkre, szendergéseink óráira? Óh kedves Szívem, milyen jó, milyen kedves, milyen elnéző, milyen vidám voltál!

Milyen ragyogónak, milyen győzelmesnek látlak magam előtt, hogy vágyakozik szívem állandó jelenléted után, milyen gyönyörrel és elragadtatással dobog feléd, hogyan követi aggódva minden léptedet. A Passschritierhez, az Arany Mertenhez, Ruge papához, Pansához – mindenhová elkísérlek téged, és előtted megyek és követlek. Bárcsak elegyengethetném minden utadat s eltávolíthatnék mindent, ami akadályként áll elébed. De hát nekünk nem adatott meg, hogy hathatósan beavatkozhassunk a sors kerekének forgásába. Mi a bűnbeesés, Éva asszony vétke óta passzivitásra vagyunk ítélve, a mi sorsunk a várakozás, reménykedés, tűrés, szenvedés. Legfeljebb a harisnyakötést, a varrótűt, a kulcsot bízzák ránk, s ami ezen túl vagyon, az a gonosztól vagyon; csak amikor a „Deutsche Jahrbücher" kinyomatási helyének meghatározása kerül szóba[183], akkor hangzik el egy női vétó és láthatatlanul eljátszik egy apró főszerepet. Ma éjjel gondolkoztam egy keveset Strassburg felől. Nem akadályozza-e meg hazatérésedet, ha így elárulod Németországot Franciaország javára, nem fordulhat-e

elő, hogy a liberális Felség* egy szép napon majd így utasít téged: „Vándoroljon hát ki, illetve maradjon csak távol, ha az *én* államaimban nem érzi jól magát." De mindezek, mint mondtam, csupán az én gondolataim, és Ruge barátunk bizonyára tudja, mit kell tenni; különösen, ha egy magamfajta fehércseléd leselkedik a háttérben és előhozakodik a maga külön kérvényével. Nyugodjon hát a dolog Ábrahám kebelében. – Ma reggel, amikor rendet raktam, helyére tettem a dámajátékot, összeszedegettem a szivarvégeket, eltakarítottam a hamut és megpróbáltam eltüntetni az egész „zsibvásárt", kezembe került a mellékelt lap. Szóval szétdaraboltad Ludwig barátunkat[242] és itt hagytál belőle egy lapot. Ha már túljutottál rajta az olvasásban, akkor már igazán ráér; a tisztelt könyvkötő úrnak azonban, ha be akarnád köttetni, mégiscsak nagy szüksége lesz rá. Hiszen így az egész mű pocsékba menne. Biztosan még több lapot is elhánytál. Igazán nagy kár lenne érte. Vigyázz ezekre a külön lapokra.

De most hadd meséljem el, micsoda gond és baj ért, alighogy elutaztál. Először, amikor láttam, hogy nem gondoltál az orrocskádra, kitetted a sors s az időjárás minden viszontagságának, szélnek és viharnak, nem vittél magaddal valami meleg kendőt. Először is ez aggasztott engem komolyan. Másodjára meg betipegett a borbély. Gondoltam, most jó üzletet csinálok, s ritka szívélyességgel megkérdeztem tőle, mennyivel tartozik neki a doktor úr – 7 ½ ezüstgarassal, válaszolta. Gyors fejszámolást végeztem hát és 2 ½ garas meg volt mentve. Aprópénzem nem volt, hát abban a hitben, hogy majd felváltja, adtam neki 8 ezüstgarast. És mit tett a csirkefogó? Megköszönte, zsebre vágta az egészet, oda volt a 6 pfennigem, és üthettem a nyomát. Én még mindig azon voltam, hogy emlékeztessem, de ő nem értette meg bánatos pillantásomat, és Anya próbált lecsillapítani engem – egyszóval a 6 pfennignek vége volt, mint mindennek, ami szép. Micsoda csalódás! –

Most egy öltözködési cikkről. Ma reggel a városban voltam és Wolf kereskedőnél sok új csipkét láttam. Ha nem tudnál olcsón hozzájutni vagy valakit megkérni, hogy kiválassza, akkor kérlek, kedves Szívem, bízd rám ezt a dolgot. Egyáltalán, Szívecském, *most valóban jobban örülnék* annak, ha semmit sem vásárolnál, hanem az utazásra tartogatnád a pénzedet. Nézd, Szívem, akkor már én is ott leszek és együtt vásárolunk, és ha becsapnak bennünket, akkor legalább együtt csapnak be – kérlek, Szívem, hagyd a vásárlást egyelőre. Ez a virágfüzérre is vonatkozik. Attól félek, túl sokba kerül neked és amellett olyan jó lenne, ha együtt választhatnánk ki. De ha a virágról nem akarsz lemondani, akkor rózsaszínűt vegyél. Az illik legjobban a zöld ruhámhoz. De jobban örülnék, ha hagynád az egészet. Jobb, Szívem, ha akkor foglalkozol ilyesmivel, amikor már jogerősen hites férjecském vagy, igaz? Még valamit, mielőtt még elfelejtem. Járj utána, kérlek, legutóbbi levelemnek. Bosszantana, ha idegen kezekbe kerülne. Tendenciája nem éppen jóindulatú, szándékai pedig feneketlenül rosszak. Mondd csak, hát megugattak téged, kis szökevény, amikor megjelentél? Vagy megkegyelmeztek neked? Visszatért már Oppenheim és Claessen még mindig neheztel?

A Lafarge-ot[243] mihelyt tudom, utánad küldöm. Átadtad már E[iss]nek a hiób-

* IV. Frigyes Vilmos. – *Szerk.*

levelet? Készségesek az útlevélhatóságok? Drága Szívem, ezek amolyan mellékes kérdések, de ami most következik, az a szívem közepéből jön. Jól viselkedtél a hajón vagy tán megint akadt egy madame Hermann a fedélzeten? Te gonosz kópé. Majd leszoktatlak erről. És mindig a hajókon. Az efféle tévelygéseket a contrat socialban*, házassági szerződésünkben rögvest tilalommal fogom sújtatni, és az ilyen rendellenességre szóbeli büntetés szabatik ki. Minden esetet részleteztetni fogok és büntetéssel sújtok és egy második számú, a Landrechthez[244] hasonló, bűnfenyítő házasságjogot fogok alkotni. Én majd elbánok veled. Tegnap este megint holtfáradt voltam, de azért még egy tojást megettem. Evés terén tehát nem a legrosszabb a kurzus, s mint a düsseldorfi részvényeké, emelkedőben van. Amikor majd eljössz, remélhetőleg al pari fog állni, és az állam szavatolja a kamatokat. De most Isten áldjon. Az elválás fájdalom. Szívfájdalom. Ég áldjon, kedves Egyetlenem, édes fekete kedvesem. „Mi, hogyan!" Óh, te kópé! Talatta, talatta, ég áldjon, írj mielőbb, talatta, talatta.

* – társadalmi szerződésben – *Szerk.*

III

Dokumentumok

[Marx születési bizonyítványa]

231. sz. születési anyakönyvi bejegyzés

Az ezernyolcszáztizennyolcadik év *május* havának *hetedik* napján *délután négy* órakor előttem, *Trier* kerület *trieri* polgármesteri hivatalának anyakönyvvezetője előtt megjelent *Heinrich Marx úr, trieri* lakos, kora *harminchét* év[245], ⟨foglalkozása⟩ *ügyvéd a felsőbb fellebbviteli bíróságon*, s bemutatott előttem egy *hím*nemű gyermeket, s kijelentette, hogy ezen gyermek *Trierben, május* hó *ötödik* napján, *hajnali kettő* órakor *Heinrich Marx úrtól*, ⟨foglalkozása⟩ *ügyvéd, trieri* lakos és feleségétől, *Henriette Presborcktól* született, s hogy ugyanők gyermeküknek a *Carl* nevet kívánják adni. Miután a gyermek említett bemutatása és a fenti nyilatkozattétel két tanú, nevezetesen *Carl Petrasch úr*, kora *harminckét* év, ⟨foglalkozása⟩ *közigazgatási titkár, trieri* lakos, valamint *Mathias Kropp*, kora *huszonegy* év, ⟨foglalkozása⟩ *alkalmazott, trieri* lakos jelenlétében megtörtént, mindezekről a gyermek bemutatója és a tanúk jelenlétében a jelen o k i r a t o t két eredeti példányban kiállítottam és ezeket felolvasásuk után a gyermek bemutatója, a tanúk és én aláírásunkkal elláttuk.

Felvétetett *Trier*ben, év, hó és nap mint fent.

Carl Petrasch, Kropp, Marx, E. Grach

[Marx érettségi bizonyítványa]

Érettségi bizonyítvány
a trieri gimnázium növendéke, *Karl Marx* számára, aki *Trierben* született, *17* éves, *evangélikus* vallású, *Marx igazságügyi tanácsos úr, ügyvéd, trieri* lakos fia, *5* évig a trieri gimnázium, *2* évig az első tagozat tanulója volt.

I. Erkölcsi magatartása felettesei és tanulótársai iránt *jó volt.*

II. Képességei és szorgalma. *Jó képességű; a régi nyelvekben, a németben és a történelemben igen kielégítő, a matematikában kielégítő és a franciában csak csekély szorgalmat tanúsított.*

III. Ismeretei és készségei

1. Nyelvek

a) a német nyelvben *mind nyelvtani ismeretei, mind fogalmazása igen jók,*
b) a latin nyelvben *preparálás nélkül is folyékonyan és alaposan fordítja és magyarázza a gimnáziumban olvasott klasszikusok műveinek könnyebb passzusait, és kellő preparálás után vagy némi segítséggel sokszor a nehezebb passzusokat is, különösen azokat, amelyekben nem annyira a nyelvi sajátosságok okozzák a nehézséget, mint inkább a tárgy és a gondolati összefüggés. Fogalmazása tárgyi tekintetben gondolatgazdagságot és a témában való nagy elmélyülést mutat, de gyakran oda nem illő dolgokkal van túlzsúfolva; nyelvi tekintetben nagy gyakorlatot és jó latinságra való törekvést tanúsít, bár még nem mentes nyelvtani hibáktól. A latin beszédben nagyjában kielégítő készségre tett szert.*
c) a görög nyelvben *a gimnáziumban olvasott klasszikusok megértése tekintetében ismeretei és képességei majdnem ugyanolyanok, mint a latinban.*[246]
d) a francia nyelvben *nyelvtani ismeretei elég jók; némi segítséggel nehezebb szövegeket is olvas, és bizonyos készséget mutat a szóbeli kifejezésben.*
e) a héber nyelvben

2. Tudományok

a) vallási ismeretek. *Keresztény hit- és erkölcstani ismeretei elég pontosak és megalapozottak; a keresztény egyház történetéről is vannak bizonyos ismeretei.*

b) matematika. *Matematikai ismeretei jók.*
c) A történelem*ben* és a földrajz*ban általában elég járatos.*
d) fizika. *A fizikában ismeretei közepesek.*
e) ⟨filozófiai propedeutika⟩

3. Készségek

a) ⟨rajz⟩
b) ⟨ének⟩

Alulírott vizsgabizottság ennek alapján, minthogy most elhagyja az itteni gimnáziumot, hogy *jogi tanulmányokat* folytasson, kiadta neki az *érettségi* bizonyítványt, s elbocsátja őt *abban a reményben, hogy meg fog felelni azoknak a kedvező várakozásoknak, amelyekre képességei feljogosítanak.*

Trier, *1835 szeptember 24.*

Királyi vizsgabizottság
Brüggemann királyi biztos
Wyttenbach igazgató
Loers
Hamacher
Schwendler
Küpper
Steininger
Schneemann

[Heinrich Marx nyilatkozata]

Engedélyezem, sőt úgy is akarom, hogy fiam, Karl Marx a következő szemeszterre a berlini egyetemre iratkozzék be és ott folytassa Bonnban megkezdett jog- és államtudományi tanulmányait.

Trier, 1836 július 1-én.

Marx
igazságügyi tanácsos, ügyvéd

[A bonni egyetemen kiállított végbizonyítvány]

Mi, a bonni Királyi Porosz Rajnai Frigyes Vilmos Egyetem rektora és szenátusa, ezen végbizonyítvánnyal tanúsítjuk, hogy Carl Heinrich Marx úr, született Trierben, az ottani Marx igazságügyi tanácsos úr fia, az egyetemi tanulmányokra a trieri gimnáziumban felkészíttetvén, nevezett gimnázium érettségi elbocsátó bizonyítványa alapján 1835 október 15-én nálunk bejegyeztetett, azóta mostanáig hallgatóként itt tartózkodott és jogtudományi tanulmányokkal foglalkozott.
Nevezett itt-tartózkodása alatt egyetemünkön a bemutatott bizonyítványok szerint az alább felsorolt előadásokat hallgatta:

I. Az 1835–36-os téli szemeszterben

1. *A jogtudomány enciklopédiáját, Puggé prof.-nál, nagy szorgalommal és figyelemmel.*
2. *Institutionest*[247]*, Böcking prof.-nál, nagy szorgalommal és állandó figyelemmel.*
3. *A római jog történetét, Walter prof.-nál, ugyanúgy.*
4. *Görög és római mitológiát, Welcker prof-nál, kiváló szorgalommal és figyelemmel.*
5. *Homérosszal kapcsolatos kérdéseket, von Schlegel prof.-nál, szorgalommal és figyelemmel.*
6. *Újabb kori művészettörténetet, d' Alton prof.-nál, szorgalommal és figyelemmel.*

II. Az 1836-os nyári szemeszterben

7. *Német jogtörténetet, Walter prof.-nál, szorgalommal.*
8. *Propertius elégiáit, von Schlegel prof.-nál, szorgalommal és figyelemmel.*
9. *Európai nemzetközi jogot és*
10. *Természetjogot, Puggé prof.-nál. Puggé prof.-nak augusztus 5-én történt hirtelen elhunyta miatt aláírással nem lehetett igazolni.*

Magatartására vonatkozólag megjegyzendő, hogy éjszakai csendháborító lármázás és ittasság miatt egynapi karcerbüntetésben részesült; egyébként erkölcsi és anyagi tekintetben semmi ránézve hátrányos dolog nem jutott a tudomásunkra. Utólag feljelentés érkezett ellene, hogy Kölnben tiltott fegyvereket viselt. A vizsgálat még folyik.
Tiltott diákegyesülésben való részvétel gyanúja nevezett ellen nem merült fel.

Ennek okmányszerű tanúsítására az egyetem pecsétjével ellátott jelen bizonyítvány kiállíttatott és a mostani rektora által, valamint a jogi és a filozófiai kar jelenlegi dékánjai által saját kezűleg aláíratott.

Bonn, 1836 augusztus 22-én.

A rektor
F r e y t a g
Az egyetem bírája
v . S a l o m o n

A jogi kar dékánja
W a l t e r
A filozófiai kar dékánja
L o e b e l l
O p p e n h o f f

Egyetemi pecsét

Láttamozta a rendkívüli kormánymegbízott és kurátor

v. R e h f u e s

[A berlini egyetemen kiállított végbizonyítvány]

Mi, a berlini Királyi Frigyes Vilmos Egyetem rektora és szenátusa, ezen végbizonyítvánnyal tanúsítjuk, hogy Carl Heinrich Marx úr, született Trierben, az ott elhalálozott Marx ügyvéd fia, nagykorú, az egyetemi tanulmányokra a trieri gimnáziumban felkészíttetvén, nevezett gimnázium érettségi elbocsátó bizonyítványa alapján és a bonni egyetem végbizonyítványa alapján 1836 október 22-én nálunk bejegyeztetett, azóta az 1840–41. évi téli szemeszter végéig hallgatóként itt tartózkodott és jogtudományi tanulmányokkal foglalkozott.

Nevezett itt-tartózkodása alatt egyetemünkön a bemutatott bizonyítványok szerint az alább felsorolt előadásokat hallgatta:

I. Az 1836–37-es téli szemeszterben

1. Pandektákat	*v. Savigny prof. úrnál, szorgalommal.*
2. Büntetőjogot	*Gans prof. úrnál, rendkívüli szorgalommal.*
3. Antropológiát	*Steffens prof. úrnál, szorgalommal.*

II. Az 1837-es nyári szemeszterben

1. Egyházjogot *2. Általános német polgári perrendtartást* *3. Porosz polgári perrendtartást*	*Heffter prof. úrnál, szorgalommal.*

III. Az 1837–38-as téli szemeszterben

1. Büntető perrendtartást	*Heffter prof. úrnál, szorgalommal.*

IV. Az 1838-as nyári szemeszterben

1. Logikát	*Gabler prof. úrnál, kiváló szorgalommal.*
2. Általános földrajzot	*Ritter prof. úrnál, felvette.*
3. Porosz országos jogot	*Gans prof. úrnál, rendkívüli szorgalommal.*

V. Az 1838–39-es téli szemeszterben

1. Örökösödési jogot	*Rudorff prof. úrnál, szorgalommal.*

VI. Az 1839-es nyári szemeszterben

1. Ésajást	*Bauer licenciátus úrnál, látogatta.*

VII. és VIII. Az 1839–40-es téli szemeszterben és az 1840-es nyári szemeszterben

semmit.

IX. Az 1840–41-es téli szemeszterben

1. Euripidészt	*dr. Geppert úrnál, szorgalommal.*

[18]41 III. 23. *v. Medem*

Jelen egyetemen tanúsított magatartására vonatkozólag fegyelmi tekintetben semmi különösen hátrányos megjegyeznivaló nincsen, anyagi tekintetben pedig csupán az, hogy adósságok miatt több ízben panaszt tettek ellene.
Tiltott diákegyesülésben való részvétel gyanúja nevezett ellen a jelen egyetemen ez ideig nem merült fel.
Ennek okmányszerű tanúsítására az egyetem pecsétjével ellátott jelen bizonyítvány kiállíttatott és a mostani rektor és a bíró által, valamint a jogi és a filozófiai kar jelenlegi dékánjai által saját kezűleg aláíratott.

Berlin, 1841 március 30-án.

Lichtenstein *Krause Lancizolle Zumpt*

Láttamozták a királyi kormánymegbízott helyettesei

Lichtenstein *Krause*

[Karl Friedrich Bachmann professzor előterjesztése a jénai egyetem filozófiai karához]

Tiszteletre méltó Uram!

Nagy tekintélyű Úlnök Urak!

Ezzel a *trieri* születésű Carl Heinrich Marx úr személyében egy igen érdemes jelöltet mutatok be Önöknek. Nevezett beküldte a következőket: 1. egy kérvényt (*a* alatt); 2. két egyetemi végbizonyítványt bonni és berlini egyetemi tanulmányairól (*b* & c alatt); az ezekben említett fegyelmi vétségeket figyelmen kívül hagyhatjuk; 3. egy latin nyelvű kérvényt, életrajzot és egy értekezést: a démokritoszi és az epikuroszi természetfilozófia különbségéről, valamint szerzőségének hitelesítését a latin nyelvű kérvényben (*d* alatt); 4. 12 Frigyes-aranyat, ebből a fölösleg a jelöltnek visszaküldendő. Az értekezés egyaránt tanúskodik szellemről, éleselméjűségről és olvasottságról, amiért is a jelöltet kiváltképpen érdemesnek tartom. Minthogy nevezett német nyelvű kérvénye szerint csak a doktori fokozatot kívánja megkapni, bizonyára csak a kari szabályzat nem ismeréséből eredő tévedés, hogy a latin nyelvű kérvényben a magiszteri fokozatot említi. Valószínűleg úgy vélte, hogy a kettő összetartozik. Meggyőződésem szerint csupán fel kell világosítanunk erről a pontról, hogy eleget tegyünk neki.

Bölcs döntésüket kérve

maradok teljes tisztelettel

Jéna, 1841 április 13-án.

Dr. Carl Friedrich Bachmann
ez idő szerinti dékán

A filozófiai kar nagy tekintélyű dékánjával egyetértésben

Luden
F. Hand
E. Reinhold
Döbereiner
J. F. Fries
Goettling
Schulze

[Marx és Jenny von Westphalen házassági szerződése]

Házassági szerződés

Carl Marx úr, a filozófia doktora, kölni lakos, és Johanna Bertha Julie Jenny von Westphalen kisasszony, foglalkozásnélküli, kreuznachi lakos között,

kelt 1843 június 12-én.

Ikt. sz. 715.

Mi, Frigyes Vilmos, Isten kegyelméből Poroszország királya, Alsó-Rajna nagyhercege stb. stb., kihirdetjük és ezennel tudatjuk, hogy: *Alulírott Wilhelm Christian Heinrich Burger, a koblenzi bírósági kerületben, Kreuznach városban székelő királyi porosz közjegyző előtt, valamint a végezetül megnevezett két tanú előtt megjelent egyrészt Carl Marx úr, a filozófia doktora, kölni lakos és másrészt Johanna Bertha Julie Jenny von Westphalen kisasszony, foglalkozásnélküli, kreuznachi lakos.*

A megjelent felek kijelentették, hogy szándékukban áll egymással házasságot kötni, s jövendő házasságuk tekintetében, amelynek ünnepélyes megkötésére mihamarabb sor fog kerülni, a kikötésekben és feltételekben, valamint annak polgári kihatásaiban egymás között megállapodtak és ezeket a következőkben lerögzítették:

Először. A jövendő házasfelek közt törvényes vagyonközösség áll fenn annyiban, amennyiben ezt a következő cikkelyek sajátlag nem módosítják. –

Másodszor. Ezen közösség kiterjed a házasfelek jövőbeli ingatlanainak összességére is, minthogy a jövendő házasfelek ezennel minden olyan ingatlant, amelyet a jövőben még örökölni fognak és amely egyiküknek vagy másikuknak később még a birtokába kerül, ingó vagyonná nyilvánítanak, s ezen jövőbeli ingatlanokat, amelyeket egészen bevonnak a közösségbe, az ingóságokkal egyenlőnek tekintik, ami által tehát a Polgári Törvénykönyv ezerötszázötödik cikkelye szerint ezeknek ingó vagyonná alakítása (:ameublissement:) történik meg. –

Harmadszor. Mindkét házasfél külön megfizeti azon adósságokat, amelyeket a házasságkötés előtt csinált, vagy amelyek szerződésből, örökléssel vagy más módon háramlottak rá; ennek következtében ezen adósságok kizáratnak a vagyonközösségből. Imigyen a jövendő házasfelek egymás között mindenben megállapodtak és mindent lerög-

zitettek. Erről a jelen házassági szerződés kiállíttatott, amely az érdekeltek előtt érthetően felolvastatott.

Kelt Kreuznachban, özvegy von Westphalenné asszony lakásán, az ezernyolcszáznegyvenharmadik év júniusának tizenkettedik napján, a meghívott, a közjegyző által személyesen ismert tanúk, Johann Anton Rickes, magánzó és Peter Beltz, szabó, mindketten kreuznachi lakosok jelenlétében. És hitelesítésül a jelen okmányt aláírták előbb a fent nevezett, a közjegyző által nevük, rangjuk és lakhelyük szerint ismert házasulandók, majd utánuk a nevezett tanúk és a közjegyző. –

Az okmány eredeti példányán, amelyet a közjegyző vett megőrzésbe, kéttalléros okmánybélyeg és a következő aláírások vannak:

Dr. Karl Marx, Jenny v. Westphalen, J. A. Rickes, Peter Beltz és Burger, közjegyző.

s. k.

Egyúttal megparancsoljuk és elrendeljük minden erre felkért bírósági végrehajtónak, hogy szerezzenek érvényt ezen okmánynak; főügyészeinknek és törvényszéki ügyészeinknek, hogy alkalmazzák ezt; a fegyveres erők minden tisztjének és parancsnokának vagy ezek helyetteseinek, hogy erős kézzel nyújtsanak segítséget, ha erre a törvény nevében felszólítják őket. –

Ennek megerősítéséül a jelen első főpéldányt a közjegyző aláírta és hivatali pecsétjével ellátta. –

Ezen főpéldány hiteléül

[Hivatali pecsét] *Burger, közjegyző*

FÜGGELÉK

Jegyzetek*

[1] Ez Marx érettségi német dolgozata, amelyet a trieri gimnáziumban 1835 augusztusában írt. Ezenkívül még hat írásbeli érettségi dolgozata maradt fenn: fordítás görögből, latin fogalmazás, rogtonzott fordítás latinra, fordításfranciára, matematikai és vallástani dolgozat. (Lásd „Karl Marx–Friedrich Engels Gesamtausgabe (MEGA²)", I. rész, 1. kot., Berlin 1975, 449–470. és 1190–1219. old.) – A dolgozat kéziratán található sok aláhúzás, amelyeket kozlésunkben nem tüntettünk fel, Johann Hugo Wyttenbachtól, Marx történelem- és filozófiatanárától, a gimnázium akkori igazgatójától származik, aki valószínűleg a témaválasztást is befolyásolta. A dolgozatot a kovetkezőképpen értékelte: „Elég jó. – A munka gondolatokban való gazdagságával és jó, tervszeru felépítésével tűnik ki. Készítője egyébként itt is beleesik szokásos hibájába, a szokatlan, képekben gazdag kifejezések túlzott keresésébe; ezért a kifejtésből a sok aláhúzott helyen hiányzik a kellő világosság es határozottság, gyakran a pontosság is, mind az egyes kifejezésekben, mind a mondatfuzesekben. – Wyttenbach. – 2/3." – *3*

[2] Ez Marxnak diákkorából fennmaradt egyetlen levele, válasz apjanak 1837 augusztus 20-i és szeptember 16-i leveleire (lásd 388–389. és 390–393. old.). A levelet leánya, Eleanor 1897-ben kozzétette a „Neue Zeit"-ban és bevezetést írt hozzá (v. o. 19. jegyz.). – *7*

[3] Az említett harom kotet a „Buch der Liebe" (A szerelem konyve) ket resze és a „Buch der Lieder" (Dalok konyve). Marx a gyujtemény kolteményeit 1836 utolsó negyedében írta és Jenny v. Westphalennek ajánlotta. (A versek teljes anyagát lásd „Marx–Engels Gesamtausgabe", I. rész, 1. kot., Berlin 1975.) (V. o. még 206. jegyz.) – *8*

[4] A német *dichten* ige egyik jelentése: surít, tomorít, másik jelentése: (verseket, dalokat) kolt. – *8*

[5] Pandekták (gorogosen) vagy Digeszták (latinosan) – rendszerbe foglalt kivonatok a római jogászok műveiből, a Corpus juris civilis egyik része. (A Corpus juris civilis azon gyújtemények osszefoglaló neve, amelyek a római jognak fennálló rendszabályokból, jogkommentárokból es kivonatokból szerkesztett és a VI. században, Justinianus keletrómai császár alatt torvényerőre emelkedett összeállítását tartalmazzák.) – *8*

[6] Marxnak ez az irasa nem maradt fenn. – *8 399*

[7] V. o. Fichte. Grundlage des Naturrechts nach Prinzipien der Wissenschaftslehre". – *9*

* Csak azokhoz a nevekhez, művekhez stb. adtunk jegyzetet, amelyekrol a mutató egymagában nem adna kellő tájékoztatást. A jegyzettel nem magyarázott nevek és művek kozvetlenul a mutatóban keresendők, ugyanígy a jegyzetekben említett személyek és források reszletesebb adatai is.

[8] Marx itt nem szó szerint, hanem valószínűleg emlékezetből idéz Savigny „Das Recht des Besitzes" c. könyvéből (első szakasz, 1. §). – *9*

[9] A szerződések osztályozását lásd Kant „Metaphysische Anfangsgründe der Rechtslehre" (A jogtudomány metafizikai alapvetése) c. művében. – *12*

[10] Marx ezt a füzetet apjának küldte 60. születésnapjára; a kis album felirata: „*Költemények drága Apámnak, születésnapjára, 1837*". Marx a gyűjteményt 1837 februárja és április eleje között állította össze; tartalma 39 vers, továbbá az „Oulanem" c., jambusokban írt szomorújáték-töredék és függelékként a „Scorpion und Felix" c. humoros regény néhány fejezete. A versek egy része 1837 előtt keletkezett, közülük kilenc már a Jennynek 1836-ban küldött három füzetben (lásd 3. jegyz.) is benne van. A kötet két versét („A regős" és „Éji szerelem") az „Athenäum" c. folyóirat 1841. évi 4. száma közölte. (A füzetben levő összes verset lásd „Marx–Engels Gesamtausgabe", I. rész, 1. köt., Berlin 1975.) (V. ö. még 207. jegyz.) – *12*

[11] Marxnak ez az írása nem maradt fenn. – *13*

[12] Lásd Heine: „Buch der Lieder" (Dalok könyve): „Die Nordsee", I. ciklus: „Frieden". – *13*

[13] *Corpus juris canonici* (katolikus egyházi törvénytár) – összefoglaló neve a késő középkorban, különösen Gratianus bolognai jogtudós idejétől (1140) a tridenti zsinatig (1545–1563) keletkezett egyházjogi törvénygyűjteményeknek; ezek: 1. Gratianus dekrétuma (1151), 2. IX. Gergely (1234), 3. VIII. Bonifác (1298), 4. V. Kelemen (1313) dekretálisai. Közülük az első összefoglalta a korábbi gyűjteményeket, melyek a pápai hatalom, a klérus jogai, az egyházi fegyelem, a kegyelmi cselekmények stb. kérdéseivel foglalkoztak. Az utóbbi három gyűjteményt dekretáljognak is nevezik. A csak később hozzáfűzött ötödik gyűjtemény elnevezése: extravagansok. – Gratianus művét Discordantium canonum concordia néven is emlegetik, mert megoldotta a korábbi kánongyűjteményekben található legtöbb ellentmondást. – *13*

[14] Kapitulárék (Capitularia regum Francorum) – a frank királyok (Merovingok és Karolingok) latin nyelvű, a törvénykezés egész területét felölelő rendelkezései. – *14*

[15] A *Doktorklub* 1837-ben alakult meg Berlinben a hegeli iskola radikális szárnyának, az ifjúhegeliánusoknak a képviselőiből; tagjai között volt a többi között Bruno Bauer, Karl Friedrich Köppen és Adolf Rutenberg. A klub életében Marx is tevékenyen részt vett. – *14*

[16] Marxnak ez az írása nem maradt fenn. – *14*

[17] A „Deutscher Musenalmanach für das Jahr 1838"-ról van szó, amely Chamisso és Gustav Schwab szerkesztésében jelent meg Lipcsében. – *14*

[18] Marx ebben az időben színikritikai folyóirat kiadását tervezte (v. ö. 391. old.). Wigand levele nem maradt fenn. – *14*

[19] Eleanor Marx-Aveling a levél „Neue Zeit"-beli közléséhez írt bevezetőjében (v. ö. 2. jegyz.) így magyarázta ezeket az utalásokat: „A »családunk fölött összegyülekezett felhők«-ön részben bizonyos pénzveszteségek és ebből következő zavarok értendők, amelyekről hallottam Apámat beszélni és amelyek véleményem szerint erre az időre esnek, aztán pedig – és főleg – [Apám] legfiatalabb fivérének, Eduardnak a súlyos

betegsége, három másik testvérének a rossz egészségi állapota – ezek mind fiatalon haltak meg –, és apja szintén halálosan végződött betegségének a kezdete." („Neue Zeit", XVI. évf., I. köt., 1. sz., Stuttgart 1898.) – *15*

[20] A „Füzetek az epikuroszi, a sztoikus és a szkeptikus filozófiáról" megírását Marx az 1838–39-es egyetemi félévben kezdte el. Hét folió füzet maradt fenn, összesen mintegy 120 nyomtatott oldalnyi terjedelemben, amelyek nagyrészt görög és latin szerzők műveiből való kivonatokat és az idézetek között Marxtól származó fejtegetéseket tartalmaznak. Amikor Marx körülbelül 1840 közepén hozzákezdett doktori disszertációjának megírásához, a füzeteket anyaggyűjteményként használta fel. A fennmaradt füzetek anyaga azonban a disszertációban vizsgált kérdéseknek csak egy részét fogja át, viszont kiterjed olyan kérdésekre is, amelyeket a disszertáció nem tárgyal. – A hét füzet a kivonatolt anyag alapján két csoportra oszlik: az 1–5. és a 6–7. füzetre. Az első füzetre Marx rá-írta: „1839 telén" (ezen az év eleje értendő); a 2–4. füzeten az „1839-es nyári félév" felirat olvasható, ezek tehát körülbelül 1839 április közepe és augusztus közepe között keletkeztek; az 5. füzet fedele és keltezése elveszett. A tartalmi összefüggésből arra következtethetünk, hogy Marx ezt is az 1839-es nyári félévben írta, habár a tinta, amelyet a Hegelre vonatkozó eszmefuttatásokhoz és „A természetfilozófia vázlatá"-hoz használt (ezek az 5. füzet végén találhatók), némileg eltérő színű, úgyhogy a későbbi keletkezést sem zárhatjuk ki. A 6. füzet fedele elveszett, a 7. füzeten nincs keltezés, de a 6. füzetben említett Schaubach-cikk megjelenésének dátuma alapján feltehetjük, hogy a 6. és a 7. füzet megírási ideje körülbelül 1839 október közepe–1840 február közepe. – Kiadásunk alapja a „Marx–Engels Gesamtausgabe (MEGA²)" IV/1. kötetében (Dietz Verlag, Berlin 1976) közölt szöveg; a görög és latin művekből való kivonatokat magyar fordításban közöljük; a görög és latin kifejezéseket csak ott hozzuk eredeti nyelvükön, ahol Marx eszmefuttatásaiban és kommentárjaiban fordulnak elő és fordításban való közlésük nem segítette volna elő a szövegösszefüggés megértését; ahol egy-egy kifejezést is fordításban hozunk, fél-idézőjellel (, ') hívjuk fel a figyelmet arra, hogy Marx az adott kifejezést görög vagy latin nyelven írta. – *17*

[21] A görög szövegben itt a „prolépszisz" szó áll, amely szó szerinti fordításban előérzetet jelent; a sztoikusoknál: elsődleges, velünk született általános képzet, amely azonban csak az érzéki tapasztalat nyomán érvényesül; az epikureusoknál: empirikus általános képzet. – *20*

[22] A görög szövegben használt szóval – ataraxia – az ógörög etika a lélek és a kedély rendíthetetlen nyugalmát jelölte; Epikurosz etikájában az ataraxia eszményi állapot, amelyet a bölcs úgy ér el, hogy megismeri a természetet és megszabadulva a halálfélelemtől, kivívja belső szabadságát. – *22*

[23] Plutarkhosz „Moralia"-jának 1599-es Xylander-kiadásában, amelyet Marx használt, e mű címe „Commentarius Ne suaviter quidem vivi posse secundum Epicuri decreta, docens" (Kommentár ahhoz, hogy Epikurosz tantételei szerint nem lehet boldogan élni). *35 50 58*

[24] Arisztotelésznek ilyen értekezése nem maradt fenn. „De partibus animalium" (Az állatok részeiről) c. írásának 645. oldalán az állati természetről szólva megjegyzi, hogy az okokat megismerni képes, valóban filozófiai szellemnek az alkotó természet még látszólag jelentéktelen dolgok szemléletekor is kimondhatatlan örömet szerez. – *42 117*

[25] Marx az alábbiakban egy 1621-es genfi kiadás alapján idéz Szextosz Empeirikosz „Adversus mathematicos" (A szaktudósok ellen) és „Pyrrhoniarum hypotyposeon libri III" (A pürrhoni hüpotüpósziszok három könyve) c. műveiből. – *45*

[26] A kert bolcsein Epikurosz hívei és tanítványai értendők; nevüket az epikuroszi iskola székhelyéül szolgáló athéni kertről kapták. – *46*

[27] Lásd Homérosz. „Iliasz", I. ének, 469. sor. – *46*

[28] Az Epikharmosz-idézet valódisága vitatott, ezenkívul a szöveg torzult alakban maradt ránk. Eredeti értelme rekonstruálható a Cicerónál („Tusculanae disputationes" – Tusculumi viták) található fordítás alapján: „Meghalni nem akarok; de holtnak lenni, az kozombos nekem." – *46*

[29] Lásd Homérosz: „Iliasz", XXIV. ének, 54. sor. – *47*

[30] Nagy Sándor a perzsa birodalom meghódítása után keleti despotakent kezdett viselkedni seregével és az arisztokráciával szemben, amit kísérete és Plutarkhosz is elmezavarnak tulajdonított. Plutarkhosz azt is elbeszéli, hogy az uralkodó Babilonban (i. e. 323-ban) lázrohamában borral csillapította gyötrő szomjúságát, majd a teljes tudatzavar állapotában halt meg. – *51*

[31] Anaxagoraszt az égi jelenségek természeti magyarázata miatt istentelenséggel vádolták és peres eljárással fenyegették meg; a filozófus erre elhagyta Athént és számüzetésbe ment (i. e. kb. 431-ben). – *52*

[32] V. ö. Goethe: „Faust", I. rész (Studierzimmer). – *52*

[33] V. ö. Platón: „De re publica" – Platón igyekezett megnyerni II. Dionüsziosz szirakuszai-i turannoszt annak, hogy államát az ő elvei alapján rendezze be; kísérlete nem járt sikerrel. – *56*

[34] Hurkania menti halakon a hurkaniai tengerből, vagyis az ókorban mare hyrcanumnak nevezett Kaspi-tenger délkeleti részéből való halak értendők. – A Marx által használt 1599-es Xylander-kiadás valószínüleg tévesen említ „Hurkania menti halak"-at; Plutarkhosz alighanem csak hurkaniaiakról beszél, akik elég messze éltek Görögországtól és Rómától ahhoz, hogy „sem hasznot, sem kárt" ne várjanak tőluk. Az 1624-es párizsi Xylander-kiadás „hürkaniaiakat vagy szkitákat", az 1959-es lipcsei Pohlenz/Westman-kiadás „hurkaniaiakat vagy halevőket" említ. – *65 188 228*

[35] Plutarkhosz „De eo, quod secundum Epicurum non beate vivi possit" c. művében fejtette ki misztikus nézetét az embereknek öroktől fogva meglevő három kategóriájáról. – *69*

[36] E sorokat Jakob Bohme (Jacobus Bohemus) a hagyomány szerint barátainak emlékkönyvébe írta be. Marx valószínüleg Feuerbach „Geschichte der neuern Philosophie von Bacon von Verulam bis Benedict Spinoza" c. műve alapján idézi, némi szövegmódosítással. – *72*

[37] Akademikusoknak nevezik a platóni iskola tagjait, elnevezésük alapjául székhelyük, az akademeia, Akademosz hérosz athéni kertje szolgált. Plutarkhosz itt az ún. középső akadémiával foglalkozik, amelyet Arkeszilaosz alapított és amely a szkeptikusok befolyása alatt állt. – *85*

[38] Lásd Spinoza: „Ethica", V resz, 42. tétel. – *92*

[39] A görög monda szerint a kuretészek – természeti erőket megtestesítő démoni lények – kardjukkal pajzsukat ütögetve túlharsogták az újszülött Zeusz sírását, hogy apja, Kronosz, aki fel akarta falni gyermekét, meg ne hallja. – *100*

[40] Nem állapítható meg pontosan, hogy Marx meddig jutott el a Lucretius-mű e részének kivonatolásában, de bizonyosra vehetjük, hogy az elveszett kéziratlapon legalább az előző két sort kivonatolta, minthogy a disszertációban idézi (lásd 239. old.), és a disszertáció valamennyi Lucretius-idézete a füzetekbeli kivonatokon alapul; egyetlen kivétel egy Schaubach alapján közölt kétsoros Lucretius-idézet (lásd 233. old.). – *105*

[41] Az előző verssorokban Lucretius arról ír, hogy a lélek működése a legfinomabb alkatrészeinél kezdődik, majd tovább megy a durvább elemekhez egészen addig, amíg a lélekben kelt érzés a csontokat is át nem hatja. Ez az érzés pedig a lelket, testet alkotó atomok mozgása, mely azonban véget ér a test felszínén, mert, véli Lucretius, ha nem így volna, a lélek a test résein át elillanna és vele elillanna az élet. A lélek ugyanis a „vitae vis", az élet ereje az emberben. – *106*

[42] A Marx–Engels művek második összkiadásának (a továbbiakban MEGA²) szerkesztése során a kutatók megállapították, hogy a „Füzetek az epikuroszi stb. filozófiáról"-nak az a része, amelyet korábban az ötödik füzetbe soroltak, valójában a hatodik füzetbe, az a rész pedig, amelyet azelőtt a hatodik füzetnek véltek, az ötödik füzetbe tartozik (mindkét füzet fedele elveszett, v. ö. 20. jegyz.). Kötetünkben ezért a két füzet elhelyezésében a MEGA² sorrendjét követjük és eltérünk a Marx-disszertáció és a hozzá tartozó előmunkálatok korábbi magyar kiadásában (v. ö. Marx: „A démokritoszi és epikuroszi természetfilozófia különbsége", Budapest 1969) követett sorrendtől. – *108*

[43] Marx a „Füzetek"-ben feltüntette ugyan Lucretius „De rerum natura" c. tankölteménye VI. könyvének helyét, de ebből a részből való kivonatok nem maradtak fenn. – *112*

[44] Amenthész birodalmát – a halottak birodalmát az egyiptomiaknál – az ókori irodalomban csak Plutarkhosz említi (v. ö. „De Iside et Osiride" (Iziszről és Oziriszről), 362.). Hegel az egyiptomi vallás taglalásánál foglalkozik vele (v. ö. Hegel: „Vorlesungen über die Philosophie der Religion", Berlin 1832, 355., 359. és 365. old.). – *112 220*

[45] V. ö. Hegel: „Enzyklopädie", 552. §. – *116*

[46] Marx itt valószínűleg Arisztotelész „Metafiziká"-ja első könyvének 9. fejezetére utal. – *118*

[47] V. ö. Hegel: „Die Phänomenologie des Geistes", Előszó. – *119*

[48] V. ö. Plótinosz: „Enneades", VI, 9, 11, 76. – *120*

[49] V. ö. Hegel: „Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie", II. köt. *122*

[50] Marx 1839-ben írta meg „A természetfilozófia vázlatá"-t, Hegel „Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften" (A filozófiai tudományok enciklopédiája) c. műve természetfilozofiával foglalkozó részének rövid tartalmi kivonatát. Feltehető, hogy a „Füzetek az epikuroszi stb. filozófiáról" közül az ötödik végére írt „vázlat" az epikuroszi és a hegeli természetfilozófia összehasonlítása végett készült. – Marx vázlatának három változata közül az első a hegeli „Enciklopédia" 253–336. §-ait foglalja össze; felépítésében és kifejtésében ez áll legközelebb az eredetihez. A második változat kevesebb paragrafust foglal össze s rendszerezésében, terminológiájában önállóbb az elsőnél. A harmadik változat a legeredetibb; még inkább mentes a sajátos hegeli kifejezésektől, mégis – rövidsége ellenére – a legteljesebben adja vissza a hegeli természetfilozófia tartalmát. – *122*

[51] Phalarisz, a szicíliai Akragasz zsarnoka a kivégzésre ítélteket egy ércbika gyomrába záratta és a bika alatt tüzet rakatott; a perzselődő ember hangja úgy hallatszott a bika száján keresztül, mintha a bika bőgne. – *127*

[52] Az adatokból, amelyeket Marx a kivonatolás során kihagyott, megállapítható, hogy ez a kijelentés Métrodórosznak, Epikurosz egyik tanítványának tulajdonítható. – *129*

[53] Lásd Biblia, Kol. 2, 8. – *139 211*

[54] V. ö. Biblia, Ap. 17, 18. – *140 211*

[55] Marx a hetedik füzet fedelén Cicero „Tusculanarum questionum libri V" c. művet tüntette fel, a füzetben azonban Cicero „De finibus bonorum et malorum" c. művet kivonatolta, amelynek címét a fedélre nem írta rá. – *141 147*

[56] Lásd Diogenész Laertiosz X. 142. – *151*

[57] A „Füzetek az epikuroszi stb. filozófiáról", nevezetesen az első, a második és a negyedik füzet utolsó oldalain található néhány bekezdésnyi szöveg tartalmilag ugyan nem függ össze közvetlenül a vonatkozó füzetek főszövegével, ezenkívül a leírásához használt tinta valamivel sötétebb színe is arra vall, hogy később keletkezett, mégis észrevehetően kapcsolódik a „Füzetek"-hez. Az első füzetből való töredék utolsó mondata arra enged következtetni, hogy Marx előtt ekkor már határozottabban körvonalazódott az epikuroszi filozófiáról megírandó értekezésének terve, amely talán részét képezte volna „egy nagyobb írásmű"-nek, „amelyben az epikureus, sztoikus és szkeptikus filozófia ciklusát az egész görög elmélkedéssel való összefüggésében" részletesen kívánta bemutatni (v. ö. 167. old.). Lehetséges, hogy a töredékek már e bemutatás kezdő szakaszának tekinthetők. – A töredékek megírásának idejét pontosan megállapítani nem tudjuk. Legkorábban az után íródhattak, hogy a „Füzetek" első csoportja (1–5. füzet) elkészült (1839 augusztus); ez esetben 1839 augusztusa és októbere között keletkezhettek. Minthogy azonban Marx, mint már említettük, ekkor már határozottabb terv szerint dolgozott, valószínűbb, hogy a „töredékek"-et valamivel később írta meg. Keletkezésük legkésőbbi lehetséges időpontját az szabja meg, hogy Marx körülbelül 1840 közepén döntött úgy, hogy disszertációjának tárgya a démokritoszi és az epikuroszi természetfilozófia különbsége lesz. (V. ö. még 20. jegyz.) – *153*

[58] Az ismeretlen kézírásban fennmaradt és Marx által részben javított toredék csekély változtatásokkal tartalmazza az Epikurosz teológiája elleni plutarkhoszi polémia marxi kritikájának egy részét. (A kritika a „Füzetek az epikuroszi stb. filozófiáról" 3. fuzetében található, kiadásunkban a 69–71. oldalon.) – A töredéket, amely egy 3. számmal ellátott íven maradt fenn, az eddigi kiadások a doktori disszertáció függelékéhez sorolták, amely egyébként nem maradt fenn; a MEGA² szerkesztése során azonban gondos szövegkritikai vizsgálattal megállapították, hogy a töredék nem volt része a függeléknek, hanem vagy egy önálló munkához tartozott, amely az Epikurosz teológiája elleni plutarkhoszi polémiával foglalkozott, vagy egy Epikuroszról szóló hosszabb értekezésnek volt része. Keletkezésének legkorábbi időpontját a 3. füzet megírásának ideje adja meg (1839 nyara); valószínűbb azonban, hogy Marx a „Füzetek" megírása után és a tulajdonképpeni disszertáció megírása előtt, tehát 1840 első felében írta. – *159*

[59] Itt megszakad a töredék szövege. – *161*

[60] „A démokritoszi és epikuroszi természetfilozófia különbsége", Marx doktori disszertációja ismeretlen kéztől (valószínűleg megbízott másolótól) származo, nem teljes tisztázatban maradt ránk, amelyen Marx saját kezű javításai és kiegészítései olvashatók. A tisztázat

alapja valószínúleg Marx saját kezű eredeti kézirata, amely azonban nem maradt fenn, s amellyel valószínűleg 1841 március végére készült el. – Marx eredetileg nyomtatásban kívánta benyújtani disszertációját a berlini egyetemen; később úgy döntött, hogy ehelyett a jénai egyetemen nyújtja be, ahol a doktorrá avatási eljárás könnyebb és kevésbé körülményes volt. Feltehetően az eljárás további meggyorsítása végett határozta el, hogy félbeszakítja a sajtó alá rendezés előkészületeit és kézírásos példányt küld Jénába. A jénai egyetemre 1841 április 6-án elküldött példány nem maradt fenn. – Marxnak a bölcsészkar dékánjához intézett leveléből és a dékánnak a karhoz intézett leveléből kitűnik, hogy Marx „A démokritoszi és epikuroszi természetfilozófia különbségéről" címmel nyújtotta be disszertációját; a fennmaradt példány tartalomjegyzéke is ezt a címet adja meg, viszont a doktorrá avatás után fogalmazott címlapon csak „. . .különbsége" áll. Az említett levelekben ezenkívül nincs szó a függelékről, amiből következik, hogy az 1841 márciusi előszó (v. ö. 90. jegyz.) feltehetően szintén nem volt része a karhoz benyújtott változatnak. Lehet, hogy Marx külön előszót írt az egyetemi hatóságok számára. Egyébként valószínű, hogy a fennmaradt változat és a benyújtott disszertáció felépítése és szövege nagymértékben megegyezett. – A fennmaradt változat minden jel szerint azonos azzal a példánnyal, amelyet Marx még a doktorrá avatás előtt sajtó alá rendezésre előkészített. A nyomtatásban való megjelentetés tervét Marx a doktorrá avatás után sem adta fel; nem tudjuk, hogy terve végül miért nem valósult meg és hogy a nyomtatásra szánt példány miért maradt töredék. – A fennmaradt változatból hiányzik az első rész IV. és V. fejezete, valamint a függelék, megmaradtak viszont a hiányzó részekhez tartozó jegyzetek, kivéve a függelék második részéhez tartozó jegyzeteket. – Marx doktori disszertációja Marx és Engels életében nem jelent meg nyomtatásban. Első (nem teljes) kiadását Mehring rendezte sajtó alá a Marx, Engels és Lassalle irodalmi hagyatékából összeállított válogatásban, a Marx és Engels műveit tartalmazó I. kötetben (Stuttgart 1902). Magyar nyelven Marx disszertációja első ízben 1969-ben jelent meg, külön kötetben. Mostani kiadásunk alapjául a „Marx–Engels Gesamtausgabe (MEGA²)" I/1. kötetében (Dietz Verlag, Berlin 1975) közölt szöveg, valamint az 1969-es magyar kiadás szolgált. Marx a disszertáció főszövegében a görög szerzők nevét és műveik címét általában görögös-németes alakjukban, a forrásjegyzetekben pedig latin alakjukban idézi; ezt a kettősséget megőriztük. Az idézetek szövegének ellenőrzésénél a Marx által használt szövegkiadásokhoz tartottuk magunkat, de néhány esetben újabb kiadásokat is felhasználtunk, így nyilvánvaló szövegromlások esetében, vagy ha a Marx által használt kiadás nem volt hozzáférhető, továbbá néhány olyan helyen, amely szövegértelmezési szempontból problematikus volt. – *163*

[61] Marx itt Gassendi „Animadversiones in decimum librum Diogenis Laërtii, qui est de vita, moribus, placitisque Epicuri" c. művére utal, amely 1649-ben jelent meg Lyonban. – *167*

[62] Marx ezt a tervét nem valósította meg (v. ö. még 57. jegyz.). – *167*

[63] V. ö. Köppen: „Friedrich der Grosse und seine Widersacher", Lipcse 1840, 39. old. – Köppen a művet egyébként Marxnak ajánlotta. – *168*

[64] V. ö. Hume: „A Treatise of Human Nature". Marx a mű „Über die menschliche Natur" címmel megjelent német fordításából idéz (I. köt., Halle 1790, 485. old.) – *168*

[65] Idézet Epikurosznak Menoikeuszhoz intézett leveléből; v. ö. Diogenész Laertiosz X. 123. – *168*

[66] Lásd Aiszkhülosz: „A leláncolt Prométheusz", 975. – *168*

[67] Lásd Aiszkhülosz: „A leláncolt Prométheusz", 966–969. – *168*

[68] A „De placitis philosophorum"-ot Plutarkhosznak tulajdonították, de valószínuleg nem ő írta. – *174*

[69] Lehetseges, hogy arszepedonapteszek (papok) helyett harpedonapteszekről (földmerokről) van szó – *177 214*

[70] V. o. Diogenész Laertiosz X. 55, 86, 87, 146 és 147 – *182*

[71] Az első rész IV. és V. fejezetének kezirata nem maradt fenn, a Marx által megadott tartalomjegyzékben (v. o. 169. old.) e fejezetek címe: „Általanos elvi kulonbseg a demokritoszi és epikuroszi természetfilozófia kozott" és „Eredmény – *182*

[72] Valószínu, hogy Marx e megállapításában J. J. Winckelmann-nak, a klasszikus okori muvészettorténet megalapítójának befolyása tukrozódik. Marx, mint apjához írt 1837 november 10–11-i leveléből kitunik, 1837 őszén kivonatolta Winckelmann „Geschichte der Kunst des Altertums" c. főmuvét (v. o. 12. old.). – *188*

[73] Lucretius „De rerum natura" c. tankolteményében a „lex atomi" (az atom torvenye) kifejezés nem fordul elő. A jelek szerint a fogalmat maga Marx vezette be és már Lucretius muvének tanulmányozása során alkalmazta a „Fuzetek"-ben, hogy az atomok epikuroszi „elhajlását az egyenes vonaltol" definiálja (v. o. 4. fuzet, 97–98. old.). – *188*

[74] Az idézet alapja valószínuleg Schaubach „Uber Epikurs astronomische Begriffe etc" c. tanulmánya. – *190*

[75] V. o. Spinoza „Ethica", I. rész, 36. tetel, Fuggelék. – *190*

[76] Itt nem a lampszakoszi Métrodóroszról, Epikurosz tanítványarol, hanem a khioszi Métrodóroszról, Démokritosz tanítványáról van szó, akit az okori hagyomány tévesen Epikurosz tanítójának is nevez. – *198*

[77] Marx a disszertációban nem jelolte meg, hogy a jegyzetekhez Diogenész Laertiosz muvének mely kiadását használta fel. A főszoveg kidolgozása során részben a saját „Fuzetei"-re támaszkodott, amelyekben Diogenesz Laertioszt Gassendi „Animadversiones"-ei alapján idézi (ez nincsen paragrafusokra osztva); a jegyzetekhez és reszben a főszoveghez a lipcsei Tauchnitz kiadó Diogenész Laertiosz-kiadását – feltehetően az 1833-ban megjelentet – használta fel, amely helyenként nagymértékben eltér a Gassendi-félétől. Ezzel magyarázható, hogy olyan idézetek szovegében, amelyek mind a marxi jegyzetekben, mind a „Fuzetek"-ben előfordulnak, jelentős eltérést találunk, viszont számos jellemző helyen, így tobbek kozott szovegromlásoknál és sajtóhibáknál, a szoveg megegyezik a Tauchnitz-kiadáséval. – *210*

[78] Gumnoszophisztészeknek (ruhátlan bolcseknek) hívták az Indiától iro gorogok az erdőben remeteskedő aszkétákat. – *214*

[79] Az újabb kiadásokban Luszíphanész helyett Nauszíphanész, Eurudikosz helyett pedig Eurulokhosz található. – *215*

[80] Massilia volt Marseille neve a rómaiaknál; a várost i. e. 600 korul alapították ion fokiszták, gorog neve Massalia volt. – *219*

[81] Liberális pártnak a filozófiában Marx itt az ifjuhegelianusokat nevezi. A XIX. sz. 30-as éveinek végén legradikálisabb képviselők – Bruno Bauer, Feuerbach, Ruge stb. – ateista, baloldali álláspontról kezdték bírálni Hegelt. – Az ún. pozitív filozófia a harmin-

cas évek végén keletkezett vallásos irányzat volt, amely, tudatos ellentétben az ifjúhegelianizmussal, a vallást tekintette az öntudat legmagasabb rendű formájának és a kereszténység dogmákat „pozitív tudásnak". „Pozitív" filozófusok voltak többek között Ch. H. Weisse, I. H. von Fichte, A. Günther, F. X. von Baader és később Schelling. – *221*

[82] A XIX. sz. 30-as éveinek kezdetétől számos filozófus Arisztotelész filozófiájának újjáélesztésén fáradozott; történelmi forrásként kívánták felhasználni a filozófia megújításához és ezzel háttérbe szorítani a hegeli filozófiát. Ennek az irányzatnak legjelentősebb képviselője, Adolf Trendelenburg berlini egyetemi tanár „Logische Untersuchungen" (Logikai vizsgálódások) c. művében a hegeli filozófia és elsősorban a dialektikus módszer bírálatához és saját teista filozófiájának alátámasztásához használta fel Arisztotelészt. Trendelenburg saját korának antropológiai és fiziológiai kutatásaira is hivatkozott, amelyek cél és eszköz egybevágását vizsgálták a természetben, így például a húsevő állatok lábujjainak, körmeinek, inainak, izmainak stb. különleges formáin. Marx a „haj-, köröm-, lábujj-, ürülék-filozófusok" említésével valószínűleg erre céloz. – Emanuel Swedenborg svéd teozófus és természetkutató a XVIII. sz. közepén megjelent terjedelmes művében: „De coelo et ejus mirabilibus" (Az égről és annak csodáiról) használja a „homo maximus" (a legnagyobb ember) misztikus fogalmát, amelyre Marx a „világember" kifejezéssel utal. Swedenborg a világmindenséget véges anyagi testekre és örök szellemekre osztotta; valamennyi szellem egyetemes kapcsolatban áll egymással, de ebben az emberi szellem, amíg az ember él, csak öntudatlanul vesz részt; a szellemvilág a „homo maximus", amely megtestesíti a világmindenség egyetemes egységét. Swedenborg a saját látomásait, amelyek nagy feltűnést keltettek, azzal támasztotta alá, hogy kiválasztott lény lévén, már életében tudatosan részt vehet a szellemvilág kapcsolataiban. – Bár már Kant és később Herder is szembefordult Swedenborg misztikájával, hatása a XIX. sz. első felében újult erővel érvényesült, elsősorban Baader, Schelling és mások írásaiban. – *222*

[83] „Archiv für Philologie und Pädagogik" – a Gottfried Seebode, Johann Christian Jahn és Reinhold Klotz szerkesztésében kiadott „Neue Jahrbücher für Philologie und Pädagogik" (Új filológiai és pedagógiai évkönyvek) melléklete; 1831-től 1855-ig jelent meg Lipcsében. – *226*

[84] Marx doktori disszertációjának függeléke nem maradt fenn (v. ö. 58., 60. jegyz.). – *244*

[85] Lásd Holbach: „Système de la nature. Ou des lois du monde physique et du monde moral", [I–]II. rész, London 1770, 9. old. – *244*

[86] Az idézett két Schelling-mű 1795-ben jelent meg; a későbbiekben Schelling maga is vallásos, misztikus nézeteket vallott (v. ö. 81., 82. jegyz.). – *246*

[87] V. ö. Hegel: „Vorlesungen über die Philosophie der Religion". – Hegel vallásfilozófiai előadásainak keretében 1829 nyarán külön előadást tartott isten létezésének bizonyítékairól; ebből idéz – tömörítve – Marx. – *246*

[88] V. ö. Kant: „Kritik der reinen Vernunft", I., II., II/2, 3, 4. – *246*

[89] V. ö. Kant: „Kritik der reinen Vernunft", II. rész. – *246*

[90] Marx 1841 és 1842 fordulóján ismét tervbe vette disszertációjának nyomtatásban való megjelentetését (v. ö. 60. jegyz.), de ez ezúttal is elmaradt. A kiadás tervéről elsősorban a fennmaradt előszó-töredék tanúskodik; minthogy Marx abban „egy régebbi munká"-nak nevezi disszertációját, az előszót valószínűleg Bonnba való átköltözése, tehát 1841 júliusa után írta, „az öntudat filozófiái"-ra vonatkozó megállapítás pedig arra utal, hogy

a töredékes írás a Bruno Bauerral való szoros együttműködés hónapjaiban, tehát legkésőbb 1842 eleje előtt keletkezett. Ezenkívül Marx nem változtatott az 1842 március 2-án elhunyt Ludwig von Westphalennek szóló ajánláson, amiből arra következtethetünk, hogy az előszó ezt az időpontot megelőzően készült el. – *248*

[91] Marx doktori disszertációját és a doktori cím megadását kérő német és latin nyelvű folyamodványát 1841 április 13-i kelettel, 26. sorszámmal vezették be a jénai egyetem 1841. évi törzskönyvébe. Ugyanazon a napon kelt a disszertáció elfogadását és a doktori cím megadását javasoló irat is, amelyet Bachmann, az egyetem filozófia karának dékánja más egyetemi tanárokkal együtt írt alá (lásd 437. old.). A doktori címet április 15-én, távollétében adták meg Marxnak; ugyanaznapi kelettel állították ki a diplomáját is. – *249*

[92] A „Rheinische Zeitung" e száma közölte Moses Hess „Deutschland und Frankreich in bezug auf die Zentralisationsfrage" (Németország és Franciaország a centralizáció kérdésének vonatkozásában) c. cikkét. Ebben Hess feltette a kérdést, hogy Németországnak szüksége van-e központosított államhatalomra, s kifejtette, hogy erre gyakorlati – empirikus és elméleti – filozófiai módon lehet válaszolni, de ez utóbbi választ a jövendőre bízta, amelytől eszményi társadalom kialakulását várta. Marx valószínűleg rögtön a cikk megjelenése után hozzákezdett polemikus válaszának megírásához. Cikkének kéziratából csak az itt közölt első rész maradt fenn; nincs adatunk arról, hogy befejezte-e és hogy az esetleg elkészült cikket miért nem juttatta el a laphoz. – „Rheinische Zeitung für Politik, Handel und Gewerbe" – német napilap, 1842 január 1-től 1843 március 31-ig jelent meg Kölnben. Az újságot a porosz abszolutizmussal szemben ellenzéki rajnai burzsoázia képviselői alapították. Munkatársai közé bevontak néhány baloldali hegeliánust is. Marx 1842 áprilisától kezdve munkatársa, októbertől szerkesztője és gyakorlatilag főszerkesztője volt a lapnak, amely Engels néhány cikkét is közölte. Marx szerkesztősége alatt a lap egyre határozottabban forradalmi demokrata jelleget öltött. A „Rheinische Zeitung"-nak ez az irányzata nyugtalanította a kormányköröket; a reakciós sajtó dühödt hajszát indított a lap ellen. 1843 január 13-án a porosz kormány rendeletileg 1843 április 1-i hatállyal betiltotta az újságot és addig is kettős cenzúra alá vetette. Minthogy a „Rheinische Zeitung" részvényesei mérsékelni akarták az újság hangját, Marx 1843 március 17-én bejelentette kilépését a szerkesztőségből (lásd 1. köt. 199. old.). – *251*

[93] A szerkesztőségi megjegyzésként megjelent cikkel Marx utószót fűzött „A kommunizmus és az augsburgi »Allgemeine Zeitung«" c. cikkéhez (lásd 1. köt., 105–109. old.), amely a „Rheinische Zeitung" 1842 október 16-i számában jelent meg. – *253*

[94] „Mannheimer Abendzeitung" – német radikális napilap, 1842-ben alapította Karl Grün, 1849-ben megszűnt. – A „Rheinische Zeitung" által átvett tudósítás a mannheimi lap 1842 október 15-i számában jelent meg. – *253*

[95] „Allgemeine Zeitung" – konzervatív német napilap, 1798-ban alapították, 1810-től 1882-ig jelent meg Augsburgban; az 50–60-as években támogatta Németországnak Ausztria uralma alatti egyesítését. – *253*

[96] „Stadt-Aachener Zeitung" német napilap, ezzel a címmel 1816-tól 1848-ig, utána 1868-ig „Aachener Zeitung" néven jelent meg; a 40-es években főként a rajnai burzsoázia érdekeit képviselte; David Hansemann befolyása alatt állt. – Az itt említett válasz a lap 1842 október 22-i számában jelent meg. – *253*

[97] Klubista testvériesülés – miután 1792 októberében a francia forradalmi hadsereg elfoglalta Mainzot, a város demokratái a francia jakobinus klub mintájára megalakították a Szabadság és Egyenlőség Barátainak Társaságát (Mainzi Klub). Minthogy a

polgári demokratikus vívmányok megvédése érdekében a klub 1793 márciusában Mainz Franciaországhoz való csatlakozása mellett szállt síkra, a klubistákat hazaárulással vádolták. – *254*

[98] Gruppe 1842 júniusában megjelent pamfletjában támadta Bruno Bauer „Kritik der evangelischen Geschichte der Synoptiker" c. művét és kifejezte egyetértését Bauernak a bonni egyetemről való eltávolításával. Elsősorban ez a körülmény heves bírálatra késztette az ifjúhegeliánusokat. Marx csak később kapcsolódott be a polémiába. – Marxnak csupán ez a cikke jelent meg a „Deutsche Jahrbücher für Wissenschaft und Kunst"-ban (lásd 186. jegyz.). – *255*

[99] Gruppe filológiai műveit a tudományos kritika elutasítóan vagy lebecsüléssel fogadta. – *255*

[100] Marx itt Bauer szóban forgó könyve (II. köt., 296. old.) nyomán értelemszerűen idéz August Neander protestáns egyháztörténész „Das Leben Jesu Christi in seinem geschichtlichen Zusammenhange und seiner geschichtlichen Entwickelung dargestellt" (Jézus Krisztus élete történelmi összefüggésében és történelmi fejlődésében) c. művéből (Hamburg 1837, 265. old.). – *256*

[101] Marx a következőkben Bauer szóban forgó könyve alapján (297., 299. és 296. old.) idézi a Bibliát. – *256*

[102] Lásd Biblia. Lukács 11, 29–30. – *257*

[103] Lásd Biblia, Márk 8, 12–13. – *257*

[104] E szerkesztőségi lábjegyzet megírásának előzményei a következők: a „Rheinische Zeitung" 1842 szeptember 22-i, 25-i, október 2-i és 4-i (265., 268., 275. és 277.) számainak mellékletében „Fehlgriffe der liberalen Opposition in Hannover" (A hannoveri liberális ellenzék melléfogásai) címmel névtelenül megjelent cikk támadta a hannoveri ellenzéki erők többségének következetlen és passzív magatartását az 1837–38-as alkotmánykonfliktusban (v. ö. 106. jegyz.). Ezt a cikket bírálta a lap november 8-i számának mellékletében „Vom Rhein" jelzéssel közölt beküldött vitacikk, kijelentve: „A szerző a hannoveri ellenzéket »*liberális* ellenzéknek« nevezi... Amennyire mi a hannoveri ellenzéket ismerjük, nem tarthatjuk helyesnek ezt a megjelölést. Az ellenzék ... tisztára *konzervatív*." A vitacikkhez csatolta a szerkesztőség Marx jegyzetét. – *259*

[105] A Charte constitutionelle-t (alkotmány-chartát) XVIII. Lajos léptette életbe Franciaországban 1814 június 14-én, mert kénytelen volt alkotmányban elismerni a polgári forradalom néhány főbb vívmányát. Utóda, X. Károly alatt a nemesség megkísérelte hatályon kívül helyezni a chartát, de e kísérletet az 1830. évi júliusi forradalom meghiúsította. A forradalom eredményeként 1830 augusztusában új Charte constitutionelle-t fogadtak el, amely magában foglalta a régebbi alkotmány fontos részeit. Formálisan meghirdette a nemzet szuverén jogait és valamelyest korlátozta a királyi hatalmat. Érintetlenül hagyta azonban a rendőri-bürokratikus gépezetet s a munkásellenes és demokrataellenes törvényeket. – *259*

[106] 1833-ban Hannover királyság – ellentétben a Német Szövetség többi tagállamával, a polgári ellenzéki mozgalom vívmányaként – alkotmányt kapott. Az új király, Ernő Ágost cumberlandi herceg azonban 1837-ben hatályon kívül helyezte az alkotmányt és visszaállította a feudális viszonyokat restauráló régi, 1819-es alaptörvényt. Az intézkedés nyomán egész Németországban heves küzdelem indult meg a reakciós és a liberális erők

kozott. Het gottingai professzor az események soran kijelentette, hogy továbbra is az 1833-as alkotmányt tekintik érvényesnek; a kormány ezert felmentette oket állásukbol és hármat kozuluk kiutasított az országbol — *259*

[107] A porosz államvezetés új kozsegi igazgatási rendszer bevezetését határozta el a Rajna-tartományban. Marx három részből álló cikksorozatának, valamint „A ›Kolnische Zeitung‹ egyik tudósítója és a »Rheinische Zeitung«" c. cikkének (lásd 272–273. old.) megírását az ezzel kapcsolatban megindult éles vita tette időszeruvé. Amikor a napoleoni csapatok elfoglalták a Rajna bal partját és a XVIII. sz. 90-es éveiben a későbbi Rajna-tartományban lényegeben felszámolták a feudális intézményeket, polgári szellemu kozigazgatást is bevezettek, lényegesen korlátozták a feudális nagybirtokosok kiváltságait és jogegyenlőséget adtak a városi és falusi onkormányzati szerveknek. 1815 után, amikor a Rajna-videk porosz uralom alá kerult, a kormány és a feudális nemesség meg akarta szuntetni ezt a helyzetet. A városokban vissza akarták állítani az 1808-as reakcios porosz városi kozigazgatási rendet, a falvakban pedig a keleti porosz tartományok mintájára új szabályzatot kívántak bevezetni. A rajnai burzsoázia haladó elemei a demokratikus értelmiséggel egyutt szembeszálltak a porosz hatóságok tervezett intézkedéseivel és erélyesen kovetelték város és falu jogegyenlőséget. A „Rheinische Zeitung" 1842 augusztusától decemberig cikkek egesz sorában védelmezte a haladó torekvéseket, a francia forradalom vívmányainak megtartását és elmélyítését. Harcolt város es falu jogegyenlőségéért, a porosz rendiség elveinek s ezzel a feudális nemesi elojogoknak a visszaállítása ellen. Bírálta a „Kolnische Zeitung"-ot, amely el akarta hitetni olvasoival, hogy a Rajna-vidék lakossága támogatja város és falu jogi kulonválasztását (v. o. 108 jegyz.) Marx kovetkezetesen leleplezte a „Kolnische Zeitung" demagóg, a „Rheinische Zeitung" denunciálására irányuló próbalkozásait. Marx munkáját nehezítette, hogy cikkeiben a cenzúrára való tekintettel a király iránt lojalitást kellett mutatnia. — „Kolnische Zeitung" – német napilap, ezzel a címmel 1802-től 1945-ig jelent meg. A XIX. század 30-as éveiben és a 40-es évek elején a katolicizmust védelmező, ugyanakkor a liberalizmussal kacérkodó újság; az 1848–49-es forradalom alatt és után a porosz liberális burzsoázia megalkuvó politikáját védelmezte; duhodt ellenfele volt a „Rheinische Zeitung"-nak, majd a „Neue Rheinische Zeitung"-nak. A porosz–francia háború idején soviniszta és annexiópárti, majd a Kommun fegyveres levereset kovetelte. — *261*

[108] 1842 október kozepétől a „Kolnische Zeitung" tobb olyan cikket kozolt, amelyeknek a szerzője (valószínuleg Dubyen kolni jegyző, aki cikkeit – – és –.– jellel szignálta), a falu elmaradottságára hivatkozva eltérő kommunális rendszert kovetelt város és falu számára és azt állította, hogy város és falu jogegyenlőségének hívei meg akarják akadályozni a kommunális reform végrehajtását. „Rekapitulation" c cikkeben, amely a lap 1842 nov. 5-i számának mellékletében jelent meg, felsoroltatta a jogegyenloséget támogató és azt ellenző Rajna-vidéki tudosítások főbb érveit es a tenyekkel ellentmondásban azt állította, hogy a rajnaiak tobbsége a kulonvalasztást támogatja. Bár a „Kolnische Zeitung" ezzel ellentétes szellemu írásokat is kozolt, a szerkesztoseg lényegében egyetértett a „Rekapitulation" szerzojével — *261*

[109] A tartomanyok rendi gyuléseit (tartományi Landtagokat) Poroszországban 1823-ban hozták letre. A kovetkező rendek képviselőiből álltak: 1. a hercegi rend, a Német Birodalom egykori uralkodocsaládai, amelyeknek fejei szuletesi jogon voltak a Landtag tagjai; 2 a lovagság, vagyis a nemesség, 3. a városok; 4. a kozségek. A Landtag-választásokon való részvétel földtulajdon birtoklásától fuggott, s ezért a lakosság nagyobb része ki volt rekesztve belőle. A cenzus es az egesz választási mechanizmus biztositotta a nemesseg tobbségét a Landtagokban. A Landtagokat a király hívta egybe, illetékességuk helyi gazdasági és tartományi igazgatási kérdésekre korlátozódott, politikai téren csak igen korulhatárolt tanácsadó funkciójuk volt — Az első rajnai Landtag 1826 október 19-tol

1827 január 7-ig, a negyedik 1833 november 10-től december 31-ig ülésezett. – A „Rheinische Zeitung" 1842 november 3-i számában leszögezte, hogy e két Landtag a kommunális reform ügyében egymásnak ellentmondó határozatokat hozott, és rámutatott arra, hogy a rendi képviseleti rendszer túlélte önmagát, és a Landtag-határozatok nem fejezik ki a Rajna-tartomány lakosságának véleményét. – *261 308*

[110] Köln, Aachen és Koblenz városok 1842 szeptemberében kelt petícióikban (az utóbbi kettőt a „Rheinische Zeitung" is közölte) városuk számára kommunális alkotmányt kértek. Kérvényezték a városi képviselők és vezetők választásának jogát és mentesítést a porosz kormány gyámkodása alól. Köln és Koblenz petícióikban a középkorban élvezett kiváltságaikra hivatkoztak, amelyektől a francia közigazgatási rendszer fosztotta meg őket. – *262*

[111] Trier város 1842 október 31-i petíciójában „a Királyi Porosz Rajna-tartomány összes községeire kiterjedő, képviselői szabad megválasztásának elvén, a községi intézmények tárgyalásainak nyilvánosságán és az eddiginél nagyobb önállóságon alapuló kommunális alkotmány" adományozását kérte a királytól. A petíciót a „Rheinische Zeitung" 1842 november 5-i száma közölte. – *262*

[112] V. ö. Shakespeare: „King Henry IV", I. rész, 4. felv. 2. szín. *263*

[113] Marx itt Karl Hermesnek, a „Kölnische Zeitung" főszerkesztőjének a lap 1842 november 1-i számában megjelent vezércikkére utal, amely üdvözölte a 20 ívnél nagyobb terjedelmű könyveket a cenzúra alól mentesítő október 4-i kabinetparancsot, s kijelentette, hogy ezáltal „sok ember nem jut majd szóhoz, ha azt, amit röpke ötletként világgá akar kürtölni, minden oldalról át kell gondolnia és terjedelmes művé kell átdolgoznia". *263*

[114] Voltaire gúnyos kiegészítése Giovanni Pico della Mirandola olasz humanista és filozófus (1463–1494) XI. tételének címéhez. – *263*

[115] A „Rheinische Zeitung" 1842 november 10-i számában „Übergabe eines Gemeindeordnungsentwurfs, welcher die Rechtsgleichheit zwischen Stadt- und Landgemeinden nicht anerkennt, an die rheinischen Deputierten in Berlin" (A városi és falusi községi igazgatás jogegyenlőségét el nem ismerő községszabályzat-tervezet átadása a rajnai küldötteknek Berlinben) címmel közlemény jelent meg. Felhívással fordult a Rajna-tartomány összes lapjaihoz, hogy szálljanak síkra a francia szabadságharcok eredményeinek és az északnémet tudományos vívmányoknak az összekapcsolásáért és követelte „a bírósági tárgyalások nyilvánosságát és szóbeliségét, esküdtbíróságokat, minden állampolgár egyenlőségét az igazságszolgáltatás és a közigazgatás előtt". A cikk (amelynek szerzője talán Heinrich Claessen volt, bár Marx szerzősége sincs teljesen kizárva) leszögezte, hogy „az egyenlőség kérdése az egész kommunális reform *politikai* létkérdése", és „*egyenlőséget mindenkinek, polgároknak és parasztoknak*, ez legyen közös jelszavunk". – *263*

[116] Marx a „Kölnische Zeitung" 1842 november 11-i számában cím nélkül közölt szerkesztőségi nyilatkozatra utal. – *263*

[117] Arról a hét részből álló cikksorozatról van szó, amelyet a „Rheinische Zeitung" felügyelő bizottságának megbízása alapján, a lap más munkatársainak bevonásával Heinrich Claessen írt; a cikkek „Die Reform der rheinischen Gemeinde-Ordnung" (A rajnai községi szabályzat reformja) gyűjtőcímmel, aláírás nélkül jelentek meg a lap 1842 november 3-i, 6-i, 8-i, 10-i, 13-i, 29-i és december 1-i számainak mellékletében. – *265*

[118] Utalás az idősebbik Cato szavaira, amelyekkel a római szenátusban tartott beszédeit be szokta fejezni, bármiről szólt is előbb: „Caeterum censeo Carthaginem esse delendam" (Egyébként úgy vélem, hogy Karthágót el kell pusztítani). – Átvitt értelemben: ismételt visszatérés valamely fontos kérdésre vagy feladatra. – *265*

[119] IV. Frigyes Vilmos 1842 június 21-i rendelete alapján a porosz tartományokban rendi bizottságok alakultak; tagjaikat a tartományi Landtagokon (v. ö. 109. jegyz.) képviselt rendek választották a saját soraikból. A bizottságokat a király mint tanácsadó szervként működő egyesült rendi bizottságokat összehívhatta. Első ízben 1842 október 18-ára, Berlinbe hívta össze őket; tanácskozásuk november 10-ig tartott. V. ö. Marx: „Az augsburgi »Allgemeine Zeitung« 335. és 336. számának cikke a poroszországi rendi bizottságokról"; (282–295. old.) – *266 282*

[120] Lásd Shakespeare: „Hamlet", 2. felv. 2. szín. – *267*

[111] A porosz kormány 1842-ben a válás megnehezítése érdekében felülvizsgáltatta a vonatkozó jogszabályokat és új válási törvénytervezetet dolgoztatott ki. Bár a kormány mély titokban tartotta a tervezetet, a „Rheinische Zeitung" 1842 október 20-i számának mellékletében közölte annak szövegét és ezzel széles körű vitát indított el, amelyben más lapok is részt vettek. A „Rheinische Zeitung" későbbi betiltásának is egyik oka volt az, hogy közzétette a tervezetet és hogy a szerkesztőség megtagadta a tervezet beküldőjének megnevezését. – A Marx által írt szerkesztőségi lábjegyzet egy rajnai jogásznak „Der Ehescheidungsgesetzentwurf" (A válási törvénytervezet) c., a lapnak ugyanabban a számában megjelent cikkéhez kapcsolódik. Marx részletesebben „A válási törvény tervezete" c. cikkében fejtette ki álláspontját (lásd 1. köt. 148–151. old.). – *268*

[122] A „Rheinische Zeitung" 1842 november 6-i számának mellékletében „Bemerkungen über den Entwurf einer Verordnung über Ehescheidung" (Megjegyzések egy válási rendelettervezethez) címmel megjelent cikkről van szó, amely a porosz Landrecht (v. ö. 123. jegyz.) alapjáról bírálta a válási törvény tervezetét. – *268*

[123] Az 1794-es „Allgemeines Landrecht für die Preussischen Staaten" (A porosz államok általános joga) – a polgári, kereskedelmi, váltóügyi, tengeri és biztosítási jognak, továbbá a büntető-, egyház-, állam- és közigazgatási jognak az összefoglalása; Landrechtnek nevezték a külön tartományi (országos) jogokat, megkülönböztetve az általános német jogtól. A maradi porosz Landrecht egyes lényeges részei egészen a polgári törvénykönyv bevezetéséig (1900) érvényben voltak. – *269 305*

[124] Marx a kabinetparancs közlésével és a hozzá fűzött kommentárral reagált von Schaper tartományi főprezidensnek arra a fenyegetésére, hogy betiltja a „Rheinische Zeitung"-ot. A „Trier'sche Zeitung", a „Westphälischer Merkur", a „Magdeburger Zeitung", a „Leipziger Allgemeine Zeitung", a „Königsberger Zeitung" és az „Erfurter Zeitung" a kabinetparancsot Marx hozzáfűzött megjegyzéseivel együtt közölték (v. ö. még 127. jegyz.). – *270*

[125] Marx a „Kölnische Zeitung" 1842 november 16-i számában –.– jelzéssel közölt cikkel vitatkozik, amelynek szerzője, Dubyen kölni közjegyző támadta a „Rheinische Zeitung"-nak a kommunális reformról megjelent cikkeit (v. ö. 107., 115., 117. jegyz.). – *272*

[126] Dubyen „összetallózott történelmi cikknek" nevezte Claessen cikksorozatát (v. ö. 117. jegyz.) és kijelentette, hogy a hozzá szükséges egész anyagot „Kölnben és a vele szomszédos Bickendorfban meg lehetett volna találni'". (Bickendorf akkor kis falu volt Köln mellett; ma része a városnak.) – *272*

127 1842 novemberében éles konfliktus keletkezett a porosz kormány és a „Rheinische Zeitung" között. Marx, aki 1842 október 15-től a lap vezető szerkesztője volt, azon fáradozott, hogy elhárítsa a „Rheinische Zeitung" betiltásának fenyegető veszélyét. Von Schaper, a Rajna-tartomány főprezidense Berlinbe küldött jelentésében megírta, hogy az újság hangja „egyre merészebbé és élesebbé válik". Az ő megbízásából von Gerlach kölni kormányprezidens november 12-én átadta Renard-nak, a „Rheinische Zeitung" kiadójának a cenzúra-minisztérium leiratát a lap irányzatának megváltoztatásáról, valamint két rendelkezést Adolf Rutenberg eltávolításáról. A választ Marx írta meg, Renard pedig lemásolta és aláírta. Fennmaradt a Marx kézírásában írt fogalmazvány; a törlések részben tőle, részben idegen kéztől származnak. A beadvány végleges szövege megegyezik a Marx által javított szöveggel. – Kiadásunkban lábjegyzetben közöljük a fontosabb törléseket. *274*

128 A porosz kormány 1841 december 24-én kiadott cenzúrautasítása liberális frázisok leple alatt megszigorította a sajtó kormányellenőrzését. (V. ö. Marx: Megjegyzések a legújabb porosz cenzúrautasításról; 1. köt. 3–25. old.) *274*

129 Itt a „Rheinische Zeitung" mellékleteiben megjelent következő cikkekről van szó: „Auch eine Stimme über eine »Hegemonie in Deutschland«" (Még egy szó a „németországi hegemóniáról"), 1842 május 15., „Hegemonie in Deutschland" (Hegemónia Németországban), 1842 május 26., „Weitere Verhandlungen über die Hegemonie Preussens" (További viták Poroszország hegemóniájáról), 1842 június 21., „Über Preussens Hegemonie" (Poroszország hegemóniájáról), 1842 július 14. E cikkek megjelenésekor Marx még nem volt szerkesztője a lapnak. – *275*

130 Marx itt Rumohr „Der deutsche Zollverein neben den Hansastädten" (A német Vámegylet a Hanza-városok mellett) és K. Brüggemann „Hannover und der Zollverein" (Hannover és a Vámegylet) c. cikkeire utal (megjelent a „Rheinische Zeitung" 1842 január 18-i számában, illetve 1842 október 16-i számának mellékletében). – A Porosz-Német Vámegylet (Preussisch-Deutscher Zollverein) porosz vezetés alatt álló német gazdaságpolitikai egyesülés volt a belső vámok kiküszöbölésére és a behozatali vámok közös szabályozására; 1834 január 1-én alakult meg Poroszország és a Német Szövetség 17 más államának részvételével; több mint 23 millió lakosú területre terjedt ki. Ausztria és néhány délnémet állam kívül maradt a Vámegyleten. – „Staats- und Gelehrte Zeitung des Hamburgischen unparteiischen Korrespondenten" – német napilap, ezzel a címmel 1731-től 1868-ig, majd „Hamburgischer Korrespondent" címmel 1869-től 1923-ig jelent meg; a múlt század 40-es éveiben konzervatív irányzatú. – *275*

131 Lásd Shakespeare: „Othello", 1. felv. 3. szín. *278*

132 Lásd Shakespeare: „King Lear", 4. felv. 6. szín. – *279 281*

133 A „Vom Main" (A Majnától) c., 1842 november 10-i, a „Rheinische Zeitung" november 13-i számában közölt tudósítás szerzője azt állította, hogy az augsburgi „Allgemeine Zeitung" irodalmi cikkeinek szerzői mind J. G. Cotta könyvkereskedő politikai hívei és az ő érdekeit képviselik. A lap is Cotta kiadásában jelent meg. – *279*

134 A helyesbítés a „Rheinische Zeitung" 1842 november 18-i számában jelent meg. – *280*

135 Marx itt és a következőkben az augsburgi „Allgemeine Zeitung" 1842 november 25-i számában „Leipzig; Julius Mosen und die »Rheinische Zeitung«" (Lipcse; Julius Mosen és a „Rheinische Zeitung") címmel megjelent cikkből idéz. – *280*

[136] Lásd Shakespeare: „King Lear". 4. felv. 6. szín. – *280*

[137] A „Rheinische Zeitung" 1842 november 24-i száma részletesen beszámolt a november 11-i lipcsei Schiller-ünnepségről; előzőleg, november 16-i számában közölte Julius Mosennek az ünnepségen mondott verses pohárköszöntőjét; ebben Mosen élesen bírálta az augsburgi lapot, amelyet „Allgemeine Literatur-Polizei"-nak (Általános irodalmi rendőrség) nevezett. – *280*

[138] A „Rheinische Zeitung" 1842 november 13-i számában Ruge „Tieck hat uns verlassen" (Tieck itthagyott bennünket) c. cikkének második részében megállapította, hogy Mosen „Herzog Bernhard" c., 1842 őszén bemutatott tragédiája „nem áll a kor magaslatán". – *281*

[139] Ezekkel a szavakkal jellemezte az „Allgemeine Zeitung" 1842 november 25-i számának mellékletében megjelent cikk („Die Parteien in Schweden" (A svédországi pártok)) a svédországi liberális pártot. – *281*

[140] Marx cikkének megírására a közvetlen indítékot az augsburgi „Allgemeine Zeitung" 1842 december 1-i és 2-i számainak mellékletében „Über die Zusammensetzung der ständischen Ausschüsse in Preussen" (A poroszországi rendi bizottságok összetételéről) címmel megjelent cikk szolgáltatta; ezt Th. H. von Rochow stuttgarti porosz követ juttatta el az augsburgi laphoz, de valószínűleg porosz hivatalos helyen írták. Ez a cikk védelmébe vette a rendiség elvét és a rendi bizottságok (v. ö. 119. jegyz.) összetételét a demokratikus ellenzéknek azzal az érvével szemben, hogy a rendi bizottságok nem tekinthetők össznépi képviseletnek, a rendi intézmények jogainak kiszélesítése pedig csak a feudális nemességet erősíti. – *282*

[141] Utalás az „Allgemeines Gesetz wegen Anordnung der Provinzialstände" (Általános törvény a tartományi rendek összehívásáról) elnevezésű, 1823 június 5-én hozott porosz törvényre; ezen alapult a Rajna-tartományi rendi gyűlés összehívásáról hozott 1824 március 27-i törvény is. (V. ö. még 109. jegyz.) – *283*

[142] Marx a Rajna-tartományi rendi gyűlés összehívásáról hozott törvényből (v. ö. 141. jegyz.) idéz. – *284*

[143] Landwehr – eredetileg általános felfegyverezés, népfelkelés. Az állandó hadsereg bevezetésével elvesztette ezt a jelentőségét, de a *napóleoni* háborúk idején kifejlesztették a Landwehr-rendszert a katonailag kiképzett hadkötelesek idősebb évfolyamainak hadi szolgálatba való bevonására. A tilsiti béke (1807 június) után a Landwehr már komolyabb szerepet játszott és szoros kapcsolatban állt az állandó hadsereggel. A porosz Landwehr-rendszert Scharnhorst tábornok 1813 március 17-i tervezete szerint építették ki. Két korosztályra oszlott: a 26–32 évesek és a 32–39 évesek korosztályára; az utóbbit helyőrségi és megszálló csapatoknak szánták. A porosz törvények szerint a Landwehrt csak háborúban lehetett behívni. – *286*

[144] Itio in partes (részekre való különítés) – a porosz rendi képviseleteknek 1647 óta fennálló joga, amely a tartományi Landtagoknak lehetővé tette, hogy az egyes rendek különkülön tanácskozzanak és nyújtsák be határozataikat a királyhoz. Az itio in partes akkor lépett életbe, ha a király kívánta, vagy ha valamelyik rend képviselőinek kétharmada ellenezte a Landtag valamely többségi határozatát. Az itio in partes a nemesség befolyásának erősítését szolgálta. – *288*

[145] Marx itt a német „Intelligenzblatt" szóra céloz, amelynek jelentése: (hirdetési) közlöny. – *290*

146 Mediatizáltaknak nevezték azokat a fejedelmeket, grofokat es városokat, akik, ill. amelyek azelott kozvetlenul a német császárnak voltak alárendelve, de egyebek kozott az 1801. evi luneville-i béke, az 1806. évi Rajnai Szovetségi okirat és az 1815. évi bécsi kongresszus határozatainak kovetkezményeképpen nagyobb fejedelmektől valo fuggesi (hubéri) viszonyba kerultek. A mediatizáltak számos kiváltságukat megtartották, pl. személyi és foldadót nem kellett fizetniok, és a torvény biztosította Landtag-tagságukat – *291*

147 Virilis szavazat – a középkorból származo kiváltságok alapján a király altal adomanyozott jog a Landtagon való képviseletre. Sok fejedelem, lovag e jog alapján választás nélkul vehetett részt személyesen vagy valamely családtagja útján a Landtagokon, a virilis szavazattal bíró városok pedig lakosságuk számától fuggetlenul kuldhettek kepviselőt, akit a választojogosult polgárok kozvetlen szavazással választottak meg. (A tobbi város es kozség elószor elektorokat valasztott, s ezek dontottek a kuldottek személyérol. Elofordult, hogy egy 5000 lakosú városnak a virilis szavazat alapján volt kepviseloje, másutt viszont csak 50 000 fóre jutott egy kepviselő.) – *292*

148 Marx ebben a jegyzetében az augsburgi „Allgemeine Zeitung" 1842 december 26-i szamának egy lábjegyzetével vitázik, amely a „Rheinische Zeitung" december 21-i számának egyik cikke kapcsán kifejezte azt a kívánságát, hogy ez utobbi újság idézze pontosan az augsburgi lapot. – *296*

149 A „Rheinische Zeitung" 1842 december 12-i es 14-i száma két nevtelen, †† jelzesu cikket kozolt a Mosel-vidéki parasztok nyomorúságarol és a kormányhatóságok nemtorődomsegerol. A cikkeket a lap Mosel-vidéki tudósítoja, Peter Coblenz jogász, kispolgári demokrata írta. Von Schaper tartományi foprezidens, aki 1842 nyaráig trieri kormányprezidens volt, tehát a Mosel-videk evekig a kozvetlen hatáskorébe tartozott, december 15-i kelettel a két cikk kapcsán egy-egy leiratot bocsátott ki, amelyeket a „Rheinische Zeitung"-nak és a Rajna-tartomány valamennyi politikai lapjanak kozolnie kellett. Ezekben bizonyítékokat és helyesbítő nyilatkozatokat kovetelt a „Rheinische Zeitung"-tól és, a tudósító igazolását be sem várva, „rosszhiszemu rágalmazás" címén való vádemeléssel fenyegetózott. Minthogy Coblenz meghátrált és nem is tudta elégségesen megcáfolni a fóprezidens vádjait, Marx vállalkozott a feladatra a tudósító nevében. Válaszát (A moselvidéki ††-tudosito igazolasa) lásd 1. kot. 171–198. old. (V. o. meg 150. jegyz.) – *297*

150 Marx „A moselvidéki ††-tudósító igazolása" c. cikkét (v. o. 149. jegyz.) ot részesre tervezte, de csak az *A* és *B* rész jelent meg a „Rheinische Zeitung"-ban; az itt kozolt harmadik, *C* részt Karl Heinzen hozta nyilvánosságra 1844 végén „Die preussische Burokratie" (A porosz burokrácia) c., Darmstadtban megjelent brosúrájában, a „Tatsachen" (Tények) c. részben, „Furcht vor der Presse" (Félelem a sajtotol) címmel. Valószínu, hogy ez csak egy részlete Marx írásának, talán kisebb változtatásokkal. A *C* fejezet kozlesét a cenzúra nem engedélyezte; ezért a „Rheinische Zeitung" 1843. evi 27. száma nem is jelenhetett meg. Marxnak a *D* és *E* fejezeteken végzett munkájára vonatkozoan nincs adatunk. (V. o. még 310. old.) – *298*

151 G. J. Perger 1837-ben megkapta az orosz Vlagyimir-rendjel IV. osztályát. – *299*

152 A trieri kormányzat Ganther weisskircheni polgármestert 1841-ben áthelyezte Bernkastel járás egyik kozségébe, Ganther helyére pedig az ottani polgármestert, Kellert állította, akit egy ellene folyó eljárás miatt felfuggesztettek állásából. – *301*

153 Az augsburgi „Allgemeine Zeitung" 1843 január 4-i száma kozolte E. J. Richter „Die standischen Berichte und die »Rheinische Zeitung«" (A rendi beszámolók és a „Rhei-

nische Zeitung") c. cikkét és Gustav Kolb ehhez fűzött utószavat. Mindkettő éles hangon támadta a „Rheinische Zeitung"-ot, amelynek müncheni tudósítója bírálta az augsburgi lapban a bajor Landtag második kamarájának tanácskozásairól megjelent tudósítások üresség ét és egyoldalúságát. Kolb a hamiskártyás, gyáva és kérkedő Pistolhoz (v. ö. 154. jegyz.) hasonlította a „Rheinische Zeitung"-ot, s azt állította, hogy a lap visszaél a neki nyújtott „csaknem korlátlan sajtószabadsággal". – A „Rheinische Zeitung" müncheni tudósítója válaszában kifejtette, hogy az augsburgi lap képtelen helytálló érvekkel megcáfolni a bírálatot, amely érte; a szerkesztőség a cikk végén közölte ezt a Marx által írt szerkesztőségi megjegyzést, amelynek megjelenését Marx már három *nappal előbb jelezte (lásd 1. köt. 158–159. old.).* – *302*

154 Lásd Shakespeare: „King Henry IV", I. rész, 5. felv. 1. szín. – Pistol zászlós, Lepedő Dolly és Sürge asszony – Shakespeare „King Henry IV"-jának, illetve a „Windsori víg nők" c. vígjátékának szereplői; a cikk végén említett „Puff úr" (barsoni Puff) a „King Henry IV" II. részében (5. felv. 3. szín) fordul elő. – *302*

155 Lásd Dézamy: „Calomnies et politique de M. Cabet", 7. old., lábj. – *303*

156 1843 január 20-án a porosz cenzúráért felelős három miniszter leiratot bocsátott ki, amelyet von Gerlach kölni kormányprezidens január 25-én ismertetett a „Rheinische Zeitung" szerkesztőségével; a leirat a „Rheinische Zeitung"-ot politikai irányzata miatt április 1-i hatállyal betiltotta és addig is szigorított cenzúra alá helyezte. Az itt közölt „Széljegyzetek"-et Marx a leiratra adandó válasz tervezetének szánta; érvelésében ismét felhasználta azokat a bizonyítékokat és példákat, amelyeket a von Schaperhez intézett levelében (v. ö. 274–277. old.) is felhozott. A „Széljegyzetek" tartalmát a „Rheinische Zeitung" részvényesei felhasználták abban az emlékiratukban, amelyet a lap betiltása miatt február 12-én IV. Frigyes Vilmoshoz és von Arnim gróf belügyminiszterhez intéztek (v. ö. MEGA², I. rész, 1. köt., Berlin 1975, 423–433. old.). (V. ö. még 27. köt. 389–390. old.) – *304*

157 Marx itt valószínűleg az O.L.B. Wolff által kiadott „Neues elegantestes Konversationslexikon für Gebildete aus allen Ständen"-re utal; a lexikon II. kötetének 255. oldalán az áll, hogy Hegel, mikor 1818-ban Berlinbe ment, „filozófiáját úgyszólván az ország filozófiájává tette". – *305*

158 IV. Frigyes Vilmos 1840-ben Friedrich Julius Stahl reakciós jogászt hívta meg a berlini egyetem jogfilozófiai, állam- és egyházjogi tanszékére; ez a hegeliánusok és a liberális eszmék hívei ellen irányuló intézkedés nagy vitákat váltott ki egyrészt a haladó tanárok és diákok, másrészt az egyetem reakciós elemei között. – *305*

159 Hegel az 1824–25-ös tanévtől kezdődően évekig nem adott elő jogfilozófiát; a kormány felhívására az 1831–32-es tanév téli félévében újra megkezdte jogfilozófiai előadásait; a kormány ezzel E. Gans liberális szellemű jogfilozófiai előadásait akarta ellensúlyozni. – *305*

160 „Allgemeine Preussische Staatszeitung" – német napilap, ezzel a címmel 1819 januárjától 1843 júniusáig, „Allgemeine Preussische Zeitung" címmel 1843 júliusától 1848 májusáig, majd 1851 júliusáig „Preussischer Staatsanzeiger" címmel jelent meg Berlinben; 1848-tól a porosz kormány félhivatalos lapja, utána hivatalos kormánylap. – *305*

161 „Königsberger Allgemeine Zeitung" – félhivatalos német napilap, 1843-tól 1845-ig jelent meg Königsbergben. – Az említett cikk a lap 1843 február 4-i számában jelent meg. – *305*

162 A „Rheinische Zeitung" 1843 január 4-i számában „Die russische Note uber die preussische Presse" (Az orosz jegyzék a porosz sajtóról) címmel megjelent cikk ürügyul szolgált arra a vádra, hogy a lap megsértett külső hatalmakat. A cikk bírálta a cári kormányt, amely a német ellenzéki sajtó elnyomása érdekében beavatkozott a német belügyekbe. A cári kormány tiltakozott e cikk ellen. – *307*

163 Marx ebben a bekezdésben csaknem szó szerint idézi az 1819 október 18-i cenzúraediktumot. – *307*

164 Marx itt a porosz monarchia és a Rajna-vidéki politikai katolicizmus hosszú evek ota tartó viszályára utal. – Ultramontánok (hegyen túliak) – így nevezték gúnyosan a politikai katolicizmus szélsőségesen pápahu híveit. – *308 320*

165 Johannes Joseph Görres, a „Historisch-politische Blätter für das katholische Deutschland" (A katolikus Németország történeti és politikai lapja) c., Münchenben 1838 óta megjelenő folyóirat szerkesztője, a politikai katolicizmus egyik vezető képviselője, lapjában szeparatista, poroszellenes nézeteket hirdetett. – *308*

166 Marx már von Schaperhoz intézett 1842 november 17-i levelében is hangsúlyozta: a „Rheinische Zeitung" híve annak, hogy Hannover, Mecklenburg és a Hanza-városok tagjai legyenek a Vámegyletnek (v. ö. 275. old. és 130. jegyz.). – *308*

167 1842 szeptemberében lejárt a szokott sorkötelesek és a katonaszokevények kiadatásáról 1830 márciusában megkotott porosz–orosz kartellegyezmény. Hivatalos kormánykörökben is ellenezték az egyezmény megújítását, illetve követelték, hogy annak esetleges meghosszabbítását használják ki arra, hogy Oroszországot engedményekre késztessék Poroszországgal kapcsolatos kereskedelmi politikája terén. Különösen a liberális ellenzék követelte a szabadabb kereskedelmi forgalom megkönnyítését. A „Rheinische Zeitung" a kartell meghosszabbítása ellen és az Oroszország által életbe léptetett kereskedelmi korlátozások megszüntetése mellett foglalt állást. – *308*

168 A „Rheinische Zeitung" több cikkében állást foglalt a németországi porosz hegemónia mellett, szemben az augsburgi „Allgemeine Zeitung"-gal, amely Ausztria hegemóniájának volt híve. Marx erre von Schaperhoz írt levelében is felhívta a figyelmet (v. o. 274–275. old.). – *308*

169 Bülow-Cummerow „Preussen, seine Verfassung, seine Verwaltung, sein Verhaltniss zu Deutschland" (Poroszország berendezkedése, igazgatása és viszonya Németországhoz) c., 1842-ben megjelent könyvében bírálta ugyan a porosz bürokráciát és a tartományi-rendi intézményeket, de nem alkotmányos berendezkedést követelt, hanem a feudális képviselet reformját, a tartományi-rendi intézmények jogainak kibővítését. – *308*

170 Romantikus irányzat – reakciós áramlat a közgazdaságtanban és a történetírásban a XIX. sz. első felében; képviselői a kapitalizmust a feudális nemesség szempontjából bírálták és a középkori állapotokhoz való visszatérést hirdették. – *308*

171 V. ö. 298–301. old. és 1. köt. 171–198. old. – *310*

172 „Trier'sche Zeitung" – német napilap, 1757-ben alapították, ezzel a címmel 1815-től 1919-ig jelent meg; 1842-től polgári demokratikus irányzatú volt; a 40-es évek közepén az „igazi szocialisták" befolyása alatt állt; 1842–43-ban közölt néhány Marx-cikket a „Rheinische Zeitung"-ból, majd állást foglalt a lap betiltása ellen. – A „Trier'sche Zeitung" több ízben szóvá tette, hogy miért nem közli a „Rheinische Zeitung" „A moselvidéki ††-tudósító igazolása"-nak újabb folytatásait. – *310*

[173] Kolnben az elektorok 1843 március 2-án választottak meg a VII. rajnai Landtagba a város ket kuldottet, Heinrich Merkenst és Ludolf Camphausent, a liberális burzsoázia ket képviselőjét, valamint helyetteseiket, Schenket, Muhlenst, Dumondot és Essinget – „Rhein- und Moselzeitung" – nemet katolikus napilap, 1831-tol 1850-ig jelent meg Koblenzban – A cikk, amelyre Marx itt válaszol, a lap 1843 március 8-i számában jelent meg – *311*

[174] Lásd Shakespeare „Julius Caesar", 3. felv. 2 szin. – *311*

[175] Autonómian itt az egykori uralkodó fejedelmi és grófi családoknak az az 1815 június 8-i német szovetségi szerzodés alapján biztosított joga értendő, hogy orokletes birtokuk felett belatasuk szerint, az általános torvényhozástól fuggetlenul rendelkezhettek orokhagyási, gyámsági stb. ugvekben. – *313*

[176] V. o Marx: „Viták a falopási torvényről" (1 kot.) – *313*

[177] Marxot e cikk megírására a „Trier'sche Zeitung" 1843 március 6-i és a „Rhein- und Moselzeitung" 1843 március 11-i számának Friedrich von Sallet halála alkalmából megjelent cikkei indították – Friedrich von Sallet főmuve, a „Laien-Evangelium" a Biblia verses átdolgozása. Sallet, aki Hegel hatása alatt állt, az ember istenné válását és az oskeresztenység megújítását hirdette ebben. Muvét az egyház elítélte – *316*

[178] XIV. Kelemen pápa (Giov Vincenzo Ganganelli) „Dominus ac Redemptor noster" kezdetu, 1773 augusztus 16-i leiratával feloszlatta a jezsuita rendet. – *317*

[179] Sanbenito – vezeklőing, amelyet a spanyol inkvizíció által tuzhalálra ítelteknek viselniok kellett. – *318*

[180] V o. Biblia, János Jel. 3, 16. – *318*

[181] Marx ezzel az írásával a „Rhein- und Moselzeitung" március 13-i cikkere reagált, amely a lap március 8-i cikkét (v o. 173. jegyz.) igyekezett védeni, a koblenzi lap március 17-én kozolt viszonválaszt, erre azonban Marx már nem válaszolhatott, mert ezen a napon kivált a „Rheinische Zeitung" szerkesztőségéből (v. o. 1. kot. 199. old.). – *319*

[182] Marx 1843 májusától oktoberig Kreuznachban élt, ahol menyasszonya, Jenny von Westphalen tartozkodott. A kreuznachi hónapok alatt sok történelmi tárgyú konyvből keszített jegyzeteket és kivonatokat; ezeket az úgynevezett „Kreuznachi fuzetek" („Kreuznachi kivonatok") neven ismert gyujtemeny tartalmazza. Az itt kozolt részlet a IV. fuzetbol valo és Marx a Ranke szerkesztésében megjelenő „Historisch-politische Zeitschrift" (Történelmi-politikai folyóirat) I. kotetének (Hamburg 1832), elsosorban az „Über die Restauration in Frankreich" (A franciaországi restauracionol) címmel névtelenul megjelent Ranke-cikknek az olvasása során jegyezte fel. A jegyzet gondolatmeneteben kapcsolodik „A hegeli jogfilozófia kritikájához" c Marx-íráshoz (lasd 1. kot. 203–339. old.). – *322*

[183] 1843 kora tavaszán Marx elhatározta, hogy Arnold Rugeval, a betiltott „Deutsche Jahrbucher" (v. o. 186. jegyz.) szerkesztőjevel egyutt új folyoiratot indít, amely a nemet es a francia demokraták orgánuma lesz (lásd ehhez Marx 1843 március 13-i levelét Rugéhoz, 27. kot.). 1843 május végén Marx Drezdába utazott, hogy találkozzék Rugéval. Az előzetes megbeszélések folyamán két felfogás rajzolódott ki a jovendő folyóirat irányzatára vonatkozólag. Ruge főleg felvilágosító célokat kovetett, a folyóiratot a filozófia (főleg a német filozófia) és a társadalmi-politikai tudományok (elsősorban a franciák) teruletén való eszmecsere eszkozévé kívánta tenni. Ezzel szemben Marx szorosabban ossze

akarta kapcsolni a folyóirat elméleti feladatait a németországi feudális-abszolutista rendszer elleni közvetlen forradalmi harccal és a világ átalakításáért folyó küzdelem eszmei fegyverévé akarta tenni. A programra vonatkozó eltérő álláspontjuk kifejezésre jutott a jövendő szerkesztőknek a lapot előkészítő írásaiban, valamint levelezésükben. A „Deutsch-Französische Jahrbücher" prospektusának itt közölt változatát Marx azután írta, hogy 1843 augusztusában megkapta Ruge német és francia nyelven írt változatát. Ruge szövegét felhasználva Marx módosított néhány megfogalmazást, különösen a második és részben a harmadik pontot, amelyek Ruge prospektusában a következőképpen hangzottak:

Ruge prospektusának francia nyelvű szövege

2. „Lapszemle, amelyben higgadt, de igazságos és szigorú értékelésben részesülnek korunk időszaki kiadványai, a szellem, amely vezérli őket, tetteik és tendenciáik, valamint a közvéleményre gyakorolt hatásuk.
3. A Rajna mindkét partján megjelenő könyvek bírálata."

Ruge prospektusának német nyelvű szövege

2. „Lapok és folyóiratok szemléje, amely tükrözi viszonyukat korunk problémáihoz.
3. A régi németországi irodalom és szépirodalom szemléje, valamint a két országban megjelenő olyan könyvek szemléje, amelyek új korszak kezdetét és folytatását jelzik."

Rugének a végleges szöveg kidolgozásakor figyelembe kellett vennie a prospektus marxi változatát. A „Deutsch-Französische Jahrbücher"-ben megjelent szöveg a következő:

„A jelen folyóirat kritikai kiadvány, de nem német irodalmi lap. Közölni fogunk francia és német forrásokból származó szemelvényeket:

1. Olyan emberekről és rendszerekről, akik és amelyek befolyásra tettek szert, napi kérdésekről, alkotmányról, törvényhozásról, politikai gazdaságtanról, erkölcsökről és intézményekről. A mennyei hatalom istenes politikája helyett az emberi dolgokkal foglalkozó igazi tudományt fogjuk képviselni.
2. Lapok és folyóiratok szemléjét, amely tükrözi viszonyukat korunk problémáihoz.
3. A régi németországi irodalom és szépirodalom szemléjét, amely feltétlenül kritikának veti alá a régi német szellemet a maga transzcendens, most pedig rothadóban levő mivoltában, valamint a két országban megjelenő olyan könyvek szemléjét, amelyek a küszöbönálló új korszak kezdetét és folytatását jelzik."

Marx és Ruge hosszas megfontolások után eldöntötték, hogy a „Deutsch-Französische Jahrbücher"-t Párizsban adják ki, német nyelven. Csak első (kettős) füzete jelent meg 1844 februárjában. Marx írásain kívül Engels, Ruge, Bakunyin, Feuerbach, Hess, Heine, Herwegh és Bernays írásait és leveleit közölte. A folyóirat megszűnésének fő oka a Marx és Ruge között kiéleződött elvi ellentét volt. Marxnak és Engelsnek a folyóiratban megjelent írásait lásd 1. köt. – *323 423*

184 A „Deutsch-Französische Jahrbücher"-ben való közreműködésre felkérték a többi között Engelst, Feuerbachot, Heinét, Hesst, Bernayst, Fröbelt, Proudhont, Lamennais-t, Lamartine-t, Louis Blanc-t, Leroux-t és Cabet-t (v. ö. 183. jegyz.). – Marx és Ruge nyilatkozatának közzétételét a „Bien public" 1843 december 10-i számában aláírás nélkül, Lamartine tollából megjelent jegyzet tette szükségessé. – „La Démocratie pacifique" – francia napilap, 1843-tól 1851-ig adták ki Párizsban V. Considérant szerkesztésében; Fourier híveinek orgánuma. – „Le Bien public" – francia újság, 1843 augusztusától 1848 decemberéig jelent meg, előbb Mâconban később Párizsban; a mérsékelt polgári republikánusok orgánuma, egyik alapítója és munkatársa Lamartine volt. – *324*

185 A Lipcséből keltezett november 16-i tudósítás a „Kölnische Zeitung" 1843 november 20-i számában jelent meg. – *324*

186 „Deutsche Jahrbücher für Wissenschaft und Kunst" – az ifjúhegeliánusok irodalmi és filozófiai folyóirata; 1841 júliusától napi kiadásokban jelent meg Ruge szerkesztésében; korábban (1838–1841) „Hallische Jahrbücher für deutsche Wissenschaft und Kunst"

címmel adtak ki. Porosz területen betiltás fenyegette a folyóiratot, ezért a szerkesztőségét áthelyeztek a poroszországi Hallebol Szászországba, a lap címét pedig megváltoztatták 1843 januárjában azonban a szász kormány így is betiltotta a „Deutsche Jahrbücher" és a Bundestag határozata a betiltást egész Németországra kiterjesztette. – *324*

187 Marx 1843 nyarán nagy mennyiségű történeti irodalmat dolgozott fel, Franciaország, Németország és az Egyesült Államok történetével foglalkozó munkákon kívül az államtudomány nagyjainak: Machiavellinek, Montesquieu-nak, Rousseau-nak a műveit is elolvasta. A később „Kreuznachi füzetek" néven ismertté vált kivonat-gyűjteményének (v. ö. 182. jegyz.) tanúsága szerint nagy érdeklődéssel fordult ekkor a nagy francia forradalom felé, amelynek történetét meg is akarta írni: a „Kreuznachi füzetek"-ben kivonatolt 24 mű közül vannak például Ludwig és Wachsmuth német történészeknek e tárgyról írt munkái, és e terv jegyében készültek később, Párizsban a jakobinus Levasseur emlékiratai első kötetének kivonatai és konspektusa. – Rugénak Feuerbachhoz írt 1843 május 15-i és Fleischerhez írt 1844 május 20-i és július 9-i leveleiből (lásd „A Ruge-Briefwechsel und Tagebuchblätter" (A. Ruge levelezése és naplói), I. kot., Berlin 1886) tudjuk, hogy Marx, miután 1843 őszén Párizsba érkezett, tervbe vette a konvent történetének megírását és ehhez igen sokat olvasott, megpedig történeti munkákon kívül visszaemlékezéseket, újságokat stb. is. Marxnak ezt az irodalmi tervét, amely nem valósult meg, 1845-ben a „Trier'sche Zeitung" (v. ö. 172. jegyz.) is megemlítette, amikor hírt adott arról, hogy Marxot kiutasították Franciaországból. – A „Vorwärts!" c. párizsi német újság 1844-ben – feltehetően Marx tanácsára – részleteket adott közre Levasseur emlékirataiból. – A konspektus megírásának ideje valószínűleg egybeesik Marx közgazdasági kutatásainak kezdeti időszakával: 1843 vegére–1844 elejére tehető. A kivonatok és a konspektus a főleg XVIII–XIX. sz.-i politikai gazdaságtani műveket feldolgozó kilenc párizsi jegyzetfüzet harmadik füzetében található. A füzet lapjait függőleges vonal két oszlopra osztja; a bal oldalin – egyetlenegy német nyelvű kivételével – francia nyelvű idézetek vannak Levasseur könyvéből, vagy helyenként egy-egy passzus német nyelvű rövid összefoglalása, kozben találhatók Marx rövid megjegyzései vagy utalásai. A jobb oldali oszlopra jegyezte fel Marx a könyv összefüggőbb tartalmi konspektusát, amely felé „A hegypártiak és a girondisták harca" címet írta. (Kiadásunkban ugyanezzel a címmel láttuk el a bal oldali oszlop anyagát, amelyet elsőként közlünk, szögletes zárójellel utalva arra, hogy a cím szerkesztőségünktől ered.) A jobb oldali oszlop szöveget Marx német nyelven írta, eltekintve néhány francia kifejezéstől, amelyeket fordításban közlünk. Marx itt is sok helyütt szó szerint vagy majdnem szó szerint idézi Levasseur szöveget. A kiemelések, amelyeket dőlt betűkkel közlünk, Marxtól vannak. – *325*

188 A francia nemzetgyűlés 1792 június 8-án elrendelte, hogy 20 000 marseille-i föderált (nemzetőr) vonuljon egy Párizs melletti táborba, a szakadár tábornokok esetleges ellenséges vállalkozásainak megakadályozására. A király egyebek közott ennek a rendeletnek a szentesítését is megtagadta. Június 20-án a nemzetgyűlés és a királyi palota, a Tuileriák épületei előtt tömegtüntetés zajlott le, amelynek résztvevői követelték a királyi veto visszavonását és a XVI. Lajos által elbocsátott girondista miniszterek visszahelyezését hivatalukba. Pétion, Párizs girondista polgármestere, akit júniusban a tüntetők pártfogása miatt felfüggesztettek, július közepén a párizsi szekciók nyomására visszatérhetett posztjára; a királyi vető ellenére a hónap folyamán Marseille-ből és más francia városokból több ezer föderált vonult be Párizsba. – *326*

189 A törvényhozó nemzetgyűlés 1792 április 20-án megszavazta az Ausztria elleni hadüzenetet, s ezzel kezdetét vette a forradalmi Franciaország és az ellenforradalmi európai hatalmak közötti hosszas fegyveres harc. Ezt megelőzően a jakobinus klub girondista befolyásra élénk háborús agitációt folytatott, amellyel szemben a klub balszárnya – elsősorban Robespierre – szükségesnek tartotta volna minél későbbre halasztani a háborús konfliktus kirobbanását, hogy a forradalmi rend megszilárdulhasson. – A jako-

binus klub („Az alkotmány barátainak társasága") 1789 októberében alakult meg az abszolutizmussal szembenálló különböző politikai áramlatok képviselőiből; 1791 júliusában kiváltak a klubból a mérsékelt konstitucionalisták, az 1792 augusztusi felkelés után pedig a girondisták, s így a forradalmi demokratikus erők – a jakobinusok – befolyása vált uralkodóvá. A klub jelentős szerepet játszott a forradalmi eseményekben. – *326*

190 Levasseur a megadott helyen Lafayette tábornoknak, a mérsékelt konstitucionalisták egyik vezetőjének az 1792 augusztus 10-i felkelést megelőző kétértelmű helyzetéről ír: sem a királyi udvar, sem a forradalmi erők nem bíztak benne. – Az 1792 augusztus 10-i népi felkelés következményeképpen Franciaországban megdőlt a királyság. – *326*

191 Interregnumon az a 42 napos időszak értendő, amely az 1792 augusztus 10-i felkelés és a konvent 1792 szeptember 20-i összeülése között eltelt; a törvényhozó nemzetgyűlés ekkor éles harcban állt a főváros forradalmi Kommünjével, amelyet a felkelés idején állítottak a korábbi községtanács helyére. – *326*

192 A konvent irodája kéthetenként újraválasztott elnökből és hat titkárból állt. – *327*

193 Feuillant-oknak nevezték a mérsékelt konstitucionalistákat, akiknek képviselői (a Lameth fivérek stb.) 1791 július 16-án kiváltak a jakobinus klubból (v. ö. 189. jegyz.) – miután az petíciót szerkesztett a király trónfosztásáról –, és önálló politikai klubot alapítottak. (A klub üléseinek színhelyéről, a cisztercita feuillant-szerzetesrend volt kolostoráról kapta nevét.) – A feuillant-ok, akik a nagyburzsoázia és a liberális nemesség érdekeit képviselték, a törvényhozó nemzetgyűlésben meglevő befolyásukat a forradalom további elmélyülése ellen vetették latba. – *328*

194 Levasseur a megadott helyen cáfolja azokat a girondista vádakat, hogy bizonyos emigránsok és külföldi ügynökök megvásárolták a hegypárti vezetők némelyikét; hangsúlyozza Danton, Robespierre és Marat önzetlenségét és őszinte forradalmiságát. – *328*

195 Marat 1792 szeptember 25-i beszédében megcáfolta azt a girondista vádat, hogy ő a konvent ellen lázított volna, és elérte a tevékenységét elítélő határozat visszavonását. Levasseur, bár ellenszenvvel viseltetett Marat iránt, kénytelen volt elismerni, hogy bátran és higgadtan szállt szembe ellenfeleivel. – *329*

196 Levasseur a továbbiakban a Robespierre diktatórikus törekvéseire vonatkozó girondista vádak megalapozatlanságáról ír. Robespierre 1792 november 5-i konventbeli beszédében válaszolt a girondisták inszinuációira. – *330*

197 Buzot indítványozta, hogy a megdöntött Bourbonok kiüzéséről hozott dekrétumot terjesszék ki a dinasztia ifjabb ágára, az Orléans-okra is; az indítvány megvitatását szavazattöbbséggel elnapolták, mert – mint Levasseur írja – sokan attól tartottak, hogy Philippe Égalité-nak, Orléans volt hercegének a kiűzése veszélyes precedenst teremthet a képviselői sérthetetlenség semmibevételére. – *330*

198 Levasseur itt a girondisták jellemzésére elmondja, hogy cselekedeteikkel objektíven az ellenforradalomnak kedveztek. „Bár buzgó republikánusok voltak ... fegyvert adtak a royalizmus kezébe, és, ami még rosszabb, rejtegettek is a kebelükben royalistákat." *330*

199 1792 szeptember 2-a és 5-e között, az ellenséges hadseregek előnyomulásának és a belső ellenség ellenforradalmi összeesküvéseinek hírére a párizsi néptömegek elfoglalták a börtönöket, néptörvényszékeket állítottak fel és körülbelül 1100 letartóztatottat – a régi rendszer híveit – kivégeztek. – *332*

[200] A konvent 1792 december 12-én és 14-én tárgyalta az alapfokú oktatásról szóló beszámolót; a vallás gyakorlásának kérdése ebben az összefüggésben merült fel. A vita során elvetették a vallásoktatás elemi iskolai bevezetésére vonatkozó indítványt, Robespierre, Danton és más hegypárti vezetők azonban néhány képviselőnek olyan értelmű javaslata ellen is állást foglaltak, hogy az országban tiltsanak be mindennemű vallásgyakorlást. Az élelmiszerekről hozott törvényen a konventnek az az 1792 decemberi két intézkedése értendő, amellyel – a girondisták sürgetésére – hatálytalanította a gabonakereskedelmet szabályozó rendeletet, illetve elrendelte a rögzített árakért megindult népi mozgalom fegyveres elfojtását. Az élelmiszerhiánytól és az emelkedő áraktól sújtott néptömegek követelését, hogy rögzítsék a gabona és más élelmiszerek árait, ekkor a hegypárti vezetők *sem támogatták*, jóllehet, *szemben a girondistákkal*, elvetették a kereskedelem teljes szabadságának elvét. – Levasseur 1792 december 2-i felszólalásában kényszerrendszabályokat sürgetett a gabona eladását szabotáló gazdák és gabonakereskedők ellen. – *338*

[201] A forradalmárok legradikálisabb plebejus áramlatának képviselői, az un. „veszettek" („enragés"), akik kivívták a rögzített árak bevezetését, rendszabályokat a nyomor leküzdésére, a spekulánsok megbüntetésére stb., 1793 március 10-én felkelésre tettek kísérletet, amelynek során megsemmisítettek két girondista nyomdát és petícióban követelték a girondisták eltávolítását a konventből. Céljukat azonban nem érték el, mert a jakobinusok még nem kívántak nyíltan fellépni a girondisták ellen. – A cordelier klub (hivatalos nevén „Az emberi és a polgári jogok barátainak társasága") 1790-ben alakult meg; közhasználatú nevét onnan kapta, hogy gyűléseit az egykori ferences kolostorban (cordelier = kötél-öves, azaz ferencrendi szerzetes) tartotta. A klub a forradalmi polgárság és kispolgárság különböző irányzatait egyesítette, amelyeknek jobbszárnyából alakult ki a dantonisták, balszárnyából pedig az hébertisták irányzata. Bár tevékenységében a „veszettek" is részt vettek, nem támogatta ez utóbbiak 1793 március 10-i követeléseit. – A jakobinus diktatúra idején a cordelier klub az hébertisták fő támasza lett; 1794 márciusáig állt fenn. – *339*

[202] 1793 május 31-én és június 2-án Párizsban népi felkelés zajlott le, amelynek eredményeképpen a girondistákat kiűzték a konventből. Létrejött a forradalmi demokratikus jakobinus diktatúra. A jakobinusok és a „veszettek" egységes fellépése e forradalmi eseményekben azzal a következménnyel járt, hogy a nagyburzsoázia, amely a Gironde útján csupán saját hasznára akart kormányozni, egy időre eltűnt a politikai élet színteréről. – *340*

[203] Levasseur szerint Danton Dumouriez-t igen tehetséges katonának tartotta, aki azonban a köztársaság szempontjából kétes politikai nézeteket vall, ráadásul végtelenül becsvágyó, intrikusokkal és talpnyalókkal veszi körül magát és elutasítja a konvent ellenőrzését. – *340*

[204] Az élelmiszerpiac fokozódó válsága, a néptömegek növekvő elégedetlensége és a „veszettek" agitációja az árak rögzítéséért 1793 tavaszán arra késztették a konventet, hogy újra foglalkozzék az élelmezés kérdésével. A jakobinusok ezúttal számot vetettek a néphangulattal és a gabonaárak maximumának megállapítása mellett szálltak síkra. A maximumról szóló dekrétumot a konvent – a girondisták tiltakozása ellenére – 1793 május 4-én elfogadta. – *340*

[205] A tizenkettők bizottsága a girondisták nyomására, girondista képviselőkből 1793 május 18-án alakult meg; bevallott célja a párizsi községtanács tevékenységének kivizsgálása volt, valódi szándéka pedig a harc e testület – a hegypárt fellegvára – ellen. A bizottság a május 31-i felkelés következtében feloszlott. – *340*

[206] Kiadásunkban szemelvényeket közlünk Marx ifjúkori költeményeiből, nevezetesen a Jenny v. Westphalennek ajánlott költemények három füzetéből („A szerelem könyve",

első és második rész és „Dalok konyve") és az apjának ajánlott költeményekből. – Mehring a Marx, Engels és Lassalle irodalmi hagyatékát feldolgozó gyujtemény első kötetében töredékeket közölt a Jennyhez irott versekből. Ennek kapcsán irta neki Laura Lafargue, hogy maga Marx „igen tiszteletlenül bánt" költői kísérleteivel, és valahányszor ezek a szülei közötti szóba kerültek, „szívből nevettek ezeken az ifjúkori bohóságokon". – A szerelmi költemények három füzete hosszú időre elkallódott, csak néhány évvel ezelőtt találták meg őket. (V. ö. még 3. jegyz.) – *345*

207 „A regős" és az „Éji szerelem" Marx első publikációi és egyedüli olyan versei, amelyeket nyomtatásban megjelentetett. (V. ö. még 10. jegyz.) – *349*

208 Népcsata (Népek csatája, Lipcsei csata) – az 1813 október 16–19-en Lipcse mellett vívott csata, amelyben I. Napóleon a szövetkezett porosz, osztrák és orosz hadaktól döntő vereséget szenvedett. – *353*

209 Goethe reakciós kritikusa, Pustkuchen az erkölcstelen és tagadó szellem képviselőjét látta Goethében, és a XIX. sz. 20-as éveiben több paródiát írt a „Wilhelm Meister"-re. – Marx, amikor a berlini egyetem hallgatója volt, valószínűleg a Goethe körül zajló vitákhoz kapcsolódva írt epigrammákat Pustkuchen ellen. Ezekben több szójátékot faragott Pustkuchen nevéből (pusten · lihegni, fújtatni, szuszogni; Kuchen: kalács). – *355*

210 Marx kb. 1835 október 13-án Bonnba költözött, hogy az ottani egyetem jogi karán folytassa tanulmányait. Október 15-én iratkozott be a bonni egyetemre. – *363*

211 Marx apjának fiához írt és itt közölt levelei nagyrészt sérült állapotban maradtak fenn. A szavak hiányzó részeit pótoltuk, a pótlásokat szögletes zárójelbe [ ] tettük. A teljesen hiányzó szövegrészeket szögletes zárójelbe tett pontozással [. . .] jeleztük. – *364 367 370*

212 Az említett levél nem maradt fenn. – *364 367 370 371 373 374 378 385 390*

213 Marx gimnáziumi tanulmányainak befejezése után szándékosan elmulasztotta az akkoriban szokásos búcsúlátogatást egyik tanárjánál, Vitus Loersnél. A reakciós nézeteiről ismert Loerst a felettes hatóságok megbízták azzal, hogy politikailag tartsa szemmel az iskolát. – *365*

214 Lásd Kant · „Anthropologie in pragmatischer Hinsicht", Königsberg 1798, 64–65 old. – *365*

215 Marx, mint anyja levelének egy mondatából kitünik (lásd 369. old.), a karácsonyi szünetben Hollandiába utazott. – *367*

216 Marx Bonnban csatlakozott egy fiatal költőkből álló körhöz. Az egylet egyik alapító tagját, a Trierben érettségizett Johann Michael Birmannt azzal vádolták, hogy forradalmi dalokat költ. Az egylet, melynek Emanuel Geibel és Karl Grün is tagja volt, kapcsolatban állt a „Das jüngste Deutschland" (A legifjabb Németország) elnevezésü göttingai költői csoportosulással; ennek Moriz Carriere, Theodor Creizenach és Karl Ludwig Bernays voltak a vezető tagjai. A két kör szépirodalmi almanach közös kiadását tervezte. – *368*

217 V. ö. Schiller. „Das Lied von der Glocke". – *368*

218 Valószínűleg utalás arra a párbajra, amelyet Marx bonni ideje alatt vívott meg. Ugyanebben az időben eljárást indítottak ellene tiltott fegyverviselés miatt. – *371*

[219] Irsch község lakói 1832-ben keresetet nyújtottak be jogi képviselőjük, Heinrich Marx ellen, hogy túllépte jogkörét. Miután az ügy megjárt különböző jogi fórumokat, a berlini semmítőszék 1837 szeptember 23-án Heinrich Marx javára hozta meg az ítéletet. Heinrich Marxot Reinhard igazságügyi titkos tanácsos, az ellenpártot pedig Sandt jogügyi tanácsos képviselte. – *373*

[220] Heinrich Marx egy kereskedelmi cég közvetítésével kívánt pénzt küldeni fiának Berlinbe. – *374*

[221] Marx és Jenny von Westphalen eljegyzéséről van szó, amelyet 1836 őszén tartottak meg, amikor Marx az őszi szünidőben hazalátogatott Trierbe. Heinrich Marx beleegyezését adta az eljegyzéshez Jenny szülei előtt legalább 1837 márciusáig titokban tartották az eljegyzést. – *374*

[222] Marx valószínűleg Sophie novére utján küldte el Jennynek a költeményeit tartalmazó *három füzetet*, a „Szerelem könyve" első és második részét és a „Dalok könyvé"-t (v. ö. 206. jegyz.). – *377*

[223] Jennyhez írt 1837 februári, fenn nem maradt levelében Marx azt a szándékát közölte, hogy levélben megkéri Jenny kezét. – *382*

[224] A poroszok La Belle Alliance majorról nevezték el a történelemben inkább Waterloo falu nevéről ismert, 1815 *június* 18-i csatát, amelyben I. Napóleon végleges vereséget szenvedett. – *383*

[225] Heinrich Marx feltehetőleg Marxnak arra a szándékára utal, hogy színikritikai folyóiratot alapít. – *386*

[226] 1835-ben a trieri törvényszék ketteosztásával törvényszék létesült Saarbruckenben – *391*

[227] V. ö. Goethe· „Mignon". – *394*

[228] A posteriori – a következőből; a priori – az előzőből – filozófiai fogalmak, amelyeket már Arisztotelész is használt. A közönséges szóhasználatban a priori: megismerés az okokból; a posteriori: megismerés a következményekből – *396*

[229] Utalás Arkhimédesz szavaira „Noli turbare circulos meos" (Ne zavard a köreimet). – *399*

[230] Feltehetőleg Marxnak arról az elhatározásáról van szó, hogy a húsvéti szünidőben nem utazik haza Trierbe, bár apja ezt nem ellenezte (v. ö. 400 old.). – *402*

[231] A levél keltére Heinrich Marx halálának említése alapján lehet következtetni. Marx apja 1838 május 10-én hunyt el. E levél az egyetlen forrás arra vonatkozóan, hogy Marx 1838 május elején Trierben volt. – *405*

[232] Trier évszázadok óta érseki székhely volt, ahol a katolikus papság jelentős szerepet játszott – *407*

[233] Jennynek 1838 július 2-án anyjához írott leveléből kitünik, hogy kb. 1838 junius 18-tól mostohafivérével, Carl Hans Werner von Westphalennel Niederbronnban, az akkori Alsó-Elzász egyik fürdőhelyen tartózkodott. – *407*

[234] Jenny itt Heinrich Marx halálára utal – *407*

[235] A Marx családnak telke volt a Trier környékén levő Kurenz községben. – *407*

[236] Marx öccse, Eduard, akit Edumännchennek és Mennynek becéztek, tobb hónapig tartó betegség után 1837 december 14-én, 12 éves korában, tuberkulózisban meghalt. – *408*

[237] Carl Hans Werner von Westphalen 1840 március 8-án bekovetkezett hirtelen haláláról van szó. – *415*

[238] Valószínűleg a Marx katonai szolgálattól való mentesítéséhez szukséges orvosi bizonyítványról van szó. – *415*

[239] Bruno Bauer „Kritik der evangelischen Geschichte der Synoptiker" c. könyvének hirdetését, valamint a hegeli filozófiával foglalkozó három kisebb cikket az augsburgi „Allgemeine Zeitung" 1841 augusztus 1-i melléklete közölte. – *417*

[240] V. ö. Karl Maria v. Weber: „Der Freischütz" (szövegkonyvíró Kind), II. felv. – *418*

[241] V. ö. Vergilius: „Aeneis", VIII. ének, 596., 597. sor. – *418*

[242] Valószínűleg Ludwig Feuerbach „Vorläufige Thesen zur Reformation der Philosophie" (Előzetes tézisek a filozófia reformációjához) c. művének egy példányáról van szó („Anekdota etc.", II. köt., 62–86. old.). – *424*

[243] Feltehetőleg Marie Lafarge (Laffarge) „Mémoires de Marie Cappelle, veuve Lafarge, écrits par elle-même" c. emlékiratáról van szó, amely 1841-ben Lipcsében is megjelent „Marie Lafarge, verurteilt als Giftmischerin und angeklagt als Diamantendiebin. Kriminalgeschichte der neuesten Zeit" (A méregkeverőként elítélt és gyémánttolvajként vád alá helyezett Marie Lafarge. A legújabb kor bűnügyi története) címmel. – *425*

[244] Jenny tréfás utalása az 1794-es maradi porosz Landrechtre vonatkozik (v. o. 123. jegyz.). – *425*

[245] A dokumentum tévesen adja meg Marx apjának korát; a legújabb kutatások szerint Heinrich Marx nem 1782-ben, hanem 1777-ben született. – *429*

[246] Az érettségi bizonyítvány eredeti változatában, amelyet a trieri gimnázium levéltára őriz, a bizottság részletesebben elemezte Marx görög nyelvi ismereteit, megállapítva, hogy bár általában folyékonyan fordít, nyelvtani bizonytalanságok miatt a görög klasszikusok fordításában kevésbé járatos, mint a latinokéban. – *430*

[247] Institutionesnak nevezték eredetileg a bevezetést valamely tudomány alaptételeibe. A klasszikus római jogászok így jelölték meg a rövidre fogott római jogi tankönyveket. Később Institutionesnak nevezték el a római jog alapelveit és történelmét tárgyaló előadásokat, szemben a Pandektákkal (v. ö. 5. jegyz.). – *433*

Mutató

*(Nevek – idézett művek; hatóságok közleményei, újságok és folyóiratok)**

A

»*Aachener Zeitung*« (Aacheni Újság). – *253–254* (96)

Ágoston, Szent *lásd* Augustinus

AISZKHÜLOSZ (i. e. kb. 525–456) – görög drámaíró. – *61 204*

– *Prometheus vinctus* (*Προμηθεύς δεσμώτης* – A leláncolt Prométheusz). – *168 204* (66 67)

Alexandreiai Kelemen *lásd* Clemens Alexandrinus

Alexandrosz, makedóniai *lásd* Sándor, Nagy

Allgemeine Königsberger Zeitung *lásd* Königsberger Allgemeine Zeitung

»*Allgemeine Preussische Staatszeitung*« (Általános porosz állami újság), Berlin. – *305* (160)

»*Allgemeine Zeitung*« (Általános Újság), Augsburg. – *253 275 278–282 289 296 302–303 417* (95 133 135 139 140 148 153 168 239)

Alton, Eduard, d' *lásd* D'Alton

AMÜKLASZ (i. e. IV. sz.) – görög filozófus, püthagoreus. – *224*

ANAXAGORASZ, klazomenai-i (i. e. kb. 500–428) – görög filozófus, az atomisztika előfutára. – *19 36 52–53 89 92–93 112 203* (31)

ANAXIMANDROSZ, milétoszi (i. e. kb. 610–546) – görög filozófus, természetbúvár, dialektikus materialista. – *137*

ANTISZTHENÉSZ, athéni (i. e. kb. 450–kb. 360) – görög filozófus, Szókratész tanítványa, a cinikus iskola alapítója. – *141 146*

ANTISZTHENÉSZ, rhodoszi (i. e. II. sz.) – görög történetíró és filozófus. – *177 214*

– *Diadochae* (*Διαδοχαί* – A filozófiai iskolák egymásrakövetkezése). – *177 214*

APELLÉSZ – Epikurosz kortársa és tanítványa. – *64*

APOLLODÓROSZ, athéni (i. e. II. sz.) – görög grammatikus és történetíró. – *215*

– *Chronica* (*Χρονικά* – Krónika). – *215*

APOLLODÓROSZ, athéni (i. e. II. sz. 2. fele) – görög filozófus, epikureus; Diogenész Laertiosz szerint egy Epikurosz életéről írt mű szerzője. – *216*

* Az idegen nyelvű szövegeket itt és mindenütt – nyelvi sajátszerűségeiket érintetlenül hagyva – mai helyesírásuk szerint adtuk. A művek kiadási adatait csak ott tüntettük fel, ahol Marx és Engels az általuk használt kiadást megjelölik, vagy az kétséget kizáróan megállapítható.

»*Archiv für Philologie und Pädagogik*« (Filológiai és Pedagógiai Archívum [a »Neue Jahrbücher für Philologie und Pädagogik« melléklete]), Lipcse. – *226* (83)

ARISZTIPPOSZ, kürénéi (i. e. kb. 435–366 után) – görög filozófus, Szókratész követője; a kürénéi iskola alapítója. – *19 146 174 210*

ARISZTOTELÉSZ, sztageirai (i. e. 384–322) – görög filozófus. – *13 28 38 42 44–46 49 52 56–57 62 76 80–81 112–113 117–118 120–121 145–146 157 171–173 175–176 179 185 187–189 191–193 195–196 200 203–204 206 222 224* (24 82)
– *De anima* (*Περὶ ψυχῆς* – A lélekről), Trendelenburg kiad., Jéna 1833. – *146 175 185 212 226*
– *De coelo* (*Περὶ οὐρανοῦ* – Az égről). – *188–191 193 203–204 206–207 228–230 232 239–240 243*
– *De generatione animalium* (*Περὶ ζώων γενέσεως* – Az állatok keletkezéséről). – *179 216*
– *De generatione et corruptione* (*Περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς* – A keletkezésről és pusztulásról); a Jézus Társaság coimbrai kollégiumának kommentárjai. – *28 191 193 224 230–231*
– *Metaphysica* (*Μεταφυσικά* [*Τὰ μετὰ τὰ φυσικά*] – Metafizika). – *28 45 52 56–57 62 118 175–176 192 196 203–204 212–213 223 230 234 239–240* (46)
– *Physica* (*Φυσικά* – Fizika); a Jézus Társaság coimbrai kollégiumának kommentárjai. – *28 200 223 236*
– *Rhetorica* (*Περὶ ῥητορικῆς* – Retorika). – *13*

ARISZTOXENOSZ, taraszi (szül. i. e. kb. 370) – görög filozófus, Arisztotelész követője, zeneteoretikus. – *224*
– *Memorabilia historica* (*Ὑπομνήματα ἱστορικά* – Történeti emlékiratok). – *224*

ARKESZILAOSZ, pitanéi (i. e. kb. 315–kb. 240) – görög filozófus, szkeptikus; a második („középső") akadémia alapítója. – *85* (37)

ARKHELAOSZ (i. e. V. sz. 2. fele) – görög filozófus, Anaxagorasz tanítványa. *47*

ARKHESZTRATOSZ, gelai (i. e. IV. sz.) – görög költő, egy gasztronómiai szabályokat tartalmazó parodisztikus tanköltemény szerzője. – *208 243*
– *Heduphagetica* (*Ἡδυπάθεια* – Jóban-dúskálás). – *208 243*

ARKHIMÉDÉSZ, szürakuszai-i (i. e. kb. 287–212) – görög matematikus, fizikus és technikus. – (229)

ARNIM-BOITZENBURG, Adolf Heinrich, Graf von (1803–1868) – porosz politikus, 1842–45 belügyminiszter, a három cenzúra-miniszter egyike. – *305* (156)

ATHÉNAIOSZ, naukratiszi (II. sz. vége–III. sz. eleje) – görög retorikus. – *243*
– *Deipnosophistae* (*Δειπνοσοφισταί* – Lakomai bölcselkedők), Schweighäuser kiad., Strassburg 1802. – *208 243*

AUGUSTINUS, Aurelius (Szent Ágoston) (354–430) – teológus, keresztény egyházatya; Hippo püspöke. – *187*
– *Epistolae* (Levelek). – *187 227*

B

BACHMANN, Karl Friedrich (1785–1855) – a jénai egyetem filozófiaprofesszora. – *249 437* (91)

BACON, Francis, Viscount of Saint Albans and Baron of Verulam (1561–1626) – angol materialista filozófus, természetkutató és történész; egy időben lordkancellár. – *13*
– *De dignitate et augmentis scientiarum* (A tudományok méltóságáról és gyarapításáról), London 1623. – *13*

BALBUS, Quintus Lucius (i. e. 1. sz.) – római politikus, a sztoicizmus képviselője Cicero „De natura deorum" c. művében. – *143*

BARBAROUX, Charles-Jean-Marie (1767–1794) – francia politikus, a konvent tagja, a girondisták egyik vezetője. – *329–330 335–337*

BARERE DE VIEUZAC (Barrère), Bertrand (1755–1841) – francia politikus, az alkotmányozó nemzetgyűlés és a konvent tagja. – *327 336*

BAUER, Bruno (1809–1882) – német ifjúhegeliánus filozófus, bibliakritikus, egy ideig a berlini, majd a bonni egyetem tanára; 1866 után nemzeti liberális. – *14 255–258 316 417 420 436* (15 81 90 98)

– *Kritik der evangelischen Geschichte der Synoptiker* (A szinoptikusok evangéliumi történelmének kritikája). II. köt., Lipcse 1841. – *255–258 417* (98 100 101 239)

BAUR, Ferdinand Christian (1792–1860) – német protestáns teológus, a tübingeni bibliakutatási iskola megalapítója. – *114–117*

– *Das Christliche des Platonismus oder Sokrates und Christus. Eine religionsphilosophische Untersuchung* (A platónizmus keresztényi mivolta, avagy Szókratész és Krisztus. Vallásfilozófiai vizsgálódás), Tübingen 1837. – *114–118*

BAYLE, Pierre (1647–1706) – francia szkeptikus filozófus, a felvilágosodás előfutára. – *146 184–185 187*

– *Dictionnaire historique et critique* (Történelmi és kritikai szótár). – *184 187 226–227*

BAZIRE (Basire), Claude (1764–1794) – francia politikus, a törvényhozó nemzetgyűlés és a konvent tagja, Danton híve. – *338*

BELTZ, Peter – kreuznachi szabó. – *439*

»*Le Bien public*« (A Közjó), Mâcon és Párizs. – *324* (184)

Biblia. – *139–140 211 256–257 316 318 355* (53 54 101 102 103 177 180)

BIRON DE GONTAUT, Armand-Louis, duc de Lauzun (1747–1793) – francia tábornok, az alkotmányozó nemzetgyűlés tagja. – *337*

BODELSCHWINGH, Ernst von (1794–1854) – porosz politikus, 1831-ben kormányfőtanácsos Kölnben, majd Trierben; 1834–42 a Rajna-tartomány főprezidense, 1842–45 pénzügyminiszter, 1845–48 márc. belügyminiszter. – *298 300*

Bohemus *lásd* Böhme

BOILEAU, Jacques (1752–1793) – francia politikus, a konvent tagja, girondista. – *335*

BOISSY D'ANGLAS, François-Antoine (1756–1826) – francia ügyvéd, író és politikus, az alkotmányozó nemzetgyűlés és a konvent tagja (Mocsár). – *327*

BOURBONOK – francia uralkodóház 1589–1792 és 1814–1830. – *337* (197)

BÖCKING, Eduard (1802–1870) – német jogász, bonni egyetemi tanár. – *433*

BÖHME, Johann Jakob (1575–1624) – német cipész, autodidakta vallásfilozófus, misztikus-dialektikus gondolkodó. – *72* (36)

BRANDIS, Christian August (1790–1867) – német filozófiatörténész, filozófiai szövegkiadások sajtó alá rendezője. – *212 223*

BRUCKER, Johann Jakob (1696–1770) – német tanár, lelkész; az első német filozófiatörténet szerzője. – *194*

– *Institutiones historiae philosophicae usui academicae juventutis adornatae* (Filozófiatörténeti tankönyv az akadémiai ifjúság használatára), Lipcse 1747. – *194 233*

BRUNO, Giordano (1548–1600) – olasz ateista és materialista filozófus. – *114*

BRÜGGEMANN, Theodor (1796–1866) – 1831-től a koblenzi tartomány tanügyi bizottság tagja. – *365 431*

BUHL, Ludwig Heinrich Franz (1814–1882) – német író és publicista, a „Doktorklub" tagja, a „Rheinische Zeitung" és más lapok munkatársa. – *292*

– *Die Bedeutung der Provinzialstände in Preussen* (A tartományi rendek jelentősége Poroszországban), Berlin 1842. – *292*

BURGER, Wilhelm Christian Heinrich – 1843-ban kreuznachi kozjegyzo. – *438–439*

BUZOT, François-Léonard-Nicolas (1760–1794) – francia politikus, az alkotmányozó nemzetgyűlés és a konvent tagja, a girondisták egyik vezetője. – *327 329–330 335–338* (197)

BÜLOW-CUMMEROW, Ernst Gottfried Georg von (1775–1851) – porosz konzervatív publicista és politikus. – *308* (169)

C

CABET, Etienne (1788–1856) – francia jogász és publicista, utópikus kommunista. – *302–303* (184)

CAMBACERES, Jean-Jacques-Regis de (1753–1824) – francia politikus, a konvent tagja (Mocsár), a törvényhozó bizottság elnöke. – *329 335*

CAMBON, Pierre-Joseph (1756–1820) – francia politikus, a törvényhozó nemzetgyűlés, a konvent és a pénzügyi bizottság tagja, csatlakozott a hegypártiakhoz. – *329 331 335*

CAMPHAUSEN, Ludolf (1803–1890) – kölni bankár, a rajnai liberális burzsoázia egyik vezetője; 1847-ben az egyesült Landtag tagja; 1848 márc.–jún. porosz miniszterelnök; 1848 júl.–1849 ápr. Poroszország küldötte az ideiglenes központi hatalomnál. – *311 314 320* (173)

Capitularia regum Francorum (A frankok királyainak kapitulárei); „Monumenta Germaniae historica" (Germánia történelmi emlékei), I–II. kot., G. H. Pertz kiad., Hannover 1835–37. *14* (11)

Cappelle, Marie *lásd* Lafarge (Laffarge), Marie

CARNOT, Lazare-Nicolas-Marguerite (1753–1823) – francia matematikus, politikus és katonai szakértő, a forradalmi hadsereg egyik szervezője, jakobinus, majd thermidorista; 1795-ben a direktórium tagja, 1800-ban I. Napóleon hadügyminisztere; 1815-ben a Bourbonok elől Németországba menekült. – *331*

Caroline *lásd* Marx, Karoline

Cartesius *lásd* Descartes

Cenzúratörvény, 1819 október 18-i *lásd* Verordnung, wie die Zensur der Druckschriften etc.

CHABOT, François (1759–1794) – francia politikus, a torvényhozo nemzetgyulés és a konvent tagja, hegypárti. – *338*

CHAMISSO, Adelbert von (1781–1838) – francia származású német költő és természettudós. – *14*

CICERO, Marcus Tullius (i. e. 106—43) – római ügyvéd, szónok és politikus; eklektikus filozófus. – *97 141 145 147 167 174–175 177–178 180 183–188 197* (28)

– *De fato* (A sorsról); „Opera philosophica" (Filozófiai művei), III. köt., Berlin 1745. – *141–145 147–151 179 183–184 187 216 226–227*

– *De finibus bonorum et malorum* (A jó és a rossz határairól); uo., II. köt. – *141 147–151 174 176–178 183 186–187 197 210 213–215 225 227 235* (55)
De natura deorum (Az istenek természetéről); uo., III. köt. – *141–145 174 176 178–180 183–184 188 210 213 215–216 218 225–228*
– *Tusculanae quaestiones* (Tusculumi problémák); uo., II. köt. – *141 178 214*

CLAESSEN, Heinrich Joseph (1813–1883) – német orvos, liberális; a „Rheinische Zeitung" részvénytársaságának egyik vezetője, a lap munkatársa; az 1848–49-es forradalom után a kölni liberálisok egyik vezetője. – *425* (115 117 126)

CLAUDIUS, Drusus Nero Germanicus (i. e. 10–i. sz. 54) – római császár 41–54. – *134*

CLEMENS ALEXANDRINUS, Titus Flavius (kb. 150–kb. 215) – görög egyházatya, egyházi író. – *127 138–139 174*
– *Stromata* (Στρωματεῖς – Szőnyegszőttesek [= Elegyes írások]); „Opera" („Művei"), Köln 1688. – *138–140 174 178 188 211 215 227*

CLEMENS, Heinrich (kb. 1818–1852) – Marx iskolatársa, később jegyző Saarlouisban. – *365*

COTTA, Cajus Aurelius (i. e. kb. 120–73) – római szónok és politikus; i. e. 74 consul; az újabb akadémia képviselője; Cicero „De natura deorum" c. dialógusában az epikureus filozófia kritikusa. – *144 174*

COTTA, Johann Georg (1796–1863) – 1832-től a stuttgarti Cotta kiadó vezetője. – *279–280 292* (133)

COUTHON, Georges-Auguste (1755–1794) – francia politikus, a törvényhozó nemzetgyűlés és a konvent tagja, jakobinus, Robespierre híve. – *341*

CRAMER, Andreas Wilhelm (1760–1833) – jogász és filológus, könyvtáros, kieli egyetemi tanár. – *13*
De verborum significatione etc. (A szavak jelentéséről stb.), Kiel 1811. – *13*

D

D'ALTON, Eduard (1772–1840) – a bonni egyetem tanára. – *433*

DANTON, Georges-Jacques (1759–1794) – francia politikus, ügyvéd, a jakobinusok jobbszárnyának vezére. – *328–329 331–337 340–341* (194 200 203)

DELAUNAY, Joseph (1746–1794) – francia politikus, a törvényhozó nemzetgyűlés, a konvent és a pénzügyi bizottság tagja, girondista. – *336*

DÉMÉTRIOSZ, magnésziai (i. e. I. sz.) – görög író. – *177 214*
– *Homonymi* (Ὁμώνυμοι – Hasonnevűek). – *177 214*

»*La Démocratie pacifique*« (A Békés Demokrácia), Párizs. – *324* (184)

DÉMOKRITOSZ, abdérai (i. e. kb. 460–kb. 370) – görög materialista filozófus, Leukipposz tanítványa, az atomisztikus elmélet fő képviselője. – *19 44–45 75–76 98 120–121 137–139 144–145 147–148 163 169 171–184 187 189–196 198–203 207 209–214 216–219 223–225 228–232 236 249 437* (57)

DESCARTES (Cartesius), René (1596–1650) – francia filozófus, matematikus és természettudós. – *42*

Des Maizeaux *lásd* Maizeaux

DESMOULINS, Lucie-Simplice-Camille-Benoît (1760–1794) – francia politikus, ügyvéd és publicista, a konvent tagja, a jakobinusok jobbszárnyához tartozott. – *341*

»*Deutsche Jahrbücher für Wissenschaft und Kunst*« (Német tudományos és művészeti évkönyvek), Lipcse. – *324* (98 183 186)

»*Deutscher Musenalmanach für das Jahr 1838*" (Német múzsa-évkönyv 1838-ra), Lipcse. – *14* (17)

»*Deutsch-Französische Jahrbücher*« (Német–Francia Évkönyvek), Párizs. – *323 423* (183 184)

DEZAMY, Théodore (1803–1850) – francia publicista, az utópikus kommunizmus forradalmi irányzatának képviselője. – *302*

– *Calomnies et politique de M. Cabet etc.* (Cabet úr rágalmai és politikája stb.), Párizs [1842]. – *302–303* (155)

DIOGENÉSZ, babilóniai (i. e. kb. 240–152) – görög sztoikus filozófus, Khrüszipposz tanítványa. – *141*

DIOGENÉSZ Laertiosz (laertéi) (III. sz.) – görög grammatikus, történetíró. – *19 27–29 35 41 45 137 139 176–177 179 190 196*

– *De clarorum philosophorum vitis, dogmatibus et apophthegmatibus* (*Βίοι καὶ γνωμαὶ τῶν ἐν φιλοσοφίᾳ εὐδοκιμησάντων* – A filozófia jeleseinek élete, tanai és mondásai), Lipcse 1833. – *137 139 168 174 176–179 182 185 188 190 193–198 201–206 210 212–217 219 223–227 229 231–243* (56 65 70)

DIONÜSZIOSZ (Dénes), Nagy (kb. 200–kb. 265) – Alexandreia püspöke (kb. 246-tól), Órigenész tanítványa; egy Epikuroszt és atomisztikus elméletét elítélő írását Euszebiosz kivonatolta. – *180 193*

DÖBEREINER, Johann Wolfgang (1780–1849) – német vegyész, a jénai egyetem tanára. – *437*

DUBOIS-CRANCÉ, Edmond-Louis-Alexis (1747–1814) – francia politikus, az alkotmányozó nemzetgyűlés és a konvent tagja, jakobinus, később thermidorista. – *339*

DUCOS, Roger (1747–1816) – francia politikus, 1794-ben a jakobinus klub elnöke; 1799-ben részt vett I. Napóleon államcsínyében. – *341*

DULAURE, Jacques-Antoine (1755–1835) – francia politikus, a konvent tagjaként a Mocsárhoz tartozott, de a girondistákat támogatta. – *327*

DUMOURIEZ, Charles-François (1739–1823) – francia tábornok és politikus, közel állt a girondistákhoz; 1793-ban mint az északi hadsereg parancsnoka áruló lett. – *337–338 340* (203)

DUTENS, Louis (1730–1812) – francia filológus és történész; Leibniz műveinek kiadója. – *211*

E

Eduard *lásd* Marx, Eduard

EGALITE, Louis-Philippe-Joseph de Bourbon, duc d'Orléans (1747–1793) – XVI. Lajos francia király unokafivére, 1789-ben a forradalom oldalára állt, a konvent tagja. – *329 335 337–338* (197)

EICHHORN – titkos jogügyi főtanácsos, a Berlinben székelő rajnai fellebbviteli és semmítőszék főügyésze, Marx apjának ismerőse. – *377 379*

EICHHORN, Johann Albrecht Friedrich (1779–1856) – 1840–48 porosz kultuszminiszter, reakciós. – *305*

EICHSTÄDT, Heinrich Karl Abraham (1772–1848) – filológus és esztéta, jénai egyetemi tanár; Lucretius „De rerum natura" c. művének kiadója. – *85*

Emilie *lásd* Marx, Emilie

EMPEDOKLÉSZ, akragaszi (i. e. kb. 494–kb. 433) – görög orvos, költő és természetfilozófus. – *46 77–79 92 174 212*

EPIKHARMOSZ (i. e. kb. 530–kb. 440) – görög komédiaíró. – *46 174 211* (28)

EPIKUROSZ (i. e. kb. 341–kb. 270) – görög materialista filozófus; az atomisztikus elmélet folytatója. – *17 19–21 24 26–28 30–31 33 35 37–39 41–51 58–72 74–80 82–85 92 94 97–98 101–102 113–114 121–122 127–139 141–144–151 155–160 163 167–169 171–219 223–227 229 231–235 237–238 242–244 248–249 437* (22 26 52 57 58 65)

– *Fragmenta librorum II. et XI. de natura in voluminibus papyraceis ex Herculaneo erutis reperta etc.* (A természetről szóló II. és XI. könyvnek a herculaneumi ásatások során feltárt papirusztekercsekben napvilágra került töredékei stb.), Rosini feldolg., Orelli kiad., Lipcse 1818. – *193 231*

ESKENS, udvari tanácsos, több évig a trieri szegényház igazgatója, a borászat fejlesztésére alakult egyesülés egyik vezetője. – *299*

ESSER J. P. – a Berlinben székelő rajnai fellebbviteli és semmítőszék titkos főtanácsosa, Marx apjának ismerőse. – *373 378–379 393*

EURIPIDÉSZ (i. e. kb. 480–406) – görög drámaíró. – *61 436*

Eurüdikosz *lásd* Eurülokhosz

EURÜLOKHOSZ (Eurüdikosz) (i. e. IV. sz. vége–III. sz.) – gorog szkeptikus filozófus; Pürrhón követője. – *215* (79)

EUSZEBIOSZ Pamphilu (kb. 260–kb. 340) – görög egyházatya, egyházi író; Kaiszareia püspoke. – *179–180 191 193*

– *Praeparatio evangelica* (*Προπαρασκευὴ εὐαγγελική* – Előkészület az evangéliumra), Párizs 1628. – *177 179–181 191 193 196 214 216–218 230–232 235*

EVERS – 1837–38-ban egyetemi hallgató Berlinben. – *400*

F

FEUERBACH, Johann Paul Anselm, Ritter von (1775–1833) – buntetőjogász; Ludwig Feuerbach apja. – *13*

– *Lehrbuch des gemeinen in Deutschland gültigen peinlichen Rechts* (A Németországban érvényes általános büntetőjog tankönyve). – *13*

– *Revision der Grundsätze und Grundbegriffe des positiven peinlichen Rechts* (A tételes büntetőjog alaptételeinek és alapfogalmainak revíziója), 2 részben, Erfurt–Chemnitz 1799–1800. – *13*

FEUERBACH, Ludwig (1804–1872) – német materialista filozófus. – *316 424* (81 183 184 187 242)

– *Geschichte der neuern Philosophie von Bacon von Verulam bis Benedict Spinoza* (Az újabb filozófia története verulami Bacontől Benedictus de Spinozáig), Ansbach 1833. – *41 194 233* (36)

FICHTE, Johann Gottlieb (1762–1814) – német idealista filozófus. – *9 13 115 353*

– *Grundlage des Naturrechts nach Prinzipien der Wissenschaftslehre* (A természetjog alapvetése a tudománytan princípiumai szerint), 2 részben, Jéna–Lipcse 1796. – *9* (7)

FOULD, Achille (1800–1867) – francia bankár és politikus, orléanista, majd bonapartista; 1848–49 az alkotmányozó nemzetgyűlés tagja; 1849–60, 1861–67 pénzügyminiszter, 1852–60 államminiszter és a császári udvar minisztere. – *291*

FOURNIER, Claude („l'American") (1745–1823) – 1789–92-ben forradalmi aktivista, jakobinus. – *339*

Der Freischütz *lásd* Weber, Karl Maria von

FREYTAG, Georg Wilhelm (1788–1861) – német orientalista, 1836-ban a bonni egyetem rektora. – *433–434*

FRIES, Jakob Friedrich (1773–1843) – a filozófia tanára a jénai egyetemen. – *437*

FRIGYES, II. (Nagy) (1712–1786) – porosz király 1740–1786. – *276*

FRIGYES KÁROLY, herceg (1828–1885) – porosz tábornok, majd vezértábornagy. – *388*

FRIGYES VILMOS, III. (1770–1840) – porosz király 1797–1840. – *383*

FRIGYES VILMOS, IV. (1795–1861) – porosz király 1840–1861. *266–267 270 271 274–276 424* (119 156 158)

G

GABLER, Georg Andreas (1786–1853) – német filozófus, hegeliánus; a berlini egyetem tanára. – *436*

GANGANELLI, Giovanni Vincenzo Antonio (szerzetesi nevén Lorenzo) (1705–1774) – római katolikus főpap; 1759-től bíboros, 1769–1774 XIV. Kelemen néven római pápa. – *317* (178)

GANS, Eduard (1798–1839) – német jogfilozófus, hegeliánus; a berlini egyetem tanara. – *435–436* (159)

GASSENDI, Pierre (1592–1655) – francia filozófus és matematikus; materialista. – *19 35 41 167 194 237*
– *Animadversiones in decimum librum Diogenis Laërtii, qui est de vita, moribus, placitisque Epicuri* (Észrevételek Diogenész Laertiosz tizedik könyvére, mely Epikurosz életéről, erkölcseiről és nézeteiről szól), Lyon 1649. – *19–42 45 167 194 233 237* (61 77)

GÄRTNER (GAERTNER), Gustav Friedrich (megh. 1841) – német jogtudós, az állam- és a nemzetközi jog professzora a bonni egyetemen. – *15*
– *Über die Provinzial-Rechte etc.* (A tartományi jogokról stb.), Berlin 1837. – *15*

GENSONNE, Armand (1758–1793) – francia politikus, a törvényhozó nemzetgyűlés és a konvent tagja, girondista. – *330*

GEPPERT, Karl Eduard (1811–1881) – klasszikus filológus; 1836-tól a berlini egyetem magántanára. – *436*

GERLACH, Karl Johann Heinrich Eduard von (1792–1863) – porosz államhivatalnok; 1839-ig berlini rendőrfőnök; 1839–45 kölni kormányprezidens. – *274 276–277* (127 156)

GOETHE, Johann Wolfgang von (1749–1832) – német költő és tudós. – *354–356 368* (209)
– *Faust.* – *52 355–356* (32)
– *Mignon.* – *394* (227)

GOETTLING, Karl Wilhelm (1793–1869) – német filológus; a jénai egyetem tanára. – *437*

GORGIASZ, leontinoi-i (i. e. kb. 483–kb. 376) – görög filozófus, szofista. – *120*

GORSAS, Antoine-Joseph (1751–1793) – francia politikus és publicista, a konvent tagja, girondista; a „Courier de Versailles" (Versailles-i Futár) kiadója. – *338*

GÖRRES, Johannes Joseph von (1776–1848) – német író és történész, kezdetben haladó, később romantikus reakciós, ultramontán; a katolicizmus védelmében szembeszállt a porosz kormányzattal. – *308* (165)

GRACH, E. – a trieri anyakönyvi hivatal vezetője. – *429*

GRATIANUS (XII. sz.) – olasz szerzetes, 1140 körül egyházjogi gyűjteményt állított össze, amely 1499 óta a Corpus juris canonici első részét alkotja. – *13* (13)
– *Concordia discordantium canonum* (Az egymással összhangban nem levő jogszabályok gyűjteménye). – *13* (13)

GRATZ, Peter Alois (1769–1849) – a bonni egyetem katolikus teológiai karának professzora, egyházi tanügyi tanácsos Trierben. – *367*

GREGOIRE, Henri (1750–1831) – francia politikus, az alkotmányozó nemzetgyűlés és a konvent tagja, hegypárti. – *328 335*

GROLMANN, Karl Ludwig Wilhelm von (1775–1829) – német jogász és politikus, jogi író. – *13*
– *Grundsätze der Kriminalrechtswissenschaft* (A büntetőjogtudomány alapelvei). – *13*

GRUPPE, Otto Friedrich (1804–1876) – német idealista filozófus, irodalomtörténész és publicista; 1842–1844 a porosz kultuszminisztérium hivatalnoka; fellépett az ifjúhegeliánusok ellen. – *255–258* (98 99)
– *Bruno Bauer und die akademische Lehrfreiheit* (Bruno Bauer és a főiskolai tanítás szabadsága), Berlin 1842. – *255–258*

GUADET, Marguerite-Elie (1758–1794) – francia politikus, a törvényhozó nemzetgyűlés és a konvent tagja, a girondisták egyik vezetője. *330 333 337 340–341*

GÜNSTER – trieri bírósági ügyész. – *367*

H

HAIZINGER, Amalie (1800–1884) – német színésznő. – *418*

HAMACHER, Wilhelm (1808–1875) – a trieri gimnázium némettanára. *431*

HAMEYER – neussi család, Jenny von Westphalen ismerősei. – *420*

HAND, Ferdinand Gotthelf (1781–1851) – német filológus; a jénai egyetem tanára. – *437*

HARDENBERG, Karl August, Fürst von (1750–1822) – porosz politikus, 1810–1822 kancellár, ebben a minőségében tovább folytatta a Stein által 1807-ben bevezetett reformpolitikát. – *305*

HEFFTER, August Wilhelm (1796–1880) – német jogász; a berlini egyetem tanára. – *435*

HEGEL, Georg Wilhelm Friedrich (1770–1831) – német objektív idealista filozófus. – *13–15 55 112–117 119 122 167 220 246 305 322 353 417* (20 81 87 157 159)
– *Phänomenologie des Geistes* (A szellem fenomenológiája); „Werke" („Művei"), II. köt., J. Schulze kiad., Berlin 1832. – *119* (47)
– *Vorlesungen über die Philosophie der Religion etc.* (Előadások a vallás filozófiájáról stb.); „Werke" („Művei"), XI–XII. köt., Ph. Marheineke kiad., Berlin 1832. – *112 246* (44 87)
– *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie* (Előadások a filozófia történetéről), II. kötet; „Werke" („Művei"), XIV. köt., K. M. Michelet kiad., Berlin 1833. – *122* (49)

HEINE, Heinrich (1797–1856) – német költő és író; 1843-tól Marx barátja. – (183 184) – *Die Nordsee. Frieden* (Az Északi-tenger. Béke). – *13* (12)

HEINECCIUS, Johann Gottlieb (1681–1741) – német jogász, jogi tankönyvek és kézikönyvek szerzője. – *8*
– *Elementa juris civilis etc.* (A polgári jog elemei stb.), Amszterdam 1728. – *8*

HÉRAKLEITOSZ, epheszoszi (i. e. kb. 540–kb. 480) – görög filozófus, a dialektika első felismerője. – *115 145 171–172*

HERENNIOSZ (III. sz.) – görög újplatónikus filozófus, Ammoniosz Szakkasz követője. – *116*

Hermann *lásd* Marx, Hermann

HERMIPPOSZ, szmürnai (kb. i. e. II. sz.) – görög életrajzíró. – *216*

HÉRODOTOSZ (i. e. III. sz.) – görög filozófus, Epikurosz tanítványa. – *27–28 35–36 137 190 195–196 201 205 241*

HERWEGH, Georg (1817–1875) – német forradalmár költő. – *281* (183)

HÉSZIODOSZ (i. e. kb. VIII. sz.) – görög epikus költő. – *45 141*

HESS, Moses (1812–1875) – német publicista, a „Rheinische Zeitung" egyik alapítója és munkatársa; a negyvenes évek közepén az „igazi szocializmus" egyik fő képviselője, később lassalleánus. – *252* (92 183 184)

HIPPOKRATÉSZ, kószi (i. e. kb. 460–kb. 377) – görög orvos. – *61*

HOLBACH, Paul-Henri-Dietrich, baron d' (1723–1789) – francia filozófus, mechanikus materialista, ateista.
– (M. Mirabaud:) *Système de la nature. Ou des lois du monde physique et du monde moral* (A természet rendszere, vagy a fizikai világ és az erkölcsi világ törvényei), London 1770. – *244* (85)

HOMÉROSZ – legendás görög költő, akinek többek között az „Iliasz" és az „Odüsszeia" c. eposzokat tulajdonítják (keletkezési idejük i. e. kb. IX–VII. sz.). – *47 64 100 138 141 174 320 433*
– *Ilias* (Ἰλιάς – Iliasz). – *46–47* (27 29)

HOMMER, Joseph Ludwig Aloys von (1760–1836) – 1824-től Trier püspöke. – *372*

HUME, David (1711–1776) – angol agnosztikus filozófus, történész és közgazdász. – *168*
– *Über die menschliche Natur* (Az emberi természetről), L. H. Jakob ford. és komm., Halle 1790. – *168* (64)

I

IDOMENEUSZ (i. e. kb. 325–270 után) – Epikurosz tanítványa. – *129 131*

J

JAHN, Johann Christian (1797–1846) – német tanár, filológus; a „Neue Jahrbücher für Philologie und Pädagogik" és az „Archiv für Philologie und Pädagogik" egyik szerkesztője. – *226* (83)

JAEHNINGEN, F. L. – trieri bírósági ügyész; 1836-tól a Berlinben székelő rajnai fellebbviteli és semmítőszék titkos főtanácsosa; Marx apjának ismerőse. – *373 377–379 386 392*

Jenny *lásd* Westphalen, Jenny von

Jette *lásd* Marx, Henriette

Joseph Egalité *lásd* Egalité, Louis-Philippe-Joseph de Bourbon, duc d'Orléans

K

KANT, Immanuel (1724–1804) – német filozófus és természettudós. – *12 13 56 246 353 365* (9 82)

– *Kritik der reinen Vernunft* (A tiszta ész kritikája) (1781). – *246* (88 89)

– *Anthropologie in pragmatischer Hinsicht* (Antropológia, pragmatikai szemszögből), Königsberg 1798. – *365* (214)

Kapitulárék *lásd* Capitularia regum Francorum

KARNEÁDÉSZ, kürénéi (i. e. kb. 214–129) – görög szkeptikus filozófus; az új akadémia alapítója. – *133*

Kelemen, XIV. *lásd* Ganganelli, Giovanni Vincenzo Antonio

KERSAINT, Armand-Guy-Simon de Coetnempren, comte de (1742–1793) – francia politikus, a törvényhozó nemzetgyűlés és a konvent tagja, girondista. – *328 335*

KHARINOSZ – athéni politikus, i. e. 308–307-ben arkhón (a legfőbb végrehajtó hatalmat gyakorló kilencek egyike). – *129*

KHRÜSZIPPOSZ, szoloi-i (i. e. kb. 280–205) – görög sztoikus filozófus. – *135 141 208 243*

KLEIN, Ernst Ferdinand (1743–1810) – német jogász, jogi író. – *12*

– *Annalen der Gesetzgebung und Rechtsgelehrsamkeit in den Preussischen Staaten* (A törvényalkotás és a jogtudomány annalesei a porosz államokban), I–XXVI. köt., Berlin–Stettin 1788–1809. – *12*

– *Grundsätze des gemeinen deutschen peinlichen Rechts etc.* (Az általános német büntetőjog alaptételei stb.) (II. kiad., Halle 1799). – *12*

KLEINERZ – a Marx család ismerőse. – *372 374 379*

KLEINIASZ, taraszi (i. e. IV. sz.) – görög filozófus, püthagoreus. – *224*

KLOTZ, Reinhold (1807–1870) – német filológus, a „Neue Jahrbücher für Philologie und Pädagogik" és az „Archiv für Philologie und Pädagogik" egyik szerkesztője. – *226* (82)

KOLÓTÉSZ, lampszakoszi (i. e. IV–III. sz.) – görög filozófus, epikureus. – *58 74 84 213*

KOLUMBUSZ (Cristoforo Colombo, Cristóbal Colón) (1446 vagy 1451–1506) genovai származású spanyol hajós, Amerika felfedezője. – *60*

KOPERNIKUSZ (Kopernik, Coppernicus), Nicolaus (1473–1543) – lengyel csillagász, a heliocentrikus felfogás és ezzel a tudományos asztronómia megteremtője. – *304*

Korrespondent *lásd* Staats- und Gelehrte Zeitung des Hamburgischen unparteiischen Korrespondenten

»*Kölnische Zeitung*« (Kölni Újság). – *261–267 270–273 316 324* (107 108 113 116 125 185)

»*Königsberger Allgemeine Zeitung*« (Königsbergi Általános Újság). – *305* (124 161)

KÖPPEN, Karl Friedrich (1808–1863) – német radikális publicista és történész, ifjúhegeliánus. – *168* (15 63)

– *Friedrich der Grosse und seine Widersacher. Eine Jubelschrift (Meinem Freunde Karl Heinrich Marx aus Trier gewidmet)* (Nagy Frigyes és ellenlábasai. Jubilálvány (Barátomnak, a trieri K. H. Marxnak ajánlva)), Lipcse 1840. – *168* (63)

KRAUSE – 1821–41 a berlini egyetem bírája. – *436*

KROPP, Mathias – alkalmazott Trierben. – *429*

KÜPPER (megh. 1850) – tanügyi tanácsos, a trieri gimnázium hittantanára; Marx apjának ismerőse. – *387 431*

L

LACROIX, Jean-François (1754–1794) – francia politikus, a konvent tagja; Danton híve. – *336 341*

LADENBERG, Adalbert von (1798–1855) – 1834–37 trieri kormányprezidens, 1839-ben porosz kultuszminisztériumi főosztályvezető, 1848–50 kultuszminiszter. – *298*

LAFARGE (Laffarge), Marie (szül. Cappelle) (1816–1852) – a negyvenes évek elején nagy port felvert méregkeverési és ékszertolvajlási bűnügy főszereplője.
– *Mémoires de Marie Cappelle, veuve Lafarge, écrits par elle-même* (Marie Cappelle, özvegy Lafarge-né saját kezűleg írt emlékiratai), I–IV. köt., Párizs 1841–42. – *425* (213)

LAFAYETTE, Marie-Joseph-Paul de Motier, marquis de (1757–1834) – francia tábornok és politikus, a francia forradalom idején a nagyburzsoázia egyik vezetője; 1830-ban Lajos Fülöp trónralépésének egyik előkészítője. – *326* (190)

LAISZ – e néven két hetéra ismeretes: egyik az i. e. V. sz. második feléből, a másik az i. e. IV. sz. elejéről. – *167*

LAJOS, XVI. (1754–1793) – francia király 1774–1792. – *338* (188)

LAJOS, XVIII. (1755–1824) – francia király 1814 és 1815–1824. – *322* (105)

LAJOS FÜLÖP (1773–1850) – orléans-i herceg, francia király 1830–1848. – *322*

LAMARTINE, Alphonse-Marie-Louis de (1790–1869) – francia költő, történész és politikus; a 40-es években a mérsékelt republikánusok egyik vezetője; 1848-ban az ideiglenes kormány külügyminisztere és tulajdonképpeni feje, az alkotmányozó nemzetgyűlés és a végrehajtó bizottság tagja; az államcsíny után visszavonult a politikától. – *324* (184)
– *Histoire des Girondins* (A girondisták története), I–IV. köt., Brüsszel 1847. – *324*

LAMENNAIS (La Mennais), Hugues-Félicité-Robert de (1782–1854) – francia abbé, publicista, a keresztényszocializmus ideológusa. – *324* (184)

LAMETH, Alexandre (1760–1829) – francia politikus, az alkotmányozó nemzetgyűlés tagja, a mérsékelt konstitucionalisták (feuillant-ok) egyik vezetője; a monarchia megdöntése után elmenekült Franciaországból. – *327 334* (193)

LAMETH, Charles (1757–1832) – francia politikus, az alkotmányozó nemzetgyűlés tagja, feuillant, A. Lameth fivére; a monarchia megdöntése után elmenekült Franciaországból. – *327 334* (193)

LANCELOTTI, Giovanni Paolo (1511–1591) – olasz jogász. – *13*
– *Institutiones juris canonici* (Egyházjogi institúciók) (1587 óta része a corpus juris canonicinak (a katolikus egyházi törvénytárnak)). – *13*

LANCIZOLLE, Karl Wilhelm von Deleuze de (1796–1871) – német jogász, a porosz állami levéltárak igazgatója; a berlini egyetem tanára, jogtörténeti és történelmi munkák szerzője. – *436*

LANJUINAIS, Jean-Denis, comte de (1753–1827) – francia politikus, az alkotmányozó nemzetgyűlés és a konvent tagja, girondista. – *330 337*

LARIVIERE, Pierre-François-Joachim (1761–1838) – francia politikus, a törvényhozó nemzetgyűlés és a konvent tagja, girondista. – *337*

LASOURCE, Marc-David (Alba) (1762–1793) – francia politikus, a törvényhozó nemzetgyűlés és a konvent tagja, girondista. – *339–340*

LAUTERBACH, Wolfgang Adam (1618–1678) – német jogtudós. – *13*
– *Collegium theorico-practicum etc.* (Elméleti és gyakorlati kollégium stb.), I–XL. köt., Tübingen 1690–1714. – *13*
– *Compendium juris brevissimis verbis etc.* (A jog rövid összefoglalása stb.), Tübingen 1769. – *13*

LEIBNIZ (Leibnitz), Gottfried Wilhelm, Freiherr von (1646–1716) – német matematikus, objektív idealista filozófus. – *174–175 193 365*
– *Opera omnia* (Összes művei), L. Dutens kiad., Genf 1768; Köln–Berlin 1789. – *174–175 211*

LEONTEUSZ, lampszakoszi (i. e. III. sz.) – görög filozófus, Epikurosz tanítványa. – *75 174 210*

LEPELLETIER DE SAINT FARGEAU, Louis-Michel (1760–1793) – az alkotmányozó nemzetgyűlés és a konvent tagja, jakobinus. – *331 338*

LESSING, Gotthold Ephraim (1729–1781) – német drámaíró, műtörténész és kritikus, a felvilágosodás egyik vezéralakja. – *13 391*
– *Laokoon: oder über die Grenzen der Malerei und Poesie* (Laokoón: avagy a festészet és költészet határairól), Berlin 1766. – *12*

LEUKIPPOSZ (i. e. V. sz.) – görög materialista filozófus; az atomisztikus elmélet megalapozója. – *120 137 144 189 192 196 212 216 223–224 228–230 232*

LEVASSEUR DE LA SARTHE, René (1747–1834) – francia orvos és politikus, a konvent tagja, jakobinus, a konvent küldötte az északi hadseregnél; később fellépett Danton és Desmoulins ellen; thermidor idején a reakció ellen harcolt; a restauráció alatt emigrált és a júliusi forradalomig Belgiumban élt. – *325 332 338 341* (195 203)
– *Mémoires de R. Levasseur (de la Sarthe)* (R. Levasseur (de la Sarthe) emlékiratai), Párizs 1829, I[–IV]. köt. – *325–341* (187 190 194 196 197 198 200)

LICHTENSTEIN, Martin Heinrich Karl (1780–1857) – zoológus, utazó, berlini egyetemi tanár. – *436*

LOCKE, John (1632–1704) – angol közgazdász és szenzualista filozófus. – *365*

LOEBELL, Johann Wilhelm (1786–1863) – német történész, bonni egyetemi tanár. – *434*

LOERS, Vitus (megh. 1862) – német nyelvész, a trieri Friedrich Wilhelm-gimnázium tanára, később igazgatója. – *365–366 431* (213)

Louise *lásd* Marx, Louise

LOUVET DE COUVRAI, Jean-Baptiste (1760–1797) – francia író és politikus, a „La Sentinelle" (Az Őrszem) c. lap szerkesztője, a konvent tagja, girondista. – *330 336–337*

LUCRETIUS Carus, Titus (i. e. kb. 96–kb. 55) – római költő és filozófus; ateista és materialista. – *57 83 85 91–95 100–101 108 155 185–186 190 194 196 199 201 209*
– *De rerum natura* (A dolgok természetéről), Eichstädt kiad., Lipcse 1801. – *57 83 85–111 155 185–189 193 198–202 209 226–229 232–233 235–239 243* (40 41 43 73)

LUDEN, Heinrich (1780–1847) – német történész, jénai egyetemi tanár. – *12 437* – *Geschichte des teutschen Volkes* (A német nép története), I–XII. köt., Gotha 1825–1837. – *12*

LUJZA (1776–1810) – porosz királyné, III. Frigyes Vilmos felesége. – *383*

LUTHER, Martin (1483–1546) – a német reformáció vezére; a paraszthábor ú val szemben a katolikus ellenforradalommal szövetkezett; a Biblia fordítója. – *275 317 355*

Lüsziphanész *lásd* Nausziphanész

M

MAIZEAUX (Desmaizeaux), Pierre des (1666–1745) – francia kritikus, történész és életrajzíró. – *211*

»*Mannheimer Abendzeitung*« (Mannheimi Esti Újság). – *253* (94)

MARAT, Jean-Paul (1743–1793) – francia forradalmár, természettudós és publicista; a forradalom idején a jakobinusok egyik legkövetkezetesebb vezetője. – *328–330 335 339–340* (194 195)

MARION, Anton – bírósági végrehajtó Leiwenben, 1832-től fogadós Trierben. – *299*

MARIUS, Gajus (i. e. kb. 156–86) – római hadvezér és politikus; i. e. 107, 104–100 és 86 consul. – *219*

MARX, Eduard (1826–1837) – Marx öccse. – *15 366 374 384 392 399 408* (19 236)

MARX, Emilie (1822–1888) – Marx húga. – *374 402 415*

MARX, Heinrich (1777–1838) – Marx apja, trieri ügyvéd, igazságügyi tanácsos. – *7–16 347 363–404 407–408 414 429–430 432–433 435* (2 10 72 211 219 220 221 225 230 231 234 245)

MARX, Henriette (szül. Presburg) (1788–1863) – Marx anyja. – *15 363–364 366–369 371–377 382 384–390 392–393 395 399 401–403 409 414–416 429* (215)

MARX, Henriette (1820–1845) – Marx húga, 1844-től Theodor Simons felesége. – *374 402 415*

MARX, Hermann (1819–1842) – Marx öccse. – *374 393 415*

MARX, Karoline (1824–1847) – Marx húga. – *374 402 415*

MARX, Louise (1821–1893) – Marx húga, később Jaan Carel Juta felesége. – *374 402 415*

MARX, Sophie (1816–1876) – Marx nővére, 1842-től W. R. Schmalhausen felesége. *375–377 382 384 386 395 400–402 416* (222)

MEDEM, Freiherr von – 1841-ben a berlini egyetem quaestora és titkára. – *436*

MEMMIUS, Cajus (i. e. I. sz.) – római politikus, i. e. 58 praetor; Lucretius neki ajánlotta „De rerum natura" c. költeményét. – *233*

MENOIKEUSZ (Menoeceus) (i. e. 300 körül) – Epikurosz barátja, egyik levelének címzettje. – *21 139* (65)

MERKENS, Heinrich (1778–1854) – kölni kereskedő és bankár, a kölni kereskedelmi kamara elnöke, a városi rendek képviselője a rajnai tartományi Landtagban; liberális. – *311–314 320* (173)

MÉTRODÓROSZ, khioszi (i. e. IV. sz.) – görög filozófus; Démokritosz tanítványa. – *137–138 198* (76)

MÉTRODÓROSZ, lampszakoszi (i. e. kb. 331–kb. 278) – görög filozófus; Epikurosz iskolájához tartozott. – *50 64 127 129 138 215 235* (52)

MEURIN – berlini pénzügyi hivatalnok, udvari tanácsos; Heinrich Marx ismerőse. – *373 377 380 383 393*

MOSEN, Julius (1803–1867) – német író, romantikus; a francia júliusi forradalom hatására közeledett az Ifjú Németország-hoz. – *279–281* (135 137)

– *Herzog Bernhard. Historische Tragödie* (Bernát herceg. Történelmi tragédia) (1842), nyomtatásban először megjelent Lipcse 1855. – *281* (138)

– *Der Kongress von Verona* (A veronai kongresszus), Berlin 1842. – *279–280*

MÜHLENBRUCH, Christian Friedrich (1785–1843) – német jogász, jogi író. – *13*

– *Doctrina pandectarum* (A pandekták tana), I–III. köt., Halle 1823–1825. – *13*

MÜLLER, Johannes (1801–1858) – német fiziológus és anatómus, a berlini egyetem tanára. – *372*

N

NAPIER, Sir Charles (1786–1860) – angol tengernagy, részt vett a portugáliai és a szíriai háborúkban (1810–1834 és 1840), a krími háború idején, 1854-ben a keleti-tengeri flotta parancsnoka. – *418*

NAPÓLEON, I. (Bonaparte) (1769–1821) – francia császár 1804–1814 és 1815. – *383* (107 208 224)

NAUSZIPHANÉSZ (Lüsziphanész) (i. e. IV. sz.) – görög filozófus; Démokritosz követője. – *215* (79)

NEOKLÉSZ (i. e. IV. sz.) – Epikurosz apja. – *210*

Neues elegantestes Konversationslexikon für Gebildete aus allen Ständen (Új és igen választékos társalgási lexikon minden rendbeli művelt emberek számára), O. L. B. Wolff kiad. (II. köt., Lipcse 1835.) – *305* (157)

NEWTON, Sir Isaac (1642–1727) – angol fizikus, csillagász és matematikus. – *365*

NICOLAI, Christoph Friedrich (1733–1811) – német író, kiadó és könyvkereskedő; a „felvilágosult abszolutizmus" híve; Kant és Fichte ellenfele. – *115*

NIKOLAOSZ, damaszkoszi (szül. i. e. kb. 64) – görög történetíró és filozófus; Arisztotelész követője. – *19 174 210*

NOTZ, Heinrich von (kb. 1818–1848) – Marx osztálytársa, egyetemi hallgató Bonnban és Berlinben; később erdészgyakornok. – *380*

NÜRNBERGER, Johann Baptist Karl (1762–1807) – német professzor, a filozófia és matematika tanára a dortmundi egyetemen; Diogenész Laertiosz műve X. könyvének sajtó alá rendezője. – *190*

O

OPPENHEIM, Dagobert (1809–1889) – német publicista, ifjúhegeliánus; a „Rheinische Zeitung" egyik kiadója; később visszavonult a politikai tevékenységtől. – *425*

OPPENHOFF – 1836-ban a bonni egyetem titkára, udvari tanácsos. – *434*

ORELLI, Johann Konrad von (1770–1826) – svájci pap és filológus; ókori szerzők szövegeinek sajtó alá rendezője. – *231*

ÓRIGENÉSZ, alexandreiai (kb. 185–kb. 254) – keresztény teológus, egyházatya. – *116*

Orléans *lásd* Egalité, Louis-Philippe-Joseph de Bourbon, duc d'Orléans

ORLEANS-OK – a Bourbonok ifjabb ága, francia királyi család 1830–1848. – *337–338* (197)

OVIDIUS Naso, Publius (i. e. 43–i. sz. kb. 17) – római költő, i. sz. 8-ban száműzték Rómából. – *12*

P

PACHE, Jean-Nicolas (1746–1823) – francia politikus, jakobinus, 1792 okt.–1793 jan. hadügyminiszter, 1793 febr.–1794 máj. Párizs polgármestere. – *331 338–339*

PARMENIDÉSZ, eleai (i. e. kb. 540–480 után) – görög filozófus, az eleai filozófiai iskola fő képviselője. – *79–80 174 216*

PERGER, Gustav Joseph (szül. 1783) – 1817–48 trieri kerületi főnök. – *298–299* (151)

PETION DE VILLENEUVE, Jérôme (1753–1794) – francia politikus, a konvent első elnöke, 1792-ben Párizs polgármestere, girondista. – *326–328 330 333–334 337* (188)

PETRASCH, Karl (Carl) (szül. kb. 1780) – trieri közigazgatási titkár. – *429*

PHALARISZ (i. e. 470 körül) – a szicíliai Akragasz zsarnoka. – *127* (51)

PHELIPPEAUX (Philippeaux), Pierre-Nicolas (1754–1794) – francia politikus, a konvent tagja, a jakobinusok jobbszárnyához tartozott; Danton híve. – *329 335–336 341*

Philippe Egalité *lásd* Egalité, Louis-Philippe-Joseph de Bourbon, duc d'Orléans

PHILOPONOSZ, Ioánnész, kaiszareiai (V. sz. vége–VI. sz. eleje) – görög grammatikus, filozófus és teológus; Arisztotelész kommentátora; *lásd még* Scholia in Aristotelem. – *191 193 230 232*

PLATÓN (i. e. kb. 427–kb. 347) – görög idealista filozófus. – *46 56–57 76 80–82 112 114 116–120 132 145 172 174 203 224*
– *Parmenides* (*Παρμενίδης*). – *118*
– *Phaedon* (*Φαίδων*). – *57*
– *De re publica* (*Πολίτεια* – Az állam). – *56 116* (33)
– *Timaeus* (*Τίμαιος*). – *118–119*

PLÓTINOSZ, lükópoliszi (kb. 205–270) – görög filozófus, újplatónikus. – *119–120* (48)

PLUTARKHOSZ, khairóneiai (kb. 46–kb. 125) – görög történet- és életrajzíró, idealista filozófus. – *35 50–51 58–75 80–85 91–92 146 159–161 167–169 174–175 179 181 187–188 190–191 196 219 244* (37)
– *Adversus Colotem* (*Ηρὸς Κολώτην* – Kolótész ellen); „Opera" („Művei"), G. Xylander kiad., Frankfurt 1599, 1620. – *58 74–85 174–177 196–197 210–214 234–235*
– *De animae procreatione in Timaeo* (*Περὶ ἐν Τιμαίῳ ψυχογονίας* – A lélek teremtéséről a „Timaios"-ban); „Varia scripta" („Elegyes írásai"), VI. köt., Lipcse 1815, 1820, 1829. – *187 227*
– *Caius Marius* (*Γαῖος Μάριος*); „*Βίοι παράλληλοι*" („Párhuzamos életrajzok"). – *219*
– *De eo, quod secundum Epicurum non beate vivi possit* („*Οτι οὐδὲ ζῆν ἐστιν ἡδέως κάτ' Ἐπίκουρον* – Arról, hogy Epikurosz szerint nem élhetünk boldogan). – *35 50–51 58–74 159–160 168 174 178 188 215 227–228 244–245* (35)

– (PSZEUDO-PLUTARKHOSZ:) *De placitis philosophorum* (*Περὶ τῶν ἀρεσκόντων φιλοσόφοις φυσικῶν δογμάτων* – A filozófusok [fizikáról vallott] nézeteiről); „Varia scripta" („Elegyes írásai"), V. köt., Lipcse 1815, 1820, 1829. – *174 176–177 179 181 183 191 193 195 197–198 210 213–214 216 218–219 225 229–232 234–235* (68)

POLÜAINOSZ, lampszakoszi (i. e. 300 körül) – görög matematikus és filozófus, Epikurosz tanítványa. – *129*

POSZEIDÓNIOSZ, apameiai (i. e. kb. 135–kb. 51) – görög sztoikus filozófus és történetíró. – *19 174 210*

PRAXIPHANÉSZ (i. e. IV. sz.) – görög filozófus és grammatikus; Arisztotelész követője. – *215*

PRÓTAGORASZ, abdérai (i. e. kb. 485–411) – görög filozófus, szofista. – *120 144*

PUGGÉ, Eduard (1802–1836) – német jogász, Savigny tanítványa, bonni egyetemi tanár. – *433*

PUSTKUCHEN-GLANZOW, Johann Friedrich Wilhelm (1793–1835) – német lelkész; reakciós, pietista szellemű paródiákat írt Goethe ellen. – *355–356* (209)

PÜRRHÓN, éliszi (i. e. kb. 365–kb. 275) – görög filozófus, szkeptikus. – *46–48 215*

PÜTHAGORASZ (i. e. kb. 580–kb. 496) – görög matematikus és filozófus. – *46 224*

PÜTHOKLÉSZ (i. e. III. sz.) – görög filozófus; Epikurosz tanítványa. – *37 129 181 195 204–205 240*

R

REBECQUI, François-Trophime (1760–1794) – francia politikus, a konvent tagja, girondista. – *329 335*

REIMARUS, Hermann Samuel (1694–1768) – német teológus, felvilágosító filozófus. – *13* – *Allgemeine Betrachtungen über die Triebe der Tiere, hauptsächlich über ihre Kunsttriebe etc.* (Általános vizsgálódások az állatok ösztöneiről, különösen művészi ösztöneikről stb.), Hamburg 1760. – *13*

REINHARD – igazságügyi titkos tanácsos; Heinrich Marx ismerőse. – *373 393* (219)

REINHOLD, Ernst Christian Gottlieb (1793–1855) – a filozófia tanára a jénai egyetemen. – *437*

„*Rheinische Zeitung für Politik, Handel und Gewerbe*" (Rajnai Újság – politika, kereskedelem és ipar), Köln. – *251–254 259–260 265 267–269 272 274–281 296–297 302 304–312 319–321 324* (92 93 94 104 107 109 110 111 115 117 121 122 124 125 127 129 130 133 134 137 138 148 149 150 153 156 162 166 167 168 172 181)

„*Rhein- und Moselzeitung*" (Rajnai és Moseli Újság), Koblenz. – *311–321* (173 177 181)

RICKES, Johann Anton – Marxék kreuznachi ismerőse. – *439*

RITTER, Heinrich (1791–1869) – német filozófiatörténész, vallásos idealista. – *52 120 191* – *Geschichte der Philosophie alter Zeit* (Az ókori filozófia története), Hamburg 1829. – *52 120–121 176 191 212 230*

RITTER, Karl (1779–1859) – német geográfus, a berlini egyetem tanára. – *436*

ROBESPIERRE, Maximilien-Marie-Isidore de (1758–1794) – francia forradalmár, a jakobinusok vezetője, 1793–94 a forradalmi kormány feje. – *328–330 333 335–337 340* (189 194 196 200)

ROCHOW, Gustav Adolf Rochus von (1792–1847) – a reakciós porosz junkerség képviselője, 1834–42 porosz belügyminiszter. – *305*

ROLAND DE LA PLATIERE, Jean-Marie (1734–1793) – francia politikus, a konvent tagja, girondista; a girondista kormány belügyminisztere. – *329–331 335–338*

ROSINI (Rosinius), Carlo Maria (1748–1836) – olasz filológus és politikus; *lásd még* Epikurosz. – *193 231*

RUDORFF, Adolf Friedrich (1803–1873) – német jogász, a berlini egyetem tanára. – *436*

RUGE, Arnold (1802–1880) – német publicista, ifjúhegeliánus; a „Hallische", majd a „Deutsche Jahrbücher" szerkesztője; 1844-ben Marxszal együtt kiadta a „Deutsch-Französische Jahrbücher"-t; kispolgári demokrata, 1848-ban a frankfurti nemzetgyűlés tagja (baloldal); az 50-es években az angliai német kispolgári emigráció egyik vezetője; 1866-tól nemzeti liberális. – *324 423–424* (81 138 183 184 186 187)

RUTENBERG, Adolf (1808–1869) – német publicista, ifjúhegeliánus; 1842-ben néhány hónapig a „Rheinische Zeitung" szerkesztője; 1848-ban a „Nationalzeitung" szerkesztője; 1866 után nemzeti liberális. – *14 276–277* (15 127)

S

SALLES, Jean-Baptiste (1760–1794) – francia politikus, az alkotmányozó nemzetgyűlés és a konvent tagja, girondista. – *337*

SALLET, Friedrich von (1812–1843) – német késői romantikus költő és író, liberális; 1840 után Hegel és az ifjúhegeliánusok befolyása alatt állt. – *316–318* (177)

– *Laien-Evangelium. Jamben* (Laikusok evangéliuma. Jambusok), Lipcse 1842. *316 318* (177)

SALOMON, von – 1836-ban a bonni egyetem bírája. – *434*

SÁNDOR, Nagy (i. e. 356–323) – Makedónia királya i. e. 336–323. – *51 171* (30)

SANTERRE, Antoine-Joseph (1752–1809) – 1792–93 a párizsi nemzeti gárda parancsnoka, a girondisták híve. – *339*

SATURNINUS, Lucius Herennius – 98–99-ben achaiai proconsul; valószínűleg azonos azzal a Saturninusszal, akinek Plutarkhosz „Adversus Colotem" c. írását ajánlotta. – *74*

SAVIGNY, Friedrich Karl von (1779–1861) – német jogász, Hugo követője, a történelmi jogi iskola feje; a marburgi, a landshuti és a berlini egyetem tanára; 1842–48 porosz törvényrevíziós miniszter. – *9 13 435*

– *Das Recht des Besitzes etc.* (A birtoklás joga stb.) (1803), VI. kiad., Giessen 1837. – *9 13* (8)

SCHAPER, Justus Wilhelm Eduard von (1792–1868) – porosz reakciós politikus; 1837–42 a trieri kormányzat főprezidense; 1842–45 a Rajna-tartomány, 1845–46 Vesztfália főprezidense. – *274–277 297–298 301* (124 127 149 156 166 168)

SCHAUBACH, Johann Konrad (1764–1849) – német csillagász; az ókori csillagászat kutatója. – *137 184 195–196*

– *Über Epikurs astronomische Begriffe etc.* (Epikurosz csillagászati fogalmairól stb.); „Archiv für Philologie und Pädagogik", V. köt., 4. sz., Lipcse 1839. – *136–138 184 190 195 226 234* (20 74)

SCHÄFER, Michael (1790–1847) – a trieri Friedrich Wilhelm-gimnázium tanára, írogatott is. – *371*

SCHELLING, Friedrich Wilhelm Joseph von (1775–1854) – német idealista filozófus, kezdetben Hegel barátja és előfutára, később reakciós, szembefordul Hegel tanaival és misztikus tanokat, a „kinyilatkoztatás filozófiáját" hirdette. – *13 245–246* ([81 82])
– *Philosophische Briefe über Dogmatismus und Kritizismus* (Filozófiai levelek dogmatizmusról és kriticizmusról) (1795); „Philosophische Schriften" („Filozófiai írásai"), I. köt., Landshut 1809. – *245* ([86])
– *Vom Ich als Prinzip der Philosophie etc.* (Az Énről mint a filozófia kezdet-elvéről stb.) (1795); uo. – *245–247* ([86])

SCHILLER, Friedrich von (1759–1805) – német költő. *280–281 354–355 368* ([137])
– *Das Lied von der Glocke* (Dal a harangról). – *368* ([217])
– *Wallenstein.* – *355*

SCHLEGEL, August Wilhelm von (1767–1845) – német költő és irodalomtörténész, a jénai és a bonni egyetem tanára; Ludwig Tieckkel együtt németre fordította Shakespeare műveit. – *433*

SCHLEGEL, Friedrich von (1772–1829) – német idealista filozófus, irodalomkritikus, író és fordító; fivérével, August Wilhelmmel a német romantikus iskola megalapozója, az összehasonlító nyelvtudomány úttörője; 1808-ban katolizált, ez után a vallási misztika felé hajlott. – *115*

SCHLEICHER, Robert (megh. 1846) – trieri orvos, a „Trier'sche Zeitung" munkatársa. – *417*

SCHLICK, Alois – 1827–38 a trieri Friedrich Wilhelm-gimnázium énektanára. – *365*

SCHMIDT, Karl – 1837-ben a Julius Wunder-féle lipcsei könyvkereskedés és kiadóvállalat cégjegyzője. – *14*

SCHNEEMANN, Johann Gerhard (1794–1864) – német történész, a trieri gimnázium tanára. – *431*

SCHNEIDER, Johann Gottlob (1750–1822) – német filológus, az ókori természettudomány kutatója, ókori szerzők kiadója. – *190*

Scholia in Aristotelem (Arisztotelész-magyarázatok), Chr. A. Brandis kiad.; „Aristotelis Opera ed. Acad. Reg. Bor." („Arisztotelész Műveinek Porosz Királyi Akadémiai Kiadása"), IV. köt., Berlin 1836. – *176 179–181 185 191 193 195 198 200 212 217–218 223–224 226 230 232 234–236*

SCHÖN, Heinrich Theodor von (1773–1856) – porosz politikus, liberális, a Stein-féle reformtörvények egyik kidolgozója; 1816-ban Nyugat-Poroszország, 1824–42 Nyugat- és Kelet-Poroszország főprezidense, 1840-ben államminiszter; 1842-ben liberális magatartása miatt menesztették. – *305*

SCHRIEVER – trieri család, a Marx család ismerősei. – *379*

SCHULZE, Friedrich Gottlob (1795–1867) – tanár a jénai egyetem filozófiai karán. – *437*

SCHWENDLER, Heinrich (1792–1847) – német pap, a trieri gimnázium franciatanára. – *431*

SEEBODE, Joachim Dietrich Gottfried (1792–1868) – német filológus, tanár és könyvtáros, a „Neue Jahrbücher für Philologie und Pädagogik" és az „Archiv für Philologie und Pädagogik" egyik szerkesztője. – *226* ([83])

SENECA, Lucius Annaeus (i. e. kb. 4–i. sz. 65) – római író és filozófus, sztoikus. – *127 134 178 181*
– *Opera quae extant* (Fennmaradt művei), Amszterdam 1672. – *127–134 178–182 188 214–215 217 219 227*

SERVAN DE GERBEY, Joseph (1741–1808) – francia tábornok, 1792-ben a girondista kormány hadügyminisztere. – *331 338*

SHAKESPEARE, William (1564–1616) – angol drámaíró és költő. – *267*
– *Hamlet.* – *267* (120)
– *King Lear* (Lear király). – *279–281* (132 136)
– *King Henry IV* (IV. Henrik). – *263 302* (112 153 154)
– *Othello.* – *278* (131)

SIEYES, Emmanuel-Joseph (1748–1836) – francia politikus, abbé, a konvent tagja, mérsékelt konstitucionalista. – *327*

SILLERY-BRULART, Charles-Alexis, comte de Genlis (1737–1793) - francia tábornok, az alkotmányozó nemzetgyűlés és a konvent tagja, girondista. – *337*

SOLGER, Karl Wilhelm Ferdinand (1780–1819) – a filozófia és az esztétika professzora az odera-frankfurti és a berlini egyetemen. – *12*
– *Erwin. Vier Gespräche über das Schöne und die Kunst* (Ervin. Négy beszélgetés a szépről és a művészetről), Berlin 1815. – *12*

Sophie *lásd* Marx, Sophie

SPINOZA, Benedictus de (Baruch Despinoza) (1632–1677) – németalföldi filozófus, panteista. – *117 190*
– *Ethica ordine geometrico demonstrata* (Etika, geometria módon bizonyítva) (1677). – *92 190* (38 75)

»*Staats- und Gelehrte Zeitung des Hamburgischen unparteiischen Korrespondenten*« (A hamburgi pártatlan tudósító állami és tudós újsága). – *275* (130)

STAHL, Friedrich Julius (1802–1861) – német jogász, szélsőségesen reakciós politikus. – *305* (158)

STEFFENS, Hendrik (1773–1845) – német antropológus, a berlini egyetem tanára. – *435*

STEIN, Heinrich Friedrich Karl, Reichsfreiherr vom und zum (1757–1831) – német politikus, 1807–08 porosz főminiszter; számos mérsékelt polgári reformot valósított meg Poroszországban; a Napóleon elleni háborúk egyik vezéralakja. – *305*

STEININGER, Johann (1794–1874) – német geológus, a trieri gimnázium matematika- és fizikatanára. – *431*

STRAUSS, David Friedrich (1808–1874) – német filozófus és publicista, ifjúhegeliánus; 1866 után nemzeti liberális. – *316*

SWEDENBORG (Swedberg), Emanuel (1688–1772) – svéd teozófus és természetkutató; egy okkultista misztikus irányzat megalapítója. – *222* (82)

SZ

SZEXTOSZ EMPEIRIKOSZ (Sextus Empiricus) (i. e. II. sz. vége) – görög orvos, szkeptikus filozófus. – *35 45 47–48 50 64 113 121 174 176 196 201*
– *Opera quae extant etc.* (Fennmaradt művei stb.), Genf 1621. *45–49 64 121–122 174 178 196 200–201 211 215 230 235 237–238*

SZIMPLIKIOSZ, kilikiai (megh. 549) – görög filozófus, újplatónikus; Arisztotelész kommentátora; *lásd még* Scholia in Aristotelem. – *36 179–181 191 200 212 217–218 223–224 226 230 234–236*

SZÓKRATÉSZ (i. e. kb. 469–kb. 399) – görög idealista filozófus. – *46 51–56 74–75 80 83 112 114–116 119 133 172–174 203*

SZÓTIÓN (i. e. II. sz.) – görög filozófiatörténész. – *19 174 210*

SZTILPÓN, megarai (i. e. kb. 380–kb. 300) – görög filozófus; a „megarai iskolának" a cinikusokhoz közelálló képviselője. – *83–84 127 129 174*

SZTOBAIOSZ, Ióannész (V. sz.) – görög író. – *127 129 134 137 179 181 191 193 196–197 201*

– *Eclogae physicae et ethicae* (*Ἐκλογαὶ φυσικαὶ καὶ ἠθικαί* – Fizikai és etikai szemelvények); „Sententiae ex thesauris Graecorum delectae etc." („A görögség kincsestárából válogatott mondások stb."), Genf 1609. – *129 134–138 179 181 183 193 196–198 200–201 216–217 219 224–225 231 234–235 237–238*

T

TACITUS, Publius Cornelius (kb. 55–kb. 120) – római történetíró. – *12*

– *Germania* (Germánia). – *12*

TALLIEN, Jean-Lambert (1769–1820) – francia politikus, a konvent tagja, előbb hegypárti, később Robespierre ellensége és a thermidoristák egyik vezére. – *338*

TAUCHNITZ, Karl Christoph Traugott (1761–1836) és Karl Christian Philipp (1798–1884) – apa és fia, német nyomdászok és könyvkiadók. – *210 239* (77)

THALÉSZ, milétoszi (i. e. kb. 624–kb. 547) – az első görög természetfilozófus, az ión filozófiai iskola megalapítója. – *51 115*

THEKLA – a neussi Hameyer család szolgálója. – *419–420*

THEMISZTIOSZ (kb. 317–kb. 387) – görög szónok, politikus, eklektikus újplatónikus filozófus; Arisztotelész kommentátora; *lásd még* Scholia in Aristotelem. – *223*

THEMISZTOKLÉSZ (i. e. kb. 525–kb. 460) – görög politikus, hadvezér a görög–perzsa háborúban; a hajóhad megteremtésével döntő módon hozzájárult a perzsák legyőzéséhez és Athén tengeri hatalmához; az athéni radikális demokrata párt egyik vezetője. – *113*

THIBAUT, Anton Friedrich Justus (1772–1840) – német jogtudós és történész; a római jog kritikusa. – *8*

– *System des Pandektenrechts* (A pandekta-jog rendszere), I–II. köt., Jéna 1803–1805. – *8*

THURIOT, Jacques-Alexandre (1753–1829) – francia politikus, a törvényhozó nemzetgyűlés és a konvent tagja, egy ideig jakobinus. – *337*

TRENDELENBURG, Friedrich Adolf (1802–1872) – német filológus és filozófus, idealista; *lásd még* Arisztotelész: De anima. – *175 212* (82)

»*Trier'sche Zeitung*« (Trieri Újság). – *310 316–317* (124 172 177 187)

TUREAU DE LINIERES (1760–1795) – francia politikus, a törvényhozó nemzetgyűlés és a konvent tagja (centrum). – *336*

V

VALAZE DU FRICHE, Charles-Eléonor de (1751–1793) – francia politikus, a konvent tagja, girondista. – *336*

VALENCE DE TIMBURNE-TIMBRONNE, Cyrus-Marie-Alexandre, comte de (1757–1822) – francia tábornok, az északi hadsereg egyik parancsnoka. – *337*

VAUBAN – Marx és Jenny von Westphalen bonni ismerőse. – *418*

VELLEJUS, Caius (i. e. II–I. sz.) – római szenátor; Cicero „De natura deorum" c. dialógusában az epikureizmus képviselője. – *180*

VERGILIUS Maro, Publius (i. e. 70–19) – római költő.
– *Aeneis.* – *418* (241)

VERGNIAUD, Pierre-Victurien (1753–1793) – francia politikus, a törvényhozó nemzetgyűlés és a konvent tagja, a girondisták egyik vezetője. – *327 329 335 337*

Verordnung, wie die Zensur der Druckschriften nach dem Beschluss des deutschen Bundes vom 20sten September d. J. auf fünf Jahre einzurichten ist (Rendelkezés arról, hogy a Német Szövetség f. évi szeptember 20-i határozata alapján miképpen foganatosítandó öt évre a nyomtatványok cenzúrája), 1819 október 18.; „Gesetzsammlung für die königlichen Preussischen Staaten, 1819" (A Porosz Királyi Államok törvénytára az 1819. évre), Berlin 1820. – *277 307* (163)

W

WALTER, Ferdinand (1794–1879) – német jogász, bonni egyetemi tanár. – *367 433–434*

WEBER, Karl Maria von (1786–1826) – német zeneszerző.
– *Der Freischütz* (A bűvös vadász). – *418* (240)

WELCKER, Friedrich Gottlieb (1784–1868) – német klasszikus filológus, bonni egyetemi tanár. – *433*

WENING (WENNING)-INGENHEIM, Johann Nepomuk von (1790–1831) – német jogtudós, landshuti és müncheni egyetemi tanár. – *13*
– *Lehrbuch des gemeinen Zivilrechtes etc.* (Az általános polgári jog tankönyve.), I–III. köt., IV. kiad., München 1831–1832. – *13*

WESTPHALEN, Carl Hans Werner von (1803–1840) – Jenny von Westphalen féltestvére, törvényszéki bíró. – *379 414–415* (233 237)

WESTPHALEN, Edgar von (1819–1890) – Jenny von Westphalen öccse, Marx iskolatársa; 1846-ban a Brüsszeli Kommunista Levelező Bizottság tagja, 1847-től 1865-ig amerikai emigrációban, később Berlinben élt. – *393 405 410 413 415 419–420*

WESTPHALEN, Jenny von (1814–1881) – 1843-tól Marx felesége. – *8 14–16 358–359 375–377 379–387 392–393 395–396 398–400 402–425 438–439* (3 10 182 206 221 222 223 233 244)

WESTPHALEN, Karoline von (szül. Heubel) (megh. 1856) – Jenny von Westphalen anyja. – *376–377 379 392–393 418–419 424 439* (221 233)

WESTPHALEN, Ludwig von (1770–1842) – Jenny von Westphalen apja, trieri titkos kormánytanácsos. – *165–166 376–377 379 387 392 395 418* (90 221)

WIENENBRÜGGE, Christian Hermann (kb. 1817–1851) – bölcsész, később trieri iskolaigazgató; az 1835–36-os téli egyetemi félévben Marx lakótársa Bonnban. – *364–365*

WIGAND, Otto (1795–1870) – lipcsei kiadó és könyvkereskedő, haladó írók műveit jelentette meg. – *14* (18)

WINCKELMANN, Johann Joachim (1717–1768) – a tudományos régészet és az ókori művészettörténet megalapozója. – *12* (72)
– *Geschichte der Kunst des Altertums* (Az ókori művészet története), I–II. rész, Drezda 1764, kieg. kiad., Drezda 1767. – *12 188* (72)

WOLFF, Oskar Ludwig Bernhard (1799–1851) – német író és irodalomtörténész, jénai egyetemi tanár; kapcsolatban állt az Ifjú Németország több képviselőjével; Heine barátja. – *250* ([157])

WUNDER, Julius – 1833–1841 egy lipcsei könyvkereskedés és kiadóvállalat tulajdonosa. – *14*

WUTZER, Karl Wilhelm (1789–1863) – német sebész, 1833-tól a bonni egyetem tanára. – *416*

WYTTENBACH, Johann Hugo (1767–1848) – történész és pedagógus, 1815–46 a trieri Friedrich Wilhelm-gimnázium igazgatója. – *366 431* ([1])

X

XENOKRATÉSZ, khalkédóni (i. e. kb. 396–kb. 314) – görög filozófus, Platón tanítványa, a régi akadémia feje. – *76*

XENOPHANÉSZ, kolophóni (i. e. kb. 580–kb. 470) – görög filozófus; az eleai filozófiai iskola előfutára. – *121 203 212 239*

XYLANDER, Guilelmus (Wilhelm Holtzmann) (1532–1576) – német klasszikus filológus, a heidelbergi egyetem tanára; görög szerzők latin fordítója és görög szövegkiadások sajtó alá rendezője. – *50 74 210 213 244* ([34])

Z

ZÉNÓN, eleai (i. e. V. sz.) – görög filozófus; Parmenidész tanítványa. – *212*

ZÉNÓN, kitioni (i. e. kb. 336–kb. 264) – görög filozófus; a sztoikus iskola megalapítója. – *113 132 141*

Zensurinstruktion der Preussischen Regierung vom 24. Dezember 1841 (A porosz kormány 1841 december 24-i cenzúrautasítása); „Allgemeine Preussische Staatszeitung", 1842 jan. 14. (14.) sz. – *274 276* ([128])

ZUMPT, Karl Gottlob (1792–1849) – német filológus, a berlini egyetem tanára. – *436*

Tartalom

Előszó a negyvenedik kötethez V

Karl Marx írásai 1835—1843

Egy ifjú elmélkedése pályaválasztáskor 3

Marx levele apjához 7

Füzetek az epikuroszi, a sztoikus és a szkeptikus filozófiáról

Epikuroszi filozófia

Első füzet. I. Diogenész Laertiosz: Tizedik könyv. Kivonatok Diogenész Laertiosz tizedik könyvéből; P. Gassendi: Animadversiones in decimum librum Diogenis Laertii, Lyon 1649. I. kötet 19

I. Diogenész Laertiosz: Tizedik könyv 19

Epikurosz 19

I. Ismeretelmélet 20

Epikurosz Menoikeuszhoz 21

[Alapelvek] 24

Epikurosz Hérodotoszhoz 27

Második füzet. I. Diogenész Laertiosz: Tizedik könyv. II. Szextosz Empeirikosz. III. Plutarkhosz arról, hogy Epikurosz szerint nem lehet boldogan élni 35

I. Diogenész Laertiosz: Tizedik könyv, Gassendi kommentárjai 35

Epikurosz Hérodotoszhoz. Folytatás 35

Epikurosz Püthoklészhez 37

II. Szextosz Empeirikosz 45

III. Plutarchus, G. Xylander kiadása nyomán. „De eo, quod secundum Epicurum non suaviter vivi possit" 50

Harmadik füzet. III. Plutarkhosz: 1. Arról, hogy Epikurosz szerint nem lehet boldogan élni. 2. Kolótész 58

III. Plutarchus: 1. De eo, quod secundum Epicurum non beate vivi possit 58
2. Plutarkhosz: Kolótész, Xylander kiadása nyomán 74
a) Epikurosz és Démokritosz 76
b) Epikurosz és Empedoklész 77
c) Epikurosz és Parmenidész 79
d) Epikurosz és Platón 80

Negyedik füzet. III. Plutarkhosz. 2. Kolótész. IV. Lucretius: De rerum natura. (Három könyv, I., II., III.) 83

III. Plutarkhosz. 2. Kolótész 83
e) Epikurosz és Szókratész 83
f) Epikurosz és Sztilpón 83
g) Epikurosz és a kürénéiek 84
h) Epikurosz és az akademikusok (Arkeszilaosz) 85

IV. Lucretius: De rerum natura. Eichstädt kiadása nyomán, 1801. I. köt. 85
I. könyv 85
Lucretius Carus: De rerum natura 95
II. könyv 95
1. Az atomok mozgása 101
2. Forma 101
[III. könyv] 105

Ötödik füzet. [Lucretius: De rerum natura [IV., V., VI. könyv].] 108

[Filozófiai aforizmák] [Lucretius: De rerum natura] 108
IV. könyv 108
V. könyv 110
VI. könyv 112
[Filozófiai aforizmák] 112
A természetfilozófia vázlata 122

Hatodik füzet. [L. Annaeus Seneca. Joh. Stobaeus. Clemens Alexandrinus.] 127

[1] Lucius Annaeus Seneca művei, [I–]III. köt., Amszterdam 1672. 127
Joh. Stobaei sententiae et eclogae etc., Genf 1609. 134
Clemens Alexandrinus művei, Köln 1688. 138

Hetedik füzet. Cicero: I. De natura deorum. II. Tusculanarum quaestionum libri V. 141

Cicero: Az istenek természetéről 141
I. könyv 141
Cicero: De finibus bonorum et malorum 147

I. könyv 147
II. könyv 151
III. könyv 151

Töredékek a „Füzetek"-ből

[Az első füzetből] 155
[A második füzetből] 157
[A negyedik füzetből] 158
[Vázlat-töredék az Epikurosz teológiája elleni plutarkhoszi polémia kritikájáról] 159

A démokritoszi és epikuroszi természetfilozófia különbsége. Függelékkel

[Ajánlás] 165
Előszó 167
Tartalom 169
Első rész. A démokritoszi és epikuroszi természetfilozófia különbsége általában 171
I. Az értekezés tárgya 171
II. Ítéletek a démokritoszi és epikuroszi fizika viszonyáról 173
III. Nehézségek a démokritoszi és epikuroszi természetfilozófia azonosságát illetően 175
Második rész. A démokritoszi és epikuroszi fizika különbsége az egyes részletekben 183
Első fejezet. Az atom elhajlása az egyenes vonaltól 183
Második fejezet. Az atom minőségei 190
Harmadik fejezet. *Ἄτομοι ἀρχαί* és *ἄτομα στοιχεῖα* 195
Negyedik fejezet. Az idő 199
Ötödik fejezet. A meteorok 202

Jegyzetek

Első rész. A démokritoszi és epikuroszi természetfilozófia különbsége általában 210
II. Ítéletek a démokritoszi és epikuroszi fizika viszonyáról 210
III. Nehézségek a démokritoszi és epikuroszi természetfilozófia azonosságát illetően 212
IV. Általános elvi különbség démokritoszi és epikuroszi természetfilozófia között 219
Második rész. A démokritoszi és epikuroszi fizika különbsége az egyes részletekben 225

Első fejezet. Az atom elhajlása az egyenes vonaltól 225
Második fejezet. Az atom minőségei 229
Harmadik fejezet. *"Ατομοι ἀρχαί* és *ἄτομα στοιχεῖα* 234
Negyedik fejezet. Az idő 236
Ötödik fejezet. A meteorok 239

Függelék. Az Epikurosz teológiája elleni plutarkhoszi polémia kritikája 244

I. Az ember viszonya istenhez 244
1. A félelem és a túlvilági lény 244
2. A kultusz és az egyén 245
3. A gondviselés és a lefokozott isten 245

Előszó [Új tervezet] 248

Marx levele Karl Friedrich Bachmannhoz 249

Marx levele Oskar Ludwig Bernhard Wolffhoz 250

A centralizáció kérdése, tekintettel önmagára és tekintettel a „Rheinische Zeitung" 1842 május 17-i, keddi, 137. számának mellékletére 251

[A kommunizmusról folyó vitához] 253

Még egy szó dr. O. F. Gruppe „Bruno Bauer und die akademische Lehrfreiheit" c. művéről, Berlin 1842 255

[A hannoveri „liberális ellenzék"] 259

A kommunális reform és a „Kölnische Zeitung" 261

A válási törvény tervezete. A kritika kritikája 268

[Kabinetparancs a napisajtóról] 270

A „Kölnische Zeitung" egyik tudósítója és a „Rheinische Zeitung" 272

[Marx levele von Schaper Rajna-tartományi főprezidenshez] 274

Az „Augsburger Zeitung" polémia-taktikája 278

Az augsburgi „Allgemeine Zeitung" 335. és 336. számának cikke a poroszországi rendi bizottságokról 282

[Az augsburgi „Allgemeine Zeitung"-gal folyó vitánkhoz] 296

[„A Mosel-vidéki ††-tudósító igazolása"-nak bejelentése] 297

[A Mosel-vidéki ††-tudósító igazolása] C (Töredék) 298

[Válasz az augsburgi „Allgemeine Zeitung" egy utószavára] 302

Széljegyzetek a miniszteri leirat vádjaihoz 304
I 304
II 307
III 308

[„A Mosel-vidéki ††-tudósító igazolása" további közlésének elmaradásáról] 310
A Landtag itteni képviselőinek megválasztása 311
A „Rhein- und Moselzeitung" mint főinkvizítor 316
A „Rhein- und Moselzeitung" stílusgyakorlatai 319
[Hegel nézetei az állam konkrét-történelmi formáinak és elvont eszméjének egymáshoz való viszonyáról] [A „Kreuznachi füzetek"-ből] 322
[A „Deutsch-Französische Jahrbücher" programjának változata] 323
Karl Marx és Arnold Ruge [Nyilatkozat a „Democratie pacifique" c. lapban] 324
[A hegypártiak és a girondisták harca] R. Levasseur (de la Sarthe) emlékiratai, Párizs 1829 stb., I–IV. kötet (Kivonatok) 325
A hegypártiak és a girondisták harca. R. Levasseur (de la Sarthe) emlékiratai, Párizs 1829 stb., I–IV. kötet (Konspektus) 332

Mellékletek

I. Az ifjúkori költeményekből

Ajánlás Apámnak 347
Szertelen dalok 349
A vízi agg 351
Epigrammák 352
Hajós dala a tengeren 357
Zárószonettek 358

II. Levelek Marxhoz 1835–1843

Heinrich Marx Marxhoz. 1835 november 8. 363
Heinrich és Henriette Marx Marxhoz. 1835 november 18-29. 364
Heinrich és Henriette Marx Marxhoz. 1836 február—március eleje. 367
Heinrich Marx Marxhoz. 1836 március 19. 370
Heinrich Marx Marxhoz. 1836 május—június. 371
Heinrich Marx Marxhoz. 1836 november 9. 373
Heinrich, Henriette és Sophie Marx Marxhoz. 1836 december 28. 375
Heinrich Marx Marxhoz. 1837 február 3. 378
Heinrich Marx Marxhoz. 1837 március 2. 381
Heinrich Marx Marxhoz és Henriette Marxhoz. 1837 augusztus 12—14. 384
Heinrich Marx Marxhoz. 1837 augusztus 20. körül. 388
Heinrich és Henriette Marx Marxhoz. 1837 szeptember 16. 390

Heinrich Marx Marxhoz 1837 november 17 394
Heinrich Marx Marxhoz 1837 december 9 396
Heinrich, Henriette es Sophie Marx Marxhoz 1838 februar 10 401
Henriette Marx Marxhoz, 1838 februai 15—16 403
Jenny von Westphalen Marxhoz 1838 majus 10 utan 405
Jenny von Westphalen Marxhoz 1838 junius 24 407
Henriette Marx Marxhoz 1838 oktober 22 409
Jenny von Westphalen Marxhoz 1839—1840 410
Henriette Marx Marxhoz 1840 majus 29 414
Sophie Marx Marxhoz 1841 marciusa elott 416
Jenny von Westphalen Marxhoz 1841 augusztus 10 korul 417
Jenny von Westphalen Marxhoz 1841 szeptember 13 419
Jenny von Westphalen Marxhoz 1843 marcius eleje 423

III Dokumentumok

[Marx szuletesi bizonyitvanya] 429
[Marx erettsegi bizonyitvanya] 430
[Heinrich Marx nyilatkozata] 432
[A bonni egyetemen kiállított vegbizonyitvany] 433
[A berlini egyetemen kiállitott vegbizonyitvany] 435
[Karl Friedrich Bachmann professzor eloterjesztese a jenai egyetem filozofiai karahoz] 437
[Marx es Jenny von Westphalen hazassagi szerződese] 438

Fuggelék

Jegyzetek 443
Mutato 470

Képmellékletek

Karl Marx mint bonni egyetemi hallgató (1836) 45
„Fuzetek az epikuroszi filozófiáról" Kéziratoldal a Második fuzetből) 36/37
A doktori disszertáció egyik oldala idegen kézírásban, Marx saját kezű javításaival 180/181
Marx doktori diplomája 244/245

SAJTÓ ALÁ RENDEZTE
A MARXIZMUS–LENINIZMUS KLASSZIKUSAINAK
SZERKESZTŐSÉGE